МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра загальноправових дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА»

Для студентів юридичного факультету

Дніпро – 2016

Конспект лекцій підготувала **Наливайко Л.Р.** – завідувач кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Рецензенти: **Єрмоленко Д. О.,** проректор з науково-педагогічної роботи та допрофесійної підготовки, професор кафедри теорії та історії держави і права Класичного приватного університету, доктор юридичних наук, професор

Максакова Р. М., завідувач кафедри конституційного, адміністративного та трудового права Інституту управління та права Запорізького національного технічного університету, доктор юридичних наук, професор

Конспект лекцій обговорений та схвалений на засіданні кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету

“05” липня 2016 р.,
протокол № 23

ТЕМА № 1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та система теорії держави і права, її об’єкт, предмет, ознаки
2. Функції загальної теорії держави і права
3. Методологія і методи в пізнанні держави і права
4. Загальна теорія держави і права як навчальна дисципліна, її завдання та система

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ / Б. Ганьба // Право України. — 2000. — № 3. — С. 41-44.
2. Жуков В. Н. Место теории государства и права, философии права и истории политических учений в системе высшего юридического образования / В. Н. Жуков // Государство и право. — 2000. — № 12. — С. 99-102.
3. Козюбра М. Загальнотеоретичне правознавство: стан та перспективи / М. Козюбра // Право України. — 2010. — № 1. — С. 32-43.
4. Копєйчиков В. В. Проблеми загальної теорії держави і права / В. В. Копєйчиков, А. М. Колодій // Право України. — 1993. — № 4. — С. 91-92.
5. Коростей В. На захист конституційного вчення про державу і права / В. Коростей // Право України. — 2002. — № 3. — С. 25-27.
6. Кунєв Ю. Методологія дослідження державно-правових явищ як актуальна проблема / Ю. Кунєв // Право України. — 2009. — № 11. — С. 118-123.
7. Кунєв Ю. Об’єкт правознавства: системодіяльнісний підхід / Ю. Кунєв // Право України. — 2008. — № 3. — С. 32-35.

8. Курінний Є. Об’єкт права: доктринальні питання визначення категорії / Є. Курінний // Право України. — 2003. — № 10. — С. 33-36.

9. Лобода Ю. Плюралізація методології правової науки і проблема розмежування наукових дисциплін: до питання про дисциплінарну приналежність досліджень правової традиції у науці радянського періоду та сучасній вітчизняній правовій науці / Ю. Лобода // Юридична Україна. — 2009. — № 5. — С. 4-7.

10. Максимов С. Антропологічні передумови правової теорії: досвід класичної філософії права / С. Максимов // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2002. — Вип. 37. — С. 64-69.

11. Мірошниченко М. Системно-інформаційний підхід у контексті методологічного забезпечення наукового аналізу проблем теорії правової системи України / М. Мірошниченко // Право України. — 2007. — № 6. — С. 22-25.

12. Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти / М. Панов // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2-3. — С. 47-51.

13. Рабінович П. Пріоритетна функція загальнотеоретичного праводержавознавства / П. Рабінович // Право України. — 2010. — № 1. — С. 25-31.

14. Рабінович П. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — № 4 (31). — С. 3-14.

15. Шайтан О. Теорія держави і права (проблеми вивчення) / О. Шайтан // Історія України. — 2001. — № 6. — С. 6-8.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття та систему теорії держави і права, її об’єкт, предмет, ознаки, функції загальної теорії держави і права, методологію і методи в пізнанні держави і права, визначити загальну теорію держави і права як навчальну дисципліну, її завдання та систему.

ВСТУП

Термін „теорія" грецького походження і в перекладі означає – спостереження, розгляд, дослідження. Це система понять і уявлень про дійсність, що утворюється в процесі пізнавальної діяльності людини; система понять у тій чи іншій галузі знань.

Значення теоретичних знань, їх цінність визначаються соціальним замовленням на них, їх соціальною необхідністю для більш ґрунтовної, а отже й правильної орієнтації у фактичній дійсності, у соціальній практиці, для більш глибокого її наукового аналізу та відповідного спрямування.

Теорія держави і права, як і будь-яка наука, що відображає сферу людської діяльності, має на меті виробити і теоретично систематизувати об'єктивні знання про дійсність, у першу чергу про державу і право, які посідають важливе місце у житті суспільства.

Протягом усієї історії розвитку людської цивілізації (зробити висновок про це дозволяє суспільна практика) держава і право виступали як активна сила, що керує долями людей, спільностей, суспільств. Складаючи лише частину, хоча і важливу, суспільно-політичної структури будь-якого цивілізованого суспільства, ці інститути настільки зрослися з ним, що в очах багатьох мислителів минулого ототожнювалися із суспільством. Теорія держави і права, вивчаючи ці складні за своєю природою суспільні явища, ставить перед собою завдання науково, тобто об'єктивно, правильно і по можливості повно, розкрити природу держави і права.

І. ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ЇЇ ОБ’ЄКТ, ПРЕДМЕТ, ОЗНАКИ

Держава і право як суспільні явища вивчаються багатьма суспільними науками, які досліджують їх з точки зору свого предмета. Теорія держави і права, будучи юридичною наукою, вивчає не суспільство взагалі, а саме державу і право як суспільні явища.

Уособлюючи систему знань про основні та загальні закономірності існування і розвитку держави і права, ця наука досліджує їх соціальну природу, дає пояснення їх сутності, розкриває значення держави і права у житті суспільства. Закономірність як категорія, що досліджується теорією держави і права, є насамперед об'єктивним, необхідним, загальним і сталим зв'язком державно-правових явищ між собою та з іншими суспільними (соціальними) явищами, зв'язком, який втілює якісну визначеність державно-правових явищ, їх політико-юридичні властивості. Сама наука про державу і право в її найширшому розумінні виступає системою знань про загальні політико-юридичні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ, які досліджуються в цілому. Наукові положення, висновки та основні категорії загальної теорії держави і права посідають самостійне місце у системі соціогуманітарних наук, а притаманна цій теорії специфіка дозволяє визнати її самостійною галуззю суспільствознавства. Така специфіка полягає насамперед у тому, що тільки ця наука має основними об'єктами своїх досліджень правову і державну організацію суспільства.

Загальна теорія держави і права є фундаментальною юридичною наукою, яка вивчає сутність і найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування права і держави в їх взаємозв'язку, а також: вихідні для всіх юридичних наук поняття.

Загальній теорії держави і права як науці притаманні певні **специфічні риси**.

По-перше, загальна теорія держави і права є наукою суспільною, оскільки відповідно до свого предмета вона досліджує такі суспільні явища, як право і держава, їх структуру, призначення, цінність та основні інститути. В процесі досягнення своїх наукових цілей теорія держави і права взаємодіє з іншими

суспільними науками і міждисциплінарними сферами знань, такими як філософія і соціологія права, політологія, психологія та ін.

По-друге, теорія держави і права входить до складу юридичних наук. Формулюючи базові юридичні поняття, розглядаючи загальні положення про державу і право, а також соціальні, психологічні, ідеологічні передумови їх виникнення і розвитку, теорія держави і права посідає провідне місце в системі юриспруденції.

По-третє, для загальної теорії держави і права властивий двоєдиний характер, що проявляється у дослідженні держави і права у межах однієї науки в їх єдності, взаємозв'язку і взаємодії. Теорія держави і права виходить з того, що сучасне право є невідривним від держави. Діючи у правових формах, держава повинна охороняти встановлений у суспільстві правопорядок та застосовувати в передбачених правом випадках примус до правопорушників. У той же час право має верховенство над державою, що, зокрема, закріплено у ст. 8 Конституції України. Верховенство права проявляється передусім у приматі прав і свобод людини і громадянина, які є невідчужуваними, непорушними і такими, що не можуть бути ні анульовані, ні звужені державою.

По-четверте, теорія держави і права є наукою загальною, оскільки досліджує лише найбільш істотні, широкі за обсягом питання вчення про державу і право, розглядає основні закономірності державно-правової дійсності, розв'язує проблеми, важливі для юриспруденції в цілому. Сформульовані теорією держави і права наукові закони, концептуальні положення, принципи призначені, як правило, для їх загального застосування всіма юридичними науками або їх більшістю. Тому найточнішою назвою цієї науки буде «загальна теорія держави і права» - саме «загальна», оскільки й іншим юридичним наукам притаманні свої теорії, що мають не загальний, а приватний характер.

По-п'яте, теорія держави і права може бути охарактеризована як наука синтетична (узагальнююча). До складу загальної теорії держави і права входять не тільки знання, одержані цією наукою, айв узагальненому вигляді наукові

здобутки інших юридичних наук, які вивчають різні аспекти державно-правової дійсності. Так, вчення про юридичну відповідальність, яке є складовою предмета загальної теорії держави і права, не може не спиратися на одержані галузевими науками дані щодо конституційної, цивільної, кримінальної, адміністративної та інших видів юридичної відповідальності.

По-шосте, загальну теорію держави і права слід розглядати як науку методологічну. Загальні закономірності, вироблені теорією держави і права, використовуються іншими юридичними науками як методологічні орієнтири при дослідженні останніми власного предмета та вирішенні своїх завдань. Методологічну роль виконує також єдиний для всіє юриспруденції понятійний апарат, якій розробляється загальною теорією держави і права. Невипадково опанування юридичною професією майбутніми правниками розпочинається саме з курсу теорії держави і права, без якої системне вивчення інших юридичних дисциплін є неможливим.

По-сьоме, важливою рисою загальної теорії держави і права є її фундаментальний характер. Пряма практична орієнтація не належить до головних завдань цієї науки. Лише обмежене коло загальнотеоретичних здобутків безпосередньо впливає на юридичну діяльність (прикладом орієнтованих на практику положень теорії держави і права може бути, зокрема, вчення про юридичну техніку). Як уже зазначалося, для теорії держави і права властивий високий рівень наукових узагальнень, вона містить положення, які утворюють теоретичну і методологічну базу (фундамент) юриспруденції, об'єднує юридичні науки в єдину, цілісну, внутрішньо узгоджену систему.

Наведені риси загальної теорії держави і права дозволяють охарактеризувати її як вихідну і основоположну дисципліну, що є ключовою для функціонування комплексу наукових знань про державу і право.

Предметом загальної теорії держави і права є сутність і найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування правових і державних явищ і процесів, а також головні, вихідні для всієї юридичної науки поняття.

Відповідно до наведеного визначення у структурі предмета теорії держави і права можна вирізнити ***три складові:***

1)сутність права і держави;

2)найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування права і держави;

3)систему юридичних понять.

Першим елементом предмета, який досліджується загальнотеоретичною наукою, є сутність права і держави. її становлять головні, найбільш істотні якості, що відрізняють ці явища від суміжних однорідних феноменів (наприклад, право – від інших видів соціальних норм, державу – від недержавних організацій влади). Для права такою якістю є закріплення ним з високим ступенем деталізації міри можливої і належної поведінки людей, для держави – наявність в країні політичної влади, що поширюється на все населення. Уявлення про сутність держави і права забезпечують поглиблення та конкретизацію знань щодо природи юридичних явищ та є відправними для виявлення і Дослідження діючих у державно-правовій сфері закономірностей.

Розглядаючи другу складову предмета теорії держави і права, зазначимо, що державно-правові закономірності – це об'єктивно існуючі, можливі для пізнання загальні правила, за якими відбуваються формування, розвиток і функціонування державно-правових явищ. Вивчення-даних закономірностей розкриває необхідний, постійний та істотний зв'язок цих явищ між собою та з іншими соціальними феноменами. Але слід враховувати, що дія державно-правових закономірностей не має характеру абсолютної фатальності. В суспільній практиці не виключаються окремі, у тому числі випадкові, відхилення від закономірностей. Закономірним, наприклад, є наявність у державно-організованому суспільстві своєї території. Це притаманно практично кожній державі. У той же час монгольська середньовічна держава постійної території не мала. Крім того, як правило, державно-правові закономірності є варіативними (тобто мають декілька варіантів розвитку), оскільки здійснення цих закономірностей може бути скореговано умовами певного суспільства,

країни, цивілізації. Так, значна соціальна напруга, що мала місце у розвитку держав Європи та Північної Америки наприкінці XIX – початку XX ст., в деяких випадках призвела як до революційної зміни державного ладу (як, наприклад, у Російській імперії у 1917 р.), так і до ухвалення соціальних законів, подолання значного економічного розшарування у суспільстві і врешті-решт винайдення соціального компромісу (країни Західної Європи, США та ін.).

До закономірностей виникнення, розвитку та функціонування держави і права, які вивчає загальна теорія держави і права, можна віднести, зокрема, закономірності формування права і виникнення державності, а також зміни історичних типів права і держави; закономірності розвитку форм права і держави та їх елементів і видів; закономірності дії державного механізму, механізму правового регулювання, створення режиму законності і правопорядку тощо. При цьому теорія держави і права абстрагується від стану і розвитку права і держави окремих країн, а також від закономірностей функціонування конкретних юридичних інститутів. Перші становлять предмет історико-юридичних наук, а другі вивчаються галузевими дисциплінами. Теорія ж держави і права розглядає тільки найбільш загальні державно-правові закономірності.

До структури предмета загальної теорії держави і права належать також основні юридичні поняття. Загальна теорія держави і права розробляє поняття основних правових і державних явищ та процесів, знання про які є необхідним теоретичним та методологічним фундаментом як для прикладних юридичних наук, так і безпосередньо для юридичної практики. Поняття юридичних категорій, що мають всезагальний характер, становить головний понятійний ряд загальної теорії держави і права. Це такі поняття, як право, держава, їх типи, форми, функції, суверенітет, державний апарат, норми права, принципи права, правосвідомість, правовідносини, законотворчість, правозастосування і под. Використання спільних для всієї юриспруденції понять забезпечує

внутрішню узгодженість і, найголовніше, ефективність юридичної науки, законодавства, права в цілому.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, загальна теорія держави і права є фундаментальною юридичною наукою, яка вивчає сутність і найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування права і держави в їх взаємозв'язку, а також: вихідні для всіх юридичних наук поняття.

Предметом загальної теорії держави і права є сутність і найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування правових і державних явищ і процесів, а також головні, вихідні для всієї юридичної науки поняття.

ІІ. ФУНКЦІЇ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Функції загальної теорії держави і права *– це головні напрямки її впливу на державно-правову дійсність та розвиток інших юридичних наук*. Специфіка теорії держави і права полягає в тому, що ця наука має як функції, притаманні юридичній науці в цілому, так і функції, властиві лише для теорії держави і права.

Серед функцій теорії держави і права, що є спільними для всіх юридичний наук, можна виділити такі.

Пізнавальна (гносеологічна) функція спрямована на здобуття і розширення наукових знань про державно-правові явища, їх характерні риси, сутність, форми, принципи, інститути тощо. Ця функція найвиразніше проявляється на початковому етапі дослідження державно-правових явищ при описанні та з'ясуванні їх ознак і має першорядне значення для юридичної освіти. Треба також розуміти, що процес пізнання держави і права є невпинним, оскільки протягом історії людства ці явища перманентно розвиваються і змінюються, що вимагає постійного оновлення уявлень про державно-правову дійсність.

Евристичну функцію загальної теорії держави і права спрямовано на встановлення закономірностей розвитку та функціонування права і держави.

Якщо спостерігається повторюваність тих чи інших державно-правових явищ або процесів, наука фіксує цю повторюваність як тенденцію. Висновок про постійність та стійкість існування певних тенденцій, їх істотність для державно-правової дійсності означає перетворення тенденцій на закономірність. Так можна, наприклад, оцінити розширення демократичних прав людини і громадянина та гарантій їх здійснення за рахунок положень, закріплених у міжнародних документах. Протягом певного часу дане відкриття було тенденцією розвитку цих прав, але зараз набуло таких масштабів, які дозволяють характеризувати цей процес як закономірність. Реалізація евристичної функції передусім є свідченням розвитку як загальної теорії держави і права, так і юридичної науки в цілому, гарантією від їх зайвої догматизації.

Функція наукового передбачення полягає в науковому прогнозуванні шляхів подальшого розвитку державно-правової дійсності, проміжних та кінцевих результатів цього розвитку. Наприклад, дослідження зв'язку держави і права з нинішнім розвитком в Україні ринкових відносин дає підстави для прогнозування подальшого зростання сфери приватної власності, обмеження державного втручання у господарські відносини, збільшення питомої ваги стосунків між господарюючими суб'єктами, що засновані на договірних відносинах, скорочення у перспективі державного апарату. Крім того, виконуючи функцію наукового передбачення, загальна теорія держави і права виявляє проблеми, які постануть перед правом і державою у майбутньому, аби скорегувати і направити еволюцію цих явищ у потрібному суспільству напрямку.

Функція допомоги практиці пов'язана зі службовою роллю загальної теорії держави і права, пізнавальна діяльність якої спрямована не тільки на формування теоретичного фундаменту юридичної науки, а й на вирішення суто практичних питань. Зокрема, розробляючи вчення про систему нормативно-правових актів, теорія держави і права здатна одночасно розробляти пропозиції щодо вдосконалення системи законодавства. Для того, щоб встановити зв'язок

між різними юридичними явищами, правильно витлумачити правову норму, застосувати аналогію права чи закону, правники звертаються саме до загальнотеоретичних положень. Важко переоцінити значення цієї функції як для юридичної науки, так і для права в цілому, оскільки юриспруденція, яка прямо чи опосередковано не виконує практичної функції, не має соціальної цінності, а право, що не спирається на наукове підґрунтя, не може ефективно виконувати практичну роль регулятора суспільних відносин.

Ідеологічно-виховна функція. Загальна теорія держави і права є системою поглядів на державу і право. Зміст цих поглядів залежить від ідейної основи уявлень про державно-правові явища і може вельми відрізнятися. В умовах демократичного суспільства такими ідеями є верховенство права, примат прав і свобод людини і громадянина, законність і правопорядок як основа соціального буття, розбудова правової і соціальної держави тощо. На підставі цих ідей теорія держави і права орієнтує учасників суспільних відносин на повагу до прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, неухильне виконання вимог законодавства, взаємну відповідальність людини і держави, підвищення правової культури та ін.

До функцій загальної теорії держави і права, які відображають особливості її наукового статусу та специфіку предмета, слід віднести *узагальнюючу, інтеграційну та методологічну функції.*

Виконуючи притаманну їй *узагальнюючу функцію*, теорія держави і права акумулює і систематизує висновки, зроблені іншими юридичними дисциплінами. Наприклад, аналізуючи дані історичних наук про розпад первіснообщинного ладу в деяких країнах, теорія держави і права узагальнює відомості про соціальні норми, які діяли у первісному суспільстві, а також про процес формування права, його особливості і етапи, причини та шляхи виникнення держави. Використовуючи положення галузевих наук про норми права, загальнотеоретична наука створює вчення про норму права, її структуру, спеціалізовані норми права тощо.

Узагальнюючи наукові розробки окремих наук, теорія держави і права здатна забезпечувати свого роду «обмін» теоретичними здобутками між різними юридичними науками. Наприклад, вчення про правовідносини «визріло» усередині науки цивільного права, після чого було використано теорією держави і права для перенесення відповідних загальнотеоретичних узагальнень в інші галузі юридичної науки.

Для загальної теорії держави і права властива також *інтеграційна функція*. У процесі її реалізації відбувається інтеграція юридичних явищ і положень інших юридичних наук у загальнотеоретичні поняття, що мають абстрактний характер, а також формулюються їх визначення, основні риси і загальні закономірності розвитку та функціонування. Ці поняття та їх визначення становлять каркас усієї юридичної науки, оскільки в концентрованій формі виводять спільні, найістотніші риси та ознаки головних державно-правових явищ.

Загальна теорії держави і права виконує й *методологічну функцію*. Як уже зазначалося, положення про закономірності розвитку державно-правових явищ, що розробляються цією наукою, її теоретичні конструкції га наукові прогнози є методологічною основою для дослідження усіма іншими юридичними науками своїх предметів. Непересічне значення має єдина для всієї науки система юридичних понять, розроблена теорією держави і права. Без наукових категорій форми права, системи права та її складових, правовідносин, їх суб'єктів та об'єктів, юридичного факту, правопорушення тощо галузеві юридичні науки не зможуть плідно виконувати свої наукові завдання. Крім того, єдиний понятійний апарат є необхідною передумовою і складовою успішної законотворчої, право застосовної, інтерпретаційної та іншої юридичної діяльності.

Теорія держави і права як наука не стоїть на місці, а постійно розвивається, вдосконалюється, збагачується, зростають також її функціональні можливості стосовно виконання нею як безпосередньої дослідної діяльності, так і організуючої, загальнометодологічної ролі у

правознавстві. Разом із тим, у наш складний, важкий, дуже проблематичний перехідний період від тоталітарної до демократичної форми державно-правової дійсності вона ще не завжди може випереджати події.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, функції загальної теорії держави і права – це головні напрямки її впливу на державно-правову дійсність та розвиток інших юридичних наук. Специфіка теорії держави і права полягає в тому, що ця наука має як функції, притаманні юридичній науці в цілому, так і функції, властиві лише для теорії держави і права.

ІІІ. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ В ПІЗНАННІ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Метод – *це спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів*.

На відміну від предмета дослідження, який дає відповідь на запитання, що досліджує та чи інша наука, метод характеризує, як саме, за допомогою яких способів, засобів та прийомів це відбувається. Методи пізнання послуговують розкриттю та розгортанню змісту предмета дослідження, систематизації набутих знань.

У правознавстві методи пізнання – інструмент, який дозволяє проникнути в специфіку правової реальності, адекватно її пізнати та відобразити за посередництвом певної наукової картини юридичного світу – системи правових категорій та понять.

Метод виник на основі чуттєвої діяльності людини. Поняття методу ввели в обіг стародавні греки, розуміючи його як шлях дослідження, теорію, вчення, спосіб досягнення якої-небудь мети, вирішення конкретного завдання, сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності. Загальновідомим є вислів англійського філософа XVII ст. Ф. Бекона, який порівнював метод з ліхтарем, що висвітлює шлях ученому: навіть кульгавий, який йде з ліхтарем по дорозі, випередить того, хто біжить в темряві

по бездоріжжю. Засобами, які допомагають «розуму йти по дорозі», є правильно обрані і належно застосовані до певної пізнавальної ситуації методи наукового пізнання.

Ступінь достовірності пізнавальної діяльності визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», котра безпосередньо залежить від обрання і використання правильного шляху та найбільш адекватних засобів наукового дослідження. Тому питання методологічного забезпечення є першочерговими для теоретичного дослідження в будь-якій предметній сфері, зокрема у царині права, а методологія дослідження правової реальності становить вступну частину правознавства. Лише за умови озброєності сучасною методологією та відповідними методами наукового пізнання вітчизняна правова наука зможе виконати поставлені перед нею завдання щодо розбудови засад правової, демократичної держави та формування національної правової системи.

У наукознавстві ***методологія розуміється як теоретична основа та способи організації пізнавального процесу, що характеризують пізнання з погляду його загальних форм, можливостей пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження.*** Методологія відображає певний кут зору на предметне поле дослідження, який висвітлює увесь процес досягнення наукового результату, передбачає використання відповідних засобів, прийомів та способів пізнання.

Структура методології будь-якої науки передбачає загальний (філософський) підхід – наявність концептуальних ідей і вихідних понять, котрі визначають сенс і увесь зміст дослідження, та конкретні методи – більш формалізовані дослідницькі способи, прийоми та засоби.

Загальний (філософський) підхід включає концептуальні ідеї і вихідні поняття, які виконують роль засадних думок про предмет наукового дослідження, містять в згорнутому вигляді увесь його можливий зміст, визначають можливе поле і горизонт дослідження, виступають імпульсом і супроводжують увесь процес пізнання.

Методологія правової науки виступає *як зумовлена особливостями правової реальності цілісна та узгоджена система способів пізнання, що включає такі складові: 1) загальний (філософський) підхід; 2)загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні правові методи.*

Загальний (філософський) підхід виступає світоглядною основою правознавства, а сукупність методів (загальнонаукових, спеціальних та власних) становить «набір» робочих інструментів формування державно-правових знань. Завдання ефективного застосування методології полягає в прагненні до найбільш точного і адекватного відображення наукового предмета пізнання шляхом забезпечення повноти та всебічності дослідження, знаходження оптимального співвідношення як між рівнями методології – філософськими підходами і формалізованими методами, так і між різними конкретними методами дослідження.

Метод наукового дослідження слід відрізняти від методики, яка може застосовуватися у будь-якій (необов'язково науковій) діяльності. Методика розуміється як сукупність практичних способів ефективного здійснення будь-якої діяльності, зокрема, технічних засобів збирання, зберігання, систематизації та узагальнення інформації в процесі наукового дослідження – складання плану дослідження, вивчення літератури, архівних матеріалів, юридичної практики, їх конспектування і фіксація та ін. Наприклад, методика проведення слідчих дій входить до складу предмета дослідження криміналістики як прикладної юридичної дисципліни.

Методологія теорії держави і права як фундаментальної правової науки передбачає передусім пошук виваженого співвідношення загальних (філософських) підходів та загальнонаукових методів пізнання зі спеціальними та власними правовими методами. Зокрема, сьогодні у вітчизняній юриспруденції відчувається чітка тенденція до соціологізації правових знань. Проте попри всю важливість загальних методологічних положень пріоритетну роль у правознавстві покликані відігравати саме її власні методи та понятійний апарат, який має методологічне значення. Адже перебільшення значущості не

правових – філософського, соціологічного чи кібернетичного – методів може привести до результатів, які за своїм змістом будуть мало придатними для нормотворчості та юридичної практики.

Загальні (філософські) підходи до дослідження держави і права

Методи дослідження, які застосовуються у загальній теорії держави і права, залежать передусім від *філософських підходів*, з яких ведеться пошук, що зумовлює вибір найдоцільніших в контексті обраного загального підходу конкретних способів, засобів та прийомів досягнення адекватного наукового результату.

У зв'язку з цим не можна погодитися з беззаперечним відкиданням положень *матеріалістичного підходу* і вироблених юридичною наукою на його основі положень. За відмови від вульгаризованого бачення однобічної зумовленості держави і права як частини надбудови суспільства виключно його економічним базисом це стосується перш за все висновку про тісний зв'язок держави і права з економічними, соціальними, політичними, культурними та іншими суспільними чинниками.

Зберігає за нинішніх умов свою цінність діалектична методологія дослідження державно-правових явищ. її основою виступають принципи і закони діалектичної логіки – закон переходу кількісних змін в якісні, закон єдності і боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення. *Діалектичний підхід* передбачає необхідність всебічного вивчення держави і права як явищ, що знаходяться в динаміці та постійному оновленні, пов'язаних з іншими соціальними чинниками – економікою, політикою, духовною сферами. Для цього загальна теорія держави і права має пов'язувати свої висновки з використанням досягнень усіх суспільних і юридичних наук. Дослідження державно-правової дійсності значною мірою спрямовується такими загальними категоріями діалектики, як сутність і явище, форма і зміст, можливість і дійсність. На цій основі сама юридична наука повинна весь час поглиблювати знання про державу і право, переходити від емпіричного до

теоретичного рівня, що є проявом діалектичної ідеї безперервного руху в природі, суспільстві та мисленні.

Іншим підходом до пізнання дійсності є *метафізика*, яка ґрунтується на граничних, позаексперементальних принципах і началах буття, знання, культури. З цього погляду предмети і явища розглядаються у статиці, як відсторонені від впливу інших чинників, що дає можливість «заглянути усередину» правових явищ, процесів, досліджувати їх ознаки і властивості, їх юридичну природу та специфіку. Саме такий спосіб пізнання права і правових інститутів застосовував німецький юрист Г. Кельзен, який вважається одним із найбільш видатних учених у галузі юриспруденції XX ст., котрий обґрунтував нормативістське вчення про право.

У сучасних умовах глобалізації та культурного різноманіття виникають методологічні підходи до дослідження держави і права, які дозволяють по-новому розкрити різні грані цих складних феноменів і орієнтуються на створення інтегральних концепцій права. Вони піднімають такі питання, які залишаються поза увагою юриспруденції, сформованої на основі традиційних підходів. Найбільш значущими серед них є феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, антропологічний та комунікативний.

Феноменологічний метод передбачає відмову від будь-яких ідеалізацій та сприйняття єдиної передумови – можливості описання спонтанного змістовного життя свідомості або інтерпретації фундаментальних структур людського існування. Самоочевидні структури, що передують нормам права, правовим інститутам та правовому мисленню, розуміються як загальне, що є у всіх правових явищах, їх генетичний принцип, який породжує всі можливі одиничні прояви права. Відповідно норми права розглядаються як такі, що не створюються і не винаходяться законодавцем, а відкриваються подібно законам математики. Подальший розвиток феноменологічного методу пов'язаний з поняттям життєвого світу – сукупності первісних думок, очевидностей, вірувань, які не потребують доказів та надають нормативним структурам суспільства і держави імперативності. Для цього вважається необхідним

виявити значущості, які людина надає типовим життєвим ситуаціям за посередництвом діалогу, співучасного спостереження, вживання у роль та інших подібних методів.

Герменевтичний підхід до права продовжує лінію феноменології. Герменевтика – це наука про інтерпретацію (тлумачення) тексту. В межах герменевтики розуміння права розглядається як основа правової реальності, а тому буття права включає в себе інтерпретацію. Для того щоб зрозуміти норму, слід розуміти кожну конкретну ситуацію, на яку ця норма поширюється, і навпаки, для розуміння ситуації слід розуміти норму як ціле. Тлумаченню і закону, і ситуації передує передрозуміння, яке складається на основі досвіду знання попередніх нормативно-правових актів і юридичних ситуацій. Інтерпретація розглядається лише як процес упізнавання сенсу в об'єктивованих формах тексту, який їх одушевляє. При цьому слід додержуватися певних вимог (канонів): 1) відповідності герменевтичної реконструкції точці зору автора; 2) залежності цілого від частин, а частин – від цілого (так зване герменевтичне коло, яке розв'язується «передзнанням» про ціле до його розчленування на частини); 3) співвіднесення об'єкта, що інтерпретується, з духовним горизонтом інтерпретатора; 4) смислової відповідності позиції інтерпретатора з імпульсами, які виходять від об'єкта, що інтерпретується.

Активно застосовується й *синергетичний підхід* до дослідження держави і права. Синергетика є комплексною наукою про системи, що саморозвиваються, мають нерівноважний, слабко детермінований характер, поведінку яких важко передбачити. Такі характеристики мають всі складні соціальні системи, в тому числі право. Методологічні ідеї синергетики дозволять краще зрозуміти різні процеси самоврядування і управління в державно-правовій сфері, особливо за умов розвитку демократичних засад. Нові дані про конструктивну роль випадку в суспільному розвитку більш глибоко пояснюють суб'єктивний чинник у державно-правовому житті суспільства, дозволяють поряд з причинно-наслідковими зв'язками враховувати і випадкові, вірогідні зв'язки.

Одним з методологічних підходів, актуальних для сучасної юриспруденції, є *антропологічний*. Його застосування до права полягає у «людському вимірі» правових явищ. Цей підхід актуалізується в умовах активного співіснування різних правових культур та систем, зумовлений необхідністю відповіді на запитання: чи існує загальне у всіх людей в різних культурах? На основі етнографічних досліджень на стику антропології та юриспруденції в другій половині XIX ст. складається юридична антропологія як певний напрямок історико-правових досліджень. Спираючись на висновки про природу людини антропологія намагається обґрунтувати право і правопорядок. Так, початковим антропологічним фактом для обґрунтування права може бути думка Аристотеля про те, що людина – істота політична. Це означає, що людина живе разом з іншими людьми, але не зливається з ними, що зумовлює можливість подвійного вияву її ставлення до інших людей: як істоти кооперативної, що допомагає іншим і доповнює їх, та істоти конфліктної, що несе загрозу іншим людям. Саме необхідністю обмеження конфліктності людини і розвитку її кооперації й зумовлюється існування такого соціального інституту, як право.

У контексті розроблення інтегрального праворозуміння перспективним є *комунікативний підхід* до права. Згідно з ним право розглядається як форма взаємодії (комунікації) суб'єктів, котру неможливо локалізувати в одній точці, що позначається термінами «норма», «правовідносини», «закон» і т. д. Право розглядається як частина життєвого світу людини, комунікація, яка існує лише в системі: 1) текстуальних форм об'єктивації (наприклад, закону); 2) суб'єктів с власним психічним світом, що сприймають і інтерпретують право; 3) легітимації права відповідно до ціннісних стандартів (у тому числі ідеалів); 4) взаємодіючих суб'єктів – носіїв відповідних прав і обов'язків.

Сутність усіх цих підходів полягає в тому, що вони орієнтовані на вивчення динаміки суспільства та його інститутів, в тому числі держави і права. Водночас для них характерним є уявлення про наявність універсального начала, яке є породжуючим принципом і критерієм оцінки існуючого. А це дає

можливість зберегти цілісність різноманітного в культурному відношенні суспільства і не допустити його розпаду та анархії. Історія науки, в тому числі юридичної, свідчить про те, що найсприятливіші умови для її розвитку створює не моністичний підхід з однієї філософської позиції, а їх плюралізм, який спирається на визнання не тільки можливості, а й доцільності декількох (багатьох) шляхів до пізнання істини, що, проте, не повинно призводити до еклектики чи методологічного хаосу. Зіставлення та інтеграція знань, набутих на основі різних підходів – матеріалістичного і ідеалістичного, діалектичного і метафізичного, нових методологічних підходів, здатні забезпечити реальну, а не декларативну всебічність та зумовлену цим повноту наукового дослідження, а тому лише збагачує науку і підвищує цінність її висновків.

Загальнонаукові методи пізнання держави і права

Загальний філософський підхід конкретизується передусім через *загальнонаукові методи пізнання*, до яких належать логічні, історичний та системний методи.

Логічний метод включає аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, визначення понять та їх класифікацію, сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного. ***Аналіз*** – це уявне розчленування явища, яке вивчається, на складові частини і Дослідження кожної з них окремо. Натомість шляхом синтезу створюється єдина цілісна картина. За допомогою індукції забезпечується перехід від вивчення одиничних чинників до загальних положень і висновків, а дедукція робить можливим перехід від найбільш загальних висновків до відносно конкретних. Так, процес дослідження від конкретного до абстрактного, коли вивчаються різні види юридичної відповідальності (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова), дає змогу сформулювати загальне поняття юридичної відповідальності. Сформулювавши, наприклад, поняття форми держави сходженням від абстрактного до конкретного, можна перейти до аналізу її конкретних видів – форми правління, форми Державного устрою, державного режиму.

На основі логічного методу формуються правові поняття, відбуваються їх класифікація, поділ досліджуваних явищ на окремі види та підвиди. Цінність цього методу полягає в тому, що він дає можливість формулювати в коротких дефініціях всю різнобічність і багатство державно-правових явищ, позбавитися зайвого опису деталей і створює можливості для належного орієнтування в межах правової науки, законодавства, механізму правозастосовної діяльності.

Історичний метод наочно засвідчує, що в суспільстві розвиток йде від простого до складного. Стосовно науки про державу і право це означає, що в усій сукупності державно-правових явищ і процесів необхідно в першу чергу виділити ті, які виникли раніше і є основою сучасних як більш складних. Використовуючи *історичний (хронологічний) метод*, теорія держави і права досліджує державу і право, правові інститути і процеси в тій послідовності, в якій вони виникали, розвивалися та змінювалися одні іншими. Це дозволяє конкретно уявити всі особливості різних правових і державних явищ. Проте надмірна кількість описового матеріалу і історичних подробиць може ускладнити теоретичне вивчення держави і права. Відтак, матеріал, нагромаджений за допомогою хронологічного методу, підлягає логічному опрацюванню та впорядкуванню.

Системний метод у правовій науці передбачає погляд на державу і право як на системи, що складаються з окремих елементів, кожен з яких виконує певну функцію, між якими існує взаємозв'язок (структура), що зумовлює місце кожного елемента в цій системі. Кожна соціальна система є відкритою до зовнішнього впливу та складовою частиною системи більш високого порядку.

Завдання наукового дослідження з позицій системного методу полягає в тому, аби, наприклад, установити структуру певної правової системи, визначити функції кожного з її елементів, взаємозв'язки кожного елемента з іншими елементами тієї ж системи і більш загальною системою. Зокрема, законодавство розглядається як таке, що складається з галузей, котрі є елементами системи законодавства. Галузь законодавства як структурний елемент системи у свою чергу поділяється на більш дрібні структурні елементи

– підгалузі та інститути законодавства. Кожний державний орган вивчається як сполучений з усіма іншими державними органами системними зв'язками, від місця того чи іншого органу в системі державного апарату залежать його функції і компетенція.

Спеціальні та власні методи правознавства

Спеціальними методами, *які використовуються в правознавстві, є методи, розроблені в межах інших конкретних наук, – статистичний, конкретно-соціологічний, психологічний, кібернетичний, моделювання, соціального експерименту.*

За сучасних умов широкі можливості для визначення тенденцій розвитку правових явищ та процесів відкриваються перед застосуванням *статистики* – судової, кримінологічної тощо. Конкретно-соціологічний метод пов'язаний передусім з дослідженням юридичної практики. *Матеріали соціологічного дослідження* можуть бути одержані внаслідок спостереження, опитування, анкетування, ознайомлення з судовою та іншою державно-правовою практикою, документами. Аналіз одержаних результатів та їх узагальнення можуть застосовуватись і на початковому етапі дослідження як його практична база, і для перевірки дієвості певних державно-правових інститутів, підготовки висновків щодо ефективності їх реалізації і необхідності удосконалення, а також виявлення ставлення громадської думки до їх функціонування. *Кібернетичний метод* передбачає використання у правових дослідженнях законів соціального управління, а тому застосовується в «управлінських» галузях права – адміністративному та деяких інших. *Створення ідеальних моделей* та перевірка їх дієвості є невід'ємною складовою теоретичного дослідження в галузі держави і права. Не можуть бути ефективними будь-які рішення в правовій сфері без урахування психологічних чинників, висвітлювати які покликані засоби, прийоми та способи, запозичені з психології. Нарешті, найбільш наглядним методом, який здатен підтвердити достовірність висновків правової науки, є *проведення соціального експерименту*.

Власні методи правознавства, до яких відносять формально-юридичний (юридико-технічний, догматичний) та порівняльний методи, застосовуються на стадії дослідження законодавства та юридичної практики.

Формально-юридичний метод використовується для пізнання внутрішньої форми правових явищ і процесів, дозволяє на основі узагальнення та виявлення ознак формулювати поняття, дефініції, визначення, ін застосовується для з'ясування волі законодавця, вираженої в тексті закону. Особливість цього специфічного для юриспруденції методу полягає в зосередженні уваги на логічному опрацюванні правових норм. За допомогою різних логічних операцій окремі правові положення трансформуються в загальні поняття, з яких у свою чергу виводяться певні логічні наслідки, здійснюється їх тлумачення. Логічне оброблення може проводитися щодо матеріалів, які характеризують окремі правові явища, – нормотворчості, норм права, їх реалізації тощо.

Застосування порівняльного методу включає різні напрямки дослідження державно-правових явищ. Аналіз певного явища на різних історичних етапах сприяє встановленню тенденцій і закономірностей його розвитку. На цій основі можна простежити наявність чи відсутність наступності в розвитку такого явища, як держава і право, і дійти висновку про доцільність або недоцільність використання відповідного історичного досвіду. Так, розвиток прав і свобод людини і громадянина в Україні та інших демократичних країнах дає змогу зробити висновок про наявність постійних тенденцій до їх розширення і посилення їх захисту. Вибір для України змішаної форми державного управління співзвучний історичним традиціям гетьманської влади у сполученні із забезпеченням участі населення у вирішенні громадських справ на тих етапах розвитку України.

Порівняння можуть здійснюватися і з формами держави і права іноземних країн чи їх окремих інститутів. Це дає можливість виявити спільні риси і відмінності державно-правових явищ, їх позитивні і негативні риси. Таким чином узагальнюється досвід, частина якого може враховуватися в процесі

розвитку національної державної і правової систем. В Україні таке врахування особливо необхідне в процесі правового врегулювання ринкових та інших пов'язаних з ними суспільних відносин.

Отже, кожен метод має свою сферу застосування та відображає лише певний аспект наукового дослідження. Відтак, методи можуть бути ефективним інструментарієм лише у своїй сукупності, натомість необгрунтоване ігнорування якогось окремого способу теоретичного пошуку здатне привести до недостовірного наукового результату. Слід урахувати й те, що у різних правових дисциплінах співвідношення використовуваних методів неоднакове. У кримінології, наприклад, основним є конкретно-соціологічний метод, в галузевих юридичних науках важлива роль відводиться формально-юридичному методу, теорія держави і права надає пріоритет системному методу, історико-юридичні науки – хронологічному.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, у наукознавстві методологія розуміється як теоретична основа та способи організації пізнавального процесу, що характеризують пізнання з погляду його загальних форм, можливостей пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження. Методологія відображає певний кут зору на предметне поле дослідження, який висвітлює увесь процес досягнення наукового результату, передбачає використання відповідних засобів, прийомів та способів пізнання.

Структура методології будь-якої науки передбачає загальний (філософський) підхід – наявність концептуальних ідей і вихідних понять, котрі визначають сенс і увесь зміст дослідження, та конкретні методи – більш формалізовані дослідницькі способи, прийоми та засоби.

Метод – це спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів.

IV. ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА, ЇЇ ЗАВДАННЯ ТА СИСТЕМА

Перелік юридичних дисциплін, обсяг та послідовність їх вивчення істотно розрізняються в окремих вищих навчальних закладах з урахуванням профілю підготовки майбутніх правників та їх спеціалізації. Проте загальна теорія держави і права викладається в обов'язковому порядку в усіх юридичних вищих навчальних закладах і факультетах та охоплює відносно однаковий обсяг навчального матеріалу, що зумовлюється її особливим значенням у підготовці майбутніх правознавців. Виступаючи першою сходинкою на шляху здобуття юридичної освіти, вона вивчається, як правило, на першому році навчання. При цьому рівень опанування знаннями із загальної теорії держави і права визначає можливість одержання диплому про юридичну вищу освіту, що підтверджується складанням державного іспиту з цієї дисципліни в переважній більшості юридичних навчальних закладів.

Одночасно зі становленням загальної теорії держави і права як науки відбувається її формування як навчальної дисципліни. Загальна теорія держави і права входить до складу юридичних дисциплін, що викладаються у вищих навчальних закладах, які здійснюють підготовку фахівців за спеціальністю «Правознавство». Юристи-професіонали задіяні у багатьох сферах суспільного життя, тому в юридичних навчальних закладах викладається широкий перелік навчальних курсів. Система юридичних навчальних дисциплін будується, як правило, відповідно до системи юридичних наук, хоча в окремих випадках з урахуванням спеціалізації майбутніх фахівців може від неї відступати. Згідно з вимогами практики юридичні вищі навчальні заклади можуть запроваджувати окремі юридичні дисципліни, навчальний матеріал яких становить частину конкретної юридичної науки (наприклад, авторське право як частина цивільного права) або належить до різних юридичних наук (торговельне право, транспортне право, військове законодавство та ін.).

Юридичні навчальні дисципліни покликані забезпечити глибоке і всебічне засвоєння студентами знань про державно-правову дійсність, що нагромаджені юридичними науками, сформувати в них навички та вміння, необхідні для практичної роботи в різних сферах правового регулювання.

Маючи спільну мету, кожна юридична навчальна дисципліна виконує власні завдання. Так, історія держави і права дає студентам систематизовані знання про конкретно-історичний розвиток державно-правових явищ; за допомогою галузевих і спеціальних юридичних дисциплін майбутні фахівці опановують знання про чинні нормативно-правові акти та практику їх застосування, формують навички складання юридичних документів, здійснення певних юридичних дій.

Загальна теорія держави і права як базова навчальна дисципліна безпосередньо бере участь у формуванні професійних якостей майбутніх фахівців та закладає їх основу. *Завдання загальної теорії держави і права зумовлені її місцем в системі юридичних навчальних дисциплін та полягають у такому:*

по-перше, загальна теорія держави і права озброює студентів знаннями найбільш загальних, основоположних закономірностей державно-правового життя суспільства. Вона покликана забезпечити основу фундаментальної підготовки правника широкого профілю;

по-друге, загальна теорія держави і права закладає фундамент правової культури майбутніх фахівців, їх юридичного мислення, сприяє формуванню у студентів наукового юридичного світогляду, здатності ухвалювати юридично коректні рішення в професійній сфері;

по-третє, загальна теорія держави і права дає студентам початкові уявлення про основні державно-правові поняття і категорії, необхідні Для ефективного вивчення галузевих та інших юридичних дисциплін.

Головне ж завдання загальної теорії держави і права полягає в тому, Що вона формує у майбутніх фахівців уміння з виважених, наукових позицій надавати належну оцінку складним явищам та процесам державно-правової дійсності, розкривати їх дійсну сутність, розуміти їх соціальне призначення, місце і роль в політичній та правовій системах суспільства. Озброєні її знаннями правники можуть плідно сприяти розв'язанню різноманітних проблем державного і правового будівництва.

Загальна теорія держави і права викладається за певною системою, яку складають логічно та послідовно розташовані питання, що відтворюють об'єктивну структуру і зміст предмета відповідної науки. Вивчення загальної теорії держави і права розпочинається із з'ясування методологічного та історичного аспектів цієї дисципліни, визначення її предмета та функцій, методології та її рівнів, з'ясування місця загальної теорії держави і права в системі суспільних і юридичних наук. Окрему увагу приділено походженню держави і права, ознакам держави і права, які відрізняють їх від організації влади та нормативних регуляторів за первіснообщинного ладу.

Далі докладно розкриваються основні питання теорії держави: поняття і ознаки держави, державної влади та державного суверенітету, поняття і класифікація функцій держави, а також правових форм і методів їх здійснення; поняття і структура форми держави (форми державного правління, державного устрою та державно-правового режиму). Окремо розкриваються поняття механізму держави і державного апарату, державних органів та їх видів.

З'ясувавши основні питання теорії держави, студенти переходять до загального вчення про право. Вивчення теорії права розпочинається із з'ясування головних підходів до праворозуміння, визначення поняття і ознак права, його функцій та цінності, місця права в системі соціальних норм, особливостей процесу формування права та його етапів. Досліджуються також поняття і види джерел (форм) права, принципів, що діють у правовій системі, а також правосвідомості. Далі розкривається механізм правового регулювання суспільних відносин, який об'єднує в єдину систему всі наступні теми курсу.

В окремому розділі загального вчення про право, присвяченому нормативній основі правового регулювання, розкриваються поняття та загальні ознаки норм права, їх види і структура; досліджуються система права і система законодавства в їх співвідношенні, поняття і ознаки нормативного юридичного акта та закону як його різновиду, їх дія у часі, просторі та за колом осіб. Приділяється увага проблемам нормотворчої і законодавчої техніки, а також систематизації нормативно-правових актів та розв'язання юридичних колізій.

Вагому практичну цінність має матеріал розділу, присвяченого реалізації права. Цей розділ розкриває засади теорії правових відносин, правової поведінки, правопорушень та юридичної відповідальності, а також викладає правові форми діяльності органів держави, особливості застосування та тлумачення норм права.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Вивчення курсу загальної теорії держави і права завершує розділ, який охоплює проблеми правової держави і правової системи суспільства. Він об'єднує фундаментальні теми, що розкривають особливості взаємодії права, держави, людини і суспільства в сучасних умовах розвитку правової та політичної систем. У цьому розділі досліджуються засади прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, особливості співвідношення громадянського суспільства і держави; поняття, форми та інститути демократії; концепція правової, соціальної держави; поняття правопорядку, співвідношення верховенства права і законності; засади правової культури і правової системи суспільства.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Загальна теорія держави і права є фундаментальною юридичною наукою, яка вивчає сутність і найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування права і держави в їх взаємозв'язку, а також: вихідні для всіх юридичних наук поняття.

2. Предметом загальної теорії держави і права є сутність і найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування правових і державних явищ і процесів, а також головні, вихідні для всієї юридичної науки поняття.

3. Функції загальної теорії держави і права – це головні напрямки її впливу на державно-правову дійсність та розвиток інших юридичних наук. Специфіка теорії держави і права полягає в тому, що ця наука має як функції,

притаманні юридичній науці в цілому, так і функції, властиві лише для теорії держави і права.

4. У наукознавстві методологія розуміється як теоретична основа та способи організації пізнавального процесу, що характеризують пізнання з погляду його загальних форм, можливостей пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження. Методологія відображає певний кут зору на предметне поле дослідження, який висвітлює увесь процес досягнення наукового результату, передбачає використання відповідних засобів, прийомів та способів пізнання.

5. Структура методології будь-якої науки передбачає загальний (філософський) підхід – наявність концептуальних ідей і вихідних понять, котрі визначають сенс і увесь зміст дослідження, та конкретні методи – більш формалізовані дослідницькі способи, прийоми та засоби.

6. Метод – це спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів.

7. Вивчення курсу загальної теорії держави і права завершує розділ, який охоплює проблеми правової держави і правової системи суспільства. Він об'єднує фундаментальні теми, що розкривають особливості взаємодії права, держави, людини і суспільства в сучасних умовах розвитку правової та політичної систем. У цьому розділі досліджуються засади прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, особливості співвідношення громадянського суспільства і держави; поняття, форми та інститути демократії; концепція правової, соціальної держави; поняття правопорядку, співвідношення верховенства права і законності; засади правової культури і правової системи суспільства.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні теоретичні поняття та риси загальної теорії держави і права як комплексної науки, її загальної структури, предмету.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: основні функції загальної теорії держави і права, зокрема, - пізнавальну, евристичну, прогностичну, організаційно-практичну, ідеологічну.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 2. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та ознаки держави
2. Державний суверенітет
3. Типологія держави
4. Теорії походження держави і права

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бульба О. Законодавча влада як один з елементів принципу розподілу влад / О. Бульба // Право України. — 2002. — № 6. — С. 46-49.

2. Гуменюк І. Концепція соціальної держави: теоретико-методологічні засади формування змісту / І. Гуменюк // Право України. — 2008. — № 7. — С. 9-12.

3. Євграфова Є. Питання щодо зв’язків права і держави / Є. Євграфова // Право України. — 2009. — № 6. — С. 46-50.

4. Кельман М. Аспекти аналізу методологічних проблем співвідношення держави та права / М. Кельман // Право України. — 2009. — № 2. — С. 60-67.

5. Котюк В. Держава як особлива організація суспільства / В. Котюк // Закон і бізнес. — 1998. — № 48. — С. 4-9.

6. Куян І. До питання про абсолютність і обмеженість суверенітету держави / І. Куян // Право України. — 2011. — № 7. — С. 148-155.

7. Куян І. До питання про поняття «народний суверенітет» / І. Куян // Право України. — 2010. — № 6. — С. 101-107.

8. Оборотов Ю. Дослідження цінності держави як актуальний напрям сучасного правознавства / Ю. Оборотов // Право України. — 2010. — № 1. — С. 44-49.

9. Рабінович П. Соціальна сутність держави: теоретико-методологічні засади дослідження / П. Рабінович, Ю. Лобода // Право України. — 2001. — № 8. — С. 14-18.

10. Сербин Р. Діалектика державного суверенітету в епоху глобалізму / Р. Сербин // Право України. — 2002. — № 12. — С. 25-28.

11. Снєгірьов В. В. Про поняття «держава» і «державний суверенітет» в державності у світлі Конституції України / В. В. Снєгірьов // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. — 1998. — № 2. — С. 32-44.

12. Телятник Л. Логіко-методологічне тлумачення ознак загального поняття держави / Л. Телятник // Право України. — 2002. — №9. — С. 14-18.

13. Телятник Л. Проблеми розширення логічного обсягу загального поняття держави / Л. Телятник // Право України. — 1999. — № 9. — С. 16-20.

14. Цокур Є. Політико-правові концепції феномену політичної влади / Є. Цокур // Право України. — 2009. — № 11. — С. 132-138.

15. Якубенко В. Принципи соціальної держави / В. Якубенко // Право України. — 2002. — № 6. — С. 36-38.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття та ознаки держави, розглянути державний суверенітет, типологію держави, теорії походження держави і права.

ВСТУП

Характеризуючи державу, переважна більшість філософів і юристів сходиться на тому, що вона є необхідною формою організації розвинутого суспільства, без якої неможливе виконання завдань, що стоять перед ним. Погляди на державу, характеристику її сутності, головних рис і призначення у представників того чи іншого наукового напрямку досить різні.

Незважаючи на різноманітність підходів до визначення держави, в науковій літературі традиційно склався погляд на неї як на суспільне явище, до структури якої входять декілька побічних і декілька головних елементів: на перше місце серед них висуваються територія, населення і публічна влада. Саме їх характер за класичними юридичними поглядами відрізняє державу від додержавних та інших існуючих нарівні з нею суспільних утворень. У відомому на Заході правовому словнику Фішера держава характеризується як така спільнота, в основі якої лежать територія, народ і державна влада.

І. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

Велика група науковців при визначенні поняття «держава» виходила з формально-логічних позицій. Л. Дюгі вважав державою будь-яке суспільство, де існує диференціація між тими, хто править, і тими, ким правлять, у вигляді політичної влади. Г. Шершеневич визначав її як єднання людей у межах однієї території під загальною владою. Ф. Хайєк характеризував державу як організацію, яку свідомо створюють люди, що проживають разом з метою однакового управління. Б. Баді і П. Бірнбаум розглядали державу як добре організовану машину влади разом з чиновниками і збройними силами, що її обслуговують.

Як похідне від права явище оцінювали державу Г. Кельзен, І. Кант, Г. Еллінек. Г. Кельзен характеризував її як персоніфікацію правопорядку,

І. Кант – як об'єднання великої кількості людей, що підпорядковуються правовим законам, Г. Еллінек – як суб'єкта права, територіальну корпорацію, що наділена первинною владою.

Ф. Гегель розглядав державу як вищу і найдосконалішу форму суспільного життя. Підкреслюючи її моральну спрямованість, він характеризував її як дійсність моральної ідеї. Н. Коркунов визначав державу як об'єднання вільних людей, де мирний порядок забезпечується встановленням монополії державних органів на здійснення примусу, чим наголошував на її примусовому характері. На ту саму обставину вказував Дж. Ролз, який вважав, що держава має здійснювати остаточну владу і примус на певній території.

У найбільш концентрованій формі вказівку на примусовий характер держави сформульовано у вченні марксизму-ленінізму. Цю рису держави воно розглядає як похідну від її класової природи, хоча К. Маркс, Ф. Енгельс та В. Ленін визнавали також необхідність захисту державою і певних загальносуспільних інтересів. Характерними для цієї теорії, в основі якої лежала ідея класової диктатури, було визначення держави як машини для підтримання панування одного класу над іншим (В. Ленін) або машини для придушення одного класу іншим (Ф. Енгельс).

Отже, *держава є територіальним утворенням*. Вона здійснює управління на обмеженій державними кордонами території, яка відіграє об'єднуючу щодо населення роль. Цією ознакою позначається відмінність держави як від організації родового суспільства, що формувалося на основі об'єднання за кровнорідними ознаками, так і від ідеологічних, виховних, етнічних та інших формувань, кожне з яких утворюється за спеціальними ознаками.

Як територіальне утворення, що склалося шляхом адміністративно-територіального поділу на окремі територіальні одиниці – області, губернії, краї, кантони, штати, округи, провінції тощо, держава є самоорганізованою спільнотою.

Більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами громадянства. На відміну від іноземних громадян або осіб без громадянства, які теж можуть проживати на території держави, громадянин Держави має найширший правовий статус і найбільш стійкі правові зв'язки з нею. Він також має права і мусить виконувати всі обов'язки, передбачені законодавством держави, тоді як інші мешканці позбавляються деяких з них (права обирати і бути обраним, обов'язку нести військову службу та ін.).

Основною ознакою держави є політична влада (зміст політичної влади докладніше буде розкрито в наступному підрозділі).

Інші ознаки держави здебільшого пов'язані з тими чи іншими проявами державної влади. Так, *найважливішою з інших ознак є здатність держави видавати закони та інші правові акти, що являють собою прояв безумовної загальнообов'язковості державної волі*. Ця здатність водночас виступає засобом самообмеження держави і забезпечення її невтручання в здійснення людиною своїх прав і свобод, впливу на поведінку, а через неї – на суспільні відносини.

Ознакою держави є наявність в ній чиновництва і формування військових контингентів – армії та поліції. Держава має у своїй власності певні необхідні для технічного забезпечення своєї діяльності засоби (транспорт, озброєння, будівлі, в'язниці та ін.). Для фінансового забезпечення своєї діяльності вона встановлює бюджет, систему податків, здійснює у разі необхідності внутрішні та зовнішні позики. Кожна держава має свої символи, якими є державні герб і прапор.

Окремо слід наголосити на тому, що в умовах демократичного суспільства держава завжди *є правовою організацією.* Це означає, що державна влада за цих умов формується і здійснюється в межах права, яке внаслідок цього має пріоритет над державою. У XIX ст. режим панування права над державною владою в континентальній Європі одержав назву «правова держава» (нім. Rechstaat), а в країнах англосаксонської традиції – «верховенство права» (англ. rule of law).

Держава є багатоаспектним явищем. Саме це відбиває і наведені вище різноманітні підходи до визначення держави. Держава виступає в трьох головних аспектах:

1) як організація всього суспільства;

2) як організація певних класів або прошарків чи інших груп людей;

3) як апарат влади.

Як організація всього суспільства держава виступає у внутрішніх та зовнішніх відносинах в інтересах всього населення країни, яке вона повинна репрезентувати і обслуговувати. Саме від імені держави ухвалюються ті рішення, які, маючи загальнообов'язковий характер, спрямовані на реалізацію і захист прав усіх громадян, проведення соціальної політики як загальносуспільної політики. Як загальносуспільна організація держава сприяє роботі засобів зв'язку, боротьбі з правопорушниками, зі злочинністю, охороні громадського порядку. Як така держава є організатором усіх загальних справ – громадських робіт, охорони природи, пам'ятників культури, історичних цінностей, здійснює оборону країни від можливих зовнішніх нападів. Як представник всього суспільства держава здатна виступати в ролі арбітра між ворогуючими угрупованнями, пом'якшувати та узгоджувати різні соціальні, національні, мовні конфлікти, сприяти досягненню соціальних компромісів. Цей аспект діяльності держави є. основним і найзначущішим.

Разом з цим держава, що діє в умовах суспільства, яке є соціально диференційованим, спирається на ті чи інші соціальні сили, на певну *соціальну базу*. Це можуть бути певні класи, прошарки, державна або партійна бюрократія, номенклатура. У зв'язку з цим держава здатна поєднувати захист інтересів всього суспільства з діями на їх користь. Інтереси суспільства можуть у певних випадках набувати пріоритету при вирішенні загальнонаціональних справ. Соціальна база держави може бути менш або більш широкою. Вона може бути провідником інтересів одного або декількох класів, меншості чи більшості населення. Це завжди позначається на змісті її діяльності, політиці, спрямованій на захист певних соціальних інтересів. У сучасній науці йдеться і

про можливість фактичної належності влади в державі елітам – економічній, політичній, науково-технічній. Залежно від того, кому саме належить влада, держава може забезпечувати пріоритетну роль державної, приватної, суспільної власності або ж визнавати рівноправність усіх їх форм, може створювати всенародну або цензову демократію, забезпечувати пільги тим чи іншим прошаркам населення тощо.

Взята в механізменному аспекті держава організована як певний апарат влади, що має складну структуру. Цей апарат являє собою розвинуту систему відокремлених від суспільства державних органів, які здійснюють владу переважно через професійних службовців. Апарат влади виступає як основний важіль управління суспільством, його реформування. Різні структури цього механізму мають різне функціональне призначення, взаємодіють між собою. У демократичній державі саме державний апарат повинен бути каналом здійснення народовладдя. В його складі існують органи первинного і вторинного народного представництва. Органи первинного народного представництва утворюються безпосередньо шляхом народного голосування, потім вони обирають органи вторинного представництва. В Україні органами первинного представництва населення є Верховна Рада і Президент України, а вторинного – Кабінет Міністрів, Верховний Суд, Конституційний Суд, Вищий господарський суд, Генеральний прокурор та ін..

Наведені три аспекти держави та їх головні ознаки повинні стати основою для її розгорнутого визначення.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, держава є територіальною організацією політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує з допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики.

ІІ. ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ

Крім таких своїх конститутивних ознак, як власна сила, що на неї спирається державна влада і що її вона в разі необхідності застосовує, і власна

воля, що її вона може робити обов'язковою і нав'язувати всім суб'єктам суспільного життя, є ще одна, найважливіша ознака державної влади – її суверенітет. Суверенітет характеризує відносини державної влади з іншими її суб'єктами як усередині країни, так і за межами державних кордонів.

Суверенітет державної влади існує фактично з часу виникнення держави. Однак теоретичне обґрунтування суверенітету з'явилося значно пізніше. Першим теоретиком суверенітету в XVI ст. був французький прихильник сильної королівської влади Жан Боден. Поява теорії суверенітету пов'язана з конкретними історичними обставинами – боротьбою королів проти зазіхань великих феодалів на самостійність у межах однієї держави (феодали діяли за принципом «кожен барон суверен у своїй баронії») та спроб Папи Римського та імператора Священої Римської імперії встати «над королями» і управляти ними. Саме тоді і склалося вчення про суверенітет як суверенітет внутрішній і зовнішній.

Отже, **суверенітетом** *є верховенство державної влади щодо будь-якої іншої влади усередині країни та її незалежність від будь-якої іншої влади за її межами*. З цього визначення випливає, що суверенітет поділяється на *внутрішній і зовнішній*. У сучасних умовах внутрішній суверенітет регулюється нормами конституційного права, а зовнішній, що стосується характеру відносин між різними країнами, – ще й нормами міжнародного права. У Конституції України закріплено: Україна є суверенною і незалежною державою (ст. 1), що її суверенітет поширюється на всю її територію (ст. 2), вона визнає чинні міжнародні договори і вважає їх частиною національного законодавства України (ст. 9), на території України не допускається розташування іноземних військових баз (ст. 17).

Слід зауважити, що суверенітет є властивістю не держави, а державної влади. На території країни державна влада є вищою, верховною, і ніяка інша (партійна, громадська, церковна тощо) не може диктувати їй свою волю. Всередині країни суверенітет обмежено лише основними правами людини. У період радянської влади верховенству державної влади протистояла закріплена

в конституціях УРСР 1937 і 1978 рр. керівна роль комуністичної партії. Це було рівнозначним юридичному визнанню не суверенності державної влади. В історії різних країн на принцип верховенства державної влади посилалася світська влада при виникненні різних сутичок з владою церковною. Зовнішній суверенітет позначає ті межі, в рамках яких повинні відбуватися типові для сьогодення міждержавні інтеграційні процеси. Отже, принцип незалежності влади однієї держави від влади іншої за всіх політичних режимів має винятково велике практичне значення.

Поняття «суверенітет держави» не слід змішувати з підпорядкованим йому поняттям «суверенні права». Своєї конкретизації внутрішній і зовнішній суверенітети набувають через систему суверенних прав. У межах власної території суверенними правами є, наприклад, права мати збройні сили, власну грошову одиницю, стягувати податки, встановлювати режим діяльності недержавних організацій і адміністративних одиниць, адміністративно-територіальний поділ у цілому та ін. У зовнішніх відносинах здійснюються такі суверенні права, як право укладення міжнародних договорів, участі в роботі міжнародних організацій, підтримання дипломатичних відносин з іноземними країнами, оголошення війни і укладення миру та ін. У федеративній державі, створеній знизу шляхом об'єднання незалежних держав, суверенітет тих, що об'єднуються, є джерелом повноважень центральної загально федеративної влади. Ця влада здійснює суму добровільно переданих їй державами, що об'єдналися, суверенних прав. Навпаки, створення федерації зверху відбувається шляхом передання певної кількості суверенних прав від центральної влади знов утвореним членам федерації.

Ознаками суверенітету є його єдність, неподільність та невідчужуваність.

Єдність суверенітету полягає в тому, що в державі може бути одна суверенна влада, котру здійснює вся система державних органів. Тому будь-які спроби самопроголошення суверенітету територіями У межах однієї країни є неправомірними.

Неподільність суверенітету означає, що державній владі, яка діє на території певної країни, належить вся повнота суверенітету. Державна влада не може бути лише частково суверенною. Несуверенні утворення не можна вважати державами (наприклад, колонії, протекторати та ін.). Не є суверенними державами і автономні утворення, які наділені деякими суверенними правами і тому набувають певних ознак державності (наприклад, Автономна Республіка Крим).

Невідчужуваність суверенітету полягає в тому, що суверенітет не може бути нікому переданий або обмежений. Звичайно суверенітет не має абсолютного характеру. Сфера здійснення окремих суверенних прав може бути з тих чи інших причин обмежена, звужена, але лише доти і тією мірою, доки і яку держава вважає для себе корисними чи необхідними. Прикладом такого обмеження є сучасні інтеграційні процеси, в яких бере участь і Україна і які проявляються через діяльність Ради Європи, ОБСЄ, СНД. Органи, створені такими об'єднаннями, мають здебільшого узгоджувальний, координуючий характер, унаслідок чого суверенітет державної влади України лишається недоторканним.

Першоджерелом влади, передусім державної, в демократичних країнах є народ. Тому в основі державного суверенітету лежить народний суверенітет. Саме народ, здебільшого через вільні вибори, легітимує державну владу. Оскільки джерелом державної влади є народ, то йому й має належати влада. Народний суверенітет здійснюється через виборний представницький орган і безпосередньо народом через вибори, всенародні обговорення, референдум. Отже, в умовах демократії державний суверенітет є механізмом реалізації народного суверенітету. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ (ч. 1 ст. 5 Конституції України). Водночас у ч. 2 тієї ж статті констатується, що право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові, чим підкреслюється пріоритет у цій справі народного суверенітету.

Терміни «народний» і «державний» суверенітети часто вживають як синоніми поняттю «національний суверенітет». При цьому поняття «національний суверенітет» не слід змішувати з поняттям «право на самовизначення окремих націй». Це право існує як гіпотетична можливість і проявляє себе поміж іншими правами в процесі створення нової держави, що проголошується і в преамбулі чинної Конституції України, де зазначається, що сучасна Українська держава виникла на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, суверенітетом є верховенство державної влади щодо будь-якої іншої влади усередині країни та її незалежність від будь-якої іншої влади за її межами. З цього визначення випливає, що суверенітет поділяється на внутрішній і зовнішній. У сучасних умовах внутрішній суверенітет регулюється нормами конституційного права, а зовнішній, що стосується характеру відносин між різними країнами, – ще й нормами міжнародного права.

ІІІ. ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

Під **типологією держави** *слід розуміти поділ усіх держав, що існували й існують, на великі групи – типи за їх найсуттєвішими ознаками. В* науці склалося декілька різних підходів щодо визначення цих груп.

Як уже згадувалося, кожна держава має свою соціальну базу. Державна влада завжди спирається на певні соціальні сили – класи, прошарки, релігійні формування та ін. Саме опора влади в державі на певні соціальні сили визначає її сутність за так званою формаційною теорією (це найважливіша ознака, і саме нею зумовлюється поділ держави на окремі історичні типи). Ця ознака поєднується у названій теорії з іншими – на базі якого способу виробництва виникає держава і чиї інтереси вона обслуговує. Скорегована шляхом відкидання вульгарного економізму і виключно класового підходу відповідно до сучасних досягнень науки *формаційна теорія* залишається найпоширенішою у вітчизняній літературі. З іншими найсуттєвими ознаками

держави, за цією теорією, так чи інакше пов'язані й інші варіанти класифікації (типізації) держав. Так, ще в давні часи особливість соціальної бази держави висувалась як необхідна ознака при поділі держав залежно від їх політичних режимів.

Залежно від характеру розвитку продуктивних сил у сучасній західній літературі держави поділяють на доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні (інформаційні).

Поширення набув також *цивілізаційний підхід* до типології держави. Згідно з ним усі держави поділяються на такі, що належать до численних груп (їх понад 20) цивілізацій (наприклад, західної, православної, мусульманской, китайської, японської, азійської тощо), головними ознаками яких є не соціально-економічні чинники, а передусім особливості релігії та культури. Ця теорія, безумовно, збагачує уявлення про особливості державності окремих країн. Проте, незважаючи на чітке розмежування між давніми і наступними цивілізаціями (наприклад, єгипетською і мусульманською), істотним недоліком підходів до типології держави за цією теорією є відсутність визначення історичних закономірностей їх розвитку, зміни одного типу держави іншим.

Щодо підходів у визначенні типу держави певні переваги слід визнати за формаційною теорією, хоча і в неї є істотні недоліки. Так, вона не враховує всі варіанти можливого розвитку окремих країн (наприклад, особливостей держав, що виникають на базі так званого східного способу виробництва).

Згідно з цією теорією *історія державності* започаткувалася з IV тисячоліття до н. е. зі створенням *рабовласницької держави* (стародавні Єгипет, Китай, Месопотамія, Греція, Рим). її соціальною базою в цілому був панівний клас рабовласників. Це вимагало створення державної системи, яка здатна була б забезпечувати насильницьке підтримання його панування. Праця рабів створювала можливість розвитку рабовласницької культури шляхом виникнення різних варіантів цивілізації. Рабовласництво було індивідуальним, колективним або державним. Раб уважався головною виробничою силою. Рабів можна було купувати і продавати як звичайне майно, раб повністю залежав від

волі власника. В межах рабовласницької держави, як і в межах інших її типів, існували різновиди. їх характер залежав від широти соціальної бази держави. Сутність певного типу держави розвивалася залежно від зміни політичних режимів, найвизначнішою характеристикою яких була широта їх соціальної бази. У класифікації Платоном держав на аристократичні (влада авторитетних і мужніх людей), олігархічні (влада багатіїв), демократичні (влада натовпу) і тиранічні (обмежена жорстка влада однієї людини) неважко простежити класифікацію політичних режимів. З того самого принципу класифікації виходив Аристотель, який вважав, що держава передусім характеризується кількістю володарів. У Стародавньому Римі, наприклад, політичний режим зазнавав змін поступово, спочатку в зв'язку з розширенням прав плебеїв, а згодом – з переходом до монархічного ладу, що було пов'язано в першому випадку з розширенням, а в другому – зі значним звуженням соціальної бази держави. Різновиди рабовласницького типу держави спостерігаються і в Стародавній Греції, де в Афінах у здійсненні влади брали участь усі вільні від рабства громадяни (демократія), а в Спарті – їх заможна меншість (аристократія).

Згодом, у зв'язку з малою продуктивністю рабської праці, обумовленою відсутністю зацікавленості раба в її результатах, відбувається закономірний перехід до феодальних виробничих відносин, унаслідок чого і з'являється *феодальний тип держави*. В умовах феодалізму головною виробничою силою стала земля, через що провідну роль відігравало не індустріальне, а сільськогосподарське виробництво. Закріпачені селяни мали на відміну від рабів певні особисті права. Але вони були прикріплені до землі, перебували в прямій юридичній залежності від феодалів, і до них з боку останніх широко застосовувався позаекономічний примус. У цей період існувала диференціація на великих (королі, князі, графи, борони тощо) і дрібних феодалів. Суттєве значення в умовах феодалізму мав поділ суспільства на стани: перший – світські феодали, другий – феодали церковні і третій – просто населення, здебільшого міське. Перші дві групи мали великі привілеї.

В умовах феодалізму державна влада була похідною від власності на землю. Оскільки одним з головних землевласників була церква, вона відігравала надзвичайно велику роль у вирішенні питань державного значення, не тільки претендувала на владу, а й реально виконувала її певні функції. У своєму розвиткові феодальна держава у більшості країн проходить три головні етапи – феодальної роздробленості, станового представництва і абсолютизму. В умовах раннього феодалізму, коли земельні володіння були децентралізованими, існували численні держави-маєтки. Поступово розвивалися відносини сюзеренітету-васалітету, які закріплювали залежність дрібних феодалів від великих. У зв'язку з цим з'являється феодальна драбина – пов'язаність феодалів різних рівнів взаємними правами і обов'язками, заснована на їх ієрархічній субординації і підтримці одне одного.

Згодом у різних країнах з'являються впливові, котрі мали формально або фактично дорадчий характер, органи станового представництва (Генеральні Штати, Конвент, Гетьманська Рада, Боярська Дума та ін.), що характерно для станово-представницького періоду розвитку феодального типу держави. Поступово відбувається подальша концентрація влади. Показовою у зв'язку з цим є крилата фраза французького короля Людовіка XIV «Держава – це я!», яка вдало характеризує останній абсолютистський період існування феодального суспільства.

Саме в умовах абсолютизму різко посилюються притаманні феодалізму економічні та політичні суперечності. Швидкий розвиток виробничих сил був поштовхом до поступового розвитку індустріального суспільства. Феодальні відносини, створені максимально централізованою абсолютистською феодальною державою, стали великим гальмом у розвитку економіки, політичного і соціального життя. Перед суспільством постало питання щодо створення ринку дешевої робочої сили, заснованого на ліквідації кріпацтва, і довічного закріплення селян за землею. Буржуазія, що народжувалася, була зацікавлена у створенні для всіх рівних стартових можливостей в економічній сфері, вільному пересуванні людей, товарів і послуг, вільному, заснованому на

конкуренції підприємництві. Паралельно виникає необхідність у відповідних перетвореннях в політичній сфері, створенні демократичного суспільства, знищенні феодальних інститутів.

Усі перелічені завдання вирішуються шляхом політичної революції, яка здійснюється буржуазією під гаслами свободи і рівності всіх перед законом, заборони будь-яких привілеїв. Наслідком цієї революції є встановлення нового – *буржуазного (капіталістичного) типу держави*. Її соціальною базою стають приватні підприємці – власники основних засобів виробництва. Ця соціальна база звужується або розширюється залежно від етапів розвитку буржуазного суспільства (вільний або монополістичний капіталізм) та існуючих у тій чи іншій країні політичних режимів. Ліквідується будь-яка особиста позаекономічна залежність виробника від власника засобів виробництва. Економічна свобода стає базою для створення громадянського суспільства, заснованого на недоторканності приватної власності, свободі договірних відносин, політичній та ідеологічній свободі. У цілому при капіталізмі проголошується принцип невтручання держави в суспільні справи, відкидається ідея державного патерналізму як така, що є шкідливою для розвитку приватної ініціативи. Водночас держава активно діє у сфері обслуговування загальносуспільних інтересів (засоби сполучення, зв'язку, охорона громадського порядку).

Відображаючи і захищаючи власні інтереси, буржуазна держава на конституційному рівні закріпила такі інститути і принципи демократії, що мають загальнолюдську цінність, як парламентаризм, поділ влади, економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, особисті та політичні права і свободи людини і громадянина, право вільного звернення до суду та ін. Але чинна майнова нерівність здатна породжувати соціальні конфлікти, при виникненні яких держава прагне до їх пом'якшення і розв'язання, виходячи здебільшого з інтересів тих, хто є при владі, передусім власників засобів виробництва. Така спрямованість діяльності буржуазної держави яскраво проявилася вже на першому етапі її розвитку в умовах так званого вільного

капіталізму. Різке розшарування суспільства, полюсна протилежність між бідністю і багатством неминуче ведуть до гострих соціальних сутичок. За цих умов воля і сила держави спрямовані на захист інтересів буржуазії. В економічній сфері держава додержується політики повного невтручання в економічні процеси, виконуючи роль «нічного охоронця». В політичній сфері вона захищає свої інтереси нарівні із застосуванням у необхідних випадках як компромісів, так і примусу, встановлює численні цензи, що забезпечують буржуазії панування в здійсненні політичної влади.

Серйозні зміни відбуваються на другому, монополістичному, етапі існування буржуазної держави. Монополізація виробництва, вирішальний економічний та політичний вплив промислових монополій і фінансового капіталу на розвиток суспільства призвели до звуження соціальної бази Держави. Вона відмовляється від повного невтручання в економічні відносини, її роль в економічному і соціальному житті суспільства поступово підвищується. Зростання виробничих сил і політичні чинники зумовлюють виникнення державного сектору в економіці. Заради збереження ринкової економіки держава ставить певні кордони діяльності панівних монополій з допомогою так званого антимонопольного законодавства. Під тиском з боку робітничого класу і зовнішньополітичних чинників, у тому числі соціальної політики, формується державна політика у сфері соціальних послуг.

На подальшому етапі розвитку суспільства відбувається науково-технічна революція, яка веде до постіндустріальної епохи, нечуваного раніше росту продуктивності праці. Використовуються капітальні наукові відкриття, бурхливо розвиваються атомна енергетика, електроніка та інформатика, і ці результати стають особливо відчутними після Другої світової війни. В індустріально розвинутих країнах підвищення продуктивності праці, розвиток форм приватної власності, особливо акціонування, надають великому прошарку людей можливість підвищити свій добробут, що веде до появи так званого середнього класу, до якого входить і частина робітників. Це зумовлює різке зменшення можливості гострих соціальних конфліктів та вибухів. Цьому

сприяє і держава, яка дістає і час від часу використовує можливість брати активну участь у регулюванні економічних процесів, скасовує більшість цензів. За рахунок середнього класу держава розширює свою соціальну базу. Значно підвищується роль держави як представника загальносуспільних інтересів (у сферах захисту довкілля, будівництва шляхів сполучень тощо), велика увага приділяється соціальній політиці, наданню соціальної допомоги тим прошаркам населення, які її потребують, захисту прав людини.

Разом з тим слід ураховувати й те, що соціальна база окремих буржуазних держав на різних етапах їх існування розширювалась або звужувалась залежно від зміни політичних режимів, які коливалися від демократичних і ліберальних до фашистських, режимів військової диктатури, особистої влади.

На сучасному етапі розвинуті буржуазні держави значною мірою втрачають своє колишнє обличчя, поступово переростаючи в *постіндустріальні держави* соціально орієнтованого типу. Однією з ознак такої держави є її перехідний характер. Вирішального значення в її Діяльності набуває виконання загальносуспільних справ, забезпечення пріоритету і надійного захисту прав і свобод людини і громадянина. Її державним (політичним) режимом є *демократичний*. Така держава визнає рівне правове становище всіх форм власності, активно впливає на економічний розвиток. За своєю природою вона прагне до того, щоб бути правовою, соціальною державою, спирається на широку соціальну базу, яку становить більшість населення.

Держава стає головним знаряддям подолання існуючих у суспільстві конфліктів, орієнтування в умовах існування ядерної зброї на недопустимість війни, участь у всесвітніх інтеграційних процесах та ін. У тому ж напрямі бажано спрямовувати розвиток держав, які виникли на руїнах так званого соціалістичного табору і перебувають на перехідному, хоч і принципово іншому, посттоталітарному, етапі свого розвитку. В їх числі знаходиться і Україна, яка перебуває на початку шляху розбудови нової, демократичної, правової, соціально орієнтованої держави і громадянського суспільства.

Окремо слід зупинитися на питанні *про соціалістичний тип держави*. Особливості цього типу вбачалися в тому, що соціалістична держава повинна служити народові, базуватися на суспільній власності на засоби виробництва, будуватися на принципах гуманізму, демократії, колективізму і справедливості. При цьому слід урахувати, що існують декілька моделей соціалістичної держави. У сучасних умовах різні моделі соціалістичних держав функціонують в Китаї, Північній Кореї, на Кубі.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, під типологією держави слід розуміти поділ усіх держав, що існували й існують, на великі групи – типи за їх найсуттєвішими ознаками. В науці склалося декілька різних підходів щодо визначення цих груп.

Скорегована шляхом відкидання вульгарного економізму і виключно класового підходу відповідно до сучасних досягнень науки формаційна теорія залишається найпоширенішою у вітчизняній літературі. З іншими найсуттєвими ознаками держави, за цією теорією, так чи інакше пов'язані й інші варіанти класифікації (типізації) держав. Так, ще в давні часи особливість соціальної бази держави висувалась як необхідна ознака при поділі держав залежно від їх політичних режимів. Залежно від характеру розвитку продуктивних сил у сучасній західній літературі держави поділяють на доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні (інформаційні).

Поширення набув також цивілізаційний підхід до типології держави. Згідно з ним усі держави поділяються на такі, що належать до численних груп (їх понад 20) цивілізацій (наприклад, західної, православної, мусульманской, китайської, японської, азійської тощо), головними ознаками яких є не соціально-економічні чинники, а передусім особливості релігії та культури.

IV. ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Виникнення держави і права – це складний, багатоаспектний процес. Формування держави і права відбувається в конкретно-історичних умовах, під впливом релігійних, природно – кліматичних, техніко-економічних, демографічних, антропологічних, психологічних та інших чинників. Розмаїття

теорій, які намагаються пояснити причини виникнення держави і права, зумовлене істотними розбіжностями в світоглядних позиціях авторів концепцій, різним розумінням сутності, функцій та соціального призначення держави і права, впливом відповідної історичної епохи, неможливістю абсолютного знання з цієї проблеми. Але кожна з теорій має певну пізнавальну цінність і сприяє відновленню більш достовірної картини генезису держави і права.

Серед основних теорій походження держави можна виділити такі.

Теологічна теорія (Тома Аквінський, XIII ст.). Вона пояснює походження держави волею Бога, відстоює її недоторканність, залежність від релігії, закликає до підкорення всіх державній владі. Теологічна теорія висувала ідеї непорушності і вічності і водночас залежності держави від божественної волі, яка виявляється через релігійні організації. Особливого поширення ця теорія набула в період середньовіччя для теоретичного обґрунтування необмеженої влади монарха, найбільш реакційних державних режимів, виправдання того, що будь-яке посягання на державу приречене на невдачу, оскільки влада вкладена в руки правителя Богом і покликана захищати благо всіх. Оскільки перші держави були теократичними, виникали одночасно з моно-релігією, теологічна теорія відображала деякі об'єктивні реалії того часу, але наукового характеру вона не мала, зумовлювалася релігійною свідомістю людей і орієнтувалася на рівень знань про суспільство, що існував тоді, та закономірності його розвитку.

Патріархальна теорія походження держави (Платон, Аристотель, Р. Філмер) є продуктом її природного розвитку, результатом поступового розростання сім'ї. В основі виникнення держави лежить природний потяг людей до взаємного спілкування. Для цього вони об'єднуються в сім'ї, декілька сімей складають рід (селище), а з селищ утворюється держава. Державна влада є продовженням батьківської влади в сім'ї, влади домовласника. Держава – це найвища форма політичного спілкування людей. Так само як і теологічна, патріархальна теорія була спрямована на обґрунтування необмеженої влади

царя, але витік її вона вбачала в тих формах сім'ї, де існувала необмежена влада глави сім'ї, патріарха. Привертаючи увагу до соціальної цінності такого поняття, як сім'я, і можливості встановлення єдиного суспільного порядку внаслідок підкорення «волі батьків», патріархальна теорія в той же час не давала відповіді на питання щодо причин постійних конфліктів між народами, встановлення жорстких режимів, прийняття несправедливих законів.

За **договірною теорією** походження держави (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Лок, Ж.-Ж. Руссо, О. Радіщев та ін., XVII-XVШ ст.) державі передує «природний стан» людей («природний стан» уявляли як царство необмеженої особистої свободи, загального благоденства або «війни всіх проти всіх»). Кожна людина мала природні, невідчужувані права, але в процесі розвитку людства права одних людей вступають у суперечність з правами інших і порядок у суспільстві порушується, виникає насильство. Тому люди домовилися встановити над собою інституцію – державу, яка відповідала б за додержання порядку, всезагальним інтересам та вимогам якої вони б підкорялися. Держава виникає внаслідок укладення людьми угоди між собою про свідоме самообмеження своєї свободи на користь загальних інтересів, спільного співіснування. *Суспільний договір* – це згода людей на об'єднання, утворення Держави. Він має конститутивний характер, оформлює встановлення Державно організованого суспільства. В договірній теорії розрізняють первинний договір (договір об'єднання) і вторинний договір (договір підпорядкування народу і державних органів правителів). Таким чином, держава народилася внаслідок розумної волі народу. Мається на увазі не формальне підписання письмового договору, а стан суспільства, коли люди свідомо і добровільно об'єдналися в державу шляхом мовчазного визнання єдиного об'єднуючого всіх центру. Договірна теорія мала демократичний зміст; прихильники цієї теорії використовували її для обґрунтування ідеї народного суверенітету (Ж.-Ж. Руссо, О. Радищев), конституційної монархії (Дж. Локк), природно-правової концепції прав людини і громадянина, права народів на насильницьку зміну державного устрою, який порушує природні права.

Основні положення договірної теорії закріплено в Декларації незалежності США і конституціях деяких західних країн. Однак ця теорія не в змозі була пояснити походження держави у різних народів світу.

В рамках **теорії насильства** (XIX ст.) розрізняють теорію внутрішнього насильства (Є. Дюрінг): власність, класи і держава виникли внаслідок насильства однієї частини суспільства над іншою, та теорію зовнішнього насильства, прихильники якої (К. Каутський, Л. Гумплович) виокремлювали серед найважливіших чинників державотворення війни і територіальні завоювання. Головна причина виникнення держави – завоювання, насильство, поневолення одних племен іншими. Для закріплення влади переможця над завойованими народами й утворюється держава. Насильство розглядається як глобальне, а не локальне явище, що не тільки породжує правлячих і тих, якими правлять, а й має соціально-економічні наслідки, тобто може привести до рабства, рабство – до виникнення приватної власності, а з приватною власністю пов'язується перехід від кочового до осілого способу життя. При цьому зароджується державна влада, яка спирається на фізичну силу. Це держава племені, основою якої є фізичне переважання одного племені над іншим. З розвитком суспільства держава племені переростає в державу класу. Теорія насильства хоч і враховувала деякі реальні історичні факти і події (виникнення Франкської держави), але не визнавала вторинного, супутнього характеру воєнного чинника при формуванні державно-організованого суспільства.

Ідеї теорії насильства в XIX ст. було покладено в обґрунтування расової теорії (Ж. Гобіно, Ф. Ніцше). Поділ суспільства за расовою ознакою вважався основною передумовою виникнення і розвитку держави. У світі існують «вищі» раси, які покликані володарювати, та «нижчі», яким природою призначено бути в підкоренні у «вищих» рас, а виникнення держави необхідне для забезпечення панування одних рас над іншими.

Марксистська (класова) теорія походження держави. (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, X1X-XX ст. ст.). Марксистське розуміння природи держави було викладено Ф. Енгельсом у роботі «Походження сім'ї, приватної

власності і держави» (1884). Воно базується на вченні про суспільно-економічну формацію, засновану на конкретному способі виробництва і відповідних формах власності. Саме економічні чинники (суспільний поділ праці, приватна власність, розкол суспільства на класи) сприяли розкладу первіснообщинного ладу і виникненню держави. Тим самим обґрунтовувалася ідея про класову природу держави, боротьбу класів між собою як основну причину її виникнення, рушійну силу її існування. Держава виникла із необхідності стримувати пригнічений клас; вона зробилася знаряддям економічно панівного класу, який за допомогою держави став ще й політично домінуючим у суспільстві. Класова теорія, безумовно, перебільшувала значення економічних чинників, але давала обґрунтоване з позицій діалектико-матеріалістичного світогляду бачення закономірностей розвитку людського суспільства.

Спільним для представників **техніко-економічних теорій** походження держави є переконання в тому, що розкладання первісного суспільства було пов'язане передусім з виникненням виробничих (замість збиральних) видів господарювання та їх розвитком. Автор теорії «неолітичної революції» Чайлд вважав, що саме перехід до землеробства і тваринництва автоматично спричинив зростання виробництва, що привело до збільшення населення, поглиблення спеціалізації праці, соціальної та майнової нерівності і, зрештою, до виникнення держави.

«Гідравлічна» («іригаційна») теорія Віттфогеля. Передумовою ранньої державності був перехід до іригаційного землеробства. Його впровадження не тільки сприяло зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, а ще й створювало необхідні організаційні умови розгалуженого державного апарату. Віттфогель пов'язував деспотичні форми держав азіатського способу виробництва з будівництвом іригаційних споруд, для чого необхідні були жорстке централізоване управління і підпорядкування. Деспотизм він називав «гідравлічною» циві-лпацією. Дя теорія мала локальний характер: пояснює

виникнення держави в регіонах з жарким кліматом і не пояснює особливостей процесу державотворення в інших регіонах.

На думку К. Леві-Строса, автора **теорії інцесту** (кровозмішення) (XIX ст.) головним чинником виокремлення людини із світу природи стала заборона (табу) на кровозмішення. Збереження людського роду і подальший його розвиток вимагали створення спеціальних органів усередині родової общини, здатних контролювати додержання заборони інцесту і застосовувати примус до її порушників. Ці контролюючі органи з часом стали виконувати й інші громадські функції, виступаючи прообразом майбутньої державної організації. Введення заборони на кровозмішення і відтворювання внаслідок цього людського роду є історичним фактом. Його не можна недооцінювати, але вважати основним у процесі державотворення видається безпідставним і недоцільним.

Органічна теорія походження держави (Г. Спенсер, XIX ст.) порівнює суспільство з біологічним організмом. У розвитку суспільства виявляються загальні закономірності, притаманні всім живим організмам (зростання і ускладнення функцій організму, взаємозв'язок їх окремих частин, їх диференціація). Об'єднання людей (племена, союзи племен, імперії, міста-держави) Г. Спенсер називав «агрегатами», які змінюються під впливом соціально-класового розшарування суспільства, спеціалізації праці, утворення органів політичної влади. У державі всі її частини виконують певні функції: уряд – функції мозку; нижчі класи реалізують внутрішні функції, займаються землеробством, скотарством, забезпечують життєдіяльність суспільства; існує спеціальна розподільча система – торгівля, транспорт, засоби зв'язку; панівні класи відповідають за зовнішні функції (забезпечення оборони). Держава виникає внаслідок наступальних і оборонних війн одних суспільств проти інших. Спочатку обов'язком держави стає захист суспільства від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Потім основне своє завдання влада починає вбачати у забезпеченні благополуччя всього суспільства. Прихильники органічної теорії намагалися надати принципу системності статусу універсального закону

оточуючого світу. Деяку схожість між суспільними і біологічними системами знайти можна, але між ними більш відмінностей, ніж подібностей. Органічна теорія давала поверхове, ненаукове пояснення генезису держави, не заглиблюючись у сутність цього процесу.

Виникнення держави зумовлювалося також **психологічними** чинниками – особливостями людської психіки, зокрема прагненням людей до пошуку авторитету, якому можна було б підкорятися (Петражицький); **демографічними** – зростанням народонаселення (Мальтус); **географічними** – кліматом, ландшафтом, природними ресурсами (Хантінгтон) та ін.

Розглянемо деякі теорії виникнення права.

За **теологічною теорією** (Тома Аквінський, Ж. Марітен, XII ст.) право було створене Богом і дароване людині через пророка чи правителя. Воно виражає волю Бога, вищий розум, добро і справедливість. Тома Аквінський підкреслював, що світ засновано на ієрархії форм (божественної, духовної, матеріальної), на чолі якої стоїть Бог. Підпорядкування існує і в системі законів – вічних, природних, людських, божественних. Теологічна теорія відповідала релігійній ідеології, яка панувала в епоху середньовіччя, виправдовувала її правителів, оскільки право є божественним за природою і не може бути результатом волі та бажань людей. Раціональні дослідження питань про походження права обмежувалися рамками віри.

Теорія примирення (Г. Берман, Е. Аннерс) пояснювала походження права необхідністю впорядкування відносин між родами. Вона виходила з того, що в розв'язанні конфліктів між родами було зацікавлене все первісне суспільство. Договори про примирення спочатку в усній, символічній формі укладалися за допомогою народних зборів, ради старійшин. З часом такі договори через повторення ситуації однорідного характеру поступово переросли в правила, юридичні норми (право примирення). Ця теорія хоча і заснована на історичних фактах, але є однобічною, оскільки право виникло не тільки для примирення родів, а й для регулювання різних сторін

життєдіяльності суспільства, захисту особистих і загальних інтересів його членів.

Представники теорії **природного права** (Конфуцій, Аристотель, Цицерон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін., XVII-XVIII ст.) вважали, що природне право на відміну від позитивного (встановленого з волі держави) виникає як закон доброчесності, як право справедливого розуму. Природне право належить людині від народження, однак будь-який закон (навіть закони природи) потребує гарантій. Тому люди відмовилися від можливості самостійно захищати свої права і домовилися створити державу, яка має право видавати закони і супроводжувати їх санкціями. В теорії природного права домінує антропологічне пояснення причин виникнення права. Вона дозволяла оцінювати чинне право з позицій справедливості і розумності, закликала до його змін у разі невідповідності природним правам, але висновки стосовно вічності права у зв'язку з обумовленістю його природою людини не можна вважати науково обґрунтованими.

Історична школа права (Г. Гуго, Ф. Савін'ї, Г. Пухта, XIX ст.) відстоювала тезу про те, що право виникає спонтанно, як мова народу. Воно виростає з національного духу, народної свідомості і набуває специфічного характеру, притаманного тільки певному народові в найбільш ранні періоди його історії. Тому право виключає всі чинники випадкового, повільного походження. Законодавча діяльність – заключна стадія утворення права, законодавці тільки виражають в юридичній формі те, що диктує народний дух. Право не має універсального характеру, його інститути слід вивчати в контексті конкретного часу, місця, особливостей національного духу того чи іншого народу. Прихильники історичної школи права слушно стверджували, що право – об'єктивне історичне явище, зумовлене етнокультурними чинниками, і водночас вони перебільшували значення суспільної свідомості, відхиляли абстрактні методи оцінки права, не давали однозначної відповіді на питання про те, що слід розуміти під «народним духом», який проявляється у звичаях.

Психологічна теорія (Л. Петражицький, Т. Тард, XIX ст.) пов'язувала витоки права з різними проявами людської психіки (індивідуальної або колективної). Серед них – потреба у впокоренні, почуття наслідування, бажання і вірування, вольові імпульси, пристосування як спосіб розв'язання соціальних суперечностей та ін. Л. Петражицький, зокрема, зводив право до правових емоцій імперативно-атрибутивного характеру. Правові переживання він поділяв на два види: переживання позитивного права (уявлення про те, що норма – результат зовнішнього рішення) і переживання інтуїтивного, автономного права, не пов'язаного з позитивним. Інтуїтивне право – абсолютне, а позитивне – відносне. Законодавство є тільки «проекцією» правових переживань, «фантазмом» людської психіки. Віддаючи перевагу в процесі виникнення права психологічним чинникам, ця теорія не враховувала впливу на нього інших об'єктивних чинників. Проте слід визнати позитивний внесок психологічної теорії у вчення про формування правосвідомості.

Марксистська теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, XIX ст.) спиралася на історико-матеріалістичне вчення про суспільство і суспільний розвиток. Генезис права пов'язувався із класовою боротьбою. Клас, що панує у суспільстві, змінює звичаї на свою користь, пристосовує їх до власних потреб, а в разі необхідності цілеспрямовано створює нові закони, в яких виражається його воля. Право є знаряддям створення жорстких рамок діяльності для пригніченого класу. Як і інші форми свідомості, воно виникає і розвивається відповідно до змін в економічній структурі суспільства. Саме спосіб виробництва матеріальних благ детермінує загальний характер політичного, правового, соціального, духовного життя людини. Оцінюючи цю теорію, слід наголосити на тому, що економічні чинники дійсно відіграли значну роль у виникненні права, але вони не є єдиною причиною, яка породила правові явища в історії людства. Крім того, у праві часто-густо виражена не тільки воля панівного класу, а й загальна воля людей, які живуть у суспільстві.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, виникнення держави і права – це складний, багатоаспектний процес. Формування держави і права відбувається в конкретно-історичних умовах, під впливом релігійних, природно – кліматичних, техніко-економічних, демографічних, антропологічних, психологічних та інших чинників. Розмаїття теорій, які намагаються пояснити причини виникнення держави і права, зумовлене істотними розбіжностями в світоглядних позиціях авторів концепцій, різним розумінням сутності, функцій та соціального призначення держави і права, впливом відповідної історичної епохи, неможливістю абсолютного знання з цієї проблеми.

Кожній з теорій походження держави і права притаманні як певні недоліки, так і позитивні моменти, але всі вони мають право на існування, є відображенням рівня економічного, політичного, культурного розвитку суспільства і свідомості людства, сприяють кращому розумінню передумов і причин походження держави і права.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Держава є територіальною організацією політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує з допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики.

2. Суверенітетом є верховенство державної влади щодо будь-якої іншої влади усередині країни та її незалежність від будь-якої іншої влади за її межами. З цього визначення випливає, що суверенітет поділяється на внутрішній і зовнішній. У сучасних умовах внутрішній суверенітет регулюється нормами конституційного права, а зовнішній, що стосується характеру відносин між різними країнами, – ще й нормами міжнародного права.

3. Під типологією держави слід розуміти поділ усіх держав, що існували й існують, на великі групи – типи за їх найсуттєвішими ознаками. В науці склалося декілька різних підходів щодо визначення цих груп.

4. Скорегована шляхом відкидання вульгарного економізму і виключно класового підходу відповідно до сучасних досягнень науки формаційна теорія залишається найпоширенішою у вітчизняній літературі. З іншими найсуттєвими ознаками держави, за цією теорією, так чи інакше пов'язані й інші варіанти класифікації (типізації) держав. Так, ще в давні часи особливість соціальної бази держави висувалась як необхідна ознака при поділі держав залежно від їх політичних режимів. Залежно від характеру розвитку продуктивних сил у сучасній західній літературі держави поділяють на доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні (інформаційні).

5. Поширення набув також цивілізаційний підхід до типології держави. Згідно з ним усі держави поділяються на такі, що належать до численних груп (їх понад 20) цивілізацій (наприклад, західної, православної, мусульманской, китайської, японської, азійської тощо), головними ознаками яких є не соціально-економічні чинники, а передусім особливості релігії та культури.

6. Виникнення держави і права – це складний, багатоаспектний процес. Формування держави і права відбувається в конкретно-історичних умовах, під впливом релігійних, природно – кліматичних, техніко-економічних, демографічних, антропологічних, психологічних та інших чинників. Розмаїття теорій, які намагаються пояснити причини виникнення держави і права, зумовлене істотними розбіжностями в світоглядних позиціях авторів концепцій, різним розумінням сутності, функцій та соціального призначення держави і права, впливом відповідної історичної епохи, неможливістю абсолютного знання з цієї проблеми.

7. Кожній з теорій походження держави і права притаманні як певні недоліки, так і позитивні моменти, але всі вони мають право на існування, є відображенням рівня економічного, політичного, культурного розвитку суспільства і свідомості людства, сприяють кращому розумінню передумов і причин походження держави і права.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні теорії походження держави, її ознак.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: ознаки держави як організації суспільства і політичної влади, територіальної організації, як апарату (механізму) політичної влади.

ТЕМА № 3. ФОРМА ДЕРЖАВИ
(4 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття і структура форми держави
2. Форма державного правління
3. Форма державного устрою
4. Державно-правовий режим
5. Міжнародні об'єднання держав

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богатир В. В. Сутність форми державного устрою як соціально-правового явища / В. В. Богатир // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2010. — № 3 (101). — С. 12-18.

2. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : [монографія] / С. К. Бостан — Запоріжжя : Дике поле, 2005. — 540 с.

3. Бостан С. К. До питання про типологію форми держави / С. К. Бостан // Правова держава: Щорічник. К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004 : Вип. 15. — С. 52-59.

4. Бостан С. К. Загально-методологічні засади поняття «форма держави» / С. К. Бостан // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол. : О. Ф. Штанько (голов. ред.) та ін. — К. : КІВС, 2004. — № 9. — С. 345-350.

5. Бостан С. К. Парламентарна форма республіканського правління: європейський досвід та політична реформа в Україні / С. К. Бостан // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ : Збірник наукових праць.— 2003.— Вип. 2.— С. 190-198.

6. Бостан С. К. Поняття «форма державного правління» в сучасній юридичній науці / С. К. Бостан // Вісник Одеського юридичного інституту. — 2005. — № 4-8.

7. Бостан С. К. Президентська форма правління: юридична модель та політична практика / С. К. Бостан // Правова держава : Щорічник. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.— 2005.— Вип. 16.— С. 50-58.

8. Бостан С. К. Форма державного правління сучасної України: проблеми урядової влади та перспективи її реорганізації в умовах політичної реформи / С. К. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2003. — № 2. — С. 110-119.

9. Вовк Ю. Ідея федералізму в Україні у контексті посилення впливу регіонів / Ю. Вовк // Право України. — 2004. — № 10. — С. 19-22.

10. Георгіца А. Парламентарна форма державного правління: особливості та видові ознаки / А. Георгіца // Право України. — 2009. — № 10. — С. 67-71.

11. Лемак В. В. Форма державного режиму в постсоціалістичних країнах: теоретико-правовий аналіз / В. В. Лемак // Вісник ЗЮІ МВС України. — 2003. — № 2. — С. 34-37.

12. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. — Х. : Право, 2009. — 600 с.

13. Орзіх М. Президентська республіка — різновид республіканської форми правління / М. Орзіх // Право України. — 2009. — № 10. — С. 72- 77.

14. Петришин О. Змішана республіканська форма державного правління: питання теорії та практики / О. Петришин, С. Серьогіна // Право України. — 2009. — № 10. — С. 57-60.

15. Рудік О. Консолідація демократичного режиму як ключовий етап демократизації / О. Рудік // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2001. — № 1. — С. 268-276.

16. Саміло Г. О. Щодо питання про форму правління в Україні / Г. О. Саміло // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2002. — № 3. — С. 53-59.

17. Скрипник О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму / О. Скрипник // Право України. — 2001. — № 5. — С. 83-89.

18. Стасюк Ю. Інститут Президентства. Конструктиви і деструктиви / Ю. Стасюк // Віче. — 2002. — № 5. — С. 27-31.

19. Телешун С. Окремі аспекти реформування адміністративно-територіального устрою в контексті останніх урядових пропозицій / С. Телешун // Право України. — 2003. — № 1. — С. 8-11.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття і структуру форми держави, розглянути форму державного правління, форма державного устрою, державно-правовий режим, міжнародні об'єднання держав.

ВСТУП

Історично держава постійно змінювала свою форму. Вона з'явилася ще в рабовласницькому суспільстві і була всебічно охарактеризована древніми мислителями – Полібієм, Сима-Цянем, Платоном, Арістотелем. Зокрема, в серії книг «Політія» під керівництвом Арістотеля було описано 159 грецьких і варварських держав. Ще раніше Платон охарактеризував такі форми влади, як монархія, аристократія, демократія та їхні деформовані прояви – атропію, олігархію, анархію.

Проте ще в давні часи – у країнах Древнього Сходу, Греції та Римі – дослідники державно-правових явиш, відчували потребу у визначенні поняття, яке було б достатньо містким і давало б загальне уявлення про основні характеристики тієї або іншої держави, про шляхи і особливості здійснення у ній державної влади.

Таким широким поняттям стала категорія «форма держави». Який же зміст відображає поняття «форма держави»? Будь-яка форма – це організація предмету або явища.

І. ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА ФОРМИ ДЕРЖАВИ

Аристотель поділяв форми держави за двома ознаками: кількістю тих, хто править (один, декілька, багато); у чиїх інтересах здійснюється правління. Остання ознака була критерієм поділу держав на правильні – монархія, аристократія і політія, де правління здійснюється в інтересах усіх членів суспільства, та неправильні – тиранія, олігархія і демократія, де правління здійснюється в інтересах тих, що правлять.

Форма держави є однією з головних категорій, які її характеризують. Форма надає буття змісту і сутності держави. Дослідження форми держави має власну історію. Ще у давніх Греції і Римі філософи та юристи висловлювали думки щодо розуміння форми держави. Так, Платон поділяв держави за формою, виходячи з того, хто здійснює управління державою. Він виділяв п'ять форм держави: аристократія – справедливе правління найкращих, тимократія – правління найбільш сильних воїнів, олігархія – правління невеликою кількістю найбагатших членів суспільства, демократія – влада народу, тиранія – влада

однієї особи. Він вказував на можливість поступового переростання однієї форми в іншу.

Ціцерон критерій розмежування форм держави вбачав у характері і волі тих, хто править у державі. За цим критерієм він розділяв три прості форми держави: царську владу – монархію, владу оптиматів – аристократію та народну владу – демократію. Проте ці форми, за Ціцероном, не є найкращими. Ідеальною формою держави він вважав змішану форму, де поєднані позитивні риси усіх простих форм держави. 104

У XVIII ст. при аналізі форм держави Ш.-Л. Монтескьє звертав увагу на різницю методів здійснення державної влади в умовах різних її форм. На цій основі він визначав такі форми держави: республіку, в якій організацію і здійснення державної влади визначають такі якості, як доброчесність і рівність, монархію, де основою влади є гідність, та деспотію, де основою влади виступає страх.

Ж.-Ж. Руссо розглядав форму держави як структурну організацію вищих державних органів. Він виділяв такі форми держави: монархію – влада здійснюється однією особою, аристократію – влада здійснюється невеликою групою найбагатших осіб, демократію – влада здійснюється усіма членами суспільства.

У подальшому наука виходила з того, що форма є способом існування держави як такої, відображенням змісту її діяльності, що сама по собі форма є змістовною. Було зроблено висновок щодо як теоретичного, так і практичного значення проблеми форми держави, бо від організації і реалізації державної влади, взаємодії між її суб'єктами залежать ефективність державного управління, стабільність у державі, стан законності і правопорядку. Форма держави має дуже істотне значення в політичному, економічному, соціальному та ідеологічному аспектах.

Юридична наука виробила універсальну конструкцію, втілену в такому складному понятті, як форма держави. Вона включає три головні аспекти:

1) порядок створення вищих органів держави, відносини між ними та населенням країни (форма правління);

2) спосіб територіального устрою держави, тобто певний порядок відносин між центральними, регіональними та місцевими органами влади (державний устрій);

3) прийоми та методи здійснення політичної державної влади (політичний режим).

Відповідно **форма держави** *складається з трьох головних елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму, що характеризують систему взятих в єдності способів організації державної влади, територіального устрою і методів та способів здійснення влади.*

З цього визначення випливають ознаки, притаманні даному поняттю.

1. Вчення про форму держави розкриває зовнішні істотні особливості будь-якої держави, що відрізняють її від інших держав.

2. Елементи форми держави органічно взаємопов'язані і характеризують з різних боків єдине явище, в рамках якого справляють взаємний вплив один на одного.

3.Форма держави через характеристику власних елементів (форми правління, державного устрою і державно-правового режиму) відображає істотні ознаки держави як організації конкретного суспільства на певному історичному етапі його розвитку.

4.Форма держави пов'язана з її сутністю і призначенням. Існує опосередкований вплив форми держави на розвиток демократичних засад громадянського суспільства, правової соціальної державності тощо.

5.Форма держави багато в чому визначає сутність і призначення держави. Хоча в цьому сенсі немає прямого зв'язку між формою і сутністю держави, проте існує опосередкований вплив форми держави на розвиток демократичних засад, громадянського суспільства, правової соціальної державності та ін.

На специфіку форми держави впливає велика кількість чинників. До таких чинників, що значною мірою визначають конкретну форму держави, слід

віднести: *політичні* – ступінь розвитку суспільного та державного життя, завдання і цілі, що ставить перед собою держава, співвідношення політичних сил, які визначають внутрішню суспільно-політичну ситуацію в країні, характер діяльності владних еліт; *економічні* – економічний устрій держави, матеріальні умови життя суспільства, економічні зв'язки держави; *ідеологічно-культурні* – домінування у суспільстві певних ідеологій, культурний рівень народу, характер релігійних міркувань, історичні традиції; *соціально-національні* – наявність у державі різних національностей, соціальних груп і класів, які здатні впливати на розвиток форми держави; *міжнародні* – вплив інших країн, міжнародних організацій, міжнародного співробітництва щодо конкретної держави.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, форма держави складається з трьох головних елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму, що характеризують систему взятих в єдності способів організації державної влади, територіального устрою і методів та способів здійснення влади.

ІІ. ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Форма правління – *це елемент форми держави, який характеризує способи формування вищих органів державної влади, їх компетенцію, структуру, принципи взаємовідносин та ступінь участі населення в їх формуванні. Традиційно в науці розрізняють дві форми правління – монархію і республіку.*

Монархія – це форма державного правління, при якій вища державна влада фактично або формально належить одній особі (монарху) і, як правило, передається у спадок представникам правлячої династії.

Монархія характеризується низкою ознак.

1.Главою держави є монарх (цар, король, шах, імператор).

2.Влада, як правило, набувається у спадок і зберігається пожиттєво. Існують монархії, де монарх набуває владу шляхом виборів по-життєво чи на певний строк (Малайзія, де монарх обирається строком на п'ять

років з числа правителів штатів-султанатів по черзі, а також Ватикан).

3.Монарх уособлює вищу державну владу за власним правом, а не в порядку делегування від народу.

4.Монарх є непідлеглим будь-яким іншим суб'єктам влади.

5.Монарх не несе конкретної політичної і юридичної відповідальності за результати свого правління.

У науці розрізняють необмежені та обмежені монархії.

Необмежена монархія – це форма правління, при якій влада монарха не обмежується іншими органами. Монарх володіє усією повнотою вищої державної влади. її різновидами є деспотична та абсолютна монархії.

Деспотична монархія характеризується тим, що влада монарха-деспота спирається на могутній військово-бюрократичний апарат, монарх обожнюється, наділяється особливими надлюдськими якостями (Давній Єгипет, Вавілон, Ассирія та ін.).

Абсолютна монархія є характерною для останнього етапу існування феодальних держав, виступає на противагу феодальній роздробленості (Росія ХУІІ-ХУШ ст. ст., Франція перед революцією 1789 р.). В абсолютних монархіях державна влада концентрується в руках монарха. Станово-представницькі установи відіграють незначну роль. У сучасному світі абсолютними монархіями є, наприклад, Оман, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати.

Різновидом необмеженої монархії є *теократична монархія*, коли світська влада монарха поєднується з духовною владою (Ватикан).

В обмежених монархіях влада монарха обмежена повноваженнями інших державних органів, коли в державі відсутня писана конституція як окремий акт (Велика Британія) або конституцією за наявності писаної конституції (Іспанія). До *обмежених монархій* належать: станово-представницькі, дуалістичні, конституційні та парламентські монархії.

Становo-представницька монархія – це форма правління, при якій влада монарха обмежена становo-представницькими органами (наприклад, Земськими соборами в Росії).

Дуалістична монархія – це форма правління, при якій влада монарха обмежена законодавчими повноваженнями парламенту. Такі монархії іноді називають дарованими, оскільки дуже часто вони виникали внаслідок видання указу монарха про дарування представницькому органу (парламенту) законодавчих повноважень (наприклад, Росія з 1905 по 1917 р., Прусія в XIX ст.). У дуалістичних монархіях за монархом залишаються виконавча влада і низка інших повноважень. Такі монархії можна розглядати як перехідні до конституційних і парламентських монархій.

У *конституційних монархіях* влада монарха обмежена конституцією (Бельгія, Швеція, Іспанія та ін.), а в парламентських при відсутності конституції – повноваженнями парламенту (наприклад, Велика Британія). В таких державах монарх є главою держави і здійснює виключно представницькі функції. Щодо нього діє формула «монарх царствує, але не править». Усі акти, що видаються від імені монарха, створюються виконавчою владою і попередньо схвалюються міністрами. Головною політичною фігурою у державі є, як правило, прем'єр-міністр, який обирається парламентом і формально затверджується монархом. Так, у Великій Британії монарх своїм указом призначає того прем'єр-міністра, якого обере парламент. Такі монархії в сучасних умовах є демократичними державами, в яких реалізовані на практиці такі демократичні принципи, як виборність, поділ влади, підконтрольність і підзвітність влади народу тощо. Монарх виступає своєрідним історичним атрибутом цих суспільств, «батьком нації», сприяє повазі до історичного минулого і власної державності.

Як показує досвід останніх десятиліть, монархічна форма правління, що проіснувала не одну сотню років, має відповідний життєвий потенціал для подальшого існування. Наприклад, у листопаді 1975 р. народ Іспанії на плебісциті висловився за встановлення монархії.

На сьогодні типовою і найбільш поширеною є республіканська форма правління. Республіка – найбільш демократична форма правління, оскільки вона заснована на тому, що повноваження будь-якого вищого органу влади в кінцевому результаті базуються на мандаті народу.

Республіканська форма правління виникла ще у античному світі, але широке поширення республіканського ладу розпочалося у XIX ст.

Республіка (від лат. res publika – загальна справа) – це така форма правління, при якій вищі органи державної влади обираються безпосередньо народом або формуються виборними установами на певний строк.

Республіка характеризується такими ознаками.

1. Виборність вищих органів держави безпосередньо або опосередковано народом, тобто представницький характер державної влади.
2. Змінюваність вищих посадових осіб і державних органів у результаті виборів.
3. Строковість повноважень вищих посадових осіб держави і державних органів.
4. Відповідальність вищих посадових осіб держави за неналежне виконання своїх повноважень перед народом або вищим представницьким органом.
5. Верховенство актів, які видаються вищим представницьким органом країни.

В історії існували різні види республік: афінська демократична, спартанська аристократична, римська аристократична, феодальні міста-республіки, буржуазно-демократичні, соціалістичні та ін. Сучасні республіки поділяються на парламентські, президентські і змішані (президентсько-парламентські або парламентсько-президентські).

Досить значну кількість серед республік, особливо в Європі, мають парламентські республіки. В них верховна державна влада належить обраному народом органу – парламенту, котрий, як правило, формує всі інші вищі органи державної влади. До таких республік можна віднести Італію, ФРН, Австрію, Індію, Угорщину, Чехію, Грецію та ін.

Основними ознаками парламентських республік є такі.

1. Провідна роль парламенту серед інших органів державної влади. Законодавчий орган – парламент у таких державах не тільки займається виданням законів, а й наділений повноваженнями формувати органи виконавчої і судової гілок влади. Парламент, як правило, обирає президента і формує уряд самостійно.
2. Відсутня заборона депутатського мандата, тобто депутатам парламенту надається право одночасно посідати посади в органах виконавчої влади і управління. Уряд формується головним чином з числа депутатів парламенту, які належать до правлячої партії, блоку. Уряд, як правило, очолює глава цієї партії чи блоку. Таким чином, уряд користується підтримкою парламентської більшості.
3. Уряд підконтрольний і підзвітний парламенту, несе політичну відповідальність перед ним. Він функціонує окремо від президента, котрий, як і глава держави обирається парламентом і здійснює представницькі функції. Реальною владою в державі наділений голова уряду (в ФРН – канцлер, Італії – прем'єр-міністр).
4. Парламент має право висловити недовіру урядові, що тягне за собою його відставку. В свою чергу, уряд може звернутися до президента з проханням розпустити парламент і призначити дострокові вибори.
5. Наявність окремого органу конституційної юрисдикції, як правило, конституційного суду, який формується за спеціальною ускладненою процедурою різними гілками влади для контролю за додержанням конституції.

Позитивні якості парламентської республіки вбачаються в їх здатності частіше встановлювати стабільну демократію і надавати політичному процесу певної гнучкості. Проте ці позитиви можуть повною мірою проявитися за наявності високої політичної і правової культури у суспільстві, стабільності його демократичних засад. У разі відсутності цих чинників парламентська республіка може виявитися нестабільною і недієздатною вирішувати

загальносуспільні питання. Такі недоліки пов'язуються з можливою нестабільністю виконавчої влади, що виражається в частих урядових кризах за умови відсутності постійної правлячої більшості у парламенті (наприклад, Італія).

До *президентських республік* можна віднести США, Аргентину, Мексику, Іран, Бразилію, Швейцарію та ін. Загальними ознаками таких республік є наступні.

1.Президент є одночасно главою держави і уряду (виконавчої влади). Він керує різними сферами суспільного життя за допомогою підпорядкованого йому державного апарату. Тому, в президентській республіці як правило, відсутня посада прем'єр-міністра.

2.Президент обирається безпосередньо народом або обраними народом виборцями, а тому несе політичну відповідальність безпосередньо перед народом.

3.Уряд формується президентом і відповідальний перед ним.

4.Наявність інституту відповідальності президента у вигляді процедури відсторонення від влади (імпічмент).

5.Члени парламенту не можуть бути членами уряду.

6.Президент не має повноважень щодо розпуску парламенту.

7.Відсутній інститут парламентської відповідальності уряду. Парламент (наприклад, Конгрес США) не може відправити уряд у відставку.

8.У президентській республіці існує чітке розмежування між органами законодавчої та виконавчої гілок влади.

Позитивними якостями президентських республік є передусім те, що президент в таких республіках виступає символом об'єднання загальнонаціональних прагнень. Президентська система правління, як правило, забезпечує більшу ступінь стабільності, ніж парламентська. Тим не менш президентська республіка теж не є ідеальною формою правління. Не виключено, що президент може не мати достатньої кількості голосів у парламенті, аби втілити в життя свою програму, хоча за допомогою права вето

може перешкодити парламентові схвалити альтернативну законодавчу програму.

В останні десятиріччя внаслідок різноманітних чинників з'являються *змішані форми державного правління*, які поєднують ознаки парламентських і президентських республік – президентсько-парламентські і парламентсько-президентські республіки.

До загальних ознак змішаного правління відносять такі.

1.Формування уряду за участю глави держави (президента) і парламенту.

2.Відповідальність уряду перед главою держави й перед парламентом.

3.Біцефальність виконавчої влади (наявність двох центрів – президент та прем'єр-міністр).

4.Відсутність конституційного визначення статусу президента ніяк глави виконавчої влади, ні як глави уряду.

5.Повноваження президента як арбітра між гілками влади та гаранта у певних сферах державної діяльності.

6.Заміщення поста (посади) президента шляхом загальних прямих виборів.

У *президентсько-парламентських республіках* президент наділений більш широкими повноваженнями у формуванні уряду і впливі на нього, ніж парламент. У таких республіках президент хоча і не є офіційним керівником уряду, проте він може надавати йому керівні вказівки, головувати на його засіданнях, скасувати нормативні акти, що їх видає уряд, відправляти уряд у відставку, має широкі повноваження при його формуванні тощо. Саме до таких республік належить Україна, Франція, Російська Федерація та ін.

У *парламентсько-президентських республіках* президент також наділений широкими повноваженнями, однак його вплив на формування і роботу уряду обмежено повноваженнями парламенту в цій сфері.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, форма правління – це елемент форми держави, який характеризує способи формування вищих органів державної влади, їх компетенцію, структуру, принципи взаємовідносин та ступінь участі населення

в їх формуванні. Традиційно в науці розрізняють дві форми правління – монархію і республіку.

Монархія – це форма державного правління, при якій вища державна влада фактично або формально належить одній особі (монарху) і, як правило, передається у спадок представникам правлячої династії.

Республіка (від лат. res publika – загальна справа) – це така форма правління, при якій вищі органи державної влади обираються безпосередньо народом або формуються виборними установами на певний строк.

ІІІ. ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

Форма державного устрою – *це елемент форми держави, який характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації державної влади*. Виділяють дві форми державного устрою: просту (унітарну) і складну (федеративну, конфедеративну та ін.).

Унітарна держава – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами. Більшість держав, які існували в минулому й існують сьогодні, є унітарними. Позитивом унітарної держави є можливість ефективно керувати нею, унітарна форма надійно забезпечує державну єдність і цілісність. Унітарна держава характеризується такими ознаками.

1.Має єдині вищі органи державної влади (глава держави, парламент, уряд, судові органи та ін.), яким підпорядковуються або підконтрольні місцеві органи.

2.Не містить відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки суверенності.

3.Має єдину для всієї держави систему законодавства.

4.Управління єдиними збройними силами і правоохоронними органами здійснюється центральними органами державної влади.

5.Має єдине громадянство.

6.Одноособове представництво від усієї держави у міжнародних взаємовідносинах на рівні держав.

За ступенем залежності місцевих органів від центральної влади унітарні держави поділяються на централізовані, децентралізовані та змішані.

Централізовані *– місцеві органи державної влади очолюють керівники, що призначені із центру і їм підпорядковуються органи місцевого самоврядування* (наприклад, Фінляндія).

Децентралізовані *– місцеві органи влади мають значну самостійність у вирішенні питань місцевого життя* (наприклад, Велика Британія, Данія, Грузія та ін.).

Змішані *– присутні ознаки централізації і децентралізації* (наприклад, Японія, Туреччина, Україна та ін.).

У складі унітарних держав можуть бути автономні утворення, які мають внутрішнє самоврядування у рамках єдиної держави. Автономні утворення є самостійними тільки у вирішенні питань місцевого значення в межах, визначених конституцією держави. При цьому автономні утворення залишаються адміністративно-територіальними одиницями, які не є суверенними і не мають права самостійно визначати основи своєї організації та принципи взаємовідносин з центральною владою, а діють у межах повноважень, наданих їм конституцією і законами держави. Автономії у складі унітарних держав вирішують економічні, адміністративні або національно-культурні питання. Такі автономні утворення є, наприклад, в Італії, Іспанії, Фінляндії, Україні. У складі України – це Автономна Республіка Крим, яка є невід'ємною складовою частиною України.

Федеративна держава (союзна, від лат.fedus – союз) – це складна союзна держава, що містить державні утворення (республіки, штати, землі, кантони тощо), які мають деякі риси державного суверенітету, певну юридично визначену політичну самостійність. Ознаками федеративної держави є такі.

1.Територія федерації складається із територій її суб'єктів, які можуть

встановлювати власний адміністративно-територіальний поділ.

2.Існують два рівня органів державної влади і управління – федерації та її суб'єктів (наприклад, у Російській Федерації – президент РФ, Федеральні збори РФ, уряд РФ, Верховний Суд РФ та ін., а також президенти, законодавчі збори, уряди, верховні суди республік, що входять до складу РФ).

3.Для федерації характерним є двопалатний парламент, в якому одна з палат представляє інтереси суб'єктів федерації.

4.Законодавство складається із законодавства федерації і законодавства суб'єктів федерації, яке не може суперечити законодавству федерації.

5.Суб'єкти федерації не є суб'єктами міжнародного права, але у міжнародних договірних відносинах у разі надання відповідних повноважень від федерації суб'єктам федерації останні можуть брати участь у міжнародних договірних відносинах самостійно. Федеральна влада при цьому має виключне право контролювати впровадження зовнішньої політики.

6.Можливість дворівневої системи судових та правоохоронних органів.

7.Наявність зовнішніх атрибутів (столиця, прапор, герб, гімн)федерації і суб'єктів федерації.

Усі федеративні держави класифікуються за різними критеріями.

За способом утворення федерації поділяються на договірні, конституційні та конституційно-договірні.

Договірні федерації виникають на підставі договору між суб'єктами про створення федеративної держави. Особливістю таких федерацій є те, що суб'єкти федерації в договорі можуть вимагати для себе надання окремих суверенних прав.

Конституційні федерації закріплюються в конституції, що приймається суб'єктами федерації чи затверджується ними (наприклад, США у 1787 р.). В таких федераціях усі їх суб'єкти мають рівний обсяг повноважень.

Конституційно-договірні федерації виникають на основі договору і підтверджуються прийняттям конституції (наприклад, Російська Федерація – у 1992 р. суб'єкти РФ підписали союзний договір з центром, і у 1993 р. на

референдумі було затверджено, розроблену на основі цих договорів, Конституцію РФ).

За змістовним критерієм, що кладеться в основу поділу суб'єктів федерації розрізняють територіальні, національні та змішані федерації.

Територіальні федерації – за основу поділу території на території суб'єктів федерації взято ландшафт місцевості, густоту населення, господарсько-економічні зв'язки та ін. (США, Мексика, Бразилія). Такі федерації є досить стійкими і стабільними.

Національні федерації – за основу поділу на суб'єкти взято національний склад населення суб'єктів федерації (колишні СРСР, Чехословаччина, Югославія). Як показала практика, федерації, побудовані за національним критерієм, є нестабільними. Тут завжди є небезпека розбіжностей між національностями, що може призвести до їх розпаду.

Змішані федерації – за основу поділу взято обидва попередні критерії (Російська Федерація).

За способами здійснення владних повноважень федерації поділяються на централізовані і децентралізовані.

Централізовані федерації – їх суб'єкти обмежені у прийнятті рішень на місцевому рівні (Індія, Мексика, Бразилія);

Децентралізовані федерації – їх суб'єкти мають широкі повноваження у регулюванні власних внутрішніх питань.

За характером владних повноважень між суб'єктами федерації вони поділяються на симетричні, коли усі суб'єкти мають однаковий політико-правовий статус (наприклад, штати в США), і асиметричні, коли суб'єкти мають різний політико-правовий статус (наприклад, у Російській Федерації – республіки, федеральні округи, краї, автономні республіки та ін.).

Конфедерація – це союз суверенних держав, створений для досягнення певних цілей і здійснення відповідних напрямків державної діяльності при збереженні в інших питаннях повної самостійності. У минулому конфедераціями були США, Нідерланди, Сенегамбія, Швейцарія та ін. Остання

зберегла назву Швейцарська Конфедерація, хоча вже давно перетворилася на федерацію. Конфедерація – це тимчасовий союз, який або розпадається при досягненні цілей для яких його було створено, або перетворюється на федерацію.

Конфедеративний устрій відрізняється від федеративного таким.

1.Відсутністю суверенітету, оскільки конфедерація не є у повному обсязі державою, бо її члени зберігають за собою державний суверенітет.

2.Міжнародно-правовим договірним характером цього об'єднання.

3.Відсутністю вищих органів конфедерації, рішення яких є обов'язковими для неї.

4.Відсутністю єдиних конституції, системи законодавства, громадянства.

5.Тимчасовим характером – конфедерація або розпадається при досягненні цілей цього об'єднання (Сенегамбія), або перетворюється на федерацію (США, Швейцарія).

Особливою формою державного устрою, яка мала місце в історії, була імперія. *Імперія (від лат. imperium – влада) – це складна багатонаціональна держава, яка утворюється внаслідок насильницького захоплення однією державою і утримання у своєму складі інших суверенних держав за допомогою військової сили. У минулому це були, наприклад, Римська імперія, Російська імперія та ін.*

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, форма державного устрою – це елемент форми держави, який характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації державної влади. Виділяють дві форми державного устрою: просту (унітарну) і складну (федеративну, конфедеративну та ін.).

IV. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ

Державно-правовий режим – *система прийомів, методів і способів здійснення державної влади*. Ця категорія форми держави є визначальною для

характеристики соціальної сутності держави, її призначення, спрямованості розвитку до соціальної та правової чи, навпаки, до кланової, антисоціальної тощо.

Державно-правовий режим пов'язаний не тільки з формою організації влади, а й з її змістом, спрямованістю і діяльністю. Саме державно-правовий режим визначає характер функціонування механізму державної влади. Державно-правовий режим характеризується мірою участі населення в механізмах формування державної влади і способах такого формування, ступенем захисту і забезпечення прав і свобод людини і громадянина, врахуванням інтересів окремих соціальних груп, місцем і роллю окремих недержавних структур у політичному житті суспільства, методами, інтенсивністю використання ресурсів влади, ідеологічного тиску і силових структур.

Залежно від рівня участі народу в здійсненні державної влади державно-правові режими традиційно поділяються на демократичні і авторитарні.

Демократичний режим являє собою стан політичного життя суспільства, при якому державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, створенні та діяльності державних органів, додержанні прав і свобод людини.

Демократичний режим характеризується такими ознаками.

1.Народ залучається до формування і здійснення державної влади як безпосередньо (референдум), так і через своїх представників.

2.Держава додержується принципів виборності і змінюваності центральних і місцевих органів державної влади, розвитку місцевого та інших видів самоврядування.

3.Держава сприяє розвиткові структур громадянського суспільства і правової держави, організації управління на основі принципу реального здійснення поділу влади.

4.Прийняттям усіх важливих для суспільства рішень в інтересах більшості з

урахуванням прав меншості

5.Державна влада є легітимною – діє в інтересах всього населення і спирається на його довіру.

6.Реальне забезпечення державою прав і свобод людини і громадянина.

7.Організація суспільного життя на засадах політичного і ідеологічного плюралізмів.

Авторитарні режими характеризують стан політичного життя суспільства, при якому мають місце часткове чи повне відсторонення народу від державної влади, обмеження і порушення формально проголошених прав і свобод людини і громадянина. Залежно від пануючої ідеології та рівня відсторонення народу від влади, порушення його прав і свобод авторитарні політичні режими поділяються на тиранічні, фашистські, расистські, військово-диктаторські та ін.

Усі вони характеризуються:

1)вузькою соціальною базою державної влади;

2)надмірної централізацією і концентрацією влади, відсутністю її поділу;

3)застосуванням не правових (свавільних) засобів здійснення влади;

4)порушенням прав і свобод людини;

5)домінуванням в управлінні командних методів.

Авторитарні методи управління часто-густо застосовуються в умовах перехідних періодів від тоталітарного до демократичного і від демократичного до тоталітарного режимів. Це досить добре видно у багатьох державах колишнього СРСР, де вибір між демократією і авторитаризмом за відсутності розвинутого громадянського суспільства лежить у руслі політичного курсу правлячої еліти.

Тоталітарний режим є найбільш жорсткою формою недемократичного режиму, що характеризується крайніми проявами авторитаризму, а саме:

1)народ повністю відсторонюється від державної влади, яка формується без фактичної участі народу і не контролюється ним;

2)держава прагне до глобального панування над усіма сферами суспільного

життя, державного контролю в економіці, політиці, культурі, засобах масової інформації, особистому житті тощо;

3)особистість знецінена, вона виступає як засіб для досягнення державних цілей;

4)пануванням принципу «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом»;

5)ідеологічною одноманітністю, застосуванням засобів соціальної демагогії;

6)відкритим застосуванням державою збройного примусу відносно суспільства.

Тоталітарний режим є крайньою формою недемократичного політичного режиму. Як показала практика, в сучасних умовах під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників він незаперечно руйнується. Саме такою була доля нацистського режиму в Німеччині і сталінського – в СРСР.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Державно-правовий режим – система прийомів, методів і способів здійснення державної влади. Ця категорія форми держави є визначальною для характеристики соціальної сутності держави, її призначення, спрямованості розвитку до соціальної та правової чи, навпаки, до кланової, антисоціальної тощо.

V. МІЖНАРОДНІ ОБ'ЄДНАННЯ ДЕРЖАВ

У сучасному світі особливого значення набувають такі об'єднання держав, як *співдружності, співтовариства і союзи*, які можуть потенційно мати, як і конфедерація, перехідний характер до створення федерацій. Такими об'єднаннями на сьогодні є Європейський Союз (ЄС), Співдружність Незалежних Держав (СНД), Союз Бєларусі і Росії, Британська Співдружність та ін. Об'єднуючі елементи для таких утворень можуть бути різними: економічні, політичні, ідеологічні, правові, культурні, релігійні тощо. В основі організації подібних об'єднань можуть лежати міждержавні договори, статути, декларації, інші юридичні акти. Цілі створення цих об'єднань можуть бути різними. Для досягнення тих чи інших цілей члени об'єднань можуть передавати певні

суверенні права наддержавним органам, які в більшості своїй здійснюють не функцію управління, а координують дії держав-членів об'єднання. Деякі організації формують свій бюджет, як, наприклад, ЄС. Правотворча діяльність може здійснюватися у вигляді нормативних актів, які ухвалюються наддержавними органами і узгоджуються державами-членами на рівні держав, глав держав чи урядів. При цьому держави-члени цих об'єднань залишаються незалежними, суверенним державами з правом виходу в будь-який момент з такого об'єднання. Ступінь політико-правової єдності в цих об'єднаннях є значно нижчим, ніж у конфедераціях і тим більше федераціях.

Для міжнародних об'єднань характерні такі ознаки:

1. Формування наддержавних органів для координації діяльності держав-членів.
2. Такі об'єднання не є суверенними. Держави-члени залишаються суверенними державами і передають об'єднанню тільки деякі суверенні права.
3. Відсутнє єдине законодавство. При цьому деякі аспекти суспільного життя можуть регулюватися окремими актами, якщо вони затверджені законодавчими органами держав-членів.
4. Наявність інтересів членів-держав у таких об'єднаннях, а в разі їх відсутності – можливість вільного виходу з них.
5. Автономність внутрішніх правової, судової, політичної і інших систем кожного члена такого об'єднання.

ЄС виникає спочатку як співтовариство внаслідок технологічної революції, загрози довкіллю, посилення конкурентної боротьби між Японією, США та Європою, протистояння між країнами західної демократії та соціалістичними країнами на чолі з СРСР. Це об'єднання формувалося поетапно. У 1951 р. шість західноєвропейських країн створили Європейське співтовариство вугілля і сталі, а в 1957 р. – Європейське економічне співтовариство і Європейське співтовариство з атомної енергії. Головними цілями цих об'єднань були забезпечення оборони від соціалістичного табору в

умовах «холодної війни», поліпшення економічних умов життя населення, рівний економічний розвиток західноєвропейських країн, уніфікація правових інститутів. Для реалізації поставлених завдань були створені відповідні наддержавні органи: законодавчий – Європейська асамблея, у 1962 р. перейменована в Європейський парламент, виконавчий – Європейська комісія і судовий – Європейський Суд.

Економічна інтеграція протягом сорока років призвела до певної політичної інтеграції, оскільки за цей час було створено загальні ресурси, єдині митні кордони, єдина економічна політика, зовнішньоторговий, економічний та валютний союзи. Все це стало передумовою формування єдиного простору без кордонів. У 1992 р. п'ятнадцять країн західної Європи заснували ЄС, у якому економічне співтовариство доповнювалося політичним, правовим, гуманітарним тощо. Наприклад, Європейський парламент відповідно до права ЄС є представницьким органом народів, що входять до ЄС, який формується з депутатів, котрі обираються у кожній країні окремо на основі загального виборчого права шляхом таємного голосування за кількісними квотами від кожної з країн. Формується загальний бюджет ЄС, існує єдина грошова одиниця, усі громадяни держав-членів ЄС визнаються громадянами ЄС і можуть обирати і бути обраними до муніципальних органів будь-якої з держав ЄС, якщо вони постійно проживають у цій державі, але є при цьому громадянами іншої держави-члена ЄС тощо. Усе це свідчить про формування міжнародного утворення, яке певною мірою має державницький характер. Проте на сьогодні не можна визначати ЄС як федерацію чи конфедерацію, оскільки рішення наднаціональних органів мають рекомендаційний характер для органів державної влади членів ЄС і потребують ратифікації національними парламентами. Не затверджено Конституцію ЄС, країни-члени ЄС різняться за своїм економічним і соціальним розвитком, а відтак, між ними існують відповідні суперечності.

СНД виникла у 1991 р. внаслідок розпаду єдиної держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік за наявності на той час двох

протилежних тенденцій, а саме: прагнення республік СРСР до суверенітету та їх господарсько-економічної залежності одна від одної, яка склалася в результаті багаторічного спільного розвитку. Діяльність СНД здійснюється через спільні координаційні органи, наприклад, такі: Раду глав держав, Раду глав урядів, Міжпарламентську асамблею СНД та ін. Діяльність цих органів має дорадчий характер, оскільки всі держави, що входять до СНД, є незалежними державами, а відносини між ними будуються на засадах міжнародного права. Основними документами СНД є Угода про створення СНД від 8 грудня 1991 р., Алма-Атинська декларація від 21 грудня 1991 р., Статут СНД від 22 січня 1993 р. Всі держави, що входять до СНД, можуть приєднуватися до тих чи інших угод як асоційовані члени. Крім того, передбачається безумовна можливість виходу із членства СНД.

До міждержавних об'єднань належать також політичні, військово-політичні, екологічні та інші союзи, коаліції, регіональні блоки тощо. В їх основі лежать загальні цілі та інтереси держав-членів, намагання використовувати спільні ресурси держав для їх досягнення. Прикладами таких об'єднань є: Організація Об'єднаних Націй (ООН), Північноатлантичний блок (НАТО), Організація африканської єдності. На їх основі функціонують спеціалізовані організації, як, наприклад, ЮНЕСКО, що сприяє захисту культурної спадщини людства. Розвиток міждержавних організацій свідчить про об'єднавчі світові процеси, взаємозалежність держав від глобальних світових проблем, підвищення ролі і значення міждержавних структур суспільства у світовому співтоваристві.

ВИСНОВКИ ДО П’ЯТОГО ПИТАННЯ

У сучасному світі особливого значення набувають такі об'єднання держав, як *співдружності, співтовариства і союзи*, які можуть потенційно мати, як і конфедерація, перехідний характер до створення федерацій. Такими об'єднаннями на сьогодні є Європейський Союз (ЄС), Співдружність Незалежних Держав (СНД), Союз Бєларусі і Росії, Британська Співдружність та ін. Об'єднуючі елементи для таких утворень можуть бути різними: економічні,

політичні, ідеологічні, правові, культурні, релігійні тощо. В основі організації подібних об'єднань можуть лежати міждержавні договори, статути, декларації, інші юридичні акти.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Форма держави складається з трьох головних елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму, що характеризують систему взятих в єдності способів організації державної влади, територіального устрою і методів та способів здійснення влади.

2. Форма правління – це елемент форми держави, який характеризує способи формування вищих органів державної влади, їх компетенцію, структуру, принципи взаємовідносин та ступінь участі населення в їх формуванні. Традиційно в науці розрізняють дві форми правління – монархію і республіку.

3. Монархія – це форма державного правління, при якій вища державна влада фактично або формально належить одній особі (монарху) і, як правило, передається у спадок представникам правлячої династії.

4. Республіка (від лат. res publika – загальна справа) – це така форма правління, при якій вищі органи державної влади обираються безпосередньо народом або формуються виборними установами на певний строк.

5. Форма державного устрою – це елемент форми держави, який характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації державної влади. Виділяють дві форми державного устрою: просту (унітарну) і складну (федеративну, конфедеративну та ін.).

6. Державно-правовий режим – система прийомів, методів і способів здійснення державної влади. Ця категорія форми держави є визначальною для характеристики соціальної сутності держави, її призначення, спрямованості

розвитку до соціальної та правової чи, навпаки, до кланової, антисоціальної тощо.

7. У сучасному світі особливого значення набувають такі об'єднання держав, як *співдружності, співтовариства і союзи*, які можуть потенційно мати, як і конфедерація, перехідний характер до створення федерацій. Такими об'єднаннями на сьогодні є Європейський Союз (ЄС), Співдружність Незалежних Держав (СНД), Союз Бєларусі і Росії, Британська Співдружність та ін. Об'єднуючі елементи для таких утворень можуть бути різними: економічні, політичні, ідеологічні, правові, культурні, релігійні тощо. В основі організації подібних об'єднань можуть лежати міждержавні договори, статути, декларації, інші юридичні акти.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні теоретичні поняття та базові елементи форми держави.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: багатоманітність форм держави, форми правління; державний устрій, його поняття та види; політичні режими, їх види, головні ознаки демократичного, авторитарного, тоталітарного політичних режимів.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 4. ТЕОРІЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ
(4 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та ознаки функцій держави
2. Критерії класифікації та види функцій Української держави

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев В. С. Государство: новые подходы к сущности, функциям, типологии / В. С. Афанасьев // Общая теория права и государства : [учеб. для студ. высш. учеб. завед.] / под ред. В. В. Лазарева. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 1999. — С. 325-352.

2. Байрамов Ф. Д. К вопросу о понятии “функции государства” / Ф. Д. Байрамов, Ф. Н. Аббасов // История государства и права. — 2003. — № 5. — С. 8-11.

3. Байтин М. И. Функции государства / М. И. Байтин // Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. — Т. 1. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Зерцало-М, 2002. — С. 336-353.

4. Байтин М. И. Функции государства / М. И. Байтин, И. Н. Сенякин // Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристь, 2001. — С. 60-78.

5. Беляєва М. В. Системно-структурні зв’язки політичної системи суспільства та політичної функції держави / М. В. Беляєва // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2006. — № 1 (17). — С. 12-15.

6. Бермічева О. В. Соціальна функція держави в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень” / О. В. Бермічева. — Харків, 2002. — 17 с.

7. Борденюк В. Концептуальні основи співвідношення функцій місцевого самоврядування та його органів з функціями держави / В. Борденюк // Право України. — 2003. — № 11. — С. 17-23.

8. Буховец А. Н. Идеологическая функция государства : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства, история правовых учений” / А. Н. Буховец. — М., 2002. — 18 с.

9. Варич О. Г. Економічні функції сучасної держави: природа, зміст, тенденції розвитку в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / О. Г. Варич — К., 2006. — 22 с.

10. Варич О. Г. Теоретико-правове розуміння економічної функції держави / О. Г. Варич // Юридичні читання молодих вчених : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. 23-24 квітня 2004 року. — К., 2004. — С. 28-31.

11. Варич О. Г. Шляхи та перспективи розвитку економічної функції сучасної Української держави / О. Г. Варич // Правова держава : щорічник наук. пр. — 2004. — Вип. 15. — С. 423-431.

12. Габер В. А. Функции государства / В. А. Габер. — М. : Юрид. лит., 1996. — 198 с.

13. Глебов А. П. Проблемы структуры функций государства : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства, история правовых учений” / А. П. Глебов. — М., 1974. — 18 с.

14. Давиденко В. В. Економічна функція сучасної держави / В. В. Давиденко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К., 2003. — Вип. 19. — С. 73-79.

15. Дергунова Н. В. Социальная функция государства : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства, история правовых учений”/ Н. В. Дергунова. — М., 2001. — 19 с.

16. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. — Х. : Право, 2009. — 600 с.

17. Онопенко П. В. Правоохоронні функції Української держави: зміст і реалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / П. В. Онопенко. — К., 2005. — 20 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття та ознаки функцій держави; критерії класифікації та види функцій Української держави.

ВСТУП

Сучасний розвиток юридичної науки характеризується посиленою увагою науковців до трансформації правової форми організації суспільних відносин та з'ясуванням функціонального призначення держави в цьому процесі. Характер державною ладу завжди відображається саме у функціях держави, тому особливо актуальним є встановлення змістовно-сутнісного наповнення цього терміна, здійснення класифікації, яка дозволить дослідній природу явища, внутрішні й зовнішні властивості.

Особливості сучасної української державності знайшли своє відображення перш за все у модифікації функцій держави. Перехід України до нової моделі державною ладу, нового типу суспільних відносин по требує аналізу цих реалій.

Пошук оптимальних шляхів їх реалізації, сприяння вирішенню деяких спірних теоретичних питань.

Розробка теорії функцій Української держави дає можливість прогнозувати конкретні ситуації, пов'язані з трансформацією державності, її окремих інститутів, проведениям певної державної політики. Аналіз функцій держави на сучасному етапі дозволяє виділити пріоритетні напрями в її діяльності, сіруктури, що забезпечують реалізацію соціальних потреб, а також встановити рівновагу соціальних відносиш і сприяти подальшому розвитку суспільного прогресу. Ця обставиша пояснюється, по-перше, тим, що «функціональність є найбільш

суттєвою стороною будь-якої організації» і, отже, у функціяж безпосередньо відображається сутність держави, а по-друге, саме вонш є обов'язковою передумовою дослідження інших її зовнішніх проявіїв (механізму, форм, методів діяльності держави).

І. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ

Зауважимо, що протягом всієї історії розвитку держави різні її функції виникали як певна реакція суспільства на конкретну потребу, як спосіб, метод її вирішення. Тому в самому їх виникненні закладено певне завдання або група завдань. Але функції держави є не тількиідеальними чи навіть практичними завданнями і цілями. Вважається, що функція (в її соціальному розумінні) пов'язана із здійсненням діяльності (функціонуванням). В іншому випадку відбувається ототожнення функції з цільовими установками, завданнями. Якщо форма і механізм держави виражають статику держави, то функції – її динаміку. Саме тому функції держави виражаються через діяльність.

Виходячи з цього, зроблено спроби включення до поняття «функції держави» фактичної державної діяльності, яка реально здійснюється.

Значна увага в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців приділена саме «діяльнісному» аспекту у функціональному підході до розуміння категорії «функції держави». Найбільш поширений аспект цього підходу базується на визначенні функцій держави як «основних напрямів діяльності», «основних видів (сторін) діяльності», «основних форм, частин діяльності», «головних сторін діяльності», «головних об'єктивних напрямів діяльності» тощо. Як напрями діяльності функції держави опосередковують собою насамперед зміст її діяльності, а як види – форми діяльності держави.

Більшість дослідників визначають функції держави як основні (головні) напрями діяльності держави, які є найбільш загальними та постійними, що здійснюються державою найбільш тривалий час або протягом всього часу її існування.

У сучасній юридичній науці існує трактування функцій держави не тільки як напрямів її діяльності, але й механізму державного впливу на суспільні процеси.

Л. Морозова вважає, що, виконуючи певні функції в тих чи інших сферах суспільного життя, держава здійснює вплив на стан суспільних процесів шляхом правового регулювання, реформування суспільних відносин. Але проти такого трактування виступають деякі науковці, які зазначають, що цим проводиться зведення функцій держави до функціонування її механізму, підміна функціонування держави різними способами правового впливу, які є предметом самостійного дослідження в юридичній науці.

Значний внесок в дослідження саме «діяльнісного» аспекту було зроблено А. Глєбовим. Автор запропонував визначити функції держави як цілі, що реалізуються в її діяльності. При цьому заслуговує на увагу подана автором логічна схема обгрунтування визначення поняття. А. Глебов сформулював ряд положень про необхідність розгляду цієї категорії як складного за своєю структурою, внутрішньо суперечливого явища з позиції філософських категорій сутності і явища, структури й елементу, належного та існуючого тощо. Діалектичний підхід, розроблений автором, став якісним кроком у розумінні феномену функцій держави і відкрив новий етап в його дослідженні.

Через категорії «належне» і «існуюче» А. Глебов запропонував розглядати функцію держави як складне за своїм змістом явище, що складається з двох компонентів: 1) соціальне призначення держави як основаі сутнісна сторона функції («належне»); 2) практична діяльність держави з реалізації її призначення як динамічний елемент функції («існуюче»).

При цьому подальший аналіз функції держави дозволяє зробити висновок, що кожен із названих компонентів функції має власну структуру.

Як складна за своєю внутрішньою структурою складова у функції розглядається, наприклад, фактична діяльність держави з реалізації її соціального призначення, яка, у свою чергу, має такі компоненти: а) предметну (об'єктну) спрямованість цієї діяльності (безпредметних функцій не існує); б) цілі зазначеної діяльності; в) форми (організаційні, правові та ін.); г) методи державної діяльності; г) способи державної діяльності.

Позитивний характер проведеного А. Глєбовим дослідження полягає в тому, що через зазначені категорії здійснено спробу поєднати явища, які характеризують функцію – мету і діяльність для її досягнення. У зв'язку з цим М. Байтін зазначав: «Конструктивним є прагнення автора дослідити єдність двох складових категорій функції держави: статичну і динамічну, мету і цілеспрямовану діяльність». Дійсно, не може бути реальної мети без умови її реалізації, тобто діяльності, і відповідно державна діяльність не існує без мети.

Виходячи з викладених положень, у структуру функцій автор включає наступні чотири елементи:

1) об'єкт (об'єктну спрямованість) функції;

2) соціальне призначення держави;

3) фактичну діяльність держави (у єдності з її принципами, способами, методами, формами);

4) мету, на досягнення якої спрямована функція.

Погоджуючись у цілому із запропонованою структурою, доцільно визначити третій елемент як напрям державної діяльності із забезпечення загальносоціальних потреб (в єдності з її принципами, способами, методами, формами), але не саму діяльність. Такий підхід не виключає динамічної складової ч категорії «функція держави», вона лише переходить із сфери існуючого у сферу належного.

М. Піскотін визначив функції держави як такі види її діяльності, потреба у здійсненні яких спричиняє за собою необхідність існування держави; вони виражають її найбільш суттєві риси, її соціальну природу, є загальними напрямами державної роботи, спрямованими на виконання основних завдань», що постають перед державою на конкретному етапі її розвитку. Автором акцентовано увагу на видах необхідної діяльності держави, обумовленої об'єктивними факторами, потребами суспільного життя ч точки зору його внутрішніх і зовнішніх умов. На думку М. Піскотіна, об'єктивний характер функцій пов'язаний із необхідністю глибокого вивчення фактичної діяльності державного апарату з

метою визначення об'єктивних факторів, що обумовлюють напрями функціонування державного механізму.

М. Черноголовкін характеризував функції держави як основні напрями (і сторони) в її діяльності, які виражають класову сутність із розв'язання історичних завдань, що стоять перед державою на головних етапах її розвитку. Таке визначення тривалий час вважалося цілісним та основоположним в юридичній науці і зводилося до розуміння функцій держави як основних напрямів у змісті її діяльності, що визначаються завданнями держави.

Прихильником діяльнісного аспекту є також російський вчений І. Нікодімов, який сформулював наступне визначення: «функції держави – це взаємопов'язані напрями державної діяльності з реалізації суспільних і державних потреб, які у своїй сукупності виражають сутність держави». Автор вважає, що згідно із функціональним підходом державна діяльність розглядається не в аспекті її значущості (основна чи неосновна), а в аспекті її «функціональності» та «дисфункціональності». Поняття «дисфункція», запропоноване ще Р. Мертоном, характеризує тип відносин, коли наслідки конкретної дії або події стають несприятливими для цілісної системи. Відповідно до цього підходу, при вивченні окремих елементів (у тому числі й окремих видів державної діяльності) необхідно враховувати не тільки сприятливі, але й нейтральні та несприятливі наслідки. На думку науковця, будь-який напрям державної діяльності є функцією, якщо він так чи інакше сприяє підтриманню існування всієї державної системи. З цієї позиції функція держави може бути як «основною», так і «неосновною». Критерієм у такому випадку виступає не ступінь значущості, а сам факт її необхідності для існування держави в цілому. На думку Ф. Байрамова, Ф. Аббасова, будь-яка діяльність за своєю суттю є системою, що характеризується певною послідовністю вольових актів, які здійснюються певним суб'єктом, тобто діяльність – це процес. Виходячи зі змісту цієї позиції, будь-який процес неможливо дослідити, розкрити його зміст без часово-просторових критеріїв. Звідси, процес неминуче (крім інших характеристик) визначається початковою і кінцевою точками, що, по суті, і задає напрям

діяльності у просторі й (чи) у часі. Таким чином, можна зробити висновок, що термін «напрям діяльності» є невід'ємною характеристикою поняття «безпосередня діяльність», оскільки об'єктивно характеризує,

розкриває зміст останньої. О. Лєпьошкін, у свою чергу, надав визначення основних функцій держави. На його думку, це напрями її внутрішньої та зовнішньої діяльності, які виражають сутність держави та спрямовані на здійснення корінних завдань, що стоять перед державою на головних фазах її розвитку. Автор розкриває зміст основних функцій держави і акцентує увагу на напрямах внутрішньої та зовнішньої діяльності.

М. Байтін вважає, що функції держави - це основні напрями внутрішньої та зовнішньої діяльності держави, в яких виражаються і конкретизуються їх класова та загальнолюдська сутність й соціальне призначення. Автор акцентує увагу на сферах функціонування держави. Цю позицію підтримують Ф. Байрамов, Ф. Аббасов, які стверджують, що функції держави – це основні напрями внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, в яких виражаються та конкретизуються її соціально-економічна, політична сутність і призначення. М. Шестаєв зауважує, що призначення держави виявляється в її функціях, воно є об'єктивною необхідністю виконання суспільно корисної, соціально обумовленої діяльності. На його думку, функції держави – це основні напрями її діяльності, яка охоплює різні сторони суспільного життя.

Прихильниками розуміння функцій держави як напрямів державної діяльності є також інші зарубіжні та вітчизняні вчені.

Так, В. Четверній розглядає функції держави як основні напрями державної діяльності, націлені на вирішення спільних справ суб'єктів конкретного суспільства. К. Бельський визначає функції! держави як провідні напрями в діяльності держави, в яких виражаєте-:; ся її цільове навантаження, а також правові засоби, що застосовуються для досягнення поставлених цілей. С. Дроб'язко, виходячи з динамічної сторони розвитку держави, розуміє під функціями головні напрями і способи здійснення державної влади

У свою чергу О. Лощихін акцентує увагу на тому, що в юридичній літературі неодноразово відзначалася необхідність характеризувати функції держави не тільки як основні напрями її діяльності, а й форми і зміст цієї діяльності. Таке трактування означає перехід від використання поняття «функція держави» до поняття «державна політика». До того ж поняття «державна політика» є категорією, зміст якої розкривається не лише через напрями діяльності держави та її інститутів. У цьому контексті державна політика включає способи організації суспільно-політичного життя: узгодження різнорідних інтересів, подолання конфліктів та криз, реалізацію спільного інтересу. Ю. Оборотов зазначає, що державна полі тика виступає також як діяльність еліт та лідерів, яка здійснюється за допомогою інститутів держави. Крім того, Ю. Оборотов вважає, що проблематика функцій держави безпосередньо пов'язана із уявленнями про мінімальну і максимальну державу. На його думку, функції, тобто основні напрями діяльності держави, або обмежені вузькими межами охорони порядку всередині країни, забезпеченням зовнішньої безпеки і розв'язанням конфліктів у мінімальній державі, або виявляються у всіх сферах життя суспільства, що відповідає характеристикам максимальної держави.

На думку В. Погорілка, функції держави – це основні напрями або види її діяльності, які виражають сутність і призначення держави, її роль і місце в суспільстві. До того ж під основними напрямами розуміються найбільш загальні та постійні напрями або види діяльності (об'єктивні, постійні, системні), тобто ті, які найбільш змістовно й точно визначають функціональне призначення держави на відміну, наприклад, від завдань, мети. Завдання і мета обумовлюються політичними, економічними, соціальними, культурними та іншими чинниками її існування. На відміну від функцій держави вони мають суб'єктивний характер, тобто визначаються під час свідомої діяльності суспільства.

Отже, функції держави мають комплексний, синтезуючий характер. Як основні напрями діяльності держави, вони не ототожнюються з діяльністю чи з окремими аспектами її діяльності. Зміст кожної функції держави складається з багатьох однорідних і однопорядкових аспектів її діяльності.

Іншим підходом є визначення функцій держави як змісту її діяльності і відповідно аргументація того, чому не слід розглядати функції держави як напрями її діяльності. Так, Л. Каск зазначив, що розуміння функцій як основних (головних) напрямів (чи сторін) діяльності держави призводить до їх ототожненім з діяльністю держави. Різниця між функціями держави і її діяльністю є тільки кількісною. На його думку, діяльність держави - динамічне, широке поняття, вона проявляється одночасно в єдності певного змісту, форм, методів і засобів, тому говорити про основні чи неосновні напрями діяльності держави взагалі, безвідносно до зазначених елементів чи характеристик її діяльності, безпредметно.

М. Жигульонков вважає, що функція держави – це обумовлена сутністю держави здатність до діяльності в певному напрямі, яка реалізується за відповідних умов з метою вирішення поставлених перед нею завдань. Автор не визначає функції держави як основні (головні) напрями її діяльності, а стверджує, що це тільки здатність до діяльності в цих напрямах (функції держави можуть бути реальними і потенційними) і механізм реалізації функцій держави здійснюватиметься за наявності певних обставин.

В. Олуйко, Р. Кондратьев визначають функції держави як один із головних факторів, що впливає на рівень її втручання у справи суспільства. Стверджується, що між функціями держави і межами державного втручання існує безпосередній зв'язок і взаємовплив. З одного боку, зауважують автори, коло функцій та їх зміст залежать від встановлених меж втручання, з іншого – саме через функції держави найбільш доцільно розглядати встановлення цих меж.

В. Копєйчиков визначив функції держави як основні напрями її діяльності, якими зумовлена робота всього державного апарату і кожного з його окремих органів. Функції ж окремого органу держави, на його думку, – це соціальне призначення кожного конкретного органу як особливої частини механізму держави. Ці функції знаходять свій вираз і конкретизацію в компетенції державних органів, закріплених за кожним органом правах і обов'язках. Отже, одним із напрямів дослідження теорії функцій держави с розмежування їх з функціями

окремих органів держави. У цьому контексті В. Погорілко, А. Денисов також зазначали, що функції держави та функції державних органів співвідносяться як загальне і особливе в діяльності держави.

Отже, можна стверджувати, що функції державних органів є похідними від функцій держави.

Механізм держави охоплює широку систему органів і установ, різноманітних за змістом своєї діяльності. Саме тому постає проблема визначення співвідношення функцій держави і функцій її органів. Це питання має подвійне значення: теоретичне і практичне. У теоретичному плані вирішення цього питання поглиблює та конкретизує знання про функції держави, їх природу. У практичному значенні певне розмежування цих понять спрямоване на вдосконалення структури і повсякденної діяльності державних органів.

У функціях державних органів розкривається конкретна діяльність кожної окремої ланки в механізмі держави. Функції ж держави виступають як основні напрями і види діяльності всієї системи державних органів. Функції державних органів можна розрізняти тільки шляхом конкретизації всього загального цілісного, що є в діяльності держави, виділяючи специфічне, особливе, притаманне кожній ланці – державному органу, які тим чи іншим чином беруть участь у здійсненні державних функцій.

Функції державних органів за своїм змістом підпорядковані функціям держави, їх меті та вимогам. Тому діяльність державних органів повинна узгоджуватись із функціями держави. Відомо, що юридичні закони відбивають вимоги об'єктивних законів суспільного розвитку. Вираження цих об'єктивних законів у функціях державних органів, на нашу думку, – це перш за все відповідність функцій органів функціям держави як об'єктивній категорії.

Необхідно також зазначити, що функції державних органів відрізняються від функцій держави і за формою (формами). Кожна функція держави здійснюється, як правило, за допомогою сукупності всіх форм державної діяльності, у той час як функції державних органів мають здебільшого будь-яку єдину загальнодержавну форму діяльності.

Специфічною рисою функцій держави щодо функцій державних органів є те, що функції держави здійснюються, як правило, у межах компетенції і території всієї держави, а функції її органів – у межах своїх повноважень і відповідних галузей та адміністративно-територіальних одиниць.

Отже, співвідношення функцій держави і функцій державних органів – це співвідношення загального і особливого в державній діяльності, де функції держави – це загальне в її діяльності, притаманне в тій чи іншій мірі всім державним органам, а функції державних органів – особливе, що відрізняє їх один від одного. Розмежування цих категорій перш за все може проводитись за формою (формами), за змістом, обсягом та масштабом (територіальним критерієм). Функції державних органів є свого роду конкретизацією або деталізацією функцій держави. Вони обумовлені чітко визначеним на законодавчому рівні місцем кожного з них у механізмі держави.

Безперечно, що вивчення розмежувань між функціями держави та функціями її органів, з одного боку, і взаємозв'язок між ними – з іншого, – це важливий аспект в дослідженні питання про співвідношення цих категорій на сучасному етапі розвитку Української держави, тому воно має як теоретичне, так і практичне значення.

Наступним аспектом концептуального узагальнення є аналіз подвійного трактування категорії «функції держави», яка досліджується в юридичній літературі у вузькому і широкому значеннях. Жоден із зазначених підходів не можна визнати неправильним. Основна проблема полягає в необхідності розробки і наукового обґрунтування єдиного загальноприйнятого напряму. З цією метою розглянемо зазначені підходи.

Як свідчить аналіз, у вузькому значенні під функціями держави розуміють виключно основні, головні, об'єктивно необхідні прояви реальної діяльності, без здійснення якої держава не може існувати як цілісна система. У цьому контексті функція розглядається як реальна діяльність, тобто фактично не проводиться розмежування таких понять, як «функція держави» і «функціонування держави» – діяльність держави та її органів з метою здійснення відповідних функцій. У

широкому значенні термін «функція» застосовується також і до видів діяльності, передумовами якої є суб'єктивні фактори, постановка завдань, встановлення цілей. У цьому випадку функція держави певним чином порівнюється з державним управлінням, усвідомленим впливом на суспільство і відповідно її виконання чи невиконання не завжди носить для держави необхідний характер. Саме для такого підходу є характерним поділ функцій на основні (життєво важливі) та неосновні (діяльність з їх реалізації може і не здійснюватися державою). Таким чином, у контексті цього підходу здійснення функції (функціонування) передбачає відповідну діяльність. Тільки через таку діяльність можуть здійснюватися державні цілі.

Зазначений підхід до розуміння поняття «функції держави» в останні роки є найбільш поширеним у вітчизняній юридичній науці. Більшість авторів проводить розмежування між поняттям «функція держави» і поняттям самої діяльності, що реально здійснюється. За загальним правилом «функція держави» розглядається як напрям діяльності. Позитивним у визначенні функцій держави як напрямів діяльності є те, що, з одного боку, фактично мається на увазі конкретна спрямованість на досягнення мети, а з іншого – зазначається діяльнісний характер досягнення мети. При цьому поняття функції та діяльності з її реалізації (функціонування) науковцями не ототожнюється.

Аналіз вищезазначених підходів дозволяє надати терміну «функції держави» об'єктивний зміст, внести певну конкретність, визначеність в умовах сьогодення.

Крім того, необхідно зазначити, що важливість подальшого дослідження проблеми функціонування Української держави в умовах формування громадянського суспільства обумовлена такими причинами:

- переважно у функціях держави розкриваються її сутність і соціальне призначення в суспільстві;

- з функціями держави пов'язані основні закономірності її становлення й тенденції подальшого розвитку;

- практика державного будівництва в сучасних умовах потребує |наукового обґрунтування об'єктивно існуючих функцій Української держави, оскільки

структура держави розвивається у відповідності до потреб найбільш оптимальної реалізації її функцій.

Для аргументації цих положень не менш важливим є з'ясування сутності, соціального призначення та основних ознак функцій держави.

1. *У функціях держави найбільш повно проявляються її сутність та соціальне призначення.* Деякі вчені вважають, що саме ця ознака є основною. Наливайко Л. Р. погоджується також із тим, що між сутністю і соціальним призначенням держави існує безпосередній зв'язок, який реалізується за допомогою відповідних функцій держави.

Загальносоціальна діяльність держави забезпечує певний ступінь усталеності відносин та зв'язків у суспільстві, її цілісність і єдність на основі загальносоціальних інтересів (економічних, культурних, національних та ін.). Загальносоціальний зміст функцій держави сприяє підвищенню ролі держави як інструмента подолання протиріч, засобу досягнення суспільного компромісу, стабілізації соціальних зв'язків. Отже, сутність держави та її соціальне призначення є основними чинниками у визначенні напрямів діяльності Української держави для формування її цілей і завдань на конкретному етапі розвитку суспільства.

2. *Загальний, основоположний, предметний, об'єктивно необхідний характер напрямів та видів діяльності держави (що відрізняє функції від інших напрямів та видів діяльності).* Об'єктивний характер функцій держави пов'язаний із процесом їх виникнення та формування в конкретно-історичних умовах.

Функції охоплюють конкретні, об'єктивно обумовлені, відносно самостійні сфери суспільних відносин і суттєво відрізняються одна від одної, тобто є об'єктивно обумовленими напрямами діяльності держави.

3. *Діяльність держави спрямована на виконання основних завдань і досягнення цілей, які формуються на колісному конкретному історичному етапі розвитку суспільства.*

Цілі й завдання держави відрізняються від її функцій тим, що за своїм походженням вони мають здебільшого суб'єктивний характер, тобто визначаються в результаті свідомої діяльності суспільства, а функції держави виникають

об'єктивно, хоча розвиваються й вдосконалюються також у результаті свідомого впливу на них. Мета держави – це загальний, головний, стратегічний напрям її діяльності. На відміну від функцій держави, які є напрямами та видами діяльності в окремих сферах, мета є єдиним загальнодержавним напрямом діяльності на конкретному етапі розвитку суспільства і держави. Слід зазначити, що функції, завдання та інші перспективи діяльності держави зазвичай підпорядковані головній її меті. Відповідно завдання держави – це більш вузькі за змістом, обмежені дією в часі (тимчасові) напрями діяльності держави, які вирішуються в межах здійснення окремих функцій держави, є їх основою і відповідають порівняно нетривалим етапам у розвитку держави. А функції держави – це переважно постійні напрями її діяльності.

Отже, завдання у загальному вигляді формулюють проблеми, які виникають у державі на тому чи іншому етапі державного будівництва. Функції держави розкривають його сутність відповідно до особливостей окремого періоду розвитку та поставлених завдань. При цьому одне й те ж завдання може вирішуватися кількома функціями держави. У той же час окремі функції держави також пов'язані не з одним, а з двома та більше завданнями.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Функції Української держави – це об'єктивно необхідні, взаємопов'язані напрями та види її діяльності, спрямовані на реалізацію завдань, досягнення відповідної мети в конкретних формах за допомогою спеціальних методів, які виражають сутність, соціальне призначення держави, роль та місце її в суспільстві на конкретному етапі розвитку. Прийняти 28 червня 1996 р. Конституція України закріпила основні напрями діяльності держави, коло завдань, які докорінно відрізнялися від сутності основних напрямів її функціонування за Конституцією УРСР 1978 р. Саме тому виникає необхідність визначення поняття функції Української держави в нових умовах.

За змістом функції держави – це сукупність однорідних напрямів її діяльності, що характеризуються внутрішньою єдністю та суттєвою відмінністю

їх від інших напрямів. За формою функції держави – це сукупність основних видів державної діяльності.

Основними ознаками, що у своїй сукупності складають певний варіант визначення поняття такого складного системного явища, як «функції держави», є: 1) зигальиий, предметний, об'єктивно необхідний характер; 2) найбільш повис відображення сутності і соціального призначення держави; 3) співвідношення функцій держави, функцій державної влади і функцій державних органів – це співвідношення загального, особливого і часткового в діяльності держави; 4) спрямованість на виконання основних завдань і досягнення цілей, які формуються на кожному конкретному історичному етапі розвитку; 5) постійний, стійкий характер; 6) структурованість та взаємозв'язок елементів; 7) здійснення їх в певних формах та конкретними методами.

ІІ. КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ВИДИ ФУНКЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Класифікація дозволяє дослідити природу явища, так звані внутрішні та зовнішні властивості, що й забезпечують його буття, існування в системі різноманітних категорій, здійснення ним певних функцій.

У науковій літературі існує багато видів і різних критеріїв класифікації функцій держави. У теорії функцій держави проблема їх кількісного складу залишається однією з найбільш дискусійних. Це пояснюється не тільки і не стільки складністю питання в теоретичному плані, скільки відомою умовністю будь-якого переліку функцій, а також їх класифікації.

Наукова класифікація будь-якого суспільного явища, у тому числі функцій держави, має здійснюватись за певними, об'єктивно існуючими ознаками, критеріями. За ступенем суттєвості критеріїв у сучасній науці виділяють природну і штучну класифікації. Якщо підставою (критерієм) є несуттєві ознаки, то вона є штучною. Якщо ж підставою (критерієм) є суттєві ознаки, з яких витікає максимальна кількість похідних, то ця класифікація є природною.

У наукових і практичних цілях функції держави можуть бути класифіковані за різними критеріями, які часто розглядаються в юридичній літературі як

рівнопорядкові, рівнозначні одне одному явища. Однак нерівнозначність, нерівноцінність їх у гносеологічному плані очевидні. У зв'язку з цим пропонується розрізнити основні і формальні класифікації функцій держави. Не абсолютизуючи це положення, вважаємо, що в питанні про розмежування основних і формальних класифікацій слід посилатися на філософське положення й аргументацію про те, що основні класифікації функцій держави проводяться за суттєвими, стійкими ознаками, а формальні ж класифікації базуються на зовнішніх відмінних ознаках.

Унаслідок того, що будь-яка класифікація є не тільки засобом систематизації, але й передумовою наукового аналізу конкретного об'єкта, то, на наш погляд, в її основу можуть бути покладені найбільш суттєві ознаки, які мають об'єктивний характер і сприяють впорядкуванню матеріалу відповідно до його внутрішнього зв'язку. Класифікація функцій держави повинна сприяти не тільки їх глибокому і різнобічному вивченню, але й виведенню практичних рекомендацій щодо вдосконалення основних напрямів діяльності держави.

Класифікуючи функції держави, англійський науковець А. Філіпс поділяє їх на: а) законодавчі (створення нового закону, зміна, скасування існуючого закону); б) розпорядчі або адміністративні (загальне і детальне здійснення урядової діяльності відповідно до положень закону); в) судові (тлумачення законів і застосування їх у конкретних випадках). Критерієм такого поділу функцій виступають саме правові форми діяльності держави.

Під функціями держави деякі зарубіжні автори розуміють просторові сфери діяльності держави. Але у своїх дослідженнях вони не використовують терміни «внутрішня функція» і «зовнішня функція», хоча фактично до першого поняття можна віднести або встановлення внутрішнього порядку і підтримання його, або регулювання взаємовідносин громадян у межах країни з метою забезпечення миру між ними, або захист нації, а до другого – національну оборону, захист громадян чи країни від зовнішнього нападу тощо. У цьому випадку класифікаційним критерієм виступають просторові сфери діяльності держави (територіальний масштаб).

Кожна держава здійснює, як правило, певну систему функцій. Українська держава здійснює нині всю систему функцій.

Отже, у зв'язку з тим, що Українська держава здійснює велику кількість функцій, різноманітних за змістом, важливою складовою їх подальшого аналізу і концептуального узагальнення є наукова класифікація.

З метою аргументації цієї позиції варто визначити конкретні класифікаційні критерії та види функцій Української держави. За об'єктами (сферами) діяльності держави можна виокремити *внутрішні* й *зовнішні функції держави.* Внутрішні функції характеризують мету і завдання держави всередині країни, а зовнішні – розкривають специфіку її інтересів у міждержавних відносинах, діяльність України як суверенного суб'єкта міжнародних відносин. Системи внутрішніх і зовнішніх функцій тісно пов'язані, взаємодіють у певній єдності, доповнюючи одна одну.

Основними об'єктами державної діяльності є її сфери, які об'єднують однорідні (подібні) суспільні відносини. Об'єктами впливу функцій держави є сторони соціального життя, які впорядковуються за їх допомогою.

Дослідження функцій держави не може відбуватися шляхом максимального охоплення всіх без винятку проявів її діяльності. При виділенні функцій як об'єктивних сторін її діяльності слід акцентувати увагу тільки па таких, без яких держава на конкретному історичному етапі або протягом всього свого розвитку обійтися не може. Загальновизнаним с виділення внутрішніх й зовнішніх сфер.

У радянській науковій юридичній літературі функції держави класифікувалися переважно за сферами (об'єктами) діяльності держави. У Радянській державі розрізняли чотири внутрішні функції: господарсько-організаторська, культурно-виховна, охорони правопорядку, регулювання міри праці і міри споживання. Деякі функції мали тимчасовий (перехідний) характер (наприклад, функція придушення опору експлуататорських класів). До зовнішніх функцій Радянської держави відносили: оборону країни, взаємну допомогу і братерське співробітництво держав світової системи соціалізму, боротьбу за мир й мирне співіснування з капіталістичними країнами та ін.. У назвах цих функцій розкривається їх виключно ідеологічна і класова спрямованість. Крім того, назва

функцій свідчила значною мірою про приниження ролі держави і перекручення її фактичного змісту діяльності (наприклад, політична функція називалась правоохоронною). Держава відсторонювалася від вироблення внутрішньої і зовнішньої політики, від творчої позитивної діяльності; їй відводилась у політиці переважно роль охоронця державного і суспільного ладу та інших інститутів. Економічна функція називалася господарсько-організаторською функцією, чим підкреслювався виконавчий, другорядний характер діяльності держави у сфері економіки.

Функції держави, що класифікуються за об'єктами (сферами) діяльності держави, слід називати «об'єктними (лінійними) функціями».

Функції Української держави зазнали еволюції і продовжують модифікуватися з врахуванням новітніх тенденцій державотворення і правотворення (проведення політичної реформи, утвердження демократичної державності тощо). Відповідно до сфер внутрішньої діяльності держави можна розрізняти такі внутрішні функції Української держави: політична, економічна, соціальна, екологічна, культурна.

Зовнішні функції держави випливають із внутрішніх потреб суспільства та завдань держави. Зовнішні функції виступають як певне продовження внутрішніх функцій держави аналогічно тому, як зовнішня політика за своєю суттю є продовженням внутрішньої політики.

Серед зовнішніх функцій держави можна виділити оборонну, зовнішньополітичну, зовнішньоекономічну, зовнішньокультурну (гуманітарну).

Вищезазначені функції є інтеграційними функціями держави, які забезпечують реалізацію соціального призначення держави в тому чи іншому аспекті її діяльності й обумовлені її положенням у соціально-політичному просторі.

Останнім часом у науковій літературі зустрічається твердження про умовний характер такого поділу, оскільки одні й ті ж функції можуть мати як внутрішню, так і зовнішню сфери поширення. Дійсно, деякі внутрішні функції держави

набувають зовнішнього характеру і навпаки. Однак у цих випадках визначальною залишається внутрішня політика й умови існування конкретної держави.

Запропонована класифікація має науково обґрунтований критерій і дозволяє виявити зв'язок внутрішніх і зовнішніх функцій будь-якої держави, а також дослідити зміни їх обсягу, змісту, значущості та кількості з постановкою нових цілей і завдань держави. Критерій, що лежить в основі такої класифікації, є найбільш стабільним, тому дозволяє ґрунтовно дослідити конкретні об'єкти і виявити взаємозв'язки між ними.

За способами діяльності держави необхідно розрізняти такі *функції* держави: *законодавчу (правотворчу), виконавчу, судову*. Деякі автори виділяють також контрольно-наглядову функцію. Такий підхід виникає ще в дореволюційний період у вітчизняній і зарубіжній науці. Так, німецький вчений Г. Єллінек виділяє функції законодавства, управління (виконання) і правосуддя. Російський вчений В. Гессен виділив «установчу» і «законодавчу» функції держави. В останні роки зустрічаються спроби класифікації функцій держави за критерієм розподілу державної влади на законодавчу, управлінську, судову. Дослідники М. Катаєв, В. Лазарев, Л. Морозова вважають, що така класифікація відображає, механізм реалізації державної влади, тому що кожна із зазначених функцій здійснюється, як правило, не одним державним органом, а їх сукупністю, які належать до однієї з гілок влади – законодавчої, виконавчої, судової. Але такий критерій як принцип розподілу державної влади носить умовний, узагальнюючий характер і може застосовуватися до функцій не кожної держави. Тому доцільно класифікувати функції на зазначені види за способом діяльності держави. Вони називаються технологічними (владними, процесуальними, організаційними) і є найбільш визнаними в науці.

Виходячи із вищезазначеного, держава здійснює як об'єктні (лінійні), так і технологічні (владні, процесуальні, організаційні) функції, але залежно від місця і ролі держави в суспільстві система її головних функцій інколи не збігається, що обумовлено різним відношенням у різних сферах державних і недержавних об'єктів.

Марксистсько-ленінська доктрина, як відомо, виходила із поєднання законодавчих та управлінських функцій в одному органі і відкидала принцип поділу влади через буржуазний характер. Такий підхід був сприйнятий практикою радянського державотворення в умовах адміністративно-командної системи, де в Конституції декларувалося, що влада належить народові, а в дійсності нею володіла партійно-державна еліта.

Після цього тривалий час технологічні держави розглядалися як форми здійснення функцій держави, зокрема її об'єктних функцій (внутрішніх і зовнішніх), до яких і зводилась вся система функцій радянської соціалістичної системи.

У той же час у західній науковій юридичній і політологічній літературі владні функції отримали загальне визнання й розглядалися як єдині або принаймні головні функції держави, кількісний склад яких розширювався фінансовою, дипломатичною, військовою та іншими і функціями. На сьогодні ці розбіжності переважно подолані.

У конституціях більшості сучасних зарубіжних держав та України технологічні (владні) функції закріплені через повноваження і функції і органів державної влади, принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову (наприклад, ст. 6 Конституції України, ст. 10 Конституції Російської Федерації, ст. 20 Основного Закону ФРН). Отже, зазначена класифікація функцій держави має конституційну регламентацію як в Україні, так і в зарубіжних країнах.

За тривалістю дії (умовами діяльності держави), розрізняють такі функції: *постійні* і *тимчасові.* Постійні функції здійснюються державою протягом тривалого часу, на всіх етапах її розвитку, у них найбільш яскраво виражається державна сутність і, як правило, вони визначають існування держави як цілісної системи. Тимчасові – обумовлені специфікою суспільного розпитку на певних етапах, воєнним чи надзвичайним станом або іншими чинниками. Тобто тимчасові функції виникають на певному етапі, їх роль визначається конкретним історичним моментом, що залежить від тимчасової необхідності.

За тривалістю свого існування ці функції можуть бути різноманітними (довгостроковими і короткостроковими), але їх наявність не характеризує державу як самостійний соціальний феномен і за умов відсутності відповідних обставин у держави зникає необхідність у здійсненні цих функцій. Але ж сама держава як цілісна система продовжує функціонувати (наприклад, ліквідація наслідків стихійних лих, техногенних катастроф тощо).

За суб'єктами діяльності держави розрізняють *загальнодержавні функції, функції суб'єктів федерації (штатів, кантонів, республік, земель) (у федеративних державах), функції органів державної влади* тощо. До того ж зміст функцій останніх обумовлений змістом функцій держави. Федеративну функцію держави тлумачать як один із головних напрямів діяльності федеративної держави, напрям діяльності держави з організації управління територіальними утвореннями (суб'єктами федерації) у складній державі (федерації) та розподілу суспільних відносин. Сутність децентралізації державних функцій, їх розподіл між державою та її складовими залежить від особливостей і значущості вирішення завдання. Централізація необхідна для забезпечення національної безпеки, політичної стабільності тощо. Федеративна функція є виразом правової природи федерації, обумовлена сутністю держави та її соціальним призначенням. У конфедерації – це координуючі функції і функції, що реалізуються на території кожного з учасників союзу держав.

В основі цієї класифікації знаходиться один із основних елементів діяльності держави – її суб'єкти.

Отже, функції Української держави мають відносно постійний характер, але не можуть бути незмінними. Вони безперервно розвиваються і вдосконалюються в кількісному і якісному вимірах. Загальною тенденцією їх розвитку в сучасних умовах с підвищення ролі Конституції і законів України. Розвиток функцій Української держави і вдосконалення процесу їх здійснення обумовлюються внутрішніми і зовнішніми, об'єктивними і суб'єктивними факторами.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Підсумовуючи, слід зазначити, що проведена класифікація функцій держави свідчить про багатогранний аспект її діяльності. Диференціація функцій держави за тим чи іншим критерієм має досить умовний характер. Для класифікації функцій держави необхідно застосовувати ознаки (критерії), що мають об'єктивний характер, наукове значення Вищевикладене дозволяє виділити наступні класифікаційні критерії та відповідні види функцій Української держави (виходячи із ступеня їх суттєвості й об'єктивного характеру):

- за об'єктами (сферами) діяльності держави – об'єктні (лінійні): внутрішні і зовнішні функції держави. Внутрішні: політична, економічна, соціальна, екологічна, культурна; зовнішні: оборонна, зовнішньополітична, зовнішньоекономічна, зовнішньокультурна (гуманітарна);
- за способами діяльності держави – технологічні (владні, процесуальні, організаційні): законодавча (правотворча), виконавча, судова;
- за тривалістю дії (за умовами діяльності держави): постійні, тимчасові;
- за суб'єктами діяльності: загальнодержавні, функції суб'єктів федерації (у федеративних державах), функції органів державної влади тощо.

Класифікація с передумовою подальшого наукового аналізу і сприяє їх глибокому і різнобічному вивченню, а також виведенню практичних рекомендацій щодо вдосконалення основних напрямів діяльності держави.

Будь-яка класифікація слугує не тільки засобом систематизації, але і передумовою наукового аналізу конкретного об'єкта, в її основу повинні бути покладені найбільш суттєві ознаки, що мають об'єктивний характер і сприяють впорядкуванню матеріалу відповідно до його внутрішніх зв'язків.

Класифікація (групування, систематизація) функцій сприяє більш всебічному і цілісному уявленню як про кількість функцій держави, так і про їх характер.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Функції Української держави – це об'єктивно необхідні, взаємопов'язані напрями та види її діяльності, спрямовані на реалізацію завдань, досягнення відповідної мети в конкретних формах за допомогою спеціальних методів, які

виражають сутність, соціальне призначення держави, роль та місце її в суспільстві на конкретному етапі розвитку. Прийняти 28 червня 1996 р. Конституція України закріпила основні напрями діяльності держави, коло завдань, які докорінно відрізнялися від сутності основних напрямів її функціонування за Конституцією УРСР 1978 р. Саме тому виникає необхідність визначення поняття функції Української держави в нових умовах.

За змістом функції держави – це сукупність однорідних напрямів її діяльності, що характеризуються внутрішньою єдністю та суттєвою відмінністю їх від інших напрямів. За формою функції держави – це сукупність основних видів державної діяльності.

Основними ознаками, що у своїй сукупності складають певний варіант визначення поняття такого складного системного явища, як «функції держави», є: 1) зигальиий, предметний, об'єктивно необхідний характер; 2) найбільш повис відображення сутності і соціального призначення держави; 3) співвідношення функцій держави, функцій державної влади і функцій державних органів – це співвідношення загаль ного, особливого і часткового в діяльності держави; 4) спрямованість на виконання основних завдань і досягнення цілей, які формуються на кожному конкретному історичному етапі розвитку; 5) постійний, стійкий характер; 6) структурованість та взаємозв'язок елементів; 7) здійснення їх в певних формах та конкретними методами.

Підсумовуючи, слід зазначити, що проведена класифікація функцій держави свідчить про багатогранний аспект її діяльності. Диференціація функцій держави за тим чи іншим критерієм має досить умовний характер. Для класифікації функцій держави необхідно застосовувати ознаки (критерії), що мають об'єктивний характер, наукове значення Вищевикладене дозволяє виділити наступні класифікаційні критерії та відповідні види функцій Української держави (виходячи із ступеня їх суттєвості й об'єктивного характеру):

- за об'єктами (сферами) діяльності держави – об'єктні (лінійні): внутрішні і зовнішні функції держави. Внутрішні: політична, економічна, соціальна, екологічна, культурна; зовнішні: оборонна, зовнішньополітична,

зовнішньоекономічна, зовнішньокультурна (гуманітарна);

- за способами діяльності держави – технологічні (владні, процесуальні, організаційні): законодавча (правотворча), виконавча, судова;
- за тривалістю дії (за умовами діяльності держави): постійні, тимчасові;
- за суб'єктами діяльності: загальнодержавні, функції суб'єктів федерації (у федеративних державах), функції органів державної влади тощо.

Класифікація с передумовою подальшого наукового аналізу і сприяє їх глибокому і різнобічному вивченню, а також виведенню практичних рекомендацій щодо вдосконалення основних напрямів діяльності держави.

Будь-яка класифікація слугує не тільки засобом систематизації, але і передумовою наукового аналізу конкретного об'єкта, в її основу повинні бути покладені найбільш суттєві ознаки, що мають об'єктивний характер і сприяють впорядкуванню матеріалу відповідно до його внутрішніх зв'язків.

Класифікація (групування, систематизація) функцій сприяє більш всебічному і цілісному уявленню як про кількість функцій держави, так і про їх характер.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише основоположні функції держави.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: поняття та зміст функцій держави, основні класифікації функцій держави: основні та неосновні, головні та похідні, постійні і тимчасові, внутрішні і зовнішні.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 5. МЕХАНІЗМ ТА АПАРАТ ДЕРЖАВИ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття, ознаки та елементи механізму держави
2. Принципи механізму держави: поняття, види, нормативно-правова регламентація
3. Органи держави: поняття, ознаки, класифікація

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авер'янов В. Система органів виконавчої влади: проблеми реформування у світлі конституційних вимог / В. Авер'янов // Право України. — 2003. — № 9. — С. 24-31.

2. Бабенко К. А. Конституційно-правовий вимір реалізації принципу поділу державної влади / Бабенко К. А. // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2010. — № 7 (105). — С. 19-27.

3. Бондаренко І. Правоохоронна діяльність і правоохоронні органи: поняття та ознаки / І. Бондаренко // Право України. — 2003. — № 4. — С. 18-21.

4. Борденюк В. Місцеве самоврядування в механізмі держави: конституційно-правовий аспект / В. Борденюк // Право України. — 2003. — № 4. — С. 12-18.

5. Бульба О. Деякі аспекти реформування моделі поділу влади в Україні / О. Бульба // Право України. — 2004. — №4. — С. 27-30.

6. Вовк Ю. Розмежування сфери компетенції між Президентом і Прем'єр-міністром в Україні / Ю. Вовк // Право України. — 2009. — № 5. — С. 51-54.

7. Дьомін Ю. Поняття і місце митного контролю в системі функцій Української держави / Ю. Дьомін // Право України. — 2003. — № 8. — С. 40-44.

8. Єрмолін В. До питання про співвідношення понять виконавчої влади і державного управління / В. Єрмолін // Право України. — 2002. — № 9. — С. 29-33.

9. Жуган М. Принцип поділу влади : сучасні інтерпретації / М. Жуган, В. Марченко / Право України. — 2011. — № 2. — С. 193-200.

10. Коваль В. Актуальні проблеми функціонування судової системи України / В. Коваль // Право України. — 2003. — № 12. — С. 20-25.

11. Костенко Н. И. Место прокуратуры в государственном механизме / Н. И. Костенко // Государство и право. — 1995. — № 11. — С. 12-21.

12. Кулага Е. Органи внутрішніх справ України в системі поділу державної влади / Е. Кулага // Право України. — 2004. — № 9. — С. 82-91.

13. Мартинюк Р. Проблеми визначення конституційно-правового статусу Президента України в умовах змішаної форми правління / Р. Мартинюк // Право України. — 2009. — № 5. — С. 44-50.

14. Мінюков А. Система органів державної влади, що забезпечують конституційні права і свободи людини і громадянина: їх повноваження / А. Мінюков // Право України. — 2002. — № 4. — С. 61-65.

15. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. — Х. : Право, 2009. — 600 с.

16. Онуфрієнко О. В. Структура функцій держави: інструментальний підхід / О. В. Онуфрієнко // Вісник Луганської академії внутрішніх справ. — 2002. — № 4. — С. 28-38.

17. Павленко Р. Парламент і уряд. Як оптимізувати механізм відносин / Р. Павленко // Віче. — 2002. — № 4. — С. 7-14.

18. Сажнєв І. В. Суб’єкти реалізації правоохоронної функції сучасної держави: теоретико-правовий аналіз / І. В. Сажнєв // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2002. — № 1. — С. 36-46.

19. Селіванов А. Законодавча влада і конституційне правосуддя в Україні / А. Селіванов // Право України. — 2009. — № 5. — С. 23-29.

20. Темченко В. Функції держави із забезпечення прав людини у ринковій економіці / В. Темченко // Право України. — 2003. — № 5. — С. 47-51.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття, ознаки та елементи механізму держави, принципи механізму держави: поняття, види, нормативно-правова регламентація; органи держави як основний елемент механізму держави: поняття, ознаки, класифікація.

ВСТУП

Динаміка сучасного державно-політичного життя висуває нові дослідницькі пріоритети, нові методологічні підходи. Особливої актуальності набувають дослідження всієї сукупності факторів, що формують основу демократичної правової держави.

Реформування держави, спроба побудувати демократичну правову державу вимагають детального з'ясування сутності, поняття та генези її механізму. Крім того, вивчення політико-правового знання про механізм держави дозволяє виділити пріоритетні напрями його подальшого реформування.

Держава не може розглядатися як застигла, статична система. Вона функціонує і розвивається як єдина система зі своїми елементами. Поняття «механізм держави» є системоутворюючим для сприйняття її як цілісного явища. Воно дозволяє пов'язувати елементи держави у структурно-функціональний «вузол» і надавати їм динамічного смислу.

До того ж державний лад проявляється безпосередньо в організації держави, зокрема в її формах, механізмі та в інших організаційно-правових інститутах. Відповідно основним системоутворюючим, організаційним елементом держави є її механізм.

І. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ

З початку 60-х рр. XX ст. були переглянуті окремі ортодоксальні положення теорії держави і права, у тому числі вчені відмовилися від розуміння механізму держави в широкому і вузькому значеннях. При цьому найбільш складним питанням було питання про складові (елементи) механізму держави. Обсяг механізму соціалістичної держави був пов'язаний із дискусією, що розгорнулася у радянській юридичній літературі щодо визначення дефініції державного органу. Слід зауважити, що термінологія «широкий» і «вузький» підходи до розуміння механізму держави існує і в сучасній правовій доктрині, але в іншому аспекті.

Представники *другого підходу* вважають, що поняття механізму держави і державного апарату є тотожними: В. Афанасьев, М. Байтін, С. Бочаров, А. Герасимов, А. Денисов, Ю. Дмитрієв, С. Комаров, В. Карельський, В. Лазарев, В. Лісний, А. Малько, М. Марченко, Г. Мурашин, В. Перевалов, Б. Хесін, М. Хмелін, В. Хропанюк, В. Четверній та ін. Автори при визначенні поняття «механізм держави» ототожнюють його з державним апаратом, навантажують змістом останнього.

Результатом ототожнення механізму держави та державного апарату, як правило, є визначення поняття «механізм держави» як сукупності державних органів, спеціально створених для реалізації покладених на державу функцій. Поняття «механізм держави» неправильно обмежувати лише системою державних органів, оскільки в такому випадку в повному обсязі втрачається його динаміка. Обмеження цього поняття лише системою державних органів суттєво звужує його обсяг, тому що воно має включати в себе не тільки набір певних елементів, але й цільове призначення, методи і способи функціонування.

На підставі комплексного аналізу можна констатувати, що в сучасній юридичній науці все їх багатоманіття умовно можна поділити на п'ять груп. Найбільш значними *підходами щодо визначення поняття механізму держави* є, на нашу думку, наступні. Перший з них – це широке і вузьке тлумачення механізму держави, згідно з яким у вузькому сенсі він визначався як апарат державної влади, а в широкому – як політична система суспільства. Згідно з другим підходом, «механізм держави» і «державний апарат» розглядаються як тотожні поняття.

Прихильники третього підходу ототожнюють «механізм держави» з «державним апаратом» у його широкому розумінні. Відповідно до четвертого підходу, механізм держави характеризується як система всіх державних органів, організацій, підприємств і установ, а апарат держави визнається здебільшого як система державних органів, тобто поняття механізму держави є більш широким порівняно з поняттям державного апарату, який визнається частиною механізму держави. Прихильники п'ятого підходу пропонують розглядати механізм держави в динаміці, як сукупність засобів, чинників і принципів функціонування системи державних органів.

З метою обґрунтування та формулювання авторської позиції щодо цієї проблеми доцільно проаналізувати наведені точки зору. *Перший підхід* був поширений в юридичній науці радянського періоду в 40-50-х рр. XX ст. Він був теоретичним обґрунтуванням одержавлення всіх сфер суспільного життя.

У вузькому сенсі під механізмом держави розумілася система державних органів – Верховних і місцевих Рад, органів державного управління з розвідкою й армією, органів суду, прокуратури. Механізм держави в широкому сенсі визначався як механізм диктатури робочого класу, що об'єднує в собі Комуністичну партію, Ради з їх численними розгалуженнями в центрі і на місцях у вигляді різних державних організацій (адміністративних, господарських, культурних); профспілки; ВЛКСМ і навіть кооперацію.

При цьому органи державної влади уособлювали лише ради народних депутатів усіх рівнів, а органи державного управління – виконавчі та розпорядчі органи, до яких належали виконавчі комітети відповідних місцевих рад, а також ради міністрів союзних республік та Союзу РСР як найвищі виконавчі й розпорядчі органи державної влади. У такому контексті місцеві ради як представницькі органи досліджувалися у системі органів державної влади, а їх виконавчо-розпорядчі органи – у системі органів державного управління. У такому контексті вони незмінно розглядалися як складова частина механізму держави.

Зупинимося детальніше на співвідношенні понять «механізм держави» і «державний апарат». Уперше спроба розмежувати ці поняття була здійснена

Ю. Козловим, який, відповідно до існуючої доктрини, виходив з того, що громадські організації (профспілки) відіграють значну роль в управлінні державою, тому вони є частиною державного механізму, що стосується державного апарату, і ця категорія значно вужче за змістом, оскільки включає тільки державні інститути, а профспілки є громадськими організаціями.

Пізніше в науковій та навчальній літературі висловлювалося чимало точок зору щодо співвідношення цих понять, у тому числі діаметрально протилежних. У межах цього підходу все їх багатоманіття умовно можна поділити на два напрями.

Найбільш ґрунтовне, комплексне дослідження цієї проблематики було здійснено В. Копєйчиковим. Зокрема, у зазначеній роботі він наголошував, що «органи держави у своїй сукупності складають державний апарат у власному смислі слова». На його думку, хоча ці два поняття – «механізм держави» і «державний апарат» пов'язані між собою, кожне з них є самостійним. В. Копєйчиков акцентував увагу на тому, що державні організації, які у своїй сукупності складають механізм держави, залежно від завдань, свого призначення і відповідно розмежувань у компетенції, порядку формування, внутрішньої структури тощо поділяються на органи держави, державні підприємства і державні установи. За своїм обсягом, як зазначав В. Копєйчиков, поняття механізму держави значно ширше поняття державного апарату. Така позиція автора є зрозумілою, оскільки він включив до поняття «механізм держави» не тільки державні органи, але й державні підприємства й установи.

Поняття механізму держави має свій особливий зміст, сутність якого складають двосторонні зв'язки між органами держави та підприємствами і установами, які їм підпорядковані. Слід наголосити, що підприємства й установи як різновиди державних організацій не можна ототожнювати з органами держави, але й не можна протиставляти останнім. Таке протиставлення, на думку В. Копєйчикова, є безпідставним, тому що державний апарат (як сукупність державних органів) у процесі здійснення державного керівництва забезпечує

практичне здійснення функцій держави саме за допомогою діяльності підприємств і установ, якими він керує.

Категорія «державний апарат» має самостійне значення і є відносно самостійним юридичним поняттям. Державний апарат є головним інститутом, який уособлює та представляє державу. Державний апарат, покликаний виконувати основні функції держави щодо практичного здійснення державної влади й управління суспільством, різними сферами його життєдіяльності, є невід'ємною ознакою як виникнення, так й існування держави.

У науці адміністративного права термін «державний апарат» розуміється як сукупність виконавчо-розпорядчих, управлінських органів, що, на думку М. Байтіна, відповідає визначенню поняття «апарат держави» у вузькому сенсі в теорії держави та права як апарату державного управління. Відповідно прихильники такого підходу вважають, що, в теорії держави і права поняття державного апарату використовується у своєму широкому значенні, тобто як синонім категорії «механізм держави». Такий спрощений, значною мірою односторонній підхід до розуміння механізму держави ще зберігається в деяких сучасних наукових виданнях.

Зазначений підхід не відображає об'єктивно коло суб'єктів, на які покладається вирішення державних завдань. Для цього потрібна більш розгалужена система державних інститутів, призначенням яких є реалізація державної політики та об'єктних (політичної, економічної, соціальної, екологічної, культурної) функцій держави. Реалізація останніх є одним з першочергових завдань з огляду на їх провідне місце в системі державних функцій.

Особливості розуміння характерних ознак та визначення основних з них зумовлюють відсутність єдиного розуміння апарату держави в сучасній юридичній літературі. Так, на думку О. Петришина, державний апарат – це «сукупність державних органів, їх ланок і підрозділів, уповноважених здійснювати державну владу та управління, які спираються на можливість застосування примусу»; О. Скакун характеризує апарат держави у вузькому значенні як «апарат виконавчої влади», а в широкому - як «сукупність владних структур, збройних сил,

міліції, дипломатичних представництв» тощо; М. Марченко визначає його як «систему органів, що здійснюють державну владу»; В. Авер'янов характеризує державний апарат як «сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада»; А. Венгеров визначає апарат держави як «систему державних органів, взаємопов'язаних загальними принципами, єдністю кінцевої мети і взаємодією, наділених владними повноваженнями, а також матеріально-технічними можливостями для здійснення своїх функцій»; С. Бобровник апаратом держави вважає конституційно передбачену систему державно-владних структур, наділених визначеними повноваженнями представницького, управлінського та судового характеру; В. Кравченко зазначає, що державний апарат – це система органів державної влади (державних органів), через діяльність яких здійснюється державна влада, реалізуються функції держави та забезпечується захист її інтересів, тощо. Деякі підручники взагалі не містять поняття державного апарату, замінюючи його механізмом.

У контексті нашого дослідження важливо зауважити, що в основі побудови і функціонування державного апарату лежать як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Вони, як справедливо зазначають В. Лазарев, М. Марченко, В. Бабаев, визначають найбільш важливі особливості його структури, форм, методів і характеру діяльності, значною мірою сприяють поєднанню ланок державного апарату в єдину систему. Це дає підстави стверджувати, що апарат будь-якої держави – це не механічне поєднання її органів, а чітко організована, впорядкована цілісна їх система. Варто зазначити, що поняття державного апарату є багатогранним й містким. Його неприпустимо ототожнювати з іншими, хоча й тісно пов'язаними з ним, але нерівнозначними за своїм логічним обсягом і змістом поняттями, зокрема з поняттями державного механізму та політичної системи суспільства. Відповідно, якщо поняттям політичної системи суспільства охоплюється весь комплекс різноманітних за своїм характером державних й недержавних органів і організацій, які беруть участь у політичному житті, у здійсненні державної влади, то в поняття державного апарату входить лише система державних органів. Апарат держави є структурованою категорією.

Структура апарату являє собою його внутрішню будову, порядок взаємодії та співвідношення , – його складових.

Третій науковий підхід є менш однозначним та однорідним відносно попереднього, хоча вчені в тому чи іншому аспекті все ж таки ототожнюють механізм держави та державний апарат. Але різниця полягає в тому, що ототожнення відбувається не понять в цілому, а їх окремих аспектів – вузького та широкого. У таких випадках державний механізм часто визначається державним апаратом у широкому розумінні, а система державних органів – апаратом у вузькому значенні. На думку інших авторів, які використовують «державний апарат» у двох аспектах – широкому та вузькому, державний механізм є тотожним поняттю «апарат держави» також у широкому розумінні. Але, на відміну від попередньої точки зору, державний апарат у вузькому значенні - це апарат державного управління. Згідно з цим підходом, державний механізм є рівнозначним поняттю державного апарату як сукупності всіх державних органів і абсолютно не тотожним поняттю державного апарату у вузькому значенні – як апарату або сукупності органів державного управління (виконавчих органів).

З цього приводу цікавою є точка зору Л. Морозової. Вона теж певним чином ототожнює державний механізм і державний апарат, але пропонує у двох аспектах розуміти механізм держави. У вузькому – як органи держави, а в широкому – як сукупність державних органів і організацій. У цьому випадку спостерігаємо ототожнення державного апарату з механізмом держави у вузькому значенні. Це суттєво змінює характер співвідношення категорій, що розглядаються, з огляду на припустимість наявності державних організацій як первинних структурних ланок механізму.

Слід зазначити, що деякі автори, хоча і не акцентують увагу на ідентичності понять «механізм держави» і «державний апарат», але водночас не вносять суттєвих змін у структурний аспект механізму держави, визначаючи організаційною основою систему державних органів. Б. Хесін пропонує під механізмом сучасної держави розуміти закріплену конституцією й іншими чинними нормативно-правовими актами систему державних органів з їх

повноваженнями, формами та методами впливу на суспільні процеси, а також способами реалізації завдань і функцій держави. Автор у своєму визначенні конкретизує ознаки механізму сучасної держави і тим самим розширює діапазон наукового пошуку щодо визначення поняття «механізм держави». Разом із цим суттєвим недоліком такого підходу є обмеження організаційно-структурної, а тим самим, і функціональної основ механізму держави. На наш погляд, сучасна держава має широке коло функцій, кожна з яких є досить складним динамічним явищем і реалізація яких стає можливою тільки за наявності відповідних структур, інститутів, підрозділів. Здійснення функцій не може бути обмежене лише діяльністю органів держави. У свою чергу, можна припустити, що автор під формами і методами впливу на суспільні процеси, способами реалізації завдань і функцій мав на увазі в тому числі створення відповідних державних організацій. Але в такому випадку знижується їх роль у механізмі держави. Позитивним аспектом запропонованого визначення є констатація соціальної природи механізму держави. Як і будь-який соціальний механізм, він може бути визначений як упорядкована, збалансована та стійка система засобів для досягнення поставленої мети певними методами.

Четвертий науковий підхід щодо проблеми визначення поняття «державний механізм» має два напрями. Науковці, які підтримують цю точку зору, єдині у думці, що основною частиною механізму держави є державний апарат, у той же час неоднаково визначають інші складові механізму держави. Перший напрям полягає у визначенні поняття механізму держави як сукупності державних органів, матеріальних засобів державної влади або матеріальних придатків. Прихильниками такої точки зору є, наприклад, В. Афанасьев, В. Бабаєв, А. Герасимов, С. Комаров, В. Лазарев, М. Марченко, Л. Морозова та ін.

Другий – найбільш поширений напрям полягає в розгляді державного механізму не тільки як системи органів держави, а й інших державних організацій, підприємств, установ. Представниками такого напряму є М. Абдулаєв, Т. Андрусяк, В. Бабаєв, С. Бобровник, В. Бор-денюк, С. Гусарєв, Р. Калюжний, А. Колодій та інші, які єдині у думці про те, що державний апарат є

складовою частиною механізму держави, але ж неоднаково визначають інші елементи механізму держави тощо. Так, наприклад, В. Борденюк пропонує до механізму держави віднести органи місцевого самоврядування. Зокрема, він стверджує, що в організаційному відношенні органи місцевого самоврядування є відносно відокремленою від органів державної влади частиною державного механізму, а у функціональному плані найтісніше пов'язані з виконавчою владою. Однак така позиція викликає сумніви, не відповідає конституційно-правовим реаліям і призводить до неправильних висновків.

У межах змісту *п'ятого наукового підходу* в сучасній та зарубіжній вітчизняній юридичній літературі існують пропозиції щодо нової інтерпретації терміна «механізм держави» і порівнянні його в цьому аспекті з терміном «апарат держави». Автори (В. Боєр, В. Гібов, Е. Григоніс, М. Іс-какова, Г. Мурашин, І. Мушкет, Ю. Тихомиров, Б. Хесін, М. Янгол та ін.) акцентують увагу на етимологічному походженні термінів і пропонують зробити такий висновок. Поняття «державний апарат» і «механізм держави» знаходяться в різних площинах й співвідносяться між собою як об'єкт, що знаходиться у статиці (державний апарат), й об'єкт – у динаміці (механізм держави).

Механізм держави розуміється як категорія, що пов'язує її елементи в єдину систему і надає їм динамічного сенсу.

На основі існуючих наукових підходів до проблеми визначення поняття механізму держави та проаналізованих у межах цього дослідження, враховуючи загальнотеоретичні та галузеві положення щодо цього питання, Наливайко Л. Р. сформулювала авторське визначення поняття механізму Української держави. ***Механізм Української держави*** – це нормативно визначена ієрархічна система державних інститутів – органів, підприємств, установ та інших структур, забезпечених необхідними організаційними, матеріально-технічними та фінансовими засобами з метою практичної реалізації функцій держави.

Механізм держави важливо розглядати в поєднанні статичного й динамічного аспектів, це розширює діапазон наукового пошуку. Державний механізм складається з державних інституцій двох типів і зв'язків між ними.

«Механізм держави» включає в себе чотири складові:

1) *правову* –сукупність правових норм, що визначають систему державних інституцій, їх повноваження, форми і методи діяльності, способи реалізації завдань і функцій держави;

2) *структурну* – сукупність державних організацій: органів держави, державних підприємств, державних установ;

3) *функціональну* – система визначених функцій, для реалізації яких створені відповідні державні організації;

4) *інструментальну* – система визначених законодавством повноважень, способів, методів, прийомів й засобів реалізації державних функцій. Ці складові знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності.

Державний механізм повинен ефективно функціонувати, інакше вирішення політичних, економічних та соціальних завдань є нерезультативним. Для цього важливо дотримуватися таких умов: забезпечувати стабільність влади та стійкість конституційних інститутів; послідовно виконувати функції, покладені на державні органи; правильно використовувати методи правового регулювання в економічній, соціальній і політичній сферах; підтримувати баланс елементів механізму держави; сприяти демократизації влади й широкій участі громадян в управлінні державними справами.

Ознаками механізму Української держави є ті властивості, які характеризують перш за все його юридичну природу, визначають зміст і правові межі функціонування, висвітлюють внутрішньоорганізаційні зв'язки між елементами, визначають правову сутність, виокремлюючи серед інших юридичних механізмів, розкривають зв'язки з іншими соціальними системами (наприклад, політичною системою суспільства), підкреслюють його особливості, специфіку, пріоритети, тенденції розвитку як соціальної системи, яка реагує на зовнішні процеси демократичної суспільної трансформації, глобалізації та інтеграції

Ознаки механізму держави:

1) правова регламентованість;

2) єдність завдань, цілей і принципів організації та функціонування;

3) цілісність, ієрархічність, взаємодія і функціональна визначеність елементів;

4) системність та структурованість;

5) спрямованість на практичну реалізацію функцій Української держави;

6) стабільність і динаміка;

7) наявність процесуальної форми механізму Української держави;

8) обумовленій ь державного управління діяльністю конкретних індивідів (тому що є соціальним механізмом);

9) забезпеченість організаційними, матеріально-технічними, фінансовими засобами, а в необхідних випадках – примусовим впливом;

10) соціальна спрямованість функціонування.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Державний механізм повинен ефективно функціонувати, інакше вирішення політичних, економічних та соціальних завдань є нерезультативним. Для цього важливо дотримуватися таких умов: забезпечувати стабільність влади та стійкість конституційних інститутів; послідовно виконувати функції, покладені на державні органи; правильно використовувати методи правового регулювання в економічній, соціальній і політичній сферах; підтримувати баланс елементів механізму держави; сприяти демократизації влади й широкій участі громадян в управлінні державними справами.

ІІ. ПРИНЦИПИ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ.

На сьогодні питання про перелік принципів державного механізму відрізняється значною варіативністю. Не ставлячи перед собою мети розглянути всі принципи державного механізму, сконцентруємо увагу на цілісній системі конституційних принципів організації та функціонування механізму сучасної Української держави.

Серед *принципів побудови та функціонування механізму Української держави* доцільно виділити такі:

1) демократизм;

2) верховенство права, законність;

3) поділ влади;

4) народовладдя, представництво інтересів громадян у всіх ланках державного апарату;

5) гласність і відкритість;

6) субординація та координація;

7) професіоналізм та компетентність;

8) гуманізм.

Це ті фундаментальні засади, визначення яких утворює необхідні умови для практичного втілення «державного потенціалу», вирішення державних завдань і реалізації функцій у сучасних історичних реаліях. Розглянемо конституційно-правові основи цих принципів більш детально.

Одним із пріоритетних принципів побудови та функціонування державного механізму є *принцип демократизму.* Показниками демократизму є: виборність влади; самоврядування громадян; рівноправність; загальне виборче право; альтернативність виборів; право більшості з повагою та врахуванням прав меншості; легальність влади; розподіл влади; система взаємовідносин держави і громадянського суспільства; суспільний контроль за владою; система стримувань і противаг; багатопартійна система. Виходячи з цього, демократизм є визначальною первинною ідеєю, яка є ідеологічним підґрунтям формування й проголошення інших фундаментальних засад. Це випливає з теорії демократії. Україна є демократичною державою перехідного типу. Тому деякі із зазначених компонентів не мають чітких механізмів практичної реалізації, хоча конституційно закріплені.

Відповідно до ст. 8 Конституції, в Україні визнається і діє *принцип верховенства права.* Важливо враховувати об'єктивне та суб'єктивне значення принципу верховенства права. При об'єктивному підході верховенство права визначається самим феноменом права. До того ж, якщо вважати таким явищем тільки юридичні норми, тоді поняття верховенства права втрачає самостійне значення. Адже в такому випадку воно відображало б підпорядкованість держави лише законам, які видаються Верховною Радою України. Тому виникає

необхідність враховувати суб'єктивне значення верховенства права, яке більш повно розкриває зміст принципу, що розглядається. Отже, з позицій соціально-детерміністського, конкретно-історичного підходу правом вважаються можливості суб'єктів, найсуттєвішим різновидом яких є права людини. Таким чином, принцип верховенства права полягає не тільки у визначальній ролі права, його пануванні у відносинах між усіма суб'єктами державного механізму. Верховенство права виступає визначальним чинником та критерієм при реалізації державної діяльності, функцій суб'єктами механізму держави. Наприклад, у правотворчій і правозастосовчій діяльності суб'єктів механізму Української держави, зокрема органів державної влади. Про це свідчить, наприклад, зміст постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя», відповідно до якої «...конституційні права та свободи людини і громадянина... визначають... зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади..., забезпечуються захистом правосуддя...» .

Із вищевикладеного випливає наступний, не менш важливий принцип – *принцип законності.* Законність є невід'ємним атрибутом механізму правової держави. Законність є режимом функціонування механізму держави та його суб'єктів. Дотримання законів – це не тільки обов'язок громадян (ст. 68 Конституції України), але й вагомий фактор ефективності дії механізму держави. Тільки за умов законних дій органів державної влади стає можливим втілення іншого принципу – поділу влади.

Стаття 6 Конституції України містить *положення, згідно з яким державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.* Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Цей принцип розглядається у двох аспектах. З одного боку, держава передбачає організаційне роз межування повноважень, а точніше, компетенції відповідних органів з метою забезпечення ефективного функціонування механізму держави. Розмежування компетенції має практичне відображення у виконанні (або

здійсненні) кожним органом роботи, відповідно свого місця в механізмі. З іншого боку, поділ влади виступає способом запобігання узурпації влади тим чи іншим органом. Слід акцентувати увагу на тому, що для роботи механізму держави як цілісного «організму» важливим є як розподіл влади, так і її єдність. Це обумовлено призначенням механізму держави. На органи державної влади покладаються основні завдання держави, тому вони не можуть функціонувати абсолютно відокремлено. Вони взаємодіють, але форми взаємодії визначаються знову ж таки на законодавчому рівні.

Одним із пріоритетних принципів побудови та функціонування механізму Української держави на демократичних засадах є *ідея представництва інтересів громадян всіма ланками державного апарату.* Основними приписами, які забезпечують конституційне регулювання цього питання, є, по-перше, положення преамбули Конституції, згідно з яким Верховна Рада України виражає суверенну волю народу; по-друге, ст. 5, яка проголошує єдиним джерелом влади народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади. Також положення, що стосуються виборності Верховної Ради України, Президента України та формування ними інших органів державної влади (статті 76, 103 тощо). Таким чином, представництво інтересів громадян матиме реалізацію через закріплені Конституцією України механізми або процедури формування органів державної влади.

Наступним, не менш важливим принципом механізму держави і водночас суттєвим показником демократичності, відкритості, легітимності діяльності останнього виступає *принцип гласності.* Гласність як суспільного, так і державного буття є свідченням взаємодії громадянського суспільства та держави, наявності відкритої політичної системи, яка є адекватною до процесів, що відбуваються в період політичної трансформації.

Разом із цим Конституція України не містить положень, які чітко визначатимуть зміст поняття гласності. Це поняття є об'єктом уваги вчених. Проте системний аналіз конституційних норм, насамперед тих, що закріплюють громадянські права (свобода думки і слова, право на інформацію, закріплені ст. 34

Конституції України), а також норм інших нормативно-правових актів дозволяє стверджувати, що гласність – це певний політико-правовий режим, поза існуванням якого не може повноцінно функціонувати механізм демократичної правової держави, якою є Україна.

Відкритість державних процесів – це загальне правило. Аргументацією такого твердження є ряд положень сукупності нормативно-правових актів, які конкретизують конституційні приписи. Так, наприклад, відповідно до ст. 84 Конституції України засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Крім того, Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» в розділі ІІІ визначає форми і порядок висвітлення діяльності Верховної Ради України. Стаття 9 цього Закону закріплює порядок і форми обов'язкового висвітлення діяльності Верховної Ради України аудіовізуальними ЗМІ. Згідно зі ст. 10 цього Закону, обов'язковому висвітленню в аудіовізуальних ЗМІ підлягають: звернення Президента України з посланнями до народу та щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України; участь Президента України в офіційних заходах, що проводяться в державі; ведення переговорів та укладання міжнародних договорів України при здійсненні керівництва зовнішньоекономічною діяльністю держави тощо.

Принципи субординації та координації – це основоположні засади побудови та функціонування механізму Української держави як ієрархічної, внутрішньоорганізованої та упорядкованої системи, суб'єктами якої виступають органи державної влади та інші державні утворення. Ці принципи визначаються на конституційному рівні опосередкованим чином. Але ж це не зменшує їх значення та ролі серед інших принципів. Вони є необхідними умовами ефективної дії державного механізму. Це випливає із правового змісту самих термінів «субординація» та «координація».

Так, субординація (пізньолат. *suhordinatio,* від лат. *sub* - під і *ordinatio* - упорядкування, приведення в порядок, організація) – це вид службових відносин,

що передбачає обов'язковість для нижчої за рангом (посадою, званням) службової особи виконання рішень (наказів) і вимог вищестоящої особи, а також додержання в цих відносинах правил службової дисципліни, етики і відповідальності. В юридичній науці й практиці зазначений термін використовується також для характеристики взаємовідносин між органами управління нижчого і вищого рівнів.

Принцип субординації має свій вираз у закріплених Конституцією України формах підзвітності, підконтрольності та підпорядкованості суб'єктів державного механізму. Про це свідчать конституційні положення щодо форм взаємодії Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади, судових органів тощо. Наприклад, відповідно до ст. 118 Конституції, місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Координація (пізньолат. *coordinatio,* від лат. *co...*- префікс, що означає спільність, сумісність, і *ordinatio* - упорядкування) розуміється як узгодження, поєднання, приведення до певного порядку чи відповідно до поставлених завдань складових частин чогось (понять, дій, речей тощо). Координація у державному управлінні – одна з основоположних управлінських функцій, зміст якої полягає у забезпеченні впорядкування взаємозв'язків і взаємодій між учасниками процесу державного управління з метою узгодження дій, об'єднання зусиль на вирішення загальних завдань. Здійснюється на всіх рівнях управління державою, керівниками відповідних державних органів або спеціальними координаційними підрозділами цих органів.

Таким чином, субординація та координація обумовлені розмежуванням компетенції і предметів (сфер) відання між суб'єктами державного механізму, відповідно та в межах яких вони здійснюють свою діяльність, вирішують поставлені державою перед ними завдання.

Звідси випливає інший принцип – *принцип професіоналізму та компетентності.* Зміст цього принципу розкривають значення понять «професіоналізм» та «компетентність», які є взаємопов'язаними. Професіоналізм визначає певні умови, наявність яких сприятиме забезпеченню більш високого

рівня усвідомлення завдань і мети, які поставлені перед суб'єктами механізму, глибокого знання, а також реалізації службових і державних функцій. Професіоналізм означає сукупність теоретичних знань, практичних вмінь і навичок у відповідній сфері, якими повинні володіти конкретні державні службовці, посадові особи та працівники. Отже, професіоналізм виступає вимогою, необхідною для належного виконання обов'язків зазначених осіб.

Компетентність же використовується у правовій літературі в різних значеннях. Зокрема, вона може виступати показником професіоналізму суб'єктів. Може означати, що дії службовця, посадової особи, працівника виконуються в інтересах держави та суспільства.

Зазначені підходи до визначення поняття компетентності розкривають окремі аспекти змісту відповідного принципу. Але найважливішим є те, що компетентність – це кваліфіковане здійснення суб'єктами покладених на них функцій, прав і обов'язків відповідно до вимог, визначених Конституцією, законами та іншими нормативно-правовими актами України. Саме в цьому значенні компетентність виступає одним з основних принципів функціонування механізму Української держави.

Принцип гуманізму у формуванні та діяльності механізму держави ґрунтується на конституційно визначеній ознаці України як соціальної держави. її політика спрямована на задоволення духовних і матеріальних потреб особистості, забезпечення добробуту людини і суспільства.

Конституція України вперше в основах конституційного ладу проголосила, що людина, її життя і здоров'я є найвищою цінністю. А визнання, дотримання й захист прав і свобод людини та громадянина – обов'язок держави. Відповідно всі ланки державного механізму, кожен державний службовець мають служити головній меті: забезпеченню прав і свобод людини та громадянина.

Вищезазначене конституційне положення знаменує принципову зміну у взаємовідносинах громадян і держави.

Разом із тим слід зауважити, що зміни не можуть відбутися водночас, але важливо, що Конституція гарантує новий магістральний шлях розвитку України та визначає принципи формування і функціонування механізму держави.

Вищеперераховані принципи формування та діяльності державного механізму, розглянуті у взаємозв'язку і взаємодії, надають механізму держави необхідні для його успішного функціонування цілеспрямованість, єдність та цілісність.

Наведене свідчить, що обґрунтовані принципи є вихідними засадами організації механізму Української держави та основоположними засадами і водночас умовами його повноцінного, безперешкодного, ефективного функціонування.

Принципи організації і функціонування державного механізму можна визначити як найбільш важливі фундаментальні засади, ідеї та вимоги, що лежать в основі його побудови й діяльності, розкривають сутність, соціальний зміст, призначення, основні цілі і завдання.

Розглянувши основи конституційно-правової регламентації механізму Української держави, можна зробити висновки, що законодавство про механізм Української держави складає комплексний інститут. Він являє собою систему нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у сфері організації та функціонування державного механізму. Правовим фундаментом зазначеного інституту законодавства є система принципів побудови та функціонування механізму Української держави, які опосередковують його різні властивості, а також закономірності дії й розвитку.

Систему комплексного інституту законодавства про механізм Української держави складають декілька груп нормативно-правових актів. Можна виділити *п'ять основних груп нормативно-правових актів* національного законодавства, а також нормативно-правових актів, таких як:

1) Конституція України як Основний Закон;

2) закони;

3) кодифіковані акти галузевого законодавства;

4) підзаконні акти;

5) міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, на сьогодні питання про перелік принципів державного механізму відрізняється значною варіативністю. Не ставлячи перед собою мети розглянути всі принципи державного механізму, сконцентруємо увагу на цілісній системі конституційних принципів організації та функціонування механізму сучасної Української держави.

Серед *принципів побудови та функціонування механізму Української держави* доцільно виділити такі: 1) демократизм; 2) верховенство права, законність; 3) поділ влади; 4) народовладдя, представництво інтересів громадян у всіх ланках державного апарату; 5) гласність і відкритість; 6) субординація та координація; 7) професіоналізм та компетентність; 8) гуманізм.

ІІІ. ОРГАНИ ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, КЛАСИФІКАЦІЯ

Визначення дефініції органу держави займає одне з провідних місць в юридичній науці. Це обумовлено накопиченням великого за обсягом і різноманітного за змістом матеріалу, який потребує комплексного та ґрунтовного вивчення.

Варто відзначити, що в юридичній науці немає єдиного підходу щодо розуміння терміна «орган держави». Перш ніж розглядати існуючі погляди та точки зору науковців щодо визначення поняття державного органу, необхідно звернутися до етимології цього терміна.

Сьогодні у правовій науці існує велика кількість визначень терміна «державний орган», що дає можливість розглядати їх під різними кутами зору, вивчати та аналізувати їх особливості. Такий стан речей На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору можна констатувати, що в сучасній юридичній науці всю їх чисельність умовно можна поділити на п'ять груп. *Найбільш вагомими підходами до розуміння поняття державного органу* є такі.

Згідно з першим підходом, державний орган є структурним елементом механізму держави, який наділений державно-владними повноваженнями та відповідними матеріальними засобами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави. Державний орган трактується лише як структурна частина державного механізму, не розкриваються його внутрішня організація і складові елементи.

Прихильники другого підходу вважають, що державний орган є складовою частиною державного апарату (колективна чи індивідуальна структурна ланка апарату держави; спеціально створена структура, яка є складовою частиною державного апарату), що бере участь у реалізації функцій держави та наділена для цього владними повноваженнями. Подібне розуміння поняття державного органу є більш вузьким, ніж попередня точка зору. Згідно з цим підходом, так само залишається нерозкритим питання про внутрішню структуру державного органу, його елементи.

Третя група вчених визначає державний орган як сукупність осіб, громадян або державних службовців, які здійснюють завдання і функції держави. Слід зазначити, що найбільш численною у правовій доктрині є саме третя група дослідників, яка трактує державний орган як колектив державних службовців. Подібне розуміння державного органу, порівняно з іншими, ставить на перше місце людський фактор, професійні якості особи чи осіб, які реалізують державно-владні повноваження.

Відповідно до четвертого підходу, державний орган розуміється як організаційно відокремлена, самостійна державна інституція, що діє від імені та за уповноваженням (дорученням) держави, яка має відповідні владні повноваження й компетенцію, виключає власну структуру і застосовує адекватні форми й методи діяльності у процесі здійснення покладених завдань і функцій.

П'ята група вчених є прихильниками змішаного підходу, вони вважають, що державним органом є частина державного апарату, яка є групою осіб або однією особою, наділена державно-владними повноваженнями (які реалізуються у визначених законом правових та організаційних формах) для

виконання завдань і функцій держави Подібне розуміння терміна «державний орган» є найбільш оптимальним, виваженим і ґрунтовним, оскільки одночасно визначається місце органу держави в державному апараті й аргументується наявність власної структури державного органу. Такий підхід дозволяє більш повно дослідити ознаки державного органу, визначити його сутність, проаналізувати взаємозв'язок з іншими державно-правовими категоріями тощо.

Отже, в юридичній літературі термін «державний орган» різними авторами трактується по-різному. Проте важливим залишається той факт, що саме державні органи складають структуру державного апарату та наділені владними повноваженнями. Адже саме від рівня їх розвитку, взаємодії, налагодженості взаємозв'язків та чіткості повноважень залежать ефективність державного апарату, його розвиток та подальше вдосконалення.

Таким чином, на основі проаналізованих у межах цього дослідження наукових підходів до питання визначення терміна «державний орган» можна сформулювати наступне авторське визначення поняття державного органу. *Державний орган* – це структурно відокремлена, внутрішньо організована, юридично оформлена частина державного апарату, що є колективом громадян (громадянином), має державно-владні повноваження та необхідні правові, матеріально-фінансові засоби для реалізації завдань і функцій держави, використовує правові й організаційні форми та методи діяльності. У контексті нашого дослідження важливим є *аналіз співвідношення терміна* «державний орган» *з термінами* «орган держави», «орган державної влади», «державна організація», «державний інститут», «орган публічної влади», «орган місцевого самоврядування». В юридичній науці майже не існує теоретичних розробок із визначення співвідношення, взаємовпливу, взаємообумовленості цих понять, які дозволили б органічно дослідити правову природу, внутрішню сутність, соціальне призначення державного органу.

Синтезуючи результати наукових досліджень, можна стверджувати, що терміни *«державний орган»* та *«орган держави»* є синонімічними й вживаються

в юридичній літературі для позначення одного і того ж явища. Тому доцільно використовувати ці терміни як рівнозначні, тотожні.

Щодо співвідношення термінів *«державний орган»* та *«орган державної влади»* вченими акцентується увага на їх конституційно-правовій об'єктивації й зазначається, що в чинній Конституції України взагалі не використовуються терміни «державний орган» та «орган держави», натомість законодавцем вживається термін «орган державної влади». Проте у Конституції України все ж таки декілька разів вживається термін «орган держави». Зокрема, у статтях 17, 59 Конституції України. Разом із тим аналіз норм Основного Закону дозволяє констатувати, що законодавцем переважно використано термін «органи державної влади». Так, у ст. 5 Конституції України зазначено: «Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади»; ст. 13 закріплює: «Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади»; ст. 19 встановлює: «Органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» тощо. Виходячи з аналізу змісту ст. 6 Конституції України, можна зробити висновок, що органи державної влади розуміються як сукупність органів законодавчої, виконавчої, судової влади. З цього приводу Ю. Тодика зазначає, що державно-владні повноваження притаманні всім органам держави, які тому і названі Конституцією України органами державної влади. У Конституції України не розрізняються терміни державний орган та орган державної влади, про що свідчить аналіз її статей.

Конституція включила в поняття «орган державної влади» не тільки органи законодавчої влади, як це було в попередніх радянських конституціях, але і органи виконавчої й судової влади. В юридичній літературі зазначається, що за радянських часів поняття «орган держави» певною мірою протиставлялося поняттю «орган державної влади». За тогочасною політико-правовою теорією державний механізм розглядався як сукупність різних органів держави, насамперед органів державної влади, а також органів державного управління, судових органів і органів прокуратури. І лише ради всіх рівнів вважалися власне

органами державної влади. Тобто всі інші державні органи -виконавчі, судові не визнавалися органами державної влади.

В. Кравченко пропонує розглядати терміни «державний орган» та «орган державної влади» такими, що застосовуються в законодавстві та літературі, якщо і не як тотожні, то такі, що мають близьке значення, характеризують однопорядкові явища. На обґрунтування цього висновку вчений наводить думку російського дослідника Б. Габричидзе, який вважає, що і перший, і другий терміни охоплюють структурно-організаційні форми реалізації державної влади. У контексті розгляду цього питання заслуговує на увагу думка Ю. Фрицького, який вважає, що слід розрізняти два терміни, а саме: «державний орган» та «орган державної влади», оскільки обидва розкривають зміст організаційно-правових форм реалізації єдиної державної влади, а не лише окремих форм законодавчої, виконавчої і судової влади, визначених у Конституції. До того ж вчений поділяє державні органи, залежно від діяльності, яку вони здійснюють, на органи державної влади, функціонування яких здійснюється на підставі принципу розподілу влади, та інші державні органи.

«Орган держави» та «орган державної влади» не є тотожними поняттями, хоча і здійснюють єдину державну владу. «Класична» тріада гілок влади не охоплює вичерпно всі існуючі види державних органів. Адже, як зазначається в юридичній літературі, доктрина «поділу влади» будується на деяких узагальнених, найбільш типових функціях державної влади, тоді як реальна система органів держави обумовлюється не тільки цим фактором, а ще й іншим – змістом більш конкретних функцій та компетенції, що випливають із життєвих потреб організації державного та суспільного життя країни.

У російській науці конституційного права також пропонують відмежовувати органи державної влади від державних органів. Обґрунтуванням цієї доктринальної позиції є ухвала Конституційного Суду Російської Федерації від 29 травня 1997 р.. Відповідно до рішення Суду, у державному апараті слід відрізняти органи державної влади і державні органи, що не мають статусу органів державної влади. Останні, здійснюючи владні повноваження, не мають права

прийняття правових актів зовнішньої дії, що поширюються на громадян, їх недержавні об'єднання. Підсумовуючи, можна зазначити, що кожний орган державної влади є державним органом, проте не кожний державний орган є органом державної влади.

Вище зазначалося, що законодавцем у Конституції України переважно вживається термін «орган державної влади». У поточному законодавстві України термін «державний орган» або «орган держави» також застосовуються у практичному аспекті. Так, наприклад, у Законі України «Про громадянство України» окремий розділ присвячений повноваженням Президента України та державних органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства, у Законі України «Про Центральну виборчу комісію» зазначено, що Центральна виборча комісія визначається як «центральний державний орган» тощо.

Отже, аналіз чинного законодавства України дозволяє зробити висновок про синхронне використання в нормативно-правових актах двох термінів - «державний орган» та «орган державної влади». Аналогічний підхід також зустрічається в науковій літературі, що іноді породжує термінологічну нечіткість та неоднакове розуміння цих державно-правових категорій.

Тому доцільним є розмежовувати терміни «державний орган» та «орган державної влади», що дозволить більш точно застосовувати нормативно-правові акти на практиці, уникати подвійного тлумачення правового статусу державних органів влади тощо.

В юридичній науці пропонується розглядати поняття «державний орган» ширше, ніж поняття «орган державної влади»]. На підтримку цієї тези цитується ч. 2 ст. 19 Конституції України, де зазначено, що органи державної влади «зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Як зазначає В. Шаповал, це означає, що за змістом положень Основного Закону повноваження органу державної влади мають бути визначені конституційно і (або) законодавчо. Можна зробити висновок, що повноваження державного органу можуть бути визначені і підзаконними нормативно-правовими актами. Така можливість об'єктивно існує за

змістом ст. 92 Конституції України, відповідно до якої виключно законами визначаються організація і діяльність органів виконавчої влади; судоустрій, судочинство, статус суддів, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, органів та установ виконання покарань; організація і порядок діяльності Верховної Ради України тощо.

За будь-яких умов названа стаття не може законодавчо унормувати статус тих державних органів, який конституційно не встановлений. Тому поняття державного органу можна сприймати як ширше, ніж поняття органу державної влади. Якщо статус державного органу може бути визначений підзаконними актами, прийнятими на основі так званих статусних законів, то статус органів державної влади визначається виключно Конституцією і (або) законами України.

Тому органи державної влади іноді можуть вважатися різновидом державного органу, який має вищий рівень правового забезпечення статусу. І хоча такий підхід є формальним і виглядає дещо штучним, він відповідає змісту Конституції і реаліям державної практики. Його штучність значною мірою обумовлена самим терміном «орган державної влади», який не має чітко визначених змістовних особливостей, порівняно з терміном «державний орган», і укорінений у практиці державного владарювання за радянських часів.

До того ж у сучасній практиці державного будівництва, у жодному з основних законів, прийнятих в інших країнах, ніж так звані соціалістичні і пострадянські, термін «орган державної влади» не вживається. Відповідним цілям слугує термін «державний орган» («орган держави»), хоча в конституційній практиці звичайно взагалі уникають будь-якої термінології узагальненого характеру, пов'язаної з визначенням державного механізму та його складових.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що всі існуючі точки зору щодо співвідношення категорій «державний орган» та «орган державної влади» доцільно поділити на дві групи – широке та вузьке розуміння терміна «орган держави». Згідно з широким підходом, державний орган включає в себе як органи законодавчої, виконавчої, судової влади, так й інші державні органи, що здійснюють державну владу, проте не належать до жодної з гілок влади –

Президент України, прокуратура тощо. Згідно з вузьким підходом, термін «державний орган» збігається з терміном «орган державної влади».

У контексті розгляду співвідношення зазначених державно-правових категорій можна констатувати, що іноді в науковій літературі «державний орган» та «орган державної влади» розглядаються як синоніми, іноді наповнюються різним смисловим навантаженням. Практика використання цих термінів дозволяє зауважити, що умовно термін «орган державної влади» частіше вживається галузевими юридичними науками, зокрема в конституційно-правовому та адміністративно-правовому аспектах тощо. У свою чергу, термін «державний орган» переважно використовується в теорії держави і права.

Щодо співвідношення термінів *«державний орган»* та *«державна організація»* варто зазначити, що в юридичній літературі пропонується розглядати державний орган як різновид державних організацій поряд із державними підприємствами та державними установами, які в сукупності утворюють механізм держави. Тому важливо розрізняти терміни «державна організація» та «державний орган» як ціле та частина. У цьому контексті В. Котюк пропонує до державних органів відносити: органи державної влади, що мають державно-владні повноваження; органи державного управління, які здійснюють управління різними галузями і сферами народного господарства; промислові та аграрні підприємства, організації освіти (вищі навчальні заклади, професійно-технічні установи, школи тощо), організації охорони здоров'я (лікарні, поліклініки тощо). Подібне розуміння призводить до термінологічно нечітких, а подекуди до методологічно необґрунтованих висновків. Адже державні підприємства та державні установи не мають ознак державного органу, зокрема не наділені державно-владними повноваженнями, і тому не можуть бути віднесені до державних органів. Вони є структурними елементами механізму держави.

У контексті співвідношення термінів *«державний орган»* та *«державний інститут»* можна навести думку Ю. Тихомирова, який вважає, що термін «державний інститут» є одним із ключових у державознавстві в цілому та є відносно самостійним структурним елементом державної організації й оформлений в

організаційно-правовому відношенні та призначений для вирішення певних державних завдань. Вчений розрізняє три типи державних інститутів, зокрема організаційно-функціональні, різновидом яких і є, на його думку, державні органи.

Заслуговує на увагу також і позиція російських вчених Ю. Дмитрієва та С. Бочарова, які розглядають *державні органи як різновид органів публічної влади.* На думку дослідників, органом публічної влади є відокремлена частина політичного суспільства, яка призначена для здійснення спеціальної, чітко визначеної законом функції і наділена необхідними для цього повноваженнями та юридичною відповідальністю. Іншими словами, залежно від правової природи органи публічної влади пропонується поділяти на державні та недержавні. Такий підхід дозволяє більш глибоко проаналізувати сутність, правову природу державних органів, дослідити їх взаємодію з іншими. Синтезуючи результати наукових праць та власних висновків щодо теорії державного органу, можна виділити наступні *ознаки органу держави.* Ними є: 1) структурна відокремленість; 2) внутрішня організованість; 3) юридична оформленість; 4) наявність державно-владних повноважень; 5) наявність правових, матеріально-фінансових засобів; 6) спрямованість на реалізацію завдань і функцій держави; 7) використання правових та організаційних форм і методів діяльності.

Наукове опрацювання різноманітних точок зору щодо цієї проблематики дозволяє здійснити класифікацію державних органів за критеріями, що забезпечують всебічне, цілісне уявлення про систему органів держави. Отже, *доцільно класифікувати державні органи за такими критеріями:*

1) за принципом поділу державної влади: законодавчі, виконавчі, судові, контрольні (контрольно-наглядові) державні органи;

2) за характером і змістом діяльності: представницькі органи (органи законодавчої влади, глава держави), органи виконавчої влади, правоохоронні органи, судові органи та контрольно-наглядові органи держави;

3) за способом (формою) створення: первинні та похідні (вторинні) або виборні та призначувані державні органи;

4) за часом функціонування: постійні та тимчасові державні органи;

5) за кількісним складом: колегіальні та одноособові державні органи;

6) за способом прийняття рішень: єдиноначальні та колегіальні державні органи;

7) за широтою компетенції: органи загальної та спеціальної компетенції;

8) за територіальною ознакою, тобто за територією, на яку поширюються повноваження: загальнодержавні (центральні) та місцеві (локальні) державні органи;

9) за правовими формами діяльності: правотворчі, правозасто-совчі, правоохоронні, контрольно-наглядові та установчі державні органи.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Велика кількість визначень терміна «державний орган» дає можливість розглядати їх під різними кутами зору, вивчати й аналізувати їх особливості. На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору всю їх чисельність умовно можна поділити на п'ять основних підходів щодо розуміння поняття державного органу. Згідно з першим підходом, державний орган розглядається як елемент механізму держави, який наділений державно-владними повноваженнями та відповідними засобами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави. Змістом другого підходу є визначення державного органу як частини державного апарату, що бере участь у реалізації функцій держави та наділена для цього владними повноваженнями. Згідно з третім підходом, державний орган трактується як сукупність осіб, громадян або державних службовців, що здійснюють завдання і функції держави. За четвертим підходом державний орган розглядається як державна інституція або організація, що діє від імені та за дорученням держави, має владні повноваження. Згідно з п'ятим підходом, який є змішаним, державний орган розглядається як частина державного апарату, яка є групою осіб або однією Комплексний аналіз наукових праць та синтез власних висновків щодо теорії державного органу дозволяє виділити такі ознаки органу держави: 1) структурна відокремленість; 2) внутрішня організованість; 3) юридична оформленість; 4) наявність державно-владних повноважень; 5) наявність правових, матеріально-

фінансових засобів; 6) спрямованість на реалізацію завдань і функцій держави; 7) використання правових і організаційних форм та методів діяльності.

Питання наукової класифікації державних органів розглядається невід'ємно від визначення дефініції державного органу, аналізу співвідношення цієї правової категорії з іншими, дослідження його ознак тощо.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Державний механізм повинен ефективно функціонувати, інакше вирішення політичних, економічних та соціальних завдань є нерезультативним. Для цього важливо дотримуватися таких умов: забезпечувати стабільність влади та стійкість конституційних інститутів; послідовно виконувати функції, покладені на державні органи; правильно використовувати методи правового регулювання в економічній, соціальній і політичній сферах; підтримувати баланс елементів механізму держави; сприяти демократизації влади й широкій участі громадян в управлінні державними справами.

2. На сьогодні питання про перелік принципів державного механізму відрізняється значною варіативністю. Не ставлячи перед собою мети розглянути всі принципи державного механізму, сконцентруємо увагу на цілісній системі конституційних принципів організації та функціонування механізму сучасної Української держави.

3. Серед *принципів побудови та функціонування механізму Української держави* доцільно виділити такі: 1) демократизм; 2) верховенство права, законність; 3) поділ влади; 4) народовладдя, представництво інтересів громадян у всіх ланках державного апарату; 5) гласність і відкритість; 6) субординація та координація; 7) професіоналізм та компетентність; 8) гуманізм.

4. Велика кількість визначень терміна «державний орган» дає можливість розглядати їх під різними кутами зору, вивчати й аналізувати їх особливості. На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору всю їх чисельність умовно можна поділити на п'ять основних підходів щодо розуміння поняття державного

органу. Згідно з першим підходом, державний орган розглядається як елемент механізму держави, який наділений державно-владними повноваженнями та відповідними засобами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави. Змістом другого підходу є визначення державного органу як частини державного апарату, що бере участь у реалізації функцій держави та наділена для цього владними повноваженнями. Згідно з третім підходом, державний орган трактується як сукупність осіб, громадян або державних службовців, що здійснюють завдання і функції держави. За четвертим підходом державний орган розглядається як державна інституція або організація, що діє від імені та за дорученням держави, має владні повноваження. Згідно з п'ятим підходом, який є змішаним, державний орган розглядається як частина державного апарату, яка є групою осіб або однією Комплексний аналіз наукових праць та синтез власних висновків щодо теорії державного органу дозволяє виділити такі ознаки органу держави: 1) структурна відокремленість; 2) внутрішня організованість; 3) юридична оформленість; 4) наявність державно-владних повноважень; 5) наявність правових, матеріально-фінансових засобів; 6) спрямованість на реалізацію завдань і функцій держави; 7) використання правових і організаційних форм та методів діяльності.

5. Питання наукової класифікації державних органів розглядається невід'ємно від визначення дефініції державного органу, аналізу співвідношення цієї правової категорії з іншими, дослідження його ознак тощо.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні теоретичні поняття та риси апарату держави, органів державної влади, державної служби.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: класифікацію державних органів на одноособові та колегіальні, виборні органи та ті, що призначаються, центральні та місцеві, особливості організації й діяльності державного апарату, основні функції

законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, систему стримувань та противаг в організації та діяльності державного управління.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 6. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВА
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Формування концепції громадянського суспільства
2. Поняття та ознаки громадянського суспільства
3. Інститути громадянського суспільства
4. Становлення громадянського суспільства в Україні
5. Поняття та структура політичної системи суспільства

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабкін В. Трансформаційні процеси в Україні на тлі світового розвитку / В. Бабкін // Віче. — 2002. — № 7. — С. 76-77.

2. Гетьман І. Розвиток громадянського суспільства в умовах інформаційно-глобалізаційних процесів / І. Гетьман // Вісник Академії правових наук України. — 2011. — № 2 (65). — С. 46-54.

3. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : монографія / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко, Є. В. Перегуда, О. М. Стойко та ін. ; за ред. І. О. Кресіної. — К. : Логос, 2007. — 314 с.

4. Долішній М. Соціальна правова держава: новизна погляду / М. Долішній, С. Вовканич // Віче. — 2001. — № 5. — С. 155-158.

5. Ібрагімова І. Зв’язки з громадськістю як індикатор ефективності державного управління та показник стану громадянського суспільства / І. Ібрагімова // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2003. — № 2. — С. 27-34.

6. Кельман М. Теоретико-методологічні підходи до аналізу співвідношення громадянського суспільства та держави / М. Кельман // Право України. — 2010. — № 6. — С. 93-100

7. Колодій А. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови / А. Колодій // Право України. — 2010. — № 7. — С. 12-17.

8. Колпаков А. Проблеми змін в політичній системі України: політико-правовий вимір / А. Колпаков // Право України. — 2003. — № 4. — С. 5-8.

9. Кравченко С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні / С. Кравченко // Право України. — 2009. — № 12. — С. 140-143.

10. Кравченко Л. Розбудова українського громадянського суспільства: крізь призму бачення окремих проблем / Л. Кравченко, М. Цимбалюк // Право України. — 2003. — № 10. — С. 17-21.

11. Кресін О. Громадянське суспільство і держава: шлях до порозуміння і співпраці (з методологічного семінару) / О. Кресін // Право України. — 2004. — № 3. — С. 18-22.

12. Кресіна І. Громадянське суспільство: відокремити зерна від полови / І. Кресіна // Віче. — 2002. — № 4. — С. 23-27.

13. Ладиченко В. Методологічні аспекти взаємодії держави і громадянського суспільства / В. Ладиченко // Право України. — 2007. — №10. — С. 9-13.

14. Левченков А. И. Гражданское общество в Украине: политико-правовая возможность или политико-правовая фантазия? / А. И. Левченков // Вісник Луганської академії внутрішніх справ. — 2002. — Спеціальний випуск. — Частина 2. — С. 144-148.

15. Лейст О. Э. Граждаское общество и современное государство / О. Э. Лейст, И. Ф. Мачин // Весник Московского унив-та : Серия 11 «Право», 1995. — № 4. — С. 28-36.

16. Лемак В. Політичні партії як інститут громадянського суспільства: проблеми правового регулювання в Україні / В. Лемак // Право України. — 2010. — № 7. — С. 18-23.

17. Моргун В. А. Концепція громадянського суспільства у вітчизняній і зарубіжній історіографії / В. А. Моргун // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2003. — № 2. — С. 119-132.

18. Перегуда Є. До проблеми законодавчої регламентації багатопартійності в Україні / Є. Перегуда // Право України. — 2001. — № 4. — С. 13-18.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розглянути формування концепції громадянського суспільства, поняття та ознаки громадянського суспільства, інститути громадянського суспільства, становлення громадянського суспільства в Україні, поняття та структуру політичної системи суспільства.

ВСТУП

Історія людства знає різні системи суспільної організації. Кожна наступна формація характеризується більш досконалою політичною формою, кращою технологією і організацією виробництва та більш високим рівнем життя. Нова політична формація зароджується в надрах попередньої і перемагає її шляхом повалення. Перш за все знищенню підлягає носій попередньої формації. Щоб вижити і розвинутись, нова формація повинна мати більш продуктивне джерело життєвості, ніж попередня. Кожна наступна соціальна формація характеризувалась все меншою ізольованістю ніж системи, з яких вона складалась. Ізольована система завжди розпадається. Ілюстрацією сказаного вище може послужити розпад СРСР, який, властиво, і був ізольованою системою. Ця система орієнтувалась на самозбереження, виживання, але не на розвиток, тому була неминуче приречена на загибель.

І. ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Політико-правова думка Середньовіччя, яка багато в чому заснована на переосмислених концепціях античності, також не виокремлювала громадянське суспільство від держави, а індивідуальні інтереси та права особи нерідко розглядалися як загроза загальному благополуччю. Тома Аквінський, один з видатних мислителів того часу, сприймав в цілому доктрину Аристотеля про

людину як політичну істоту. Вслід за античною традицією він вважав державу (на відміну від сім'ї, стану або поселення) найдосконалішою соціальною системою, яка задовольняє всі прагнення людини. Метою державної влади, яка проголошувалася божественною, є встановлення порядку. Тома Аквінський через гріховність людини не вважав суспільство здатним самостійно та автономно від держави врегулювати власні відносини. На його думку, якщо не буде зовнішньої спрямовуючої сили людська спільнота знищить себе через протилежні інтереси.

Формування концепції громадянського суспільства розпочалося у період буржуазних революцій в Європі. Хоча ще в епоху античності згадувалися схожі терміни, але їх зміст був дуже різноманітним. Так, у давньоримській літературі громадянське (civil) суспільство розглядалося як протилежність нецивілізованому, варварському суспільству, в давньогрецькій – як форма античного полісу у сенсі громадянської общини.

Однією з найхарактерніших рис грецького полісу було нерозривне поєднання суспільства та держави як вищої форми колективізму. Для греків була неприпустима ідея відділення приватного інтересу особи від інтересів полісу, а у разі їх конфлікту пріоритет віддавався останньому. Аристотель, підкреслюючи це, писав, що бажаним є й благо однієї людини, але прекрасним та божественним є лише благо народу та держави. Особа повністю залежала від полісу. Тому знаменитий вислів Аристотеля про «zoon politikon» (людина – істота політична) розуміється як особа, котра не може існувати поза державою. Аристотель навіть вважав, що той, хто не становить елемент Держави, є або твариною, або божеством. Схожу концепцію ідеальної Держави Платона, відповідно до котрої держава розглядається як самодостатня цінність, якій не можуть суперечити інтереси окремою людини, в XX ст. навіть порівнювали з концепцією тоталітарної держави.

Зміни суспільних відносин Нового часу спричинили зміни й у сприйнятті зв'язків між людиною, суспільством та державою. З XVII ст. поступово визрівають ідеї, на яких сформувалася концепція громадянського суспільства.

Дж. Локк став одним з перших мислителів того часу, який визнав первинність суспільства перед державою. За його думкою, суспільство завжди передує формуванню держави, тому саме воно є «природнім», а держава – лише певним штучним утворенням, наслідком реалізації народного суверенітету. Отже, держава – інструмент суспільства, її головною метою є його захист. А. Токвіль одним з перших теоретично систематизував емпіричні спостереження за новим типом суспільства та оцінив його нові риси на прикладі США. Зокрема, він підкреслив особливе значення об'єднань громадян для задоволення індивідуальних інтересів кожного громадянина, а через це й для ефективного розвитку держави та суспільства.

Т. Пейн проголосив ідею автономності та обмеження втручання держави у справи суспільства. Громадянське суспільство, на його думку, є сферою самореалізації приватних інтересів, воно здатне більшість своїх проблем розв'язати самостійно, а тому потребує мінімуму зовнішніх до нього державних інститутів. Він проголосив державу необхідним злом, яке чим менше, тим краще для суспільства.

На подібному ідеологічному підґрунті в Європі поступово формується ідея місцевого самоврядування як права жителів міста самостійно та автономно від державної влади вирішувати деякі питання, що стосуються тільки жителів цієї громади. В німецькій думці сформувалася теорія «вільної общини» (Е. Мєйєр, О. Лабанд, О. Рєсслер), відповідно до якої общини за своєю сутністю самостійні, не створені державою, а лише нею визнані, і тому мають право самостійно управляти своїми справами.

Вперше цілісну концепцію громадянського суспільства як відносно виокремленого від держави явища, що має власний зміст і структуру, розробив видатний німецький філософ Г. Гегель. У праці «Основи філософії права» (1820) він на основі англійської, французької та німецької політико-правової думки обґрунтував ідею громадянського суспільства як особливого стану суспільства, сформованого внаслідок його тривалого історичного розвитку, набуття ним під час переходу до Нового часу якісно нових рис.

Концепція Гегеля базується на визнанні первинності заснованого на власних потребах приватного інтересу кожної особи перед суспільним, але якщо його реалізація не створює загрози загальним інтересам. Гегель виокремив громадянське суспільство від сім'ї та держави, підкреслюючи їх різне походження та внутрішню сутність. Громадянське суспільство є сферою реалізації приватних інтересів, а держава – загальних. Для реалізації приватних інтересів створюються різноманітні інститути громадянського суспільства, зокрема корпорації як об'єднання за професійними ознаками. Невід'ємними рисами громадянського суспільства він проголосив свободу та рівність усіх його членів, а також право на власність. Проте у відносинах громадянського суспільства та держави Гегель віддавав безумовний пріоритет державі, яка повинна узагальнювати індивідуальні інтереси та гарантувати свободи громадянського суспільства.

Власні погляди на громадянське суспільство сформулював К. Маркс. Він погоджувався з позицією Гегеля, згідно з якою громадянське суспільство є продуктом історичного розвитку, певною стадією існування суспільства. Але його базова концепція первинності економічних відносин щодо всіх інших невиправдано спростила складний устрій громадянського суспільства обмеживши його лише сферою виробництва, труда та обміну. Маркс виключив з свого аналізу дуже важливі складові існування громадянського суспільства, які безумовно впливають на його сутність, – добровільні асоціації, засоби масової інформації, професійні спілки, політичні партії та ін. В марксистській теорії Держава відображала загальний інтерес, а громадянське суспільство – виключно приватний, який є за природою егоїстичним та протилежним загальному. Але детального аналізу особливостей відносин між ними не було здійснено. Це пояснюється одним з постулатів марксизму – побудови комуністичного безкласового суспільства та відмиранням держави. Таким чином, держава та громадянське суспільство повинні злитися в єдину систему суспільного самоврядування.

В XX ст. виокремлення громадянського суспільства від держави, його відносна незалежність та автономність стають загальновизнаною у європейській політико-правовій думці. Зусилля науковців стали спрямовуватися на дослідження інших питань: його найважливіших рис, особливостей взаємовідносин громадянського суспільства та інших соціальних систем (зокрема, економічної та політичної), аналіз закономірностей його формування у різних народів світу тощо.

Сьогодні наука за допомогою поняття «громадянське суспільство» висвітлює питання про джерела та механізми суспільної життєдіяльності. При цьому акцентується *на громадських засадах формування і функціонування влади в суспільстві,* яке існує у формі держави з усіма її атрибутами і водночас має відповідати загальновизнаним стандартам демократії, прав людини і соціальної справедливості.

Людина як індивідуальний суб'єкт не може протистояти державі в особі організованих державно-владних інститутів. Для цього індивідуальні інтереси теж мають бути згуртованими, оформленими і гарантованими. Саме ефективне функціонування інститутів громадянського суспільства дає можливість поставити людину в центр суспільного і політичного життя, розглядати її гідність, права і свободи як найвищу соціальну цінність. У свою чергу держава лише за таких умов зможе реально відповідати перед суспільством і людиною за свою діяльність.

На цих засадах стало можливим концептуально виокремити *державу в її інституціональному розумінні (державність) від суспільства*, розглядати її як специфічне соціальне явище, що має іманентні ознаки і атрибути, виконує певні службові функції щодо суспільства, встановити оптимальні межі державного втручання в життєдіяльність суспільства. Відтепер держава розглядається як інститут, головний інструмент, за допомогою якого суспільство набуває здатності розв'язувати свої актуальні проблеми.

Якщо поняття «громадянське суспільство» зорієнтоване на проблеми використання свободи та ініціативи індивідів, то політична сфера організації

соціуму, стрижнем якої є державність, відбиває роль і питому вагу інтеграційних засад, зумовлених необхідністю впорядкування суспільних відносин, централізацією вирішення питань, які мають публічне значення, що передбачає певні обмеження індивідуальної свободи заради інтересів інших людей, спільноти в цілому.

Громадянське суспільство виступає *соціальним фундаментом*, на якому будується політична система суспільства, формується і здійснюється державна влада. З погляду інтересів громадянського суспільства держава може брати на себе тільки ті питання сумісної життєдіяльності, які не можуть бути вирішені ні окремими індивідами, ні на рівні їх безпосередніх громадських об'єднань. Поняття «громадянське суспільство» відображає *самоврядний потенціал сучасного суспільства*, те, в яких межах воно здатне самоорганізовуватися на основі виявлення і реалізації своїх потреб, інтересів індивідів та їх об'єднань, що мають громадську, а не політичну природу.

Проте громадянське суспільство як сфера приватної власності та індивідуальних інтересів не може бути самодостатнім, воно має бути зінтегрованим у загальнонаціональну цілісність державою на публічних засадах. Така інтеграція досягається передусім за допомогою *правових норм*, норм публічного права, які, будучи спрямованими на забезпечення загального інтересу, встановлюють однакові «правила гри» для всіх учасників (державних органів та індивідів) соціального спілкування.

Громадянське суспільство і держава в її інституціональному розумінні є *двома невід'ємними складовими одного явища – демократичного суспільства*, які не можуть реально існувати одна без одної і про які окремо може йтися тільки в науці. Тому проблематику громадянського суспільства можна звести до визначення певної межі одержавлення (неодержавлення) життєдіяльності суспільства, яка б задовольняла і суспільство, і державу, що неможливо здійснити без урахування як певних «природних» прерогатив громадянського суспільства, так і необхідної в конкретно-історичних умовах сфери державно-владного впливу. Так само і застосування обох понять – «держава» і

«громадянське суспільство» має сенс лише за умови, коли ці поняття набувають власного змісту, але розглядаються водночас як такі, що можуть співвідноситися в межах загальної проблематики пошуку оптимальних як громадських, так і політичних параметрів устрою і життєдіяльності суспільства, котре існує у формі держави.

Поняття громадянського суспільства повною мірою співвідноситься саме з поняттям *правової держави*, оскільки відбивають найважливіші характеристики та невід'ємні сторони життєдіяльності сучасної демократичної державності: з одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на відносно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з другого – органічним доповненням функціонування громадянського суспільства виступають сформовані на формально-правових засадах інститути держави, яка тільки за таких умов може стати правовою. Право за цих умов розглядається як таке, формується на теренах громадянського суспільства, що, однак, не виключає потреби набуття ним за посередництвом державно-владних інститутів таких важливих рис, як ясне і чітке визначення прав та обов'язків, що виникли внаслідок обміну свободою, спільне визнання сформульованих правил поведінки, можливість їх примусового гарантування. Громадянське суспільство є й підґрунтям для практичного здійснення правових норм, де складаються реальні показники соціальної ефективності права.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Сьогодні наука за допомогою поняття «громадянське суспільство» висвітлює питання про джерела та механізми суспільної життєдіяльності. При цьому акцентується на громадських засадах формування і функціонування влади в суспільстві, яке існує у формі держави з усіма її атрибутами і водночас має відповідати загальновизнаним стандартам демократії, прав людини і соціальної справедливості.

ІІ. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У науковій літературі існують різні підходи до визначення громадянського суспільства. Це пояснюється, по-перше, міждисциплінарним характером цього явища, яке досліджується не тільки юридичною наукою, а й філософією, політологією, соціологією та ін.; по-друге, множинністю підходів науковців до визначення головних рис цього поняття. Громадянське суспільство визначають і як сукупність рівноправних індивідів, і як сукупність недержавних об'єднань, і як сукупність різноманітних суспільних відносин між даними суб'єктами, причому деякі дослідники виключають з цього кола політичні відносини. Існують також різні підходи до визначення кола інститутів, що входять до складу громадського суспільства.

Тому юридична наука вивчає не всі сторони громадянського суспільства, а концентрується на питаннях його взаємозв'язку з державою і правом. З огляду на це юриспруденцію цікавлять переважно питання правового впливу на відносини громадянського суспільства і питання формування та діяльності його інституційної системи. У цьому контексті можна сформулювати таке інституціональне визначення громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – *це сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань (інституцій), які діють на засадах самоврядування і за посередництвом яких індивіди реалізують залежні їм невід'ємні права і свободи.*

Розглянемо ознаки громадянського суспільства.

1. *Громадянське суспільство є однією з характеристик суспільства та відображає певну стадію його розвитку*. Не будь-яке суспільство можна охарактеризувати як громадянське, а тільки те, що має певні якісні риси, які відрізняють його від інших типів суспільств. Подібні риси почали формуватися у суспільств європейських країн під час буржуазних революцій XVII-XVIII ст. ст., а в XX ст. Стають невід'ємними для багатьох суспільств світу (Західна Європа, США, Канада, Австралія та ін.). З цього підходу не можна охарактеризувати як громадянські суспільства, що існують, наприклад, у теократичних мусульманських або комуністичних країнах.

2. *Громадянським стає лише суспільство, в якому особа визнається вищою соціальною цінністю, а її права і свободи – рівними та невід'ємними з позиції пріоритету громадянського суспільства.* Ніякі інші цінності (політичні, релігійні, ідеологічні тощо) не можуть переважати над такими базовими загальнолюдськими цінностями, як життя, здоров'я, честь, гідність, свобода, права людини і громадянина.

3.*Існування громадянського суспільства, його інститутів обумовлені безпосередніми життєвими потребами та інтересами людей*. Ці потреби можуть бути поділені на декілька груп:

- фізичні потреби, що забезпечують існування людини як біологічної істоти. До них належать потреби особи в чистому повітрі, їжі та воді, житлі та одязі;

- економічні потреби, що забезпечують одержання благ, яких особа не має. До них входять потреби у праці, власності, обміні економічними благами тощо;

- соціальні потреби, що забезпечують соціокультурний розвиток індивіда. До них належать потреби в інформації, спілкуванні, духовному та культурному розвитку тощо;

- політичні потреби, що забезпечують реалізацію політичних вглядів та ідей у загально-соціальну практику. До них входять потреби у певних політичних змінах і реформах, захисті своїх прав і свобод,владі і управлінні суспільними процесами тощо.

4. *Громадянське суспільство є сферою реалізації потреб та інтересів, утілених у правах і свободах людини, поза безпосереднього впливу з боку держави*. Громадянське суспільство в цьому аспекті протиставляється державі, проте таке протиставлення має сенс лише за умови розгляду держави у вузькому значенні, як апарату влади, який є завжди відносно виокремленим від суспільства та виконує щодо нього зовнішні управлінські функції. Таким чином, йдеться про обмеження втручання державного апарату у відносини громадянського суспільства.

Держава бере участь у встановленні загальних правових меж функціонування громадянського суспільства, здійснює відносно нього функцію контролю за додержанням норм права і не може в інший спосіб вмішуватися у діяльність інститутів громадянського суспільства. Зворотний принцип – втручання держави в усі сфери життя суспільства – є невід'ємною рисою тоталітаризму.

5. *Громадянське суспільство виступає соціальним підґрунтям формування правової держави*. Саме його розвиток призвів до встановлення у XX ст. у багатьох країнах нового типу держави – правової держави. Таким чином, громадянське суспільство є чинником, а реформування держави та набуття нею ознак правової – наслідком певних соціальних змін.

6.*Громадянське суспільство та його інститути функціонують на основі принципів самоорганізації і самоврядування*. Це означає, що громадяни самостійно і добровільно, на основі власних потреб та інтересів визначають необхідність об'єднання в певну організацію,встановлюють мету, способи та напрямки її діяльності, керують її справами, приймають рішення про її розпуск.

7.*Громадянське суспільство як соціальне явище складається із інститутів – громадських (недержавних) об'єднань*. Чому саме об'єднань, а не окремих громадян? Це пояснюється перш за все ускладненням соціальної структури сучасних країн. Потреби окремої людини мають найбільше шансів бути реалізованими, коли вони збігаються з потребами та інтересами інших осіб, які організуються та ставлять собі за мету скоординовано прагнути їх реалізації. За цією рисою можна формально оцінити ступінь розвитку суспільства: чим більша різноманітність недержавних організацій, тим більше власних проблем суспільство може самостійно розв'язувати. Всі інші організації, що створюються державою, входять до структури механізму держави.

8. *Діяльність громадянського суспільства регулюється за допомогою різноманітних соціальних, передусім правових, норм*. Залежно від специфіки суспільних відносин регулювання може здійснюватися за допомогою звичаїв,

релігійних або моральних норм. На відміну від інших соціальних норм право визначає загальні межі свободи, усередині яких вільно існують та розвиваються інститути громадянського суспільства.

Окремою групою норм, що регулюють функціонування громадянського суспільства, є корпоративні норми. Вони створюються самими організаціями для регулювання їх внутрішніх відносин. До них належать різноманітні статути, положення, правила, які приймаються інститутами громадянського суспільства (наприклад, статут політичної партії) для регулювання питань і процедур вступу до організації та виключення з неї, обрання її управлінських органів, визначення напрямків і способів діяльності, фінансування та ін. Законодавство може встановлювати певні вимоги до змісту та форми цих норм (наприклад, ст. 8 Закону України «Про політичні партії в Україні»). Корпоративні норми не повинні суперечити чинним нормам права.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, громадянське суспільство – це сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань (інституцій), які діють на засадах самоврядування і за посередництвом яких індивіди реалізують залежні їм невід'ємні права і свободи.

ІІІ. ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Громадянське суспільство складається з найрізноманітних об'єднань громадян. До його інститутів належать тільки недержавні об'єднання, тобто ті, що утворені приватними особами або їх організаціями.

До структури громадянського суспільства належать: *громадські організації (спортивні, культурні, національні та ін.), релігійні організації, благодійні організації, професійні спілки, комерційні організації (підприємства, господарські товариства, банки та ін.), політичні партії.*

За метою створення всі об'єднання класифікуються на:

1)прибуткові, що ставлять за мету заробляння коштів (одержання прибутку від комерційної діяльності);

2)неприбуткові, що ставлять за мету досягнення інших суспільних цілей.

До неприбуткових об'єднань належать громадські організації, профспілки, благодійні та релігійні організації, політичні партії тощо. Неприбуткові в свою чергу поділяються на політичні організації, що ставлять за мету участь у політичній діяльності, одержання та реалізацію державної влади, та неполітичні, які не мають такої політичної мети.

Враховуючи, що діяльність подібних об'єднань має значення не тільки для окремих, приватних осіб, а й для всього суспільства та держави, основи їх правового статусу закріплюються законодавством. Причому обсяг прав і обов'язків у різних об'єднань не збігається. Кожна організація створюється з особливим правовим статусом і має спеціальну правосуб'єктність. Відповідно до п. 11 ст. 92 Конституції України засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації визначаються виключно законами України.

До прибуткових об'єднань належать підприємства, банки, страхові компанії, кооперативи та ін. Так, за Законом «Про господарські товариства» визнаються підприємства, установи, організації, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку. До господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства.

Закон України «Про об'єднання громадян» закріплює, що об'єднанням громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка та ін.) відповідно до цього Закону визнається політичною партією або громадською організацією.

Громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

Офіційне визнання об'єднань громадян з боку держави (легалізація) є обов'язковим і здійснюється шляхом їх реєстрації або повідомлення про заснування. У разі реєстрації об'єднання громадян набувають статусу юридичної особи та можуть вступати у цивільно-правові відносини. Легалізація громадської організації здійснюється відповідно Міністерством юстиції України, місцевими органами державної виконавчої влади, виконавчими комітетами сільських, селищних, міських Рад.

Закон встановлює певні обмеження щодо створення та діяльності об'єднань громадян. Не підлягають легалізації, а діяльність легалізованих об'єднань громадян забороняється у судовому порядку, коли їх метою є:

- зміна шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави;
- підрив безпеки держави у формі ведення діяльності на користь іноземних держав;
- пропаганда війни, насильства чи жорстокості, фашизму та неофашизму;
- розпалювання національної та релігійної ворожнечі;
- створення незаконних воєнізованих формувань;
- обмеження загальновизнаних прав людини.

Об'єднання громадян повинні створюватися і діяти на основі певних принципів: добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування, законності та гласності. Вони вільні у виборі напрямків своєї діяльності. Всі основні питання діяльності об'єднань громадян мають вирішуватись на зборах усіх членів або представників членів об'єднання.

Окремим законом регулюється діяльність професійних спілок. Відповідно до Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» *професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання)*.

Професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки.

Громадяни України мають право на основі вільного волевиявлення без будь-якого дозволу створювати профспілки, вступати до них та виходити з них на умовах і в порядку, визначених їх статутами, брати участь у роботі профспілок.

Професійні спілки, їх об'єднання у своїй діяльності незалежні від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, роботодавців, інших громадських організацій, політичних партій, їм не підзвітні і не підконтрольні. Профспілки самостійно організовують свою діяльність, проводять збори, конференції, з'їзди, засідання утворених ними органів, інші заходи, які не суперечать законодавству. Забороняється втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, роботодавців, їх об'єднань у статутну діяльність профспілок, їх організацій та об'єднань.

Правовий статус релігійних організацій визначається Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації». Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями). *Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються із зазначених релігійних організацій*.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості і поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Релігійні організації не виконують державних функцій, не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають їм фінансової підтримки, не

висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів.

До неприбуткових об'єднань громадян, що мають політичну мету, належать політичні партії та їх блоки. Особливості їх правового статусу є предметом розгляду в окремому підрозділі.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, громадянське суспільство складається з найрізноманітних об'єднань громадян. До його інститутів належать тільки недержавні об'єднання, тобто ті, що утворені приватними особами або їх організаціями.

До структури громадянського суспільства належать: громадські організації (спортивні, культурні, національні та ін.), релігійні організації, благодійні організації, професійні спілки, комерційні організації (підприємства, господарські товариства, банки та ін.), політичні партії.

IV. СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Якщо оцінювати зовнішні прояви існування громадянського суспільства, то можна дійти висновку про його активне зростання та становлення. На законодавчому, зокрема конституційному рівні, закріплено принципи громадянського суспільства. Людину, її права і свободи визнано вищою соціальною цінністю. Конституція України відповідно до міжнародних стандартів закріпила широке коло прав і свобод людини і громадянина. Законодавство забезпечує можливість створення та діяльності різноманітних громадських об'єднань. Офіційно метою розвитку українського суспільства проголошено розбудову правової, демократичної держави.

За роки незалежності з'явилися численні комерційні організації – підприємств, банків, кооперативів та приватних підприємців, громадські організації, які мають культурну, національну, спортивну, екологічну або іншу спрямованість. Швидкими темпами розвивається багатопартійність. Міністерством юстиції України на 2007 р. зареєстровано більше 130 політичних партій. Активну соціальну позицію займає профспілковий рух. В Україні зареєстровано понад 100 професійних спілок і їх об'єднань з всеукраїнським

статусом та тисячі з місцевим. Більше 30 тис. релігійних організацій об'єднують осіб, що сповідують різні напрямки віри.

Проте, якщо оцінювати змістовні риси громадянського суспільства в Україні, можна дійти висновку про наявність низки проблем у його розвитку.

Перша проблема, яку ще не розв'язано, – відхід від психологічного сприйняття стереотипів взаємовідносин особи і держави. Етатизм радянської держави відносно своїх громадян призвів до психологічної залежності особи від держави. Опинившись після розпаду Радянського Союзу без цього надмірного піклування, багато громадян не змогли знайти своє місце у новій соціальній системі, сприйняти себе індивідами, реалізація потреб та інтересів яких передусім залежить від них самих. Це призводить до існування у суспільстві недостатнього рівня політичної та правової активності частини населення, що сподівається на чиюсь абстрактну допомогу.

Інша проблема – це слабкий розвиток економічної системи. Наслідком цього є величезний розрив у доходах населення. В значній частині українського суспільства не сформовано середній клас. У розвинутих країнах саме цей прошарок суспільства (який визначають як сукупність людей, що здатні своєю працею задовольнити всі власні потреби в існуванні та розвитку) становить до 90 % населення та є основою формування громадянського суспільства.

Наступна істотна проблема – відсутність розвинутої правової, демократичної держави. Проголошення та офіційне закріплення побудови в Україні правової, демократичної держави не призвели до автоматичної зміни чинної політичної системи. Досі існують окремі прояви порушення системи поділу влади, зловживання повноваженнями, втручання у вільний процес виборів та обмеження свободи слова, намагання чиновників різного рівня зарегулювати всі сфери суспільного життя.

Крім того, слід урахувати таке. По-перше, становлення суспільного життя відбувається тоді, коли проблематика громадянського суспільства вже не є актуальною для країн розвинутої демократії, новітній досвід яких свідчить про необхідність виходу за його межі в напрямку соціальної державності, що

передбачає необхідність пошуку складних критеріїв поєднання цих обох процесів, які певною мірою можуть бути суперечливими. Процеси становлення громадянського суспільства в економічно розвинутих країнах Європи та Північної Америки проходили в XVIII-XIX ст. ст., тому ці країни нині виходять на інший етап трансформації суспільної системи, пов'язаної із формуванням соціальної держави, яка передбачає розширення прерогатив державності щодо втручання в суспільні відносини в напрямку проведення державою активної соціальної політики. Внаслідок таких змін формується якісно нова соціальна система, яку західні політологи називають «суспільством масового споживання, масової культури». По-друге, становлення громадянського суспільства в Україні відбувається за умов творення національної державності, формування власних державних інституцій, що так чи інакше передбачає зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, утворення нових державних органів влади та управління, яких не могло бути під час перебування у складі колишнього СРСР. По-третє, формаційна трансформація соціальних пріоритетів передбачає певний перехідний період протиборства різновекторних тенденцій суспільного розвитку, одна з яких спирається на вкорінені впродовж значного історичного періоду стереотипи соціально-політичного облаштування, а інша зорієнтована в напрямку визнання гуманітарних цінностей, наближення до загальновизнаних стандартів правової, демократичної державності, які, однак, практично мало адаптовані до українських реалій.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, процес становлення громадянського суспільства після здобуття незалежності України є складним та суперечливим. Сучасне українське суспільство можна охарактеризувати як перехідне до громадянського. Окремі його риси вже існують, а деякі лише перебувають у стадії формування.

V. ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Поняття «політична система суспільства» увійшло в науковий обіг порівняно недавно. Серед важливих причин, що спонукали його запровадження та широке використання, було прагнення дати цілісне уявлення про політику і політичне життя суспільства. Політика при цьому визначається як сфера діяльності, пов'язана з відносинами між класами, націями та соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, збереження та використання влади.

До 70-х років XX ст. термін «політична система» в наукових працях вітчизняних учених практично не використовувався. Натомість вживалося поняття «політична організація суспільства». Лише з середини 70-х років почалось активне наукове застосування терміна «політична система», що викликало необхідність встановлення його логічного обсягу, визначення співвідношення з іншими однопорядковими поняттями. Таким чином, склалися три основні підходи: а) політична організація є більш вузьким поняттям стосовно політичної системи; б) політична система є більш вузьким поняттям; в) ці поняття ідентичні, рівнозначні.

Ототожнюючи політичну систему з політичною організацією суспільства, її визначають як сукупність державних, партійних і громадських органів та організацій, які беруть участь у політичному житті країни. Проте **політична система** *є більш широким поняттям. Під нею розуміється цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підпорядкованій існуючим у ньому політичним, соціальним, юридичним, ідеологічним, культурним нормам, історичним традиціям і настановам політичного режиму конкретного суспільства*. Широкий підхід до визначення політичної системи є більш правильним, оскільки це поняття має охоплювати всі явища у сфері політики, що становлять науковий інтерес для теорії держави і права. Але це було б неможливо, якщо ми сформулюємо цю систему тільки як сукупність політичних інститутів. Крім того, теорія політичної системи має міждисциплінарний характер, тобто це поняття використовується різними

науками: філософією, політологією, соціологією, які вивчають різні її аспекти і також не зводяться лише до інститутів.

Отже, *елементами політичної системи* (у широкому розумінні) є:

1)суб'єкти політики (людина та соціальні групи);

2)політичні інститути (держава як інститут управління, політичні партії);

3)політична діяльність та відносини, які складаються між структурними елементами політичної системи;

4)політичні норми, за допомогою яких регулюються політичні відносини в суспільстві;

5)політична культура та свідомість, які відображають ідеологічне та психологічне ставлення до політики.

Однак інституційна складова політичної системи – політичні організації становлять для юристів і державознавців найбільший науковий інтерес і являють собою головний предмет дослідження. Відтак, у *вузькому значенні політична система (політична організація) – це взяті разом держава як інститут управління та інші політичні організації, що беруть участь у формуванні та здійсненні політичної влади*.

З погляду запропонованого вузького розуміння можна виділити такі елементи політичної системи суспільства:

1)державу в її інституціональному аспекті як систему органів здійснення державної влади та управління в загальнонаціональному вимірі;

2)політичні партії, які акумулюють політичні настрої населення,виробляють програми загальнонаціонального розвитку, беруть участь у виборах та діяльності представницьких органів влади.

Саме ці елементи є суто політичними, створеними з метою здійснення політики. Усі інші організації створюються для досягнення інших цілей: підприємства – для виробничої, науково-дослідницької та комерційної діяльності з метою одержання прибутку; професійні спілки – з метою представництва, здійснення і захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки; громадські організації – для задоволення і захисту

соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів; релігійні організації – з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру.

Таким чином, головною ознакою партії, за якою вона відрізняється від усіх інших громадських організацій, є її політична мета. Саме вона виступає критерієм відбору елементів політичної системи суспільства. Так, історія констатує, що часто різні неполітичні за цілями утворення організації втягуються в політичну боротьбу, але це свідчить про політичну неструктурованість суспільства, його нерозвинутість, оскільки соціальна спеціалізація є загальним законом розвитку людства. Чим вищий розвиток соціальної системи, тим більше в ньому розвинута спеціалізація всіх його складників. У деяких країнах на конституційному рівні закріплено заборону всім суб'єктам, крім партій, здійснювати політичну діяльність. Так, у Конституції Болгарії встановлено, що об'єднання громадян, включаючи профспілки, не можуть висувати політичні цілі і проводити політичну діяльність, що є притаманним лише політичним партіям.

Отже, ототожнюючи політичну систему з політичною організацією суспільства, її визначають як сукупність державних, партійних і громадських органів та організацій, які беруть участь у політичному житті країни. Проте політична система є більш широким поняттям. Під нею розуміється цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підпорядкованій існуючим у ньому політичним, соціальним, юридичним, ідеологічним, культурним нормам, історичним традиціям і настановам політичного режиму конкретного суспільства.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Сьогодні наука за допомогою поняття «громадянське суспільство» висвітлює питання про джерела та механізми суспільної життєдіяльності. При цьому акцентується на громадських засадах формування і функціонування

влади в суспільстві, яке існує у формі держави з усіма її атрибутами і водночас має відповідати загальновизнаним стандартам демократії, прав людини і соціальної справедливості.

2. Громадянське суспільство – це сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань (інституцій), які діють на засадах самоврядування і за посередництвом яких індивіди реалізують залежні їм невід'ємні права і свободи.

3. Громадянське суспільство складається з найрізноманітних об'єднань громадян. До його інститутів належать тільки недержавні об'єднання, тобто ті, що утворені приватними особами або їх організаціями.

4. До структури громадянського суспільства належать: громадські організації (спортивні, культурні, національні та ін.), релігійні організації, благодійні організації, професійні спілки, комерційні організації (підприємства, господарські товариства, банки та ін.), політичні партії.

5. Процес становлення громадянського суспільства після здобуття незалежності України є складним та суперечливим. Сучасне українське суспільство можна охарактеризувати як перехідне до громадянського. Окремі його риси вже існують, а деякі лише перебувають у стадії формування.

6. Ототожнюючи політичну систему з політичною організацією суспільства, її визначають як сукупність державних, партійних і громадських органів та організацій, які беруть участь у політичному житті країни. Проте політична система є більш широким поняттям. Під нею розуміється цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підпорядкованій існуючим у ньому політичним, соціальним, юридичним, ідеологічним, культурним нормам, історичним традиціям і настановам політичного режиму конкретного суспільства.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні теоретичні поняття та риси громадянського суспільства, політичної системи суспільства та їх взаємодії з державою.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: основні функції громадянського суспільства, його взаємодії з державою.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 7. ДЕМОКРАТИЧНА, СОЦІАЛЬНА, ПРАВОВА ДЕРЖАВА (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Демократія як форма реалізації народовладдя
2. Форми та інститути демократії як прояв державної влади
3. Принципи демократії – основа організації і функціонування державної влади
4. Концепція правової держави: виникнення та розвиток
5. Поняття і ознаки правової держави
6. Поняття і ознаки соціальної держави
7. Шляхи формування соціальної, правової держави в Україні

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васьковичй. Проблеми та перспективи побудови правової держави в Україні / Й. Васьковичй // Право України. — 2000. — № 1. — С. 32-35.
2. Головатий С. Верховенство права : [монографія] : в 3 кн. / С. Головатий. — Кн. 3 : Український досвід. — К. : Фенікс, 2006. — 1747 с.
3. Гринюк Р. Правова держава і демократія: питання взаємодії та взаємозв’язку / Р. Гринюк // Право України. — 2010. — № 7. — С. 43-50.
4. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація : монографія / Р. Ф. Гринюк. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2004. — 386 с.
5. Долішній М. Соціальна правова держава: новизна погляду / М. Долішній, С. Вовканич // Віче. — 2001. — № 5. — С. 155-158.
6. Євграфова Є. Питання щодо зв’язків права і держави / Є. Євграфова // Право України. — 2009. — № 6. — С. 46-51.

7. Єрмоленко Д. О. Поняття та ознаки соціальної держави / Д. О. Єрмоленко // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2001. — № 2. — С. 76-83.
8. Книгін К. Референдум в Україні – головний прояв демократії / К. Книгін // Вісник АПрН України. — 2001. — № 2. — С. 35-39.
9. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. — 2010. — № 3. — С. 6-8.
10. Корнієнко В. Реалізація ідеалу соціально-правової держави в українському суспільстві / В. Корнієнко // Право України. — 2001. — № 2. — С. 45-50.
11. Лавринович О. Конституційне забезпечення народовладдя в Україні / О. Лавринович // Віче. — 2000. — № 2. — С. 3-12.
12. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. — Х. : Право, 2009. — 600 с.
13. Ольховський Б. Конституційні засади судової влади в умовах формування правової держави / Б. Ольховский, Є. Ольховський // Вісник АПрН України. — 2003. — № 1 (32). — С. 45-51.
14. Петришин О. Народовладдя — основа демократичної, правової, соціальної держави / О. Петришин // Право України. — 2009. — № 6. — С. 4-11.
15. Сенюта І. Проблеми становлення двопалатного парламенту в Україні / І. Сенюта // Право України. — 2002. — № 10. — С. 118-122.
16. Скрипнюк О. Правова держава в Україні: теоретична модель / О. Скрипнюк // Право України. — 2010. — № 7. — С. 4-11.
17. Тимченко С. М. Здійснення принципів правової держави як умова формування громадянського суспільства в Україні / С. М. Тимченко // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2001. — № 2. — С. 26-39.
18. Хуснутдінов О. Процес формування громадянського суспільства в Україні як передумова становлення правової держави / О. Хуснутдінов //

Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2001. — № 2. — С. 233-242.

19. Чернега А. Принципи правової держави : наміри і реальність / А. Чернега // Юридична Україна. — 2010. — №12 (96). — С. 38-45.

20. Шаповал В. Конституційна категорія соціальної держави / В. Шаповал // Право України. — 2004. — №5. — С. 14-19.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити демократію як форму реалізації народовладдя, зазначити форми та інститути демократії як прояву державної влади, принципи демократії, концепцію правової держави, а саме виникнення та розвиток, визначити поняття і ознаки правової держави та соціальної держави, а також шляхи формування соціальної, правової держави в Україні.

ВСТУП

Відверто кажучи, це словосполучення не можна визнати юридично точним. Справа в тому, що державу не можна уявити без права. Право і держава виникають майже одночасно, розвиваються у тісному взаємозв'язку. Властиво, правоце одна з ознак існування держави. Право народжується державою, як система певних узаконених у державі правил, воно закріплює відповідні державні структури, наділяє їх повноваженнями, встановлює механізм реалізації цих повноважень, регламентує зміст і порядок вирішення різноманітних відносин (між державними органами і громадянами, останніх між собою тощо), які виникають і розвиваються в державі. Тому держава може бути або правовою, або не існувати взагалі.

Термін „правова держава", який набув широкого розповсюдження в юридичній і публіцистичній літературі, слід використовувати розуміючи його умовність. У ньому втілена мрія прогресивних мислителів різних епох про державу, в якій вищим регулятором суспільних відносин, доленосним фактором був би закон, а не воля окремих осіб, які займають керівні посади: він покликаний гарантувати й оберігати права і свободи громадян, держави і

громадянина в рівній мірі, забезпечувати відповідальність одного перед одним за нехтування закріплених у праві норм поведінки.

І. ДЕМОКРАТІЯ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДОВЛАДДЯ

Демократія – *це форма такої держави, яка заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення широких прав і свобод громадян, їх участі у формуванні і функціонуванні апарату політичної влади і контролю за його діяльністю. З огляду на дослівний переклад терміна «демократія» з грецької (demos – народ і kratos – влада) її часто ототожнюють з самим народовладдям*. Але, розглядаючи народовладдя, демократію та державу діалектично, можна зробити висновок про те, що в загальному явищі державності демократія постає як його внутрішня форма, «момент сутності», тоді як сама сутність – найбільш глибинне та визначальне в державі за демократичної форми відшуковує себе саме у народовладді.

Отже, системотворчою, сутнісною ознакою та визначальним принципом демократії виступає влада народу (народовладдя). Всі інші принципи демократії щодо влади народу являють собою conditio sine qua non (умова, без якої не може бути. – лат.) та виконують обслуговуючу формалізуючу роль. Такими рисами, що характеризують демократію, є: 1) визнання народу верховним суверенним носієм і джерелом державної влади; 2) визнання політичної свободи громадян; 3) політична рівноправність участі громадян у формуванні органів держави і організації контролю за їх діяльністю; 4) державний характер демократії; 5) реальна можливість народу періодично змінювати склад представницьких органів; 6) правозаконність; 7) взаємна відповідальність держави і громадянина.

Перші три характеристики визначають владну суб'єктність народу. Перша з них обумовлює належність суверенітету народу, але верховенство влади народу може мати місце лише за умов забезпечення кожному громадянину політичної свободи і рівності. Політична несвобода (або часткова свобода) усіх громадян держави перетворює суверенний статус народу на фікцію, оскільки відсутність або дефіцит можливостей політичної діяльності apriori суперечить

обсягу поняття «суверенітет», – наявність влади передбачає наявність свободи її застосувати. Свобода ж однієї частини громадян та несвобода іншої дозволяє говорити про владу певної фракції (диктатора, партії, класу, верстви тощо), але аж ніяк не про владу народу як єдності. Політична ж нерівність означає нерівність у політичних правах і свободах, а відтак, і в можливості доступу до владних ресурсів.

Наступні ознаки характеризують організацію і діяльність демократичної держави.

Державний характер демократії зумовлений самою природою політичної влади і процесом її реалізації. Державна влада реально вимагає свого здійснення на постійній, безперервній і професійній основі. Тому народ фактично не може в сучасних умовах у багатьох випадках безпосередньо здійснювати належну йому владу, – через це дану функцію виконують держава, її органи, яким народ делегує свої повноваження.

Завдяки державному характеру демократії народ одержує реальну можливість народу періодично змінювати склад представницьких органів. Народ як поручитель встановлює процедуру доручення влади, а також засоби контролю за належним виконанням доручення та його передоручення у разі неналежного виконання. Історично апробованою та такою, що довела свою життєдайність, процедурою делегування владних повноважень є вибори, які на засадах конкурсу визначають осіб, що обійматимуть представницькі посади в державному апараті.

Основними ж засобами контролю та передоручення виступають строковість обійняття посад, можливість проведення позачергових виборів, відкритість та доступність інформації про діяльність органів держави.

Правозаконність розкриває внутрішній зміст державної організації та здійснення влади народу. З внутрішнього боку правозаконність характеризує наявність саме правових законів. Сучасне праворозуміння розглядає право як міру свободи і рівності, що відображає панівні уявлення про справедливість і потреби суспільного розвитку, основи яких складаються в процесі

повторювальних суспільних відносин, що визнаються, схвалюються та охороняються державою Таким чином, право є продуктом, виразом інтересу суспільства, яке в правовій сфері виступає у вигляді «народу». І головною функцією законодавця, який є офіційним представником народу, є якраз формалізація права в законі, тобто створення такого нормативного поля, яке відповідає інтересам та потребам народу (причому з огляду на дві причини: через представницьку природу законодавця і власну природу права). Зовнішній бік правозаконності являє собою вимогу неухильного додержання правових законів усіма суб'єктами, що означає не що інше, як додержання і здійснення юридично оформленої волі народу.

Взаємна відповідальність держави і громадянина полягає в такому: з одного боку, держава відповідальна за свою представницьку діяльність перед верховним суб'єктом влади, а разом з тим і кожним його членом (ст.3 Конституції України проголошує: «Держава відповідає перед людиною за свою діяльність»), а з другого – кожен громадянин як підвладний суб'єкт влади має відповідати за свою неналежну діяльність перед представником верховного суб'єкта влади. Очевидно, що неналежною діяльністю є недодержання та невиконання правових законів. Кожен, одержуючи право і свободу, відповідає за їх здійснення.

Демократія являє собою одне з величезних досягнень світової цивілізації в процесі історичного розвитку. Цей феномен пов'язаний із розгортанням у часі і просторі принципів справедливості, свободи, гуманізму і рівності, а разом з тим і розширенням соціальної бази, на яку спирається та в інтересах якої здійснює владу держава. Від зародження демократії в Стародавніх Афінах як влади відносно невеликої маси вільних громадян, через епоху буржуазних революцій, подолання нерівності, офіційних привілеїв для окремих верств населення, поширення доктрини Ж.-Ж. Руссо та проголошення «нації-держави» французькими просвітниками, коли народ перестав розумітися як підкорена державі маса, а відчув себе сувереном, до сучасного ліберального розуміння демократії як державної організації влади вільних 1 рівних індивідів – такий

діалектичний розвиток права і держави, формування найбільш ефективного механізму забезпечення прав людини – демократичної держави.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, демократію можна тлумачити як суспільну цінність, вага якої визначається її роллю у житті суспільства. Загальноісторична цінність демократії полягає в тому, що вона є втіленням багатовікової мрії людства про забезпечення в суспільстві для кожної людини справжньої свободи і рівних прав у економічній, соціальній, політичній сферах. Вона здатна безпосередньо впливати на економічні, соціальні відносини, сприяти найбільш ефективному втіленню в життя державної волі, прийняттю оптимальних рішень, досягненню політичних компромісів. Демократія є надійним засобом волевиявлення волі народу, врахування суспільної думки, забезпечення громадянського миру, підвищення громадської активності.

ІІ. ФОРМИ ТА ІНСТИТУТИ ДЕМОКРАТІЇ ЯК ПРОЯВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

В історії вчень про державу і право ще з часів Ш. Монтеск'є та Ж. - Ж. Руссо дебатується питання про недоліки та переваги представницької демократії. Визнаючи, що пряма участь населення у здійсненні влади є яскравим проявом демократії, більшість державознавців у цілому віддають перевагу представницькому правлінню. Вони виходять з того, що представницька демократія дає можливість більш детального обговорення питань, які вирішуються народним представництвом, попереднього одержання необхідних обґрунтувань і консультацій, проведення експертиз, прийняття поправок, узгодження різних поглядів, урахування позиції меншості. Безпосередня форма народовладдя позбавлена переваг представницької демократії, які надають можливість досягти політичних компромісів і прийняття на цій основі зважених консенсуальних рішень. Ці переваги відсутні у такому, наприклад, прояві прямої демократії, як референдум (тобто затвердження народним голосуванням проекту закону або іншого державного рішення). Роль особи тут обмежена альтернативою проголосувати «за» чи

«проти» на поставлені на референдумі питання без права внести поправки, доповнення, виказати незгоду з певними положеннями запропонованого проекту. На практиці найбільш ефективним є поєднання представницької форми здійснення народовладдя з безпосередньою.

Будучи складним системним утворенням, демократія із зовнішнього боку виражається у відповідних формах, а із внутрішнього – складається із інститутів. В умовах демократичної держави такі форми та інститути виступають водночас і ключовими механізмами здійснення її влади.

Демократії притаманні такі форми. *По-перше, вона може здійснюватися через реалізацію і гарантування захищених законом демократичних прав людини і громадянина*. Це випливає зі ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Отже, демократична держава покликана забезпечити весь комплекс прав людини і громадянина, передбачених чинним законодавством в усій багатоманітності їх прояву: закріплених як у Конституції України (особистих, політичних, соціально-економічних, соціально-культурних тощо), так і в галузевих актах – цивільному (право купівлі-продажу), трудовому (на забезпечення спецодягом), сімейному (право вести спільне господарство) та ін. Реалізація і гарантування усього комплексу цих прав є головною формою здійснення демократії.

По-друге, діяльність системи державних органів ґрунтується на демократичних принципах. Існування демократії неможливе без здійснення принципів плюралізму, гласності, поділу і децентралізації влади. Саме через застосування цих та інших принципів здійснюються народний характер влади і можливі прогресивні перетворення.

По-третє, демократія виражається у відповідних формах здійснення народовладдя. Згідно з ст. 5 Конституції України народ здійснює владу як безпосередньо (пряма форма: вибори, референдум, громадські ініціативи та обговорення тощо), так і через органи державної влади та органи місцевого

самоврядування (представницька форма, реалізується через обрані народом органи первинного народного представництва).

Однак не можна зводити всі форми демократії до названих двох різновидів, хоч вони і є дуже важливими у вченні про форми демократії. Передусім слід пам'ятати, що провідна роль у здійсненні демократії належить утвердженню прав людини і громадянина, їх захищеності, а також функціонуванню системи державних органів на основі демократичних принципів.

Так, проведення консультативних опитувань населення або обговорень в засобах масової інформації має на меті урахування громадської думки представницьким органом – парламентом при остаточному вирішенні певного питання.

Внутрішній, системний бік демократії складається з її інститутів. **Інститут демократії** *є юридично оформленим самостійним структурним або функціональним елементом організації державної влади для вирішення певних завдань політичного життя*

Інститути демократії за ступенем складності поділяються на: *структурні* (сесії представницьких органів, їх постійні комітети, депутатські фракції тощо), *функціональні* (депутатський запит, правотворчий почин, соціально-економічні, політичні, соціально-культурні, особисті права громадян, вибори, громадська думка та ін.), *структурно-функціональні* (наприклад, територіальна або національна автономія).

За формами державної діяльності виділяють такі інститути: у сфері прийняття державних рішень (законодавча ініціатива, читання законопроектів), у сфері забезпечення охорони прав і свобод громадян і виконання ними обов'язків (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини),у сфері здійснення правосуддя і контролю за законністю (адвокатура, звернення до Конституційного Суду України).

За юридичною силою виділяють інститути: *імперативні* (свобода преси, голосування під час виборів), *консультативні* (всенародне обговорення, опит населення).

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, демократія здійснюється щодо конкретних суб'єктів. Ними є всі учасники суспільних відносин, які виникають під час здійснення всіх форм і інститутів демократії. Суб'єктами демократії можуть бути, державні органи, політичні партії, їх об'єднання, громадські організації, трудові колективи, виборці виборчого округу, весь виборчий корпус, групи громадян, депутати та ін. Головним же суб'єктом є людина (громадянин), задоволенню інтересів якої повинні бути підпорядковані дії всіх інших суб'єктів демократії.

ІІІ. ПРИНЦИПИ ДЕМОКРАТІЇ – ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Демократична держава будує свою діяльність на основі розвинутої системи принципів, сформованих в процесі багатовікової еволюції теорії і практики демократії. Коли говорять про **принцип демократії,** *мають на увазі безумовну вимогу, яка випливає з самої сутності демократії і належить до всіх її суб'єктів та інститутів*.

До фундаментальних принципів демократії належать: закріплення та гарантованість прав і свобод людини, політична багатоманітність (плюралізм), поділ влади, гласність, залучення населення до вирішення питань державного значення. Вони є запорукою успішного застосування багатьох інших принципів – урахування громадської думки, співробітництва різних політичних сил, узгодження їх інтересів, урахування і охорони прав меншості, взаємоконтролю органів, що належать до різних гілок державної влади, підзвітності і підконтрольності посадових осіб та управлінських органів перед представницькими органами і населенням тощо.

Яскравим принципом демократії є конституційне закріплення прав, свобод і обов'язків людини та їх реальна, а не декларативна гарантованість.

Права і обов'язки в такому суспільстві встановлюються на основі рівності всіх перед законом.

Рівність прав і свобод особи пов'язана із цілеспрямованою діяльністю держави на забезпечення поєднання свободи однієї людини зі свободою всіх і кожного. Передумовою цього є те, що жодне право особи не може вважатися подарованим їй державою. Усі конституційні права є невідчужуваними, а відтак, що не можуть бути ані звужені, ані скасовані (ст. 22 Конституції України), і водночас виступають межами державної влади. Головними напрямками гарантування прав є можливість звернення людини до компетентних органів з метою їх поновлення, відшкодування завданої шкоди тощо. Йдеться про звернення до судових органів, включно із Конституційним Судом, Уповноваженого Верховної ради України з прав людини, органів прокуратури, використання послуг адвокатів.

Одним з найбільш узагальнюючих у системі демократії є принцип багатоманітності (плюралізму). Стаття 15 Конституції України проголошує, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. В економічній сфері цей принцип проявляється в рівноправності різних форм власності, політиці – у партійній багатоманітності: функціонуванні багатьох політичних центрів, діяльність яких пов'язана із вираженням політичних воль громадян та їх реалізацією через участь у формуванні представницьких органів влади. Політичний плюралізм має бути заснований на рівному ставленні держави до всіх політичних груп, створенні для них однакових умов функціонування. Водночас, така свобода не виключає репресивного ставлення держави за відверто антиконституційних, фашистських та інших екстремістських партій та об'єднань. Щодо ідеологічного плюралізму, то він є безпосереднім продовженням плюралізму політичного. Категорично відкидаючи будь-яку ідеологічну монополію, держава гарантує існування різних ідей, думок, ідеологічних підходів, можливість їх вільного висловлення, різного тлумачення окремих явищ суспільного життя. Відкрите проголошення певної інформації, що відбиває ту чи іншу ідеологію, може бути обмежене

лише у разі, коли про заборону її поширення зазначено в законі в інтересах охорони прав громадян, суспільної моралі та безпеки. Ідеологічний плюралізм водночас не виключає можливості існування в демократичному суспільстві консолідуючої державницької ідеології.

Принцип плюралізму передбачає однакове ставлення держави до проявів волі як більшості, так і меншості. Він виключає будь-яку дискримінацію етнічних, релігійних, політичних меншин. Державні рішення в умовах розвинутої демократії не повинні прийматися механічною більшістю голосів, без попереднього вивчення і врахування інтересів меншості, проведення відкритих дискусій. За меншістю зберігається право висувати власні ініціативи, бути репрезентованою в різних державних органах (наприклад, у комітетах парламенту), виставляти в процесі дебатів своїх співдоповідачів, критикувати перебіг виконання прийнятих рішень і т. ін. Принцип урахування прав меншості є важливим засобом посилення відповідальності більшості при підготовці, прийнятті і реалізації тих чи владних актів. В умовах демократії більшість зобов'язана рахуватися з позицією меншості, консультуватися з нею, прагнути до компромісів, а краще – до консенсуального вирішення державно-правових конфліктів, представницького здійснення влади народу.

До фундаментальних принципів демократії належить і принцип побудови влади в державі на засадах її поділу на різні гілки (законодавчу, виконавчу та судову), який здійснюється спеціально уповноваженими державними органами за умови невтручання кожної з гілок влади у сферу діяльності іншої. За цієї умови, враховуючи існування системи стримувань і противаг між різними гілками влади, виключається можливість узурпації влади якимось органом чи особою. Таким чином, створюються сприятливі умови для забезпечення реальних прав людини, в тому числі її залучення до вирішення державних справ.

Принцип гласності вимагає забезпечення відкритості державного і суспільного життя, усіх джерел інформації, можливості її вільного пошуку, одержання і поширення всіма суб'єктами суспільних відносин відповідно до їх

потреб. Гласність покладає на компетентні державні органи обов'язок систематично інформувати населення щодо подій державного і громадського життя, прийнятих цими органами рішень, перебіг їх обговорення і виконання. Необхідними передумовами дії принципу гласності є заборона цензури, розвиток свободи слова і друку, врахування і використання громадської думки в процесі прийняття державних рішень.

Залучення населення до участі в роботі державних органів може відбуватися в різні способи. Це може мати місце в рамках як безпосередньої, так і представницької форм здійснення народовладдя (через депутатів, участь у зборах виборців, громадських обговореннях, через радіо, пресу, телебачення, у роботі робочих груп при вищих державних органах, постійних комітетів парламенту тощо). Залучення громадян до участі в роботі виконавчих органів є дієвим засобом боротьби з бюрократизмом і корупцією. Розширення участі населення в діяльності всіх державних органів – одна із форм підвищення ефективності демократії.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, демократична держава будує свою діяльність на основі розвинутої системи принципів, сформованих в процесі багатовікової еволюції теорії і практики демократії. Коли говорять про принцип демократії, мають на увазі безумовну вимогу, яка випливає з самої сутності демократії і належить до всіх її суб'єктів та інститутів.

До фундаментальних принципів демократії належать: закріплення та гарантованість прав і свобод людини, політична багатоманітність (плюралізм), поділ влади, гласність, залучення населення до вирішення питань державного значення.

IV. КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Пошук шляхів утілення ідеї про щастя на землі, свободу від страху і злиднів здійснювався протягом всієї історії. Писалися трактати, народжувалися теорії, щось вмирало, але найцінніше, найсуттєвіше відбиралося і зберігалося,

щоб з часом з цих розрізнених фрагментів людство реалізувало свою споконвічну мрію про найкращий державний устрій. Отже, хоча теорія правової держави на момент свого становлення мала значний елемент наукової новизни і являла собою передусім результат розвитку політико-правової думки Німеччини кінця XVIII ст., однак вона спиралася на численні наукові, насамперед філософські, розробки мислителів попередніх епох.

У цьому пошуку важливе місце посідають реформи Солона і виведена Протагором формула про те, що мірою усіх речей є людина, і вчення Аристотеля, який виголосив, що держава, яка складається з «середніх людей», матиме найкращий державний устрій, а закон повинен панувати над усім. Сприйнята була і думка Цицерона про те, що народ – це не будь-яка спільність, а спільність людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і єдністю інтересів. Особливу роль відіграло і християнство, яке виголосило принцип рівності людей перед Богом незалежно від соціального стану і національності, що стало основою для утвердження поваги людини однієї до одної.

Узагальнюючи внесок античних мислителів у формування теорії правової держави, слід виділити такі положення і висновки: висловлення ідеї про панування закону; розмежування правових і не правових форм правління; висунення ідеї природного і позитивного права, їх зіставлення і розмежування; обґрунтування правової рівності громадян; розгляд держави як правового об'єднання людей тощо.

Проте упродовж тривалого часу такі теорії залишалися переважно літературним явищем. Ситуація докорінно змінилася наприкінці XVIII ст., коли з'являються політико-правові концепції, яким було притаманне докладне теоретичне розроблення питання про цілі суспільства і способи їх досягнення, співвідношення держави і права, держави і суспільства та індивіда. Саме на цій базі з'явилося вчення про правову державу.

Вчення про правову державу, яке базувалося на гуманістичних ідеях античних філософів, було суттєво розвинуто у працях таких видатних мислителів епохи Відродження, як Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш. Мотеск'є, Ж.-Ж.

Руссо та ін. Вони безпосередньо підготували становлення теорії правової держави, яка на момент свого започаткування стала символом протесту проти теорії і практики поліцейської держави. Термін *«правова держава»* (Rechtsataat) у науковий обіг уведено на початку XIX ст. Вперше його було застосовано у працях К. Т. Велькера (1813), І. Х. Фрайхера фон Аретіна (1824) та Р. фон Моля (1829), що відкрило шлях для широкого використання цього терміна у філософській та політико-правовій думці. Однак, незважаючи на досить пізню його появу, зачатки відповідної теорії у вигляді окремих ідей і принципів існували здавна.

В епоху переходу від феодалізму до капіталізму вирішального значення набувають проблеми політичної влади та її поділу. Виразником правових уявлень буржуазії був англійський мислитель Дж. Локк, який обґрунтував правовий принцип індивідуальної свободи як свободи слідування власному бажанню в усіх випадках, коли цього не забороняє закон. У його тлумаченні ідея панування права повинна була втілитися в державі, в якій здійснено поділ влади на окремі гілки. При цьому передбачалося, що діяльність кожної з них повинна бути обмежена законом, який відповідає природному праву і забезпечує невід'ємні права і свободи індивіда. Висловлені Дж. Локком ідеї були розвинуті Ш. Монтеск'є у творі «Про дух законів» і трансформовані у принцип поділу влади, що розглядається як одна з найважливіших засад правової державності.

Невід'ємним елементом теорії правової держави є також розроблена Ж.-Ж. Руссо концепція народного суверенітету, заснована на ідеї, згідно з якою держава виникає внаслідок суспільного договору, а відтак, перебуває на службі у суспільства. Сформульовані Дж. Локком, ЦІ- Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо ідеї починають сприйматися і використовуватися в практиці державного будівництва ще наприкінці XVIII ст., свідченням чого стають Конституція СІЛА 1787 р. і французька Декларація прав людини та громадянина 1789 р., а також низка інших правових актів.

Батьком теорії правової держави традиційно вважають німецького філософа І. Канта, хоча він і не вживав терміна «правова держава», а обґрунтовував ідею правового державного улаштування. Державу він розумів як єднання певної кількості людей, що підпорядковані законам. Створення юридично завершеного поняття «правова держава» пов'язане з ім'ям іншого німецького мислителя – Р. фон Моля, який визначив правову державу як конституційну, засновану на конституційному закріпленні прав і свобод людини, забезпеченні їх судового захисту.

Одним із варіантів теорії правової держави вважають *концепцію панування права*, яка розроблялася і реалізовувалася в країнах англосаксонської політико-правової традиції. В цій концепції увага зосереджується на ідеях обмеження влади держави, забезпечення розвитку вільного правового суспільства, становлення і функціонування сильного і незалежного суду, що стоїть між особистістю і владою.

Різні варіанти теорії правової держави спираються на історичні національні традиції. Такі традиції існують. У розвиток вчення про правову державу наприкінці XIX – на початку XX ст. зробили свій внесок українські філософи та юристи (М. Драгоманов, С. Котляревський, М. Палієнко та ін.). Постановці питання про необхідність розбудови державного ладу України відповідно до принципу правової держави сприяло усвідомлення суспільством думки про необхідність обстоювання основних прав і свобод людини, підпорядкування держави праву тощо. Такі зміни в суспільній свідомості стали можливими завдяки філософським пошукам і діяльності Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Драгоманова, М. Палієнка, М. Грушевського, Б. Винниченка та ін. Одні з них більше акцентували увагу на праві кожної людини на гідні умови життя, відстоюючи ідею активного втручання держави в соціальні відносини; інші, навпаки, піддавали критиці саме прояви патерналістської турботи держави про своїх громадян і передусім надавали пріоритетного значення свободі особистості, принципу формальної рівності.

Так, М. Драгоманов у проекті «Вольний союз – вільна спілка» наголошував на ідеях про пріоритетне значення прав і свобод людини, критиці централізму і відстоюванні ідеї про розвиток місцевого самоврядування. Відстоював він і думку про те, що між природним правом як морально-ціннісним регулятором і правом чинним – «громадянськими законами» має бути «спорідненість», а здобуття державності нерозривно пов'язане з додержанням прав людини. Обґрунтування взаємозв'язку громадянських і природних прав і свобод людини, яке здійснив М. Драгоманов, стало суттєвим оновленням західних ліберальних учень. Він, зокрема, довів, що людина не може відчувати себе по-справжньому вільною тоді, коли пригнічується весь народ. Без задоволення національних прав людини не може бути й мови про свободу і розвиток людської особистості. М. Драгоманов наголошував і на необхідності поділу влади в державі, підкреслюючи, що належний захист прав і свобод людини може забезпечити тільки незалежна судова влада, урівноважена з законодавчою і виконавчою.

Антиподом правової держави стала концепція «поліцейської держави» (Polizeistaat), найбільш відомим представником якої був Х. Вольф. Вона започаткована наприкінці XVII ст. і об'єктивно сприяла виникненню теорії освіченого абсолютизму. Розпочавши з охорони безпеки, привласнивши в подальшому виключне право здійснювати повноваження щодо забезпечення суспільного добробуту, ця держава з часом закономірно вдається до крайнощів поліцейської регламентації. Перебравши на себе керівництво всіма видами людської діяльності, вона паралізує розвиток громадянського суспільства, процес звільнення особистості від всебічного піклування з боку влади.

У XX ст. окремі положення ліберальної концепції правової державу широко застосовувалися в практиці багатьох політичних сил. Так, ідеї, що становлять зміст теорії правової держави, чітко простежуються в проектах Конституції УНР – «Проект Правительственної Комісії по розробленню Конституції Української держави» і проекті професора О. Ейхельмана. Аналіз їх положень, взятих у своїй єдності і взаємозв'язку, дозволяє зробити висновок

про те, що конституційні проекти УНР містили більшість принципів і положень, які становлять зміст правової держави.

У роки радянської влади ідея правової держави в Україні піддається нищівній критиці і характеризується як буржуазна. Проте у працях українських правознавців, які були змушені емігрувати за кордон, ця ідея продовжувала розвиватися. Так, С. Дністрянський у роботі «Загальна наука права і політики» (Прага, 1923) писав, що правова держава – це держава, яка має на меті стати осередком усього права, організувати загальну охорону громадян та налагодження всього адміністративного апарату якраз для того, аби право мало свою вихідну точку.

Повернення вітчизняних правознавців до досліджень проблем становлення та функціонування правової держави відбувається у середині 80-х років XX ст. під час так званої «перебудови». Однак особливої актуальності ці розробки набувають після прийняття Декларації про державний суверенітет України, в якій проголошено прагнення українського народу до побудови правової держави, та прийняття Конституції 1996 р., в якій продекларовано курс на розбудову України як незалежної і суверенної, демократичної, соціальної і правової держави.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, політичні, соціально-економічні зміни, що відбулися в Україні, змусили по-новому оцінити поняття держави і особистості, їх співвідношення та взаємозв'язок, межі дії державної влади і, нарешті, відродити концепцію правової держави не тільки як теоретичну проблему, а й як практичну мету.

V. ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

При характеристиці правової держави слід пам'ятати, що хоч вона і має специфічні ознаки, проте залишається власне державою, у якої є загально-родові ознаки.

Політична влада в будь-якій державі в цілому організується і функціонує у правовій формі, що, однак, не виключає можливості її порушення владою на окремих етапах розвитку. Започаткування правової держави означало

прагнення до розбудови державності, в якій влада була б максимально обмежена правом і правами людини. Правова держава певною мірою є поняттям ідеологічним з історично змінюваним змістом (від ліберальної до соціальної моделі). З цього випливає: те, що вважалося ідеалом на момент започаткування теорії, на початку XXI ст. не повністю відповідає сучасним уявленням про роль і місце держави в житті суспільства.

Правова держава – *це організація державної влади, заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особистості і держави.*

Правова держава незалежно від специфіки країни характеризується наявністю ознак, ступінь реалізації яких є показником успішного просування суспільства на шляху наближення до ідеалу, що містить теорія правової держави. Відповідно ознаки правової держави виступають тими критеріями, які дозволяють в кожному конкретному випадку виділити ту чи іншу державу як правову. Це такі ознаки.

1. *Безумовне визнання, законодавче закріплення, реальне здійснення і гарантування державою невід'ємних прав і свобод людини*. Цей принцип передбачає визнання кожної людини найвищою соціальною цінністю. Завдяки інтегруючій функції права особистості на життя, свободу та гідність всі категорії прав людини перебувають у єдності, вони взаємопов'язані і взаємозумовлені. Ці права створюють своєрідне ядро незмінних і непорушних прав, навколо якого формуються похідні від них категорії прав (політичні, соціально-економічні, культурні та ін.). Кожна з категорій прав конкретизує певний аспект змісту цього ядра, сприяє його захисту. Зворотний зв'язок полягає в тому, що саме завдяки визнанню державою непорушності життя, свободи та гідності людини розцінюються як недоторканні і невідчужувані всі інші права і свободи. Про ступінь важливості цієї ознаки для утвердження і функціонування правової держави свідчить той факт, що в конституціях і правовій доктрині багатьох сучасних європейських держав, зокрема в Німеччині, панує думка про те, що ні парламентська більшість, ні виборчий

корпус у цілому не можуть змінити конституційні принципи правової держави і непорушності прав і свобод людини і громадянина.

В правовій державі права і свободи людини не тільки характеризують відносини між індивідом і державою, а й виступають дієвим інструментом обмеження державної влади, її підпорядкування потребам громадянського суспільства. Пов'язана правами і свободами як безпосередньо діючим правом, держава несе відповідальність перед людиною і громадянським суспільством за свою діяльність у цій сфері.

Соціальна сутність правової держави означає законодавче закріплення рівних прав і рівних шансів їх реалізації представниками різних соціальних верств, а відтак, досягнення соціального плюралізму. Це створює можливість різним соціальним групам рівною мірою брати участь у формуванні органів влади, впливати на політику, а також нести відповідальність за стан справ у суспільстві і державі. Цей вплив справляється індивідами та їх об'єднаннями за допомогою конституційно-правових інститутів. Постійний контроль з боку громадськості за діяльністю державних органів, доповнений демократичною процедурою їх формування, унеможливлює використання влади в егоїстичних інтересах певних соціальних верств і груп населення.

Наголошуючи на важливості забезпечення прав людини для розбудови правової держави, слід вказати на таку умову реальності прав людини, як здійснення контролю за додержанням та захистом прав і свобод людини і громадянина. Декларування пріоритетності прав людини і навіть їх формальне закріплення в конституції і чинному законодавстві, якщо воно не супроводжується створенням дієвого механізму контролю за додержанням проголошених прав, перетворює їх на фікцію. Завдання стосовно захисту та контролю за додержанням прав людини в правовій державі адресується трьом гілкам влади, діяльності всього державного апарату. Захист прав і свобод людини в правовій державі є не тільки конституційно-правовим, а й міжнародно-правовим обов'язком, який реалізується за допомогою системи принципів, інститутів, механізмів, що прямо або опосередковано передбачені

для цих цілей. Після приєднання держави до міжнародно-правових актів щодо прав людини останні набувають пріоритету над національним законодавством і у разі, коли закріплені у цих документах права порушуються, людина має право звернутися за їх захистом до міжнародних установ, наприклад, Європейського суду з прав людини, якщо усі інші внутрішні можливості правового захисту порушених прав вичерпано.

2. *Принцип верховенства (панування) права*. Право стосовно держави є первинним. Держава не створює право, а тільки дає юридично завершені формулювання, в яких закріплюються уявлення про справедливість та інші правові цінності Отже, за допомогою законів, судових прецедентів тощо держава лише надає праву формальної визначеності. У реальній діяльності вона повинна втілювати право в життя.

Принцип верховенства права вимагає, щоб як мета діяльності держави, так і сама ця діяльність визначалися на основі правових рішень законодавців. їх реалізація забезпечує незалежність державного апарату від зміни правлячих політичних сил, а також відносну безперервність розвитку держави.

За допомогою права відтворюється існуюча соціальна система. Право утворює ту ланку, завдяки якій досягаються узгодження і взаємодія між правовою і соціальною державністю, між соціальною державою і ринковою економікою.

У цілому верховенство права означає, що не тільки громадяни, а й передусім сама держава, її органи та державні службовці повинні діяти виключно в межах права. За допомогою права і через правові закони правова держава самообмежує себе. У ній повинні управляти не окремі особи, а правовий закон. У правовій державі неприпустиме адміністративне свавілля, а тому доти, доки держава не буде реально обмежена правом, правовим законом, вона не може вважатися правовою. Пов'язаність усіх суб'єктів правовідносин правом протистоїть будь-яким формам свавілля, анархії, правопорушень.

3. *Правова держава зароджується і функціонує в умовах громадянського суспільства*. Питання щодо громадянського суспільства, які

щодо правової соціальної держави, було поставлене історією як питання про найбільш розумний і доцільний устрій людського буття. Процес їх розвитку хоча і був різношвидкісним, але йшов паралельно і супроводжувався узгодженням між собою цих інститутів. Тому, коли під громадянським суспільством розуміють сукупність відносин, що утворюють сферу специфічних інтересів вільних індивідів-власників та їх об'єднань, то це аж ніяк не означає його абсолютної виокремленості від держави. Навпаки, вони завжди були досить тісно пов'язаними між собою, оскільки громадянське суспільство розвивається в діалектичній єдності і суперечності з соціальною правовою державою.

Поняття правової держави складається поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави. Особливої переконливості ця теза набуває в разі трансформації ліберальної правової державності в соціальну правову. Цей процес супроводжувався теоретичними пошуками лібералів, християнських демократів і соціал-демократичного руху, де концепція правової держави розглядається як підсумок зусиль громадянського суспільства. Процес становлення правової держави в 50-60-х роках XX ст. супроводжувався, як правило, паралельним розробленням і відповідної моделі громадянського суспільства. З цих позицій можна зрозуміти гальмування процесу розбудови України як правової держави, оскільки громадянське суспільство в нас ще не склалося.

4. *Принцип поділу влади*. Цей принцип, що його вперше сформулював Ш. Монтеск'є, традиційно вважається обов'язковою ознакою конституційного ладу в демократичній державі. Сучасний підхід до розкриття змісту принципу поділу влади передбачає висвітлення декількох аспектів. Необхідно, по-перше, виходити з того, що державна влада являє собою цілісну систему, яка складається з рівнозначних і рівноцінних гілок влади, що підпорядковуються єдиним для всіх них правовим цінностям і покликані забезпечити реалізацію спільних цілей. Цей принцип засновано на визнанні незалежності та самостійності кожної з гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової.

Однак незалежність і самостійність гілок влади мають відносний характер, оскільки, наприклад, парламент, як правило, бере участь у формуванні вищого органу виконавчої влади та органів судової влади, а уряд у парламентській республіці має право ініціювати перед президентом процедуру розпуску парламенту і призначення дострокових виборів. Поділ влади засновано, по-друге, на існуванні та ефективному функціонуванні конституційного механізму взаємних стримувань і противаг.

Систему «стримувань і противаг» було започатковано в США. Вона являє собою сукупність правових обмежень кожної гілки влади з боку інших гілок. Традиційно до таких обмежень відносять: видання законів виключно парламентом, обмеження підзаконної та делегованої нормотворчості; чітке визначення повноважень вищих органів державної влади, строків їх виконання і випадків їх припинення; здійснення правосуддя виключно судом, визнання судом неконституційними нормативно-правових актів тощо. Разом з тим система «стримувань і противаг» може набувати специфічних ознак, що зумовлено існуючою в країні формою правління. Так, у системі противаг парламентської республіки важливе місце відведено праву парламенту висловити уряду вотум недовіри, що тягне за собою його відставку, і контрповноваження уряду – можливість розпуску парламенту президентом за поданням прем'єр-міністра і призначення дострокових виборів.

По-третє, цей принцип має на меті запровадження такої форми організації державної влади, коли в її структурі існують внутрішні дієві механізми попередження та припинення свавілля щодо права. Передусім йдеться про конституційні або верховні суди, які покликані вирішувати питання про відповідність конституції (конституційність) нормативних актів, прийнятих парламентом, главою держави, урядом, а також давати офіційне тлумачення конституції і законів. У разі, коли нормативно-правові акти не відповідають конституції або було порушено встановлену процедуру їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності, вони визнаються неконституційними і втрачають чинність з дня ухвалення судом рішення стосовно їх неконституційності.

5. *Принцип взаємної відповідальності особи і держави*. Захищеність інтересів держави та індивіда в правовій державі повинна знаходитися на одному рівні. Це, зокрема, передбачає відповідальне ставлення держави до людини, її прав і свобод, а також їх охорону всіма передбаченими законом засобами. Ця вимога випливає з конституційних положень, які визнають людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Саме права і свободи людини, їх гарантії повинні визначати зміст і спрямованість діяльності держави, становити основу демократичної державності.

Основними показниками взаємовідносин особи і правової держави є правова захищеність людини і громадянина; постійне розширення їх прав і свобод; гармонійне поєднання інтересів держави і особи; підвищення соціальної активності особистості, її відповідальності, самодисципліни при виконанні обов'язків. При цьому забезпечення правової захищеності людини і громадянина повинно мати першочерговий і комплексний характер. Комплексність цього принципу полягає в тому, що він лежить в основі всіх взаємозв'язків людини як з державою, її органами, так і з іншими індивідами та їх громадськими об'єднаннями в межах правових відносин. Принцип правової захищеності в змістовому плані має специфічні правові ознаки – це правова рівність сторін і взаємна відповідальність усіх суб'єктів права; особливий режим правового регулювання; стабільний правовий статус громадянина і система юридичних гарантій його непорушності.

Правові відносини ґрунтуються на основі рівності і взаємної відповідальності сторін. У конкретних правовідносинах держава і громадянин мають рівні права і відповідні їм обов'язки. Створення стабільного правового статусу громадянина (системи його прав і обов'язків) і чіткого механізму забезпечення дають можливість людині відчувати своє стабільне становище в суспільстві, а повномасштабна реалізація принципу взаємної відповідальності особистості і держави сприяє поступовому відродженню довіри людини до держави.

6. *У правовій державі поведінка людини регулюється на основі загальнодозвільного правового режиму*. Правовий режим, що регулює поведінку людей, існував і до започаткування правової державності, проте у поліцейській державі він був іншим за змістом, а саме: людині заборонялося все, крім того, що було прямо дозволено законом. У 1789 р. в США вперше було сформульовано принципово інший підхід до бачення змісту цього режиму – людині було дозволено все, що прямо не заборонялося законом. У Конституції України (ч. 1 ст. 19) цей режим також закріплюється, але його викладено по-іншому: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством»-Безумовно, цей режим передбачає наявність високого рівня правової свідомості і правової культури особистості і суспільства в цілому – тільки за цієї обставини забезпечується позитивний ефект від його впровадження в суспільне життя.

7. *У правовій державі діє й інший правовий режим, відповідно до якого державним органам і посадовим особам дозволено робити лише те, що для них прямо передбачено законом*. Так, держава має право і навіть зобов'язана за порушення законів застосовувати в межах своєї компетенції примус до особи, але при цьому особа повинна мати реальні юридичні засоби захисту своїх прав.

8. *Особливо важливого значення для ефективного функціонування правової держави набуває незалежний і ефективний суд. Забезпечення провідної ролі в суспільному житті справедливого, демократичного суду як найбільш дійової гарантії прав людини і громадянина є переконливим доказом того, що держава набула правового характеру.* Це зумовлюється специфікою судових органів: демократизмом їх формування, змістом їх повноважень, процедурою судочинства. Провідну роль суд може відігравати тільки за умови здійснення правосуддя виключно судом і відповідно до закону, забезпечення незалежності і кваліфікованості суддів, доступності судового захисту для громадян тощо. При здійсненні судочинства державні органи та їх посадові особи, з одного боку, і індивід чи об'єднання індивідів – з другого, мають

розглядатися як рівноправні суб'єкти, що є запорукою уникнення будь-якого свавілля з боку держави. В результаті здійснюваної в державі реформи судової системи ці умови повинні бути створені і поступово реалізовуватися.

9. *У правовій державі на належному рівні перебувають правосвідомість і правова культура як окремого індивіда, посадової особи,так і суспільства в цілому*. Це, зокрема, передбачає наявність досить високого рівня правових знань, знання основних принципів права,стійких переконань у необхідності виконання законів тощо. Досягнути такого рівня правосвідомості, який конче потрібний як для правотворчості, так і для реалізації права, дуже важко.

ВИСНОВКИ ДО П’ЯТОГО ПИТАННЯ

Правова держава – це організація державної влади, заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особистості і держави.

Правова держава незалежно від специфіки країни характеризується наявністю ознак, ступінь реалізації яких є показником успішного просування суспільства на шляху наближення до ідеалу, що містить теорія правової держави. Відповідно ознаки правової держави виступають тими критеріями, які дозволяють в кожному конкретному випадку виділити ту чи іншу державу як правову.

VI. ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Важливою соціальною рисою правової держави є її здатність безперервно розвиватися відповідно до потреб суспільного життя. Розпочавши з демократизації політичної сфери, громадянське суспільство наприкінці XIX ст. закономірно приходить до аналогічних процесів в економічній і соціальній сферах. Протягом двох століть чітко простежується еволюція поглядів на співвідношення держави і особистості з погляду виконання державою соціальних обов'язків перед особистістю та суспільством – від повного заперечення таких обов'язків правовою державою в її ліберальній інтерпретації (так званою «державою нічного сторожа») до підняття соціально-економічних прав на рішень конституційних соціальною, правовою державою. З огляду на це слід зазначити, що формування концепції соціальної держави слід розглядати як наступний, якісно новий історичний етап у процесі розвитку і удосконалення вчення про правову державу.

Теоретична конструкція соціальної держави складалася поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави. Прагнення пов'язати політику з мораллю, глибинними потребами людини сприяло консенсусу соціал-демократичного руху, лібералізму та християнства в питанні формулювання цінностей (свобода, справедливість, солідарність), на яких має бути заснована діяльність цієї держави, і визначення цілей (сприяння функціонуванню громадянського суспільства, досягненню його консолідації тощо), які вона переслідує.

При характеристиці соціальної держави слід урахувати те, що хоча вона, як і правова держава, має специфічні ознаки, однак залишається власне державою, у якої є загальнородові з правовою державою ознаки і риси. При визначенні змісту соціальної держави треба виходити з єдності правової, демократичної, соціальної державності. Як *демократична держава* вона слугує свободі як вищій цінності, сприяє її піднесенню до рівного доступу до власності, рівних виборів, рівності прав на участь у здійсненні політичної влади, забезпечення багатоманітності політичного і культурного життя; як

правова – забезпечує організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності і відповідальності за свої дії, дбає про раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи; як **соціальна** – *визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які потрапили у важку життєву ситуацію, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві*.

Таким чином, втілення принципів демократичної, правової держави створює певні передумови для досягнення соціальної рівності, тоді як реалізацію положень соціальної держави можна розглядати як діяльність, котра у підсумку сприяє попередженню руйнації цінностей демократичної і правової держави.

Дослідження досвіду становлення і функціонування соціальної держави доводять відсутність її єдиної моделі не тільки у світі, а й навіть в Європі. Це пов'язано з тим, що соціальна держава є гранично загальною категорією. Саме тому вона не може бути піддана докладній правовій стандартизації. Навпаки, питання про її зміст відкривається для вільної політичної дискусії. Існує значна кількість класифікацій соціальної держави. Так, якщо в континентальній Європі панує власне модель «соціальної держави», то в США, Великій Британії та Скандинавських країнах – «держава добробуту». Відмінність між ними полягає в обсязі їх змісту. Якщо під поняттям «соціальна держава» слід розуміти виключно сукупність власне соціальних функцій держави, діяльність, спрямовану на пом'якшення наслідків економічних криз за допомогою соціальної політики, то зміст держави добробуту значно ширший. Останнім поняттям охоплюється вся система заходів, спрямованих на подолання різноманітних «вузьких місць» у суспільному розвитку, в тому числі в економіці, тоді як діяльність соціальної держави прямо не зачіпає функціонування економічного фундаменту суспільного життя.

Відповідно до специфічних систем соціального страхування і державної соціальної політики, взятих у співвідношенні зі специфічними варіантами капіталізму (моделями ринкової економіки), соціальні держави прийнято поділяти на «позитивну державу», власне «соціальну державу» і «державу загального добробуту». Зустрічаються й інші загальні та регіональні класифікації соціальних держав.

У процесі дослідження соціальної держави важливе місце відведено визначенню її принципів. Принципи соціальної держави відображають закономірності її розвитку і функціонування. Внаслідок свого об'єктивного характеру їм притаманні, по-перше, стабільність – вони залишаються не мінними протягом тривалого часу; по-друге, імперативний характер вимог. Це означає, що вони мають незаперечний характер; ілюструють зв'язок соціальної держави з такими явищами суспільного життя, як демократія, право, громадянське суспільство тощо; властиві саме соціальній державі як одному з найважливіших елементів у механізмі державно-політичної системи розвинутих країн Заходу, а тому не характерні для інших держав, хоча останні і виконують соціальні функції.

Незалежно від специфіки тієї чи іншої національної моделі соціальної держави для неї характерні такі спільні ознаки:

1)соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства в напрямку до громадянського суспільства соціальної демократії;

2)вона завжди визнається якісною характеристикою правової держави;

3)проголошення держави соціальною є важливою конституційною гарантією забезпечення і захисту соціальних прав людини;

4) оскільки як мета діяльності соціальної держави, так і сама ця діяльність (соціальна політика) визначаються правовими рішеннями,то її функціонування передбачає наявність розвинутого соціального законодавства;

5) соціальна держава слугує забезпеченню громадянського миру і злагоди в суспільстві;

6) утвердження соціальної державності сприяє трансформації ринкової економіки на соціальну ринкову, служінню власності інтересам як власника, так і суспільства.

В конституціях деяких країн (наприклад, Македонії, Франції та Хорватії) термін «соціальна держава» вживається без будь-яких посилань на правову державу. Це викликає запитання: а чи може ця держава існувати в іншій якості, крім характеристики правової держави? З цього приводу варто нагадати, що правова держава належить до принципів конституційного ладу, які набувають своєї конкретизації за допомогою низки конституційних норм. Тому, якщо навіть в конституції прямо не визнано державу правовою, то це лише означає, що даний принцип в ній існує як збірне поняття (сукупність норм, що закріплюють ознаки правової держави). На підставі аналізу текстів таких конституцій можна стверджувати, що принцип правової держави в них нібито «розчинений» у відповідних конституційних нормах і може бути реконструйований з їх допомогою. Все це дає підстави визнати, що і в цих випадках соціальна держава повинна бути визначена як характеристика правової держави.

ВИСНОВКИ ДО ШОСТОГО ПИТАННЯ

Отже, соціальна держава – це держава, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які потрапили у важку життєву ситуацію, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві.

VII. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ, ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Завдяки вибореній Україною незалежності відроджено ліберально-демократичну традицію у вітчизняному конституціоналізмі. Про це свідчить розвиток концепції демократичної, соціальної, правової держави, яка стала складовою частиною української державницької ідеології. Проголошення в

Конституції України соціальної, правової держави зумовлює необхідність розвитку її конституційної моделі. Ця модель, зміст якої визначається системою притаманних соціальній, правовій державі рис і принципів, стала предметом більш пильної уваги з боку не тільки вітчизняних науковців, а й суспільства в цілому. Прикладом цього є формування в середовищі українських правознавців двох підходів щодо назви такої держави, які відображають певні відмінності в баченні її сутності. Так, В. Копєйчиков і М. Козюбра відстоювали формулу «демократична, соціальна, правова держава», що згодом була втілена в Конституції, тоді як П. Рабінович пропонував назву «держава соціально-демократичної орієнтації».

Термін «соціальна, правова держава» можна розглядати як теоретичне і як практичне поняття, таке, що спирається на конституційне проголошення країни соціальною і правовою. Конституція, проголосивши Україну соціальною, правовою державою, закріпила не стільки реальний, скільки бажаний стан держави, що констатується в її преамбулі. Таким чином, в Україні на сьогодні створено лише правові передумови для становлення і подальшого розвитку цієї концепції.

Метою проведення правової реформи має стати: скасування тих законів, які не відповідають потребам суспільного життя; розроблення нових нормативних актів, прийняття яких продиктоване сучасними умовами і об'єктивно існуючими потребами правового регулювання; здійснення адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу, що зумовлено намірами України інтегруватися в об'єднану Європу; формулювання чіткої правової політики держави тощо, її результатом мають бути: забезпечення верховенства права, правового характеру чинного законодавства, істотне обмеження відомчої нормотворчості, оскільки нерідко підзаконні нормативно-правові акти (різні інструкції, розпорядження та ін.) приймаються всупереч закону і паралізують його дію. Важливою складовою правової реформи стали завершення процесу формування нової судової системи,

впорядкування процесу правотворчості, розмежування правотворчих повноважень органів законодавчої та виконавчої гілок влади.

Однак слід мати на увазі, що правову державу не можна побудувати, обмежившись прийняттям законів. Крім демократичного, прогресивного законодавства, необхідно забезпечити систему суворого додержання і виконання законів усіма суб'єктами: державою, державними органами, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами. Це тим більш важливо в умовах перехідного періоду, коли на рівні з попередніми формами суспільних відносин розвиваються нові. Поряд з удосконаленням законодавства не менш важливою умовою побудови правової держави є підвищення якості юридичної практики, яка у свою чергу залежить від правової, професійної культури тих, хто створює і застосовує законодавство.

Головною метою здійснюваної політичної реформи є: завершення конституційної реформи з метою налагодження ефективної взаємодії між вищими органами державної влади відповідно до принципу поділу влади, розроблення і законодавче закріплення процедури формування і функціонування парламентської більшості, створення дійового механізму взаємодії та взаємної відповідальності президента, парламенту та уряду щодо розроблення та здійснення державної політики, структурування політичної системи суспільства тощо.

Не менш важливими для формування правової держави в Україні є підвищення рівня правової культури і правосвідомості громадян, посадових осіб і суспільства в цілому, виховання почуття поваги до права, забезпечення знанням своїх прав і свобод, юридичних обов'язків, уміння їх правильно реалізовувати та виконувати. Високий рівень правової культури і правової свідомості необхідний для утвердження в суспільстві законності, справедливості, встановлення такої атмосфери, в якій людина може вільно жити і розвиватися як особистість. Таким чином, знання права, повага до нього, переконаність в обов'язковості його виконання – необхідна умова створення правової держави. З цього випливає, що ще однією умовою на шляху

формування правової держави є переборення правового нігілізму. Однією з причин того, що українському суспільству став притаманний правовий нігілізм, є тривале існування Російської імперії, а згодом – СРСР, для яких було характерним негативне ставлення до права і закону. З огляду на це слід зазначити: значна частина суспільства досі скептично ставиться до думки, згідно з якою закріплені в Конституції цінності можуть прижитися в наших умовах і позитивно впливати на процес розв'язання існуючих проблем. Цю ситуацію можна подолати лише за умови, що ідея розбудови України як соціальної, правової держави стане цільовою настановою діяльності не тільки політиків і державних діячів, а й суспільства в цілому.

ВИСНОВКИ ДО СЬОМОГО ПИТАННЯ

Формування соціальної, правової держави – складний і тривалий процес. Щоб побудувати в Україні правову державу, треба передусім, аби ті вимоги, які становлять її зміст, а це: забезпечення панування права, захист і гарантування основних прав і свобод людини і громадянина, поділ влади та ін., були реально втілені в життя, що у свою чергу потребує завершення правової, політичної, економічної та соціальної реформ.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Демократію можна тлумачити як суспільну цінність, вага якої визначається її роллю у житті суспільства. Загальноісторична цінність демократії полягає в тому, що вона є втіленням багатовікової мрії людства про забезпечення в суспільстві для кожної людини справжньої свободи і рівних прав у економічній, соціальній, політичній сферах. Вона здатна безпосередньо впливати на економічні, соціальні відносини, сприяти найбільш ефективному втіленню в життя державної волі, прийняттю оптимальних рішень, досягненню політичних компромісів. Демократія є надійним засобом волевиявлення волі народу, врахування суспільної думки, забезпечення громадянського миру, підвищення громадської активності.

2. Демократія здійснюється щодо конкретних суб'єктів. Ними є всі учасники суспільних відносин, які виникають під час здійснення всіх форм і інститутів демократії. Суб'єктами демократії можуть бути, державні органи, політичні партії, їх об'єднання, громадські організації, трудові колективи, виборці виборчого округу, весь виборчий корпус, групи громадян, депутати та ін. Головним же суб'єктом є людина (громадянин), задоволенню інтересів якої повинні бути підпорядковані дії всіх інших суб'єктів демократії.

3. Демократична держава будує свою діяльність на основі розвинутої системи принципів, сформованих в процесі багатовікової еволюції теорії і практики демократії. Коли говорять про принцип демократії, мають на увазі безумовну вимогу, яка випливає з самої сутності демократії і належить до всіх її суб'єктів та інститутів.

4. До фундаментальних принципів демократії належать: закріплення та гарантованість прав і свобод людини, політична багатоманітність (плюралізм), поділ влади, гласність, залучення населення до вирішення питань державного значення.

5. Політичні, соціально-економічні зміни, що відбулися в Україні, змусили по-новому оцінити поняття держави і особистості, їх співвідношення та взаємозв'язок, межі дії державної влади і, нарешті, відродити концепцію правової держави не тільки як теоретичну проблему, а й як практичну мету.

6. Правова держава – це організація державної влади, заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особистості і держави.

7. Правова держава незалежно від специфіки країни характеризується наявністю ознак, ступінь реалізації яких є показником успішного просування суспільства на шляху наближення до ідеалу, що містить теорія правової держави. Відповідно ознаки правової держави виступають тими критеріями, які дозволяють в кожному конкретному випадку виділити ту чи іншу державу як правову.

8. Соціальна держава – це держава, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які потрапили у важку життєву ситуацію, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві.

9. Формування соціальної, правової держави – складний і тривалий процес. Щоб побудувати в Україні правову державу, треба передусім, аби ті вимоги, які становлять її зміст, а це: забезпечення панування права, захист і гарантування основних прав і свобод людини і громадянина, поділ влади та ін., були реально втілені в життя, що у свою чергу потребує завершення правової, політичної, економічної та соціальної реформ.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові теоретичні поняття та ознаки демократичної , соціальної та правової держави.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: основні принципи та характерні риси демократичної, соціальної та правової держави.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 8. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРАВА
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

5. Основні підходи до праворозуміння
6. Поняття права
7. Ознаки права
8. Функції права
9. Цінність права

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вовк Д. Проблеми визначення та дії принципу верховенства права в Україні / Д. Вовк // Право України. — 2003. — № 11. — С. 127-130.
2. Гайворонський В. Конституційний принцип верховенства права / В. Гайворонський // Право України. — 2003. — № 5. — С. 26-31.
3. Графский В. О традициях в понимании права / В. Графский // Право України. — 2010. — № 4. — С. 76-82.
4. Жадько В. А. Об’єкт і предмет філософії права / В. А. Жадько // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2000. — № 4. — С. 37-48.
5. Козлихин И. Ю. Позитивизм и естественное право / И. Ю. Козлихин // Государство и право. — 2000. — № 3. — С. 5-12.
6. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. — 2010. — № 4. — С. 10-21.
7. Кондратьєв Р. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин / Р. Кондратьєв, О. Гернего // Право України. — 2000. — № 2. — С. 43-45.
8. Костицький В. Право як цілісність / В. Костицький // Право України. — 2002. — № 2. — С. 8-10.
9. Кравець В. Право як об’єкт пізнання / В. Кравець // Право України. — 2001. — № 6. — С. 18-20.

10. Кравцова Т. М. Функція права в системі державного управління / Т. М. Кравцова // Вісник Національного університету внутрішніх справ. — 2001. — Вип. 14. — С. 29-32.
11. Кравчук І. Адаптація права України до права Європейського Союзу: цілі, етапи, перспективи / І. Кравчук // Право України. — 2004. — № 10. — С. 132-136.
12. Онуфрієнко О. В. Право як інструмент: особливості праворозуміння в суспільствах з політичною системою постмодерністського типу / О. В. Онуфрієнко // Українське право. — 2002. — Число 1 (15). — С. 32-36.
13. Петрова Л. В. Логос права / Л. В. Петрова // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2001. — № 4. — С. 11-16.
14. Погребняк С. Ознаки права в контексті сучасного право розуміння / С. Погребняк // Право України. — 2010. — № 4. — С. 164-169.
15. Рабінович П. Природне право: діалектика приватного і публічного / П. Рабінович // Право України. — 2004. — № 9. — С. 42-45.
16. Тесленко М. Право як інструмент соціальної справедливості / М. Тесленко // Право України. — 2004. — № 7. — С. 40-43.
17. Тихомиров О. Філософські та методологічні аспекти компаративного підходу до праворозуміння / О. Тихомиров // Право України. — 2010. — № 4. — С. 110-105.
18. Федорчук О. Принципи права в системі гарантій захисту прав і законних інтересів платників податків / О. Федорчук // Право України. — 2002. — № 9. — С. 34-39.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити основні підходи до праворозуміння, зазначити поняття права, ознаки права, функції права та цінність права для розвитку демократичної держави.

ВСТУП

Право, як і держава, є продуктом суспільного розвитку. Юридично воно формується в державно організованому суспільстві як основний нормативний регулятор суспільних відносин. Звичаї, моральні і релігійні норми первісного ладу відходять на другий план, надаючи перевагу правовому регулюванню суспільних відносин. Погляди на право, його походження, місце і роль у системі нормативного регулювання змінювались у міру розвитку самого суспільства, зрілості науково-правової думки, впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Право настільки унікальний, складний і суспільно необхідний феномен, що протягом усього періоду його існування науковий інтерес до нього не згасає, а навпаки постійно зростає.

В юридичній літературі існує багато наукових ідей, напрямків і точок зору з приводу визначення права. Здійснюючи спробу зрозуміти, що таке право і яка його роль в житті суспільства, ще римські юристи звертали увагу на те, що право не можна зрозуміти, посилаючись на ту чи іншу ознаку, значення.

І. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Основні підходи до праворозуміння виділяються залежно від характеру вирішення головних питань, а саме: що таке право, що є критерієм для оцінки права, яке обґрунтування обов'язкової сили права та ін.

На базі різних поглядів і підходів склалися різні правові школи і напрямки в дослідженні права. Коротко охарактеризуємо деякі з них.

Школа природного права. В основу природно-правового розуміння покладено ідею, відповідно до якої всі норми права мають ґрунтуватися на певних об'єктивних (природних) засадах, що не залежать від волі людини і суспільства. Прихильники цієї школи вважають, що посилання на мораль (насамперед на її складову – справедливість), яка є традиційним втіленням цих об'єктивних (природних) засад, становить важливий елемент усякого пояснення, що таке право.

Узагальнюючи традицію природного права, редактори найпопулярнішої в світі антології з філософії права зазначають: «Мораль – не просто бажана риса,

яку треба запровадити в право, а радше суттєвий елемент права, яким воно є насправді».

Часто-густо родовід цієї теорії ведуть від трагедії «Антігона», написаної Софоклом ще в V ст. до н. е. За її сюжетом правитель ухвалює наказ, згідно з яким зрадника, котрий загинув під час віроломного нападу на місто, слід покарати, відмовивши йому в праві бути похованим з пошаною. Його сестра Антігона захищає іншу позицію, за якою право має відповідати велінням природи, а відтак, вона всупереч наказу правителя вирішує організувати для брата належний похорон.

Обґрунтування вчення про природне право можна знайти в роботах Аристотеля, Цицерона, Святого Августина, Томи Аквінського, Г. Гроція, С. Пуфендорфа, Дж. Локка, І. Кантата ін. Вислів «несправедливий закон не є законом», який приписують Томі Аквінському, часто тлумачать як підсумок позиції природного права взагалі.

Отже, головною особливістю природно-правового мислення є критична оцінка позитивного права з позицій моралі (справедливості). У разі суперечності між природним і позитивним правом перевагу має природне право. Іншими словами, з точки зору прихильників цієї традиції, природне право є обов'язковим для всіх людей незалежно від позитивного права.

На чому ж ґрунтуються вимоги природного права, звідкіля походить той моральний стандарт, за яким відбувається перевірка позитивного права? Залежно від філософсько-світоглядних поглядів представників школи природного права моральний стандарт, до якого апелює природне право, може походити від Бога («божественне природне право»), виводитись із світового порядку («космологічне природне право»), людської сутності («антропологічне природне право»), розуму («раціональне природне право»).

Другий впливовий напрямок у праворозумінні – **юридичний позитивізм** – виходить з того, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує. За відомим висловом Т. Гоббса, «влада, а не істина породжує закони». Іншими словами, позитивісти вважають, що в усіх правових системах немає потреби в

моральній цінності (на кшталт справедливості), яка має бути притаманна нормі, аби ця норма була правовою. Те, що зміст певного правила може бути визначений як несправедливий, у жодному разі не може слугувати підставою, щоб не вважати його правовим.

Класичний позитивізм (Дж. Остин) виходив з того, що право є наказом суверена, і пояснював обов'язковість позитивного права існуванням у переважної більшості членів суспільства звичаю коритися цим примусовим наказам.

Сучасний позитивізм зазвичай пов'язує обов'язковість позитивного права з так званим правилом визнання. Це правило визначає умови, які слід виконати, аби певну норму можна було вважати правовою. У кожній правовій системі правило визнання може набувати самобутньої форми. Наприклад, статус певних правил як правових норм може бути пов'язаний з тим фактом, що їх затвердив конкретний нормотворчий орган, або їхнім давнім існуванням у формі звичаю, або їхнім зв'язком із судовими постановами.

Правило визнання можна вивести завдяки дослідженню діяльності судів, офіційних і приватних осіб. Таке дослідження дає змогу з'ясувати, які остаточні аргументи посадові особи приймають як такі, що доводять юридичний характер конкретного правила. Позитивісти вважають, що авторитет правила визнання переходить на норми; їх законність залежить від того, що правило визнання надає їм юридичної чинності.

Таким чином, сучасні позитивісти зазвичай додержуються двох ключових поглядів:

1) те, що вважають за право в кожному конкретному суспільстві, є, по суті, питанням суспільного факту або традиції («суспільна теза»);

2) не існує необхідного зв'язку між правом і мораллю («теза про розмежування»).

У сучасному позитивізмі можна виокремити два основні напрямки: «м'який позитивізм» та «жорсткий позитивізм». «М'які» позитивісти (зокрема, Г. Харт, Дж. Коулмен) вважають, що правило визнання може містити як

критерій юридичної чинності відповідність з моральними принципами або змістовними цінностями. Іншими словами, вони не заперечують можливість існування в конкретному суспільстві традиції вважати моральну цінність норми умовою її юридичної чинності. У свою чергу, «жорсткі» позитивісти (наприклад, Дж. Раз) наполягають на тому, що наявність у певної норми моральної якості ніколи не може бути критерієм юридичної чинності цієї норми; критерієм законності має бути просто якийсь визначений соціальний факт, скажімо, те, що ця норма має конкретне суспільне джерело (наприклад, її ухвалив законодавчий орган).

Соціологічний напрямок у правознавстві. Численні представники соціологічного напрямку в правовій науці, який виник у XIX-XX ст. ст., вважають, що форми права і втілені в них правові норми є другорядним проявом права. Прихильники цього підходу (найбільш відомі серед них – Є. Ерліх, Ж. Гурвіч, Р. Паунд, Б. Кордозо, К. Ллевеллін, Дж. Френк та ін.) підтримують його різні напрямки: солідаризм, вільне право, правовий реалізм, біхейвіоризм тощо. Проте усі вони вважають, що не слід змішувати правову можливість з правовою дійсністю, підкреслюють контраст між правом у формулюваннях традиційних юридичних Джерел (нормативно-правових актів, правових прецедентів і т. д.) і правом як воно є в реальності. Останнє втілюється насамперед у правовідносинах, судових рішеннях в конкретних справах.

Тому соціологічний рух зосереджує увагу не на логічному аналізі норм права (як юридичний позитивізм), не на встановленні зв'язку права і моралі (як школа природного права), а на дослідженні фактичних правовідносин, з'ясуванні різноманітних соціологічних і психологічних чинників, що впливають на застосування норм права до конкретних життєвих випадків і в такий спосіб визначають справжнє обличчя права. Отже, на їх думку, право є тим, що фактично робиться судами та іншими державними службовцями у сфері правозастосування. Право ж, яке міститься на папері (писане право), є лише ймовірним правом. Писане право не може передбачити всього, оскільки

тільки юридична практика здатна наповнити це право конкретним змістом, розкрити і доповнити його, зробити реальним.

Так, школа вільного права вбачає головний вияв динаміки права в судовій практиці, в основу якої покладено особистий розсуд судді, здатного враховувати всі життєві обставини. Звідси походить відомий вислів: «Право – це те, що думають про право судді». Головним засобом досягнення корисного результату запобігання конфліктам у суспільстві та їх подолання, здійснення соціального контролю є не закон, а належне спрямування юридичної практики, локальні норми, статути юридичних осіб і практика їх реалізації. Деякі представники цього напрямку (наприклад, Р. Паунд) проголошують навіть можливість існування «юстиції без права», говорячи про визнання правомірності вільного розсуду суддів і адміністрації. Багато варіантів цього напрямку зорієнтовані на систему судових і адміністративних прецедентів, тобто розраховані насамперед на англо-американську систему права.

Психологічна школа права, яку очолював професор із Санкт-Петербурга Л. Петражицький, відкидає погляди на право як на норми, юридичну практику чи втілення певних ідеалів і принципів. Право тут розглядається виключно як прояв правосвідомості, явище людської психіки, на котру впливають різні чинники, в тому числі законодавство. Як результат цього впливу право є сукупністю певних суб'єктивних переживань і емоцій, що виступають відображенням реального життя. Характер цих переживань і емоцій може бути вельми різноманітним. Саме це допомагає відрізняти право від суміжних категорій. У центрі уваги Л. Петражицького – питання про розмежування права і моралі, засноване на поділі емоцій на імперативні, атрибутивні та імперативно-атрибутивні. Імперативні емоції – це уявлення про свої обов'язки, що і становить зміст моралі. Головними для права є атрибутивні емоції – усвідомлення своїх прав. Але в цілому правові мотивації поведінки людини повинні мати двосторонній, тобто атрибутивно-імперативний, характер. Право діє в умовах, коли атрибутивним уявленням одного суб'єкта про право відповідає імперативне уявлення іншого суб'єкта про обов'язки. Саме

двосторонній характер правових емоцій обумовлює їх більші можливості порівняно з мораллю, яка має односторонній (імперативний) характер.

Згідно з **марксистським вченням** право – суто класове явище. Виходячи з визначення, що його дали К. Маркс і Ф. Енгельс праву в «Маніфесті Комуністичної партії», воно є піднесеною до закону волею панівного класу, зміст якої визначається матеріальними умовами його життя. Отже, головні ознаки права – його класовий, вольовий характер і матеріальна обумовленість. Право є частиною надбудови над економічним базисом суспільства. Цей базис визначає зміст права. Водночас право може справляти зворотний вплив на економіку і все суспільне життя. Право як застосування «рівного масштабу» до різних за якостями і можливостями особистостей не може створити між ними фактичної рівності, а відтак, воно є «правом нерівності». З цього робиться висновок про те, що в процесі побудови комунізму, ідея якого заснована на цілковитій рівності всього і всіх, право повинно поступово відмерти.

У радянський період існували різні інтерпретації марксистського вчення про право, однак упродовж тривалого часу право ототожнювалося із законом, визнавалося похідним від держави, продуктом її діяльності. Цей підхід було запропоновано в 1938 р. на I Всесоюзній нараді працівників права А. Вишинським. Він визначав право як сукупність норм (вже потім стали говорити про їх систему), що встановлені або санкціоновані державою, виражають волю панівного класу, виконання яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин, що вигідно для цього класу.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Основні підходи до праворозуміння виділяються залежно від характеру вирішення головних питань, а саме: що таке право, що є критерієм для оцінки права, яке обґрунтування обов'язкової сили права та ін. На базі різних поглядів і підходів склалися різні правові школи і напрямки в дослідженні права. Коротко охарактеризуємо деякі з них.

ІІ. ПОНЯТТЯ ПРАВА

Термін «право» вживається у різних значеннях. Теорія права зазвичай досліджує так зване *позитивне право* – як таке, що існує внаслідок його утвердження певним уповноваженим органом або особою. За цією ознакою воно відрізняється від *права природного*, яке свідомими діями людей не створюється.

У позитивному праві слід розрізняти:

- *право об'єктивне*, тобто сукупність норм права, що виражені(ззовні об'єктивовані) у відповідних юридичних джерелах (нормативно-правові акти, судові рішення, правові звичаї тощо),
- *право суб'єктивне*, яке належить окремим особам (суб'єктам)1 полягає в наявності у кожного з них певних юридичних можливостей.

Ці суб'єктивні можливості пов'язані зі змістом тих правил, з яких складається об'єктивне право.

Так, ми маємо на увазі об'єктивне право, коли вказуємо на те, що право нам щось дозволяє чи забороняє. Про суб'єктивне право йдеться, наприклад, тоді, коли стверджується, що конкретний громадянин має право на відпочинок. Виокремлення права в об'єктивному і суб'єктивному значеннях існує в юридичній науці давно: воно притаманне ще римській юриспруденції, а потім було запозичене європейськими правовими системами.

Характеризуючи позитивне право, слід виходити з того, що воно є багатоаспектним явищем, хоча й усвідомлюється людьми, але існує об'єктивно і проявляється не тільки в державних нормативних актах. Джерелом набуття суспільними відносинами нормативного характеру є не зовнішній вплив, не державне втручання, а їх *постійна повторюваність*. Лише згодом сформовані таким чином у суспільному середовищі обов'язкові нормативи визнаються і захищаються судами та іншими державними органами. В подальшому відбуваються поглиблення основ права, деталізація його змісту з допомогою державних органів. Отже, у своїй основі право складається і реалізується у суспільстві, а державою тільки закріплюється, конкретизується і деталізується. *Правовідносини* стають юридичним виразом відносин, які постійно

повторюються і виникають на базі нагромадження певного досвіду і перевірки їх життям.

Поява законодавства та інших форм, що закріплюють право, є офіційним свідченням того, що держава бере під свій захист ті чи інші прояви суспільного життя, які постійно повторюються. В умовах сучасної України це може відбуватися, наприклад, у зв'язку з появою нових форм ринкових відносин, окремі прояви яких нерідко існують спочатку тільки фактично і лише згодом закріплюються законодавчо. Процеси багаторазового повторювання можуть відбуватися під час поступового складання певної *судової практики*, яка фактично набуває обов'язкового характеру і справляє значний вплив на поведінку суб'єктів права.

Обов'язкові правила поведінки людей можуть складатися *як правові або інші звичаї і ділові узвичаєння*, що виникали стихійно внаслідок багаторазового повторення і з часом ставали звичкою. Як приклади можна навести звичаї відзначати церковні свята, додержуватися вироблених протягом тривалого часу процедурних правил (початок роботи парламенту нового складу з виступу і головування старшого за віком депутата, традиційні проведення певних зборів тощо). Правила такого ґатунку згодом можуть бути санкціоновані державою, тобто офіційно або з мовчазної згоди визнаватися нею як дозволені чи загальнообов'язкові, як такі, що набувають державного захисту. В деяких випадках вони законодавчо закріплюються.

Важливою складовою права *є природні права людини*, які існують незалежно від державної волі: на гідність, життя, особисту безпеку і недоторканність, свободу пересування, їжу, житло та ін. Ці права мають універсальний характер. Навіть у тому разі, коли вони законодавчо не закріплені, держава повинна їх захищати. Названі права випливають з природи самої людини, є невід'ємними від неї і діють безперервно. Більшість з них закріплюються у конституціях і міжнародних актах.

Право як певний діючий феномен, що реалізує моральні принципи, не можна уявити без застосування державними службовцями настанов, що

базуються на певних уявленнях про право, тобто на їхній *правосвідомості*. Ці погляди і відповідні настанови є за своєю природою нормативними і спрямовують поведінку всіх суб'єктів. Правосвідомість заповнює через так звану аналогію права прогалини в правовому регулюванні суспільних відносин, забезпечує правильне нормативне тлумачення і застосування уповноваженими особами встановлених державою правил поведінки людей, – вона нібито прирощує правові норми, без чого неможлива реалізація справедливості, що становить основу права (наприклад, при визначенні суми відшкодування завданої матеріальної або моральної шкоди, призначенні конкретного кримінального покарання).

Наявність різних проявів права підтверджує, що воно може діяти до появи законодавства на основі багаторазового повторення і захисту державою певних дій або відносин. З появою держави право найчастіше закріплюється нею в нормативних актах або інших джерелах і діє через них *(законодавче право).* Маючи нормативну природу, природні права, судова та інша державна практика, прецедентне і звичаєве право можуть діяти або діють і поза законодавством.

Нормування суспільних відносин завжди потребує встановлення певної міри можливої поведінки людей. Йдеться передусім про міру їх свободи і рівності, оскільки ні перша, ні друга не мають абсолютного Характеру. Встановлення цієї міри є необхідним для розмежування різних інтересів. Людина, яка живе в суспільстві, не може бути вільною від суспільства. Вона вимушена і повинна поступатися своїми певними інтересами заради інтересів інших членів суспільства і суспільства в цілому. Виникає потреба встановити міру належної поведінки кожного члена суспільства, кожного суб'єкта прав. Ця міра відображає згоду суб'єктів права на певне суспільно необхідне обмеження власної свободи заради того, аби їх свобода поважалась іншими суб'єктами права. Така міра і встановлюється позитивним правом. Право визначає, що можуть або повинні робити держава, її органи, кожен громадянин, встановлює відповідні дозволи і заборони. Мета права полягає в поєднанні свободи

кожного зі свободою всіх. Характер цього поєднання, кількість і ступінь відповідних обмежень залежать від особливостей економічних, політичних, соціальних та інших відносин, притаманних тому чи іншому суспільству. Отже, право виступає як легітимована міра свободи, то відповідає інтересам суб'єктів суспільних відносин.

Взаємні обмеження людьми власної свободи є однією з необхідних передумов досягнення їх юридичної рівності. Юридичну рівність не слід плутати з фактичною, бо суб'єкти, до яких застосовується принцип рівності, є нерівними (за фізичними даними, освітою, майновим станом тощо). Ідеї стосовно відображення в праві міри свободи і рівності, про що писав ще І. Кант, втілено в працях учених-юристів.

Серед різних думок про природу права можна зустріти і таку, де право тлумачиться як міра справедливості. Такий підхід є хибним, бо справедливість як правовий принцип не підлягає нормуванню (виміру) і не може бути, хоча б частково, відчужена.

Наведені положення про закріплення загальної свободи і рівності в праві підводять нас до питання про визначення права. Багатогранність такого складного явища, як право, зумовлює можливість його всебічної характеристики лише в деяких визначеннях, кожне з яких відбивало б певну грань (аспект) його існування. Врахувавши основні ознаки права, спробуємо дати його найбільш загальне визначення.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, право слід розуміти як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою.

ІІІ. ОЗНАКИ ПРАВА

Ознаки права можна поділити на дві групи: соціальні та юридичні. *Соціальні ознаки* сучасного права – це передусім ті ознаки, що забезпечують втілення у праві ідеалів справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Ці

ідеали мають як загальнолюдський, так і конкретно-історичний характер, визначають обов'язкову спрямованість права в бік соціального прогресу і проявляються у такій ознаці права, як здатність виступати засобом *справедливої міри свободи і рівності людей* у суспільстві.

Однією з найважливіших соціальних властивостей права є його *здатність виступати в ролі регулятора суспільних відносин.* Саме в цьому полягає соціальне призначення права. Правове регулювання відбувається внаслідок впливу норм права на свідомість людей, а через неї – на їх поведінку, її одноманітність і повторюваність, відповідність вимогам права, що становить зміст правового регулювання. Зрозуміло, що подібну здатність може мати лише право, дії якого можна з високою ймовірністю домогтися. Тільки в цьому разі норми права дійсно вмотивовують поведінку членів суспільства. Одним із важливіших засобів такого гарантування є інститут звернення з правовою претензією до суду. Цей інститут має певну – процесуальну – форму, яка завершується ухваленням обов'язкового рішення. Право, яке в кінцевому результаті не може бути передане на розгляд і вирішення суду, видається незавершеним, недосконалим. При цьому такий захист має бути наданий в розумні строки: як відомо, час «вбиває», «знецінює» право; через несвоєчасне (неквапливе) судочинство право втрачає своє значення. Тому в межах правової системи завжди існує інтерес у найшвидшому вирішенні спору в суді.

Що стосується *юридичних ознак права*, то йому насамперед притаманна *нормативність*. Право є засобом нормування поведінки людей, встановлення справедливої міри свободи цієї поведінки. Нормативність права полягає в тому, що воно містить загальнообов'язкові права і обов'язки для невизначеного кола суб'єктів (тобто є *неперсоніфікованим*), тривало і багаторазово застосовується до передбачених ним життєвих ситуацій (тобто є *невичерпним*). Право має первинний характер. Моделі поведінки людей, які є суб'єктами права, складаються з таких їх прав і обов'язків, які мають первинний характер. Головні прояви права – правові відносини, норми, принципи і правосвідомість – мають

при встановленні і реалізації повторюваний характер і в цьому сенсі теж є нормативними.

Основу права становлять класичні правила поведінки, які діють стосовно необмеженого кола осіб і розраховані на багаторазове застосування (наприклад, правило, що регулює взаємовідносини кредитора і боржника). Нормативна основа права складається з трьох головних елементів – дозволів, велінь та заборон. Під дозволом розуміють надання суб'єктові права діяти на свій розсуд заради задоволення певного інтересу. *Веління* втілюються в правило, яке має категоричний характер і змістом якого є безальтернативне спрямування поведінки суб'єкта права. *Заборона* вимагає безумовного утримання суб'єкта права від тієї чи іншої поведінки.

Системність права виявляється, зокрема, в тому, що воно є об'єднанням норм і принципів права, які лише разом здатні забезпечити загальний соціальний порядок. Норми і принципи права об'єднані у певні структурні підрозділи – галузі, підгалузі та інститути права – і пов'язані між собою різноманітними ієрархічними, генетичними та функціональними зв'язками. Для сучасної системи права України важливим є також поділ на публічне і приватне право, матеріальне і процесуальне право.

Така ознака права, як формальна визначеність, свідчить про те, що правові норми закріплюються в певних чітких формах: нормативних актах, прецедентах, правових звичаях та інших джерелах. Ця ознака забезпечує точність, чіткість і передбачуваність права. Саме через визнані джерела позитивне право стає доступним для людей, здобуває якість офіційного критерію, що дозволяє визначати правомірність поведінки суб'єктів права.

Ознакою права, поза всяким сумнівом, є його *обов'язковість*, яка підтримується в різні способи, серед яких зазвичай звертають увагу на легітимність та примус.

Легітимація права, тобто визнання його в суспільстві як авторитетного соціального регулятора, здійснюється двома важливими шляхами. По-перше, це легітимація за змістом, коли авторитетність права забезпечується його

сприйняттям як справедливого і корисного регулятора. Сучасне суспільство шукає легітимаційні підстави своїх правових норм насамперед у переконаннях власних громадян щодо прав і основних свобод людини, принципів права та ін. Крім того, внутрішнє сприйняття правил як обов'язкових забезпечується завдяки повторюваності певних дій, що зрештою стають зразком поведінки, яка очікується суспільством від його членів. Більшість фактичних проявів права пізніше очікувано набувають формального визначення через їх закріплення або деталізацію в нормативних актах, прецедентах тощо.

По-друге, суспільство вдається також до легітимації права за допомогою процедур. Правила вважаються авторитетними через те, що вони мають певний «родовід». Іншими словами, суспільству слід показати, що норми права йдуть від якогось офіційного джерела. Цю думку можна простежити в ч. 1 ст. 19 Конституції України, згідно з якою ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Обов'язковість права багато в чому пов'язана також з такою його ознакою, як примусовість. В умовах тоталітаризму вказівка на забезпечення застосування права примусовою силою держави (А. Вишинський) відбивала тенденцію до залякування громадян, репресій. Проте державний захист вимог права (а він є його обов'язковою ознакою) не можна розуміти спрощено як можливість спиратися в процесі виконання права тільки на примусову силу держави, а тим більш на застосування насильницьких методів. Виконання права має гарантуватися насамперед його легітимністю, правовою освітою і вихованням громадян, встановленням державного нагляду і контролю за виконанням конституції і законів. Особливу роль у державному захисті права відіграє суд, який, здійснюючи правосуддя, зовсім не обов'язково звертається до застосування державного примусу. Можна лише дорікати тим суб'єктам права, які недостатньо розуміють значення судового захисту своїх прав.

Право передбачає можливість застосування примусу до його порушників. Це зумовлено можливістю застосування до них тих чи інших примусових заходів. Через це загроза застосування державного примусу виступає гарантією,

передбаченою правовими нормами на випадок можливого порушення права. Саме так слід тлумачити вказівку на примусовість як конститутивну ознаку права.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, ознаки права можна поділити на дві групи: соціальні та юридичні. Соціальні ознаки сучасного права – це передусім ті ознаки, що забезпечують втілення у праві ідеалів справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Ці ідеали мають як загальнолюдський, так і конкретно-історичний характер, визначають обов'язкову спрямованість права в бік соціального прогресу і проявляються у такій ознаці права, як здатність виступати засобом справедливої міри свободи і рівності людей у суспільстві.

IV. ФУНКЦІЇ ПРАВА

Призначення права і його роль у суспільному житті розкривається через притаманні йому функції. В юридичній науці функції права розглядають як головні напрямки його впливу на суспільні відносини або як реалізацію його соціального призначення. Слід зазначити, що обидві погляди характеризують дві різні властивості права, а тому поняття функцій права має охоплювати обидва названі аспекти.

Функції права – *це головні напрямки впливу права на суспільні відносини, які визначаються соціальним призначенням права в різних сферах суспільного життя.*

Функції права характеризуються такими ознаками.

1.Це головні напрямки впливу права на суспільні відносини, з якими пов'язана необхідність існування права як соціального явища.

2.Функції права виникають і змінюються об'єктивно на кожному конкретному етапі розвитку суспільства.

3.Функції права відображають сутність усіх правових явищ, які існують у суспільстві: власне права, механізму правового регулювання правової культури суспільства, правової свідомості, правових традицій тощо.

4.Зміст функцій права визначається його соціальним призначенням у суспільстві. Останнє може або визнавати людину найвищою соціальною цінністю і виходити з її загальнолюдської цінності або закріплювати пріоритет класових чи групових цінностей перед загальнолюдськими.

5.Функції як категорії не можуть бути тимчасовими. Вони характеризуються безперервністю своєї дії і разом з тим зміною змісту залежно від розвитку суспільних відносин.

6.Функції права відображають його найбільш істотні риси, спрямовані на здійснення його найважливіших завдань.

7. Функції права – це такі об'єктивно необхідні напрямки правового впливу на суспільні відносини, без яких суспільство не може нормально існувати.

Функції права становлять єдину цілісну систему. її вивчення та аналіз дають можливість глибше зрозуміти значення і зміст кожної конкретної функції права, їх взаємозв'язки та взаємовплив. Система функцій права може поділятися на окремі види за різними критеріями.

Важливим є поділ функцій права за сферами його впливу. З огляду на цей критерій вони поділяються на соціальні та власне юридичні функції права.

Юридичні функції права характеризують призначення права як юридичного інструмента щодо існуючих та бажаних суспільних відносин.

За своїм значенням юридичні функції права поділяють на основні та неосновні. Такий поділ дає змогу визначити місце і роль конкретної функції права у системі функцій права. До *основних юридичних функцій* права відносять найбільш важливі напрямки впливу права на суспільні відносини. В них безпосередньо і найбільш повно відображається службова роль всього права в цілому. Для *додаткових (неосновних) функцій* права характерний вплив на більш вузьку сферу суспільних відносин у порівнянні з основними функціями. Вони конкретизують і доповнюють останні щодо більш вузького кола суспільних відносин, наприклад, компенсаційна юридична функція права. Основними юридичними функціями права є регулятивна та охоронна, а

додатковими – компенсаційна, обмежувальна та поновлююча. Слід при цьому зазначити, що вони пов'язані з основними функціями права (регулятивною та охоронною) і певним чином доповнюють їх.

Аналіз юридичних функцій розпочнемо з поділу на регулятивну та охоронну. При цьому слід зауважити, що такий поділ є певним чином умовним, оскільки регулювання і охорону суспільних відносин не можна повністю розділити. В житті вони переплітаються. Правоохоронна є елементом правового регулювання, а правове регулювання – засобом забезпечення право охорони.

Регулятивна функція права випливає з соціального призначення права – регулювати суспільні відносини. її реалізація передбачає становлення позитивних правил поведінки задля належної організації суспільних відносин, координації соціальних взаємозв'язків. Ця функція спрямована на закріплення суспільних відносин, забезпечення або гальмування їх розвитку. Закріплення суспільних відносин являє собою регулятивну статичну, а забезпечення розвитку або гальмування – регулятивну динамічну підфункцію.

Регулятивна статична функція права виражається у дії права на суспільні відносини шляхом закріплення у правових приписах вже існуючих відносин. Право завжди закріплює і в такий спосіб урегульовує суспільні відносини, що є основою нормального і стабільного функціонування будь-якого суспільства. Це можуть бути відносини власності, політичні відносини, права особи і держави тощо. Отже, регулятивна статична функція права спрямована на закріплення у правових приписах тих відносин, які склалися у суспільстві на конкретному етапі його історичного розвитку і відповідають розвитку цього суспільства, наприклад, закріплення прав власника, структури кабінету міністрів тощо.

Регулятивна динамічна функція права виражається у можливостях права впливати на існуючі суспільні відносини з метою їх розвитку в певному напрямку, який з погляду суспільства чи правлячої еліти є доцільним і необхідним. Прикладом цього є закріплення стимулюючих норм, наприклад, про державну допомогу, що сплачується матері при народженні дитини.

Першочерговими шляхами здійснення регулятивної функції права є визначення правового статусу людини і громадянина, юридичних осіб, компетенції державних органів і посадових осіб, правового змісту конкретних правових відносин, оптимального типу правового регулювання тощо.

Охоронна функція права проявляється у встановленні правом норм, спрямованих на охорону суспільно значущих відносин у різних сферах суспільного життя і викорінення шкідливих та небезпечних для суспільства варіантів поведінки. Із наведеного випливає, що здійснення охоронної функції складається з двох частин, а саме: забезпечення охорони суспільних відносин і викорінення небажаних для суспільства явищ.

Охоронна функція права реалізується за допомогою його спеціальних охоронних норм, які встановлюють заборони на вчинення протиправних діянь і відповідні санкції за їх вчинення. При цьому не слід вважати, що дана функція реалізується виключно при вчиненні правопорушення, оскільки основне призначення права виявляється у попередженні порушень відповідних норм. Ефективність цієї функції визначається кількістю суб'єктів права, які підпорядковуються приписам охоронних норм права і не порушують їх.

Компенсаційна функція права полягає у компенсації шкоди, завданої протиправними діями держави чи інших осіб. Реалізація цієї функції притаманна різним галузям права: цивільному, кримінальному, трудовому та ін., наприклад, компенсація моральної шкоди.

Обмежувальна функція права проявляється в обмеженні за допомогою нормативних приписів діяльності суб'єктів права, якщо вони будь-яким чином обмежують права та інтереси інших осіб, суспільства в цілому, наприклад, заборона діяльності громадських організацій, які пропагують соціальну, расову, національну чи релігійну ворожнечу.

Поновлююча функція права становить наслідок поновлення незаконно порушеного права, попереднього правового становища, наприклад, повернення незаконно відібраного майна, поновлення на роботі тощо. Ця функція тісно пов'язана з компенсаційною, оскільки поновлення порушеного права, як

правило, тягне за собою і певні компенсації. Проте відмінність між ними виявляється у формах, методах і правових наслідках їх реалізації. Різними є також правові підстави їх напрямків впливу, хоча в деяких випадках вони зумовлюються однаковими причинами, наприклад, у разі незаконного звільнення з роботи: поновлення на роботі і грошова компенсація за вимушений прогул.

При реалізації соціальних функцій регулятивна та охоронна функції поєднуються в певній сфері суспільних відносин – економіці, політиці, культурі, ідеології тощо. Класифікація соціальних функцій є умовною, оскільки неможливо чітко розмежувати дію права у різних сферах суспільних відносин, адже вони пов'язані між собою, і відповідно, коли право впливає на одні відносини, то зачіпає й інші, пов'язані з ними. При розкритті соціальних функцій права слід виходити з того, що вони існують не ізольовано, а доповнюють одна другу.

Проаналізуємо докладніше кожну з основних соціальних функцій права: економічну, політичну, виховну, культурно-історичну, ідеологічну, соціального контролю, інформаційну, комунікативну.

Економічна функція є однією з найважливіших соціальних функцій права на усіх етапах розвитку суспільства, в якому існують товарно-грошові відносини. Право, встановлюючи відповідні норми в економічній сфері, врегульовує виробничі відносини, закріплює форми власності, визначає механізм розподілу суспільного багатства, встановлює: санкції за порушення відповідних норм і невиконання взятих на себе обов'язків за договорами. Отже, економічна функція права здійснюється шляхом як регулювання правомірних дій учасників економічних відносин, так і загрози настання санкцій та їх реалізації щодо суб'єктів, які вчинили правопорушення у сфері економіки.

Політична функція полягає у тому, що право закріплює політичний лад суспільства, врегульовує відносини політичної влади між її суб'єктом та об'єктом, відносини між соціальними групами, закріплює політичні права і

свободи людини і громадянина, встановлює взаємні права і обов'язки особи і громадянина при реалізації політичної влади.

Виховна функція являє собою результат здатності права висловлювати загальновизнані і підтримувані суспільством думки та впливати на свідомість людей, формуючи у них відповідні позитивні з погляду суспільства думки щодо поведінки в певних життєвих ситуаціях. Отже, найважливішим завданням виховної функції є виховання високої правової культури, формування стимулів правослухняної поведінки у суб'єктів права. Разом з цим норми, закріплені у законодавстві, для належної реалізації цієї функції мають бути правовими, тобто відображати усі позитивні надбання суспільства і підтримуватися ним, оскільки не правові приписи не відображають потреби суспільного розвитку, негативно оцінюються ним, а тому не справляють виховний вплив на суб'єктів права.

Культурна функція полягає у тому, що право відображає духовні цінності, надбання культури кожного конкретного суспільства на певних етапах його історичного розвитку. Зі зміною духовних і культурних традицій змінюється і право. Так, у Давньому Римі правомірним було мати рабів, оскільки це відповідало культурному розвиткові тогочасного суспільства.

Ідеологічна функція проявляється у можливостях права істотно впливати на формування відповідної ідеології у суспільстві, яка може нести як позитивне, так і негативне навантаження. Наприклад, якщо право за часів СРСР спиралось на класову ідеологію, яка виявляється у непримиренній боротьбі класів, домінуванні суспільних інтересів над особистими, неприпустимості існування приватної власності як причини поділу суспільства на класи, то в сучасній Україні у нормах права формуються ідеологічні засади щодо особи як вищої соціальної цінності, недоторканності приватної власності, поєднання інтересів суспільства і особи, взаємодії різних соціальних груп у суспільстві тощо.

Функція *соціального контролю* полягає у стимулюванні певної поведінки суб'єктів права і водночас обмеженні небажаних з погляду суспільства

поведінки і дій, в такий спосіб утримуючи від вчинення неправомірних проступків.

Інформаційна функція проявляється в тому, що право інформує суспільство про варіанти можливої соціально значущої поведінки і сприяє соціально корисній поведінці через відповідні приписи, які закріплюються у відповідних джерелах права.

Комунікативна функція полягає у тому, що право є інформаційною системою і через це – засобом зв'язку між суб'єктом та об'єктом управління у суспільстві, в такий спосіб поєднуючи їх.

Соціальні функції права реалізуються у реальному житті за допомогою юридичних властивостей права і повною мірою залежать саме від них, оскільки врегульованість суспільних відносин, їх закріплення і охорона є важливим завданням і призначенням права. Реалізація цього призначення надає різнорідним, а іноді навіть протилежним суспільним відносинам необхідної стабільності, створює умови для прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, в юридичній науці функції права розглядають як головні напрямки його впливу на суспільні відносини або як реалізацію його соціального призначення. Слід зазначити, що обидві погляди характеризують дві різні властивості права, а тому поняття функцій права має охоплювати обидва названі аспекти. Функції права – це головні напрямки впливу права на суспільні відносини, які визначаються соціальним призначенням права в різних сферах суспільного життя. Важливим є поділ функцій права за сферами його впливу. З огляду на цей критерій вони поділяються на соціальні та власне юридичні функції права.

V. ЦІННІСТЬ ПРАВА

Право, як і будь-яке інше явище, створене людиною, пов'язане з її існуванням і розвитком, підлягає аналізу з погляду ціннісного підходу. Визначити цінність права означає з'ясувати ідею права, його основне цільове

призначення, позитивну роль у життєдіяльності соціуму або окремих індивідів. **Право є цінним**, *оскільки здатне внаслідок своїх змістовних і формальних властивостей задовольняти потреби, бути інструментом реалізації і погодження інтересів тощо.*

Цінність права є похідною від більш загальних людських цінностей. Право закріплює і охороняє численні цінності суспільного життя – свободу, справедливість, життя, здоров'я, гідність, матеріальний добробут, здорове довкілля, працю, сім'ю тощо. Ці цінності не тільки становлять зміст і сутність права, а й служать його метою, цілями окремих правових норм і правових інститутів.

Прийнято виділяти декілька аспектів цінності права: а) як явище, сенс: якого полягає в реалізації ідеї права (власна цінність права); б) як особливий соціальний регулятор суспільних відносин (інструментальна цінність); в) як здобуток культури людства (історико-культурна цінність).

Власна цінність права пов'язана з його сутнісними характеристиками. Вона полягає в тому, що право є втіленням ідей свободи, рівності, толерантності, гуманізму і справедливості, які, власне, і становлять його сутність. Саме як явище, що протистоїть свавіллю і беззаконню і в той же час забезпечує простір для впорядкованої соціальної свободи і активності, право саме по собі посідає значуще місце в соціальному житті. Іншими словами, право в ідеалі (ідея права) – це цінність упорядкованої соціальної свободи, справедливості, консенсусу.

Право є засобом забезпечення (гарантування) свободи і засобом її обмеження. З одного боку, саме в праві свобода одержує свій найбільш концентрований вираз, у ньому вона реально матеріалізується, об'єктивується, існує в конкретних правових формах, принципах, інститутах. З другого боку, в праві закріплюється не абсолютна свобода суб'єктів права, а тільки її певна міра, яка об'єктивно зумовлена і визначається з урахуванням системи відповідних концептуальних засад. Право виступає загальним масштабом і рівною мірою здійснення свободи в спільному житті людей. Право не усуває усі

відмінності між різними індивідами, зумовлені їх здібностями і конкретними життєвими обставинами, а тільки формалізує і впорядковує ці відмінності за єдиною підставою, закріплюючи рівні можливості набуття тих або інших благ і забезпечуючи їх однаковою для всіх юридичною процедурою реалізації. Цінність права як явища, сутністю котрого є справедливість, полягає в тому, що воно виступає і засобом, і результатом пошуку розумного балансу, рівноваги, пропорційності між «особистою свободою і загальним благом», проступком і покаранням, витратами (втратами) і придбаннями тощо.

Інструментальна цінність права зумовлюється передусім його особливими зовнішніми формальними властивостями: нормативністю, системністю, формальною визначеністю, загальнообов'язковістю та ін. Вона полягає в тому, що право: 1) виступає засобом розподілу основних матеріальних і духовних соціальних благ (через нормативне впорядкування фундаментальних суспільних відносин – власності, виробничих, сімейних, фінансових, політичних, духовних і т. д.); 2) містить низку специфічних правових засобів, необхідних для користування соціальними благами, – суб'єктивне право і юридичний обов'язок, юридична відповідальність, засоби процесуально-процедурного характеру тощо; 3) встановлює засоби і процедури охорони, захисту соціальних цінностей; 4) виступає ефективним і гуманним засобом розв'язання соціальних конфліктів; 5) унормовує поведінку різноманітних соціальних суб'єктів, гарантуючи порядок.

Історико-культурна цінність права полягає в тому, що воно належить до фундаментальних цінностей світової культури, вироблених людством у перебігу його розвитку. В такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, як втілення гуманістичних прагнень людства, як результат боротьби за свободу і справедливість.

Ці три аспекти цінності права проявляються у загальнолюдському, загальносоціальному та особистісному вимірах.

Загальнолюдський (загальноцивілізаційний) вимір, тобто його цінність для людства в цілому, полягає в тому, що воно виступає найгуманнішим, єдиним

прийнятним засобом розв'язання глобальних проблем сучасності (обмеженість ресурсів і боротьба за них, екологічна криза, регіональні воєнні конфлікти, релігійні та етнічні конфлікти тощо). Право як утвердження ідей гуманізму, соціальної свободи і справедливості, цінностей демократії виступає необхідною основою міжнародних відносин, засобом, здатним забезпечити гармонійне співіснування людства в цілому.

Загальносоціальний вимір, тобто цінність права для усього суспільства, проявляється в тому, що право: 1) сприяє формуванню суспільних відносин, необхідних для нормального розвитку та існування суспільства; 2) гарантує безпеку, впорядкованість та гармонізацію суспільних відносин, стабільність соціальної системи, цілісність, солідарність соціуму; 3) забезпечує подальший розвиток суспільних відносин. Таке значення права для суспільства зумовлено тим, що воно, по-перше, вносить універсальні загальні начала в життєдіяльність суспільства; по-друге, забезпечує правильне поєднання інтересів окремих осіб і суспільства в цілому; по-третє, здатне протистояти свавіллю, насильству, деструктивним соціальним явищам; по-четверте, його зміст становлять правила поведінки, що сформувалися на основі повторюваних суспільних відносин, а відтак, є результатом соціального відбору. Правом стають лише ті норми, зміст яких відповідає інтересам суспільства, які здатні забезпечити стабільність, прогресивний розвиток суспільства, адекватне історичним умовам поєднання індивідуального і суспільного інтересів.

Особистісний вимір, тобто цінність права для окремого індивіда, полягає в тому, що воно здатне задовольняти потребу людини в свободі і встановлює певний порядок її використання. Аби забезпечити своє існування і розвиток в суспільстві, стати особистістю, людина повинна мати певні можливості для власних свідомих дій стосовно інших людей, їх організацій, спільнот, природи, можливості для активної життєдіяльності, самореалізації. Певна сукупність таких можливостей характеризує стан свободи, який виступає найбільш загальною, найважливішою передумовою задоволення будь-яких потреб людини, є універсальною потребою особистості. Отже, особистісна цінність

права виражається в тому, що воно: а) тією чи іншою мірою наділяє особистість свободою; б) встановлює певний порядок її використання для оволодіння різними благами, що сприяють всебічному і повному розвиткові особистості.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, право, як і будь-яке інше явище, створене людиною, пов'язане з її існуванням і розвитком, підлягає аналізу з погляду ціннісного підходу. Визначити цінність права означає з'ясувати ідею права, його основне цільове призначення, позитивну роль у життєдіяльності соціуму або окремих індивідів. Право є цінним, оскільки здатне внаслідок своїх змістовних і формальних властивостей задовольняти потреби, бути інструментом реалізації і погодження інтересів тощо.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Основні підходи до праворозуміння виділяються залежно від характеру вирішення головних питань, а саме: що таке право, що є критерієм для оцінки права, яке обґрунтування обов'язкової сили права та ін. На базі різних поглядів і підходів склалися різні правові школи і напрямки в дослідженні права. Коротко охарактеризуємо деякі з них.

2. Право слід розуміти як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою.

3. Ознаки права можна поділити на дві групи: соціальні та юридичні. Соціальні ознаки сучасного права – це передусім ті ознаки, що забезпечують втілення у праві ідеалів справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Ці ідеали мають як загальнолюдський, так і конкретно-історичний характер, визначають обов'язкову спрямованість права в бік соціального прогресу і проявляються у такій ознаці права, як здатність виступати засобом справедливої міри свободи і рівності людей у суспільстві.

4. В юридичній науці функції права розглядають як головні напрямки його впливу на суспільні відносини або як реалізацію його соціального призначення. Слід зазначити, що обидві погляди характеризують дві різні властивості права, а тому поняття функцій права має охоплювати обидва названі аспекти. Функції права – це головні напрямки впливу права на суспільні відносини, які визначаються соціальним призначенням права в різних сферах суспільного життя. Важливим є поділ функцій права за сферами його впливу. З огляду на цей критерій вони поділяються на соціальні та власне юридичні функції права.

5. Право, як і будь-яке інше явище, створене людиною, пов'язане з її існуванням і розвитком, підлягає аналізу з погляду ціннісного підходу. Визначити цінність права означає з'ясувати ідею права, його основне цільове призначення, позитивну роль у життєдіяльності соціуму або окремих індивідів. Право є цінним, оскільки здатне внаслідок своїх змістовних і формальних властивостей задовольняти потреби, бути інструментом реалізації і погодження інтересів тощо.

ТЕМА № 9. ФОРМИ ПРАВА
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття і види форм(джерел) права
2. Юридична природа законів та підзаконних актів
3. Нормативні акти України: види, значення, особливості та межі їх дії

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андріанов К. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини / К. Андріянов // Право України. — 2002. — № 3. — С. 27-31.
2. Бірюкова А. Співвідношення звичаю та закону: історичний аналіз / А. Бірюкова // Право України. — 2008. — № 3. — С. 41-43.
3. Борденюк В. Теоретичні аспекти співвідношення правових актів державного управління та актів органів місцевого самоврядування / В. Борденюк // Право України. — 2004. — № 11. — С. 16-21.
4. Буша Н. Місце правового звичаю серед форм (джерел) права України / Н. Буша // Юридична Україна. — 2011. — №1 (97). — С. 23-27.
5. Васильев Р. Ф. О понятии правового акта / Р. Ф. Васильев // Вестник Московского ун-та. — 1998. — № 5. — С. 3-25.
6. Гайворонський В. Джерела права / В. Гайворонський // Вісник АПрН України. — 2001. — № 3. — С. 5-6.
7. Головатенко В. Правові акти Президента України: юридична природа, статус, функції / В. Головатенко // Право України. — 2004. — № 3. — С. 14-18.
8. Євграфова Є. Доктрини та концепції у правовій системі України: форми і сфери застосування / Є. Євграфова // Право України. — 2010. — № 5. — С. 77-84.

9. Заєць А. Роль правової доктрини і правових ознак у дефінітивній ідентифікації права / А. Заєць // Вісник АПрН України. — 1997. — № 4. — С. 54-58.
10. Калиник А.Ю. Форма (источник) права как категория в теории государства и права / А. Ю. Калиник, С. А. Комаров // Правоведение. — 2000. — № 6. — С. 3-8.
11. Лившиц Ю. Конституционность нормативного акта / Ю. Лившиц // Право Украины. — 1994. — № 11-12. — С. 36-37.
12. Максимов А. А. Прецедент как один из источников английского права / А. А. Максимов // Государство и право. — 1995. — № 2. — С. 97-102.
13. Матвієнко І. О. Про співвідношення закону й права в юридичній науці / І. О. Матвієнко // Вісник ЛІВС МВС України. — Луганськ : РВВ ЛІВС. — 2002. — Вип. 1. — С. 17-23.
14. Мурашин О. До питання про поняття правового акта / О. Мурашин // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 12-15.
15. Мурашин О.Г. Поняття, суть та юридичні властивості актів прямого народовладдя / О. Г. Мурашин // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1999. — № 1. — С. 20-29.
16. Муромцев Г. И. Источники права. Теоретические аспекты проблеми / Г. И. Муромцев // Правоведение. — 1992. — № 2. — № 12-15.
17. Назаренко Є. Закон у системі нормативних актів України / Є. Назаренко // Право України. — 1995. — № 12. — С. 11-18.
18. Овчаренко І. М. Місце конституційних законів у системі законодавства України / І. М. Овчаренко // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1999. — № 4. — С. 46-51.
19. Онуфрієнко О. В. Інструментально-правова якість закону: загальнотеоретичний аспект / О. В. Онуфрієнко // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2001. — № 4. — С. 78-88.

20.Погорілко В. Джерела конституційного права України: поняття, види і система / В. Погорілко, В. Федоренко // Право України. — 2002. — № 3. — С. 8-16.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття і види форм (джерел) права, юридичну природа законів та підзаконних актів, зазаначити види, значення, особливості та межі дії нормативних актів України.

ВСТУП

Як цілісне явище соціальної дійсності право має певні форми свого вираження. В науці розрізняють внутрішню і зовнішню форми права. Під внутрішньою формою права розуміють його структуру, систему елементів, що складають зміст цього явища. Під зовнішньою формою – об'єктивізований комплекс юридичних джерел, що формально закріплюють правові явища і дозволяють адресатам знайомитися **з** їх реальним змістом і користуватися ними.

В юридичній літературі відзначається, що форма права характеризується певними особливостями: вона повинна нормативно закріплювати волю громадян, обумовлюватись існуючим соціально-економічним базисом, забезпечувати політичну владу, виражати інтереси суспільства (його більшості), утверджувати пріоритетне значення законів як найбільш демократичної форми вияву інтересів, демократичної процедури підготовки і проходження нормативних актів у правотворчому органі.

І. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ФОРМ (ДЖЕРЕЛ) ПРАВА

При висвітленні цієї теми терміни "форма права" і "джерело права" використовуються в одному і тому ж значенні зовнішньої форми об'єктивізації, виразу права. Тобто **юридичними джерелами,** або формами права *є офіційні форми зовнішнього вираження і закріплення правових норм, що діють у певній державі.*

Першою історичною формою (джерелом) права є **правовий звичай,** *під яким розуміється санкціоноване державою правило поведінки, яке утвердилось у суспільстві як простий звичай у результаті багаторазового повторення впродовж тривалого часу і яке стало традицією, тобто правило, яке передавалось від покоління до покоління до того часу, поки не потрапило в орбіту*

державних інтересів. Не кожний звичай стає правовим, а тільки той, який відповідає інтересам певної групи людей, тієї чи іншої соціальної спільності або суспільства в цілому.

Місце звичаю в системі джерел права у різні епохи було різним. Він займав домінуюче становище у процесі становлення правових систем, а в сучасних умовах – це форма права, яка зустрічається рідко. Так, у романо-германській правовій сім'ї роль звичаю дуже обмежена. У цілому, за винятком Італії, він втратив характер самостійного джерела права. Навіть в Англії, де традиції часто-густо мають загальнообов'язкове значення, звичаї діють лише в обмеженій сфері суспільних відносин. Вони є в торговому праві та окремих інститутах кримінального права (наприклад, участь присяжних у певних юридичних справах).

Під юридичним прецедентом *розуміємо письмове або усне рішення судового або адміністративного органу, яке стало нормою, еталоном, зразком (правилом поведінки) при розгляді всіх подібних справ у майбутньому.* Дане первинне рішення є обов'язковим для всіх, іншими словами, воно отримує державну підтримку.

Таким чином, державою визначається рішення, яке стосується конкретної, індивідуальної справи в якості загальної норми. Правила, які є в судових рішеннях, згідно з англійським правом використовуються і в майбутньому, інакше буде порушено стабільність загального права, поставлено під загрозу необхідність його існування. Загальне право в Англії в основному складається із судових рішень. Там створилася система правил дії прецеденту:

а) рішення, винесене палатою лордів, є обов'язковим не тільки для неї, а й усіх інших судів;

б) рішення, прийняті апеляційним судом, обов'язкові для всіх інших, крім палати лордів;

в) рішення, прийняті Вищим судом правосуддя, обов'язкові для нижчих судів. Конституційний суд у Німеччині користується

правомнормотворчої діяльності, в тому числі і шляхом встановлення прецедентів.

Характерною особливістю прецедентної форми права є те, що всі подальші рішення можуть вносити окремі зміни в раніше сформований прецедент, які в свою чергу також стають нормою права.

У сучасних умовах недосконалості правотворчої діяльності, інколи значного відставання від суспільних відносин існуючих форм незалежної і самостійної судової влади, прецеденти судового тлумачення, на наш погляд, мають посісти належне їм місце. Особливо це повинно стосуватися роботи Конституційного Суду України, рішення якого мають значення не тільки для судової, а й для законодавчої та виконавчої влад.

Нормативний договір – *правило поведінки загального характеру, що встановлюється за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою.*

Міжнародно-правові акти – *норми міжнародного співтовариства, які із санкції держави поширюються на її території.*

Нормативний акт – *це письмовий документ компетентного суб'єкта права, в якому закріплюються правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою.* Він є основним джерелом романо-германської правової сім'ї (правової системи України) і має ряд переваг перед іншими джерелами права.

1. Нормативний акт може бути оперативно виданий і змінений у будь-якій своїй частині, що дозволяє відносно швидко реагувати на соціальні процеси в суспільстві.

2. Нормативні акти, як правило, відповідним чином систематизовані, що дозволяє легко віднайти потрібний документ для застосування і реалізації.

3. Нормативні акти дозволяють точно фіксувати зміст правових норм, що сприяє проведенню єдиної політики, не допускати довільного тлумачення і застосування норм.

4. Нормативні акти підтримуються і охороняються державою.

Від нормативно-правових актів слід відрізняти офіційні юридичні документи, котрі не містять норм права. Наприклад, акти затвердження положень, правил, статутів чи акти, що складаються з декларацій, закликів. Практичне значення має розрізнення нормативно-правових актів і актів застосування норм права, тому що останні містять не правила загального характеру, а індивідуальні приписи, адресовані певним суб'єктам і призначені для вирішення конкретних юридичних справ, засвідчення тих чи інших фактів.

Нормативно-правові акти:

а) диференційовані, оскільки механізм держави має розгалужену структуру органів із відповідними правотворчими повноваженнями і значним обсягом інших функцій, які реалізуються шляхом видання юридичних актів;

б) мають відповідну ієрархію (за умови провідної ролі конституції), оскільки ця система базується на основі різної юридичної сили актів, у результаті чого джерела права нижчих інстанцій знаходяться в залежності стосовно відповідних джерел вищих інстанцій і не можуть їм протиставлятися;

в) конкретизовані за предметом правового регулювання, суб'єктами виконання і реалізації права, вказівки на яких вміщені в джерелах.

Види нормативних актів. Нормативно-правові акти класифікуються за різними критеріями:

1)за суб'єктами ухвалення – на акти органів держави, народу в процесі референдуму, територіальних громад, громадських об'єднань, трудових колективів, посадових осіб, спільні акти органів держави і недержавних формувань та ін.;

2)за юридичною силою – на закони і підзаконні нормативні акти;

3)за сферою дії – на загальнообов'язкові, спеціальні, локальні;

4)за ступенем загальності правових норм – на загальні і конкретизаційні;

5)за характером волевиявлення – на акти встановлення, зміни та скасування норм права;

6)за галузями законодавства – на цивільні, кримінальні, кримінально-процесуальні та ін.;

7)за часом дії – визначено-строкові й невизначено-строкові.

Найбільш поширеною вважається класифікація нормативних актів за їх юридичною силою.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, юридичними джерелами, або формами права є офіційні форми зовнішнього вираження і закріплення правових норм, що діють у певній державі.

Першою історичною формою (джерелом) права є правовий звичай, під яким розуміється санкціоноване державою правило поведінки, яке утвердилось у суспільстві як простий звичай у результаті багаторазового повторення впродовж тривалого часу і яке стало традицією, тобто правило, яке передавалось від покоління до покоління до того часу, поки не потрапило в орбіту державних інтересів.

ІІ. ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЗАКОНІВ ТА ПІДЗАКОННИХ АКТІВ

Закон – *нормативний акт вищої юридичної сили, який регулює найважливіші суспільні відносини.* Він приймається органом законодавчої влади або референдумом і є основною категорією законодавчої системи, тому його вивчення посідає центральне місце в юридичній теорії. Теорія закону сформулювала такі основні його ознаки:

1.Закон приймається лише законодавчим органом представницького характеру або населенням держави в порядку референдуму. Це забезпечує певний рівень демократизму процесу правотворчості, оскільки прийнятий таким чином нормативно-правовий акт найповніше відображає інтереси соціальних груп і уможливлює їх урівноваження.

2.Закон у межах своєї дії регулює найважливіші суспільні відносини, що зумовлює його високу ефективність.

3.Закон має найвищу юридичну силу в системі нормативних актів країни. Будь-який інший правовий акт приймається на основі, на виконання і відповідно до закону. Акт, який суперечить закону, скасовується в установленому порядку, або дія його призупиняється до усунення протиріч. Вказана сила закону забезпечує його верховенство, підтримує ієрархічність та єдність системи

нормативних актів.

4.Закон має загальний характер. Він не може врахувати особливостей усіх життєвих випадків у регульованій ним сфері суспільних відносин. Усі інші акти приймаються з метою конкретизації та деталізації законоположень. Загальність законоположення забезпечує єдність нормативно-правових та індивідуальних правових актів.

5.Як різновид нормативних актів закон встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, має належну форму, породжує юридичні наслідки та гарантується державою.

6.Закон є стабільним нормативним актом. У разі необхідності він доповнюється, змінюється чи скасовується чітко визначеним колом суб'єктів та у певному порядку.

7.Закон має відповідну структуру, тобто організацію змісту, доцільне розміщення нормативних приписів та правові атрибути. Правильний розподіл правового матеріалу в тексті закону надає його структурі чіткості, логічної послідовності й допомагає швидко орієнтуватись у змісті закону, сприяє засвоєнню та виконанню його положень усіма суб'єктами права.

Елементами структури закону є:

- найменування органу, що прийняв акт;
- назва закону;
- преамбула;
- правові приписи закону та наслідки їх невиконання;
- скасування законом інших нормативних правових приписів;
- норми щодо опублікування закону та набуття ним чинності;
- підпис відповідної посадової особи.

8.Закон є нормативним актом, що приймається в особливому процесуальному порядку, який називається законодавчим процесом. В Україні він визначається Конституцією, регламентом Верховної Ради та окремими законами і складається з ряду послідовних стадій.

9.Закон охороняється і гарантується державою, яка забезпечує необхідні

умови для виконання законів і застосовує заходи примусового характеру до суб'єктів, які не виконують або порушують вимоги законів.

10. Закон приймається відповідно до вимог логіки, стилю і мови, що сприяє однаковому і точному його розумінню та застосуванню, підвищенню ефективності системи нормативних актів у цілому.

Як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили щодо інших нормативно-правових актів закон разом із тим повинен відповідати Конституції, тобто бути конституційним актом. Згідно з Конституцією України (ст. 8) закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі й мають відповідати їй. Так само Конституцією визначається коло, рівень і межі виключного законодавчого регулювання суспільних відносин. Одні з них регулюються законами у повному обсязі; щодо інших відносин у законодавчому порядку встановлено лише основні засади, решта відносин регулюється підзаконними нормативними актами.

Виключно законами України у повному обсязі визначаються, наприклад, права та свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадян; громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців і осіб без громадянства; права корінних народів і національних меншин; порядок застосування мов тощо.

З широкого кола найважливіших суспільних відносин законом визначаються лише засади або основи, зокрема: засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації; правові засади і гарантії підприємництва; основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці та зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури, охорони здоров'я; засади використання природних ресурсів; засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи; основи національної безпеки, організації збройних сил України і забезпечення громадського порядку тощо.

Виключно законами України регулюються такі форми прямого народовладдя, як вибори і референдуми, оскільки їх організація і порядок проведення визначаються лише законами. Регулювання інших форм безпосередньої демократії (народні обговорення тощо) допускається підзаконними актами.

Класифікація законів здійснюється на основі різних критеріїв:

а) *за юридичною силою* – конституційні закони, що закріплюють засади суспільного і державного ладу та є юридичною базою поточного законодавства (Конституція; закони, що вносять зміни до Конституції, доповнюють або конкретизують положення Основного Закону); поточні закони, що приймаються на основі та на виконання конституційних законів і становлять поточне законодавство;

б) *за суб'єктами законотворчості* – закони прийняті: в результаті референдуму; вищим законодавчим органом держави;

в) *за предметом регулювання* – закони конституційні, адміністративні, цивільні, кримінальні, процесуальні тощо;

г) *за характером регулювання* – органічні закони, тобто внутрішньо узгоджені, що відзначаються високим рівнем нормативних узагальнень і спрямовані па комплексне урегулювання суспільних відносин; виключні закони, що приймаються за надзвичайних обставин поза планом законотворчих робіт;

д) *за обсягом дії на суб'єктів* – загальні закони (поширюються на всіх суб'єктів незалежно від їх статусу); закони соціальні (регламентують діяльність чітко окреслених груп суб'єктів), які мають особливий статус.

Підзаконні нормативні акти входять до системи джерел права і є носіями основних властивостей, виразниками принципів, що притаманні цій системі.

Ознака підзаконності притаманна більшості нормативно-правових актів і є досить характерною для правотворчої діяльності.

Отже, підзаконний нормативний акт – це письмовий документ уповноваженого суб'єкта, прийнятий на підставі та у виконання закону, в якому

закріплені правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою.

Підзаконні нормативні акти можна поділити на чотири основні самостійні групи:

1)загальні;

2)місцеві;

3)відомчі;

4)локальні.

До першої групи варто віднести нормативні акти, що можуть бути прийняті правотворчими суб'єктами загальної компетенції.

Місцеві підзаконні нормативні акти приймаються територіальними суб'єктами і поширюються на осіб, які перебувають на цій території.

Відомчі нормативні акти приймаються суб'єктами спеціальної, галузевої компетенції і поширюються на всі організації та осіб, що входять до цього відомства, або їх окрему частину. Вони присвячені питанням, що мають внутрішнє значення для певного відомства, міністерства, державного комітету та ін.

Локальні підзаконні нормативні акти містять у собі норми, предметом яких є внутрішні відносини, що складаються у межах якого-небудь підприємства, установи, організації. Такі нормативні акти мають багато схожих із відомчими актами рис. Однак їх зміст і юридична сила більш обмежені. Локальні нормативні акти є актами внутрішньої дії в суворому розумінні слова, виражають засади децентралізації у нормативному регулюванні.

У юридичній літературі розглядається кілька формул підзаконності нормативних актів: "прийнятий на виконання закону", "прийнятий у межах повноважень, що надані законодавством", "прийнятий на підставі закону". Проте єдиною для всіх нормативних актів загальною формулою підзаконності є формула "на підставі та на виконання закону", всі ж інші, на наш погляд, випливають із неї і не є спеціальними для актів тих чи інших суб'єктів правотворчості. Поділяти ж формулу "на підставі та на виконання закону" на дві

самостійні частини, як це іноді трапляється, на нашу думку, недоцільно, оскільки саме сукупність її елементів дає нам повне уявлення про підзакопність нормативних актів, їх мету, завдання і місце у системі джерел права.

Формула "на підставі та на виконання закону" випливає з таких ознак закону як його вища юридична сила і первісність. "На підставі закону" означає "на базі і у суворій відповідності з ним". Ця формула відбиває одну загальну рису змісту підзаконних нормативних актів: вони базуються на законі, а також одну загальну особливість їх юридичної сили: вони закону не суперечать.

Формули підзаконності означають відповідність підзаконних нормативних актів не тільки законам, а й іншим актам, що мають більшу юридичну силу. Однак головною вимогою, що висувається до підзаконних актів, є вимога відповідності передусім саме законам. В іншому разі саме поняття підзаконності втрачає своє значення. Кожний підзаконний нормативний акт безпосередньо чи опосередковано через акти більш високої юридичної сили, які теж мають відповідати загальній формулі підзаконності, не повинен суперечити актам, що мають вищу юридичну силу.

Друга частина формули – "на виконання закону" – зумовлена тим, що у законі за загальним правилом набувають свого закріплення найбільш значущі, типові й стійкі відносини, підзаконні ж нормативні акти покликані здійснювати більш конкретне правове регулювання. Законодавча діяльність держави ставить за мету закріпити основні правові принципи і найбільш загальні правові норми. Підзаконні ж акти дають змогу охопити велике коло подробиць, рис, особливостей, які не можуть бути враховані у рамках закону. З цього приводу можна сказати, що норма права (якщо вона сформульована неказуїстично) – це таке загальне правило, яке обов'язково у своєму застосуванні конкретизується в інших, підпорядкованих цій нормі, правилах. Така норма досить часто не може бути безпосередньо застосована до конкретного життєвого випадку. Вона потребує для цього опосередкування іншими нормами, які також є загальними, але більш конкретизованими правилами.

Деталізація і конкретизація норм закону може виражатися як у встановленні окремих норм, так і у прийнятті нових нормативних актів, а в ряді випадків і системи таких актів. Зазначимо, що конкретизація норм закону в підзаконних нормативних актах дає можливість враховувати розвиток відносин, що регулюються, і вносити зміни до їх регламентації у межах закону.

На жаль, підзаконна нормотворчість у ряді випадків дає приклади суперечливої "конкретизації" конституційних та інших законодавчих положень. У підзаконних нормативних актах час від часу допускається пряме порушення положеньзакоцу, його "обхід". Така "конкретизація" не тільки не гарантує реалізацію правових норм, а навпаки – у багатьох випадках перекручує їх соціально-юридичний зміст, призводить до падіння престижу права і законності, втрат у правовому вихованні людей. У зв'язку з тим, що такі випадки трапляються досить часто, і втрати, пов'язані з цим, зростають, вельми важливим є з'ясування появи причин таких негативних елементів правосвідомості, вивчення механізму забезпечення підзаконності, ефективності форм конституційного нагляду.

Розглядаючи формулу "на виконання закону", ми знову повертаємося до того, що підзаконні нормативні акти є невід'ємною частиною системи джерел права, несуть на собі її риси і особливості. Схематично цю систему можна відобразити таким чином. Центр системи – Конституція. Від конституції векторами по радіусах розташовані акти, що розвивають її положення. Перший після Конституції рівень у такій ієрархії – похідно-розвиваючі нормативні акти. Як правило, у таких актах відбивається конституційна норма, а потім дається її розвиток і конкретизація. Більшість актів на цьому рівні мають форму законів. За похідно-розвиваючими актами, тими ж радіальними векторами, але поодаль від центру, розташовуються нормативні акти, які можна назвати актами конкретизації й деталізації. В них містяться норми, що випливають за своїм змістом із похідно-розвиваючих актів і конкретизують та деталізують їх окремі положення. На цьому рівні більшість нормативних актів є підзаконними.

Звичайно, подібні схеми багато в чому умовні. Не завжди і не у всіх галузях права, і не у всіх груп суспільних відносин навіть у рамках однієї, окремо взятої галузі додержується такий ланцюжок нормативних актів. Але якщо розкласти їх у порядку, що зумовлений ступенем деталізації конституційних положень, ми отримаємо найбільш чітке уявлення про місце підзаконних нормативних актів у системі джерел права, наочну демонстрацію формули "на виконання закону".

Таким чином, формула "на виконання закону" означає: "у розвиток положень закону", "з метою організації виконання закону". Визначити її тільки як прийняття підзаконних актів на підставі прямого припису закону було б не зовсім точно. Прийняття нормативних актів може бути безпосередньо передбачено законом; у законі може бути побічна вказівка на необхідність прийняття підзаконного нормативного акта (наприклад, Кодекс законів про працю України у гл. II передбачає прийняття колективного договору).

Стосовно ж формули "прийнятий у межах повноважень, що надані законодавством", то вона, як уявляється, охоплюється загальною формулою "на підставі та на виконання закону". Законом у переважній більшості випадків передбачається не тільки форма, в яку мають бути втілені правові приписи, але також компетенція, тобто повноваження і предмети відання суб'єктів, що здійснюють свою нормотворчу діяльність тільки на підставі і тільки у виконання приписаних законом положень. Прийняття компетентними суб'єктами нормативних актів у межах їх повноважень і з певного кола питань є обов'язковою умовою їх законності, а не незаконності.

Окрім загальної формули підзаконності, якій мають відповідати усі без винятку нормативні підзаконні акти, можуть існувати і конкретні формули.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, закон – нормативний акт вищої юридичної сили, який регулює найважливіші суспільні відносини. Він приймається органом законодавчої влади або референдумом і є основною категорією законодавчої системи, тому його вивчення посідає центральне місце в юридичній теорії.

Підзаконний нормативний акт – це письмовий документ уповноваженого суб'єкта, прийнятий на підставі та у виконання закону, в якому закріплені правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою.

Локальні підзаконні нормативні акти містять у собі норми, предметом яких є внутрішні відносини, що складаються у межах якого-небудь підприємства, установи, організації. Такі нормативні акти мають багато схожих із відомчими актами.

ІІІ. НОРМАТИВНІ АКТИ УКРАЇНИ: ВИДИ, ЗНАЧЕННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТА МЕЖІ ЇХ ДІЇ

Реформація нашого суспільства відбувається у несприятливих умовах. Нам конче потрібна державно-правова стабільність, гарантом якої є Конституція України, в якій закладено принципи розбудови незалежної, демократичної, правової держави. Також першочерговою умовою розвитку юридичної науки, подолання її відставання є визначення методології наукових досліджень, забезпечення розробки фундаментальних наукових ідей, усунення проявів догматизму і коментування, відриву юридичних наукових досліджень від потреб практики.

Основні зусилля науковців-юристів у сучасний період мають бути зосереджені на теоретичній розробці проблем побудови Української правової держави.

Неабияку роль має відіграти прийняття нових, вкрай необхідних нормативно-правових актів, які б регулювали весь спектр суспільних відносин, що виникають у державі.

Залежно від юридичної сили, значення і місця в системі законодавства *Закони України* поділяються на три великі групи:

1. Конституційні закони або основні: Конституція (Основний Закон) України, Закон «Про громадянство», закони про вибори тощо);

2. Звичайні або поточні закони, які регулюють інші важливі суспільні відносини. Наприклад, Закони «Про статус суддів», «Про підприємництво»;

3. Надзвичайні закони, які приймаються в необхідних випадках,

передбачених Конституцією; таких законів Україна поки що не має.

За суб'єктами прийняття закони поділяються на такі, що прийняті Верховною Радою України; народом України в ході всеукраїнського референдуму (до останнього часу не існують); закони колишнього СРСР, які регулюють відносини, що не регламентовані законами України і не суперечать Конституції і законам України.

Основні види *підзаконних нормативно-правових актів:*

- укази й розпорядження Президента України;
- постанови Верховної Ради України та інші акти;
- нормативні акти Автономної Республіки Крим;
- постанови Кабінету Міністрів України;
- міжнародні договори України; укладені і належним чином ратифіковані (схвалені, санкціоновані, затверджені) Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм цього законодавства. Юридична сила таких договорів визначається тим органом, яким вони ратифіковані;
- інструкції, вказівки і нормативні накази керівників міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, господарського управління і контролю;
- інструкції та нормативні накази міністерств, керівників відомств С РС Р щодо питань, поки що не врегульованих відповідними нормативно-правовими актами України;
- нормативні акти відділів, інших служб місцевих органів державної виконавчої влади, господарського управління і контролю, які торкаються прав, свобод і законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер;
- постанови правління Національного банку України;
- рішення територіальних громад;

- рішення сільських, селищних, районних у містах, обласних і районних рад. Види специфічних юридичних актів в Україні, які можуть набувати нормативно-правового значення:
- акти прямого волевиявлення населення, що фіксують результати всеукраїнського або місцевих референдумів;
- окремі рішення певних громадських об'єднань (акти делегованої або санкціонованої державою правотворчості таких об'єднань);
- окремі рішення трудових колективів (рішення зборів і рад трудових колективів). *Юридичні властивості нормативно-правових актів:*
- такі акти є формально-обов'язковими волевиявленнями уповноваженого суб'єкта;
- містять правила поведінки загального характеру;
- приймаються органами держави, посадовими особами (або у деяких випадках, передбачених законом, іншими суб'єктами);
- мають точно визначені зовнішні реквізити (ознаки);
- публікуються у спеціальних (офіційних) виданнях;
- поширюють свою чинність на певний час, територію, коло суб'єктів. Термін, протягом якого нормативно-правовий акт зберігає свою чинність, може визначатися вказівкою певного календарного періоду, позначенням певної дати, вказівкою на конкретні події, з перебігом або настанням яких закінчується, вичерпується чинність цього акта.

Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, є Основним Законом і актом вищої юридичної сили, що обумовлює прийняття законів та інших нормативно-правових актів на основі Конституції і у повній відповідності з нею.

Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Верховна Рада приймає закони, постанови та інші акти (ст. 91). Закони України набирають чинності через 10 днів після їх офіційного оприлюднення, якщо інше не визначено самими законами, але не раніше дня їх опублікування. Вони підлягають офіційному опублікуванню протягом 15-ти днів після підписання і

прийняття до виконання Президентом України. Офіційним (щодо законів України, а також інших актів Верховної Ради України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України) є опублікування тільки в таких друкованих виданнях: "Голос України", "Урядовий кур'єр", "Відомості Верховної Ради України", "Офіційний вісник України"[1].

Постанови та інші акти Верховної Ради України нормативного характеру набирають чинності через 10 днів після їх офіційного оприлюднення, якщо інше не визначено самими актами, але не раніше дня їх опублікування 1¾ офіційному друкованому виданні.

Закони, інші рішення, прийняті референдумом, оприлюднюються у встановленому законодавством України порядку опублікування правових актів Верховної Ради України та місцевих рад і вводяться вдію з моменту їх опублікування, якщо у самому законі, рішенні не визначено інший термін. Датою прийняття закону, рішення вважається день проведення референдуму.

Укази і розпорядження Президента України за своєю юридичною природою поділяються на нормативні і ненормативні (наприклад, нагородження відзнакою конкретної людини). Ненормативні укази не містять норм права і відносяться до числа актів застосування права. За допомогою указів законодавчого характеру Президент у разі необхідності вносить зміни до діючих законодавчих актів. Всі укази за юридичною силою стоять після законів.

Укази і розпорядження Президента набирають чинності через 10 днів після їх офіційного оприлюднення, якщо інше не визначено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні.

Ухвалені Урядом України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази Президента України з економічних питань, не врегульованих законами (до 28 червня 1999 р.), набирають чинності через 30 календарних днів (за винятком днів міжсесійного періоду) після подання, одночасно з виданням таких указів. Укази і розпорядження Президента є обов'язковими до виконання на території України.

Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради Міністрів не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим. Нормативно-правові акти публікуються втому ж порядку, що і закони та інші акти України.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів у межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Постанови Кабінету Міністрів України переважно носять загальний характер і є нормативно-правовими актами, а розпорядження, як правило, приймаються з конкретних питань і не мають нормативного характеру. У зв'язку з тим, що Кабінет Міністрів є вищим органом державної виконавчої влади, його акти в системі законодавства стоять за юридичною силою після актів Верховної Ради і Президента України. Разом із тим вони мають переважаюче значення стосовно нормативно-правових актів інших органів, тобто обов'язкові до виконання на всій території України. Всі акти підвідомчих Кабінету Міністрів України органів повинні відповідати його нормативно-правовим актам.

Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, які не визначають права та обов'язки громадян, набирають чинності з моменту їх прийняття, якщо більш пізній термін набрання ними чинності не передбачений цими актами.

Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, які визначають права та обов'язки громадян, набирають чинності з дня, передбаченого ними актами, але не раніше з дня їх опублікування в офіційних друкованих виданнях.

Міжнародні договори України набирають чинності в порядку, передбаченому для інших нормативно-правових актів України, а саме: договори, що потребують ратифікації згідно зі ст. 7 Закону "Про міжнародні договори України", – в порядку, передбаченому для законів України; договори, які не потребують ратифікації, приєднання до яких або прийняття яких провадиться від імені України, – в порядку, передбаченому для указів Президента України. Зазначені договори публікуються у "Відомостях Верховної Ради України", в газеті Верховної Ради України та у "Зібранні чинних міжнародних договорів України"; договори, які не потребують ратифікації, приєднання до яких або прийняття яких провадиться від імені Уряду України, – в порядку, передбаченому для постанов Кабінету Міністрів України. Зазначені договори публікуються у "Зібранні постанов Уряду України" (випуск цього видання з 1997 року припинено) та в газеті Уряду України ("Урядовий кур'єр"); договори, що укладаються від імені міністерств або інших центральних органів державної виконавчої влади України, – з моменту їх підписання або з моменту їх затвердження міністерствами (відомствами), від імені яких договори були підписані.

Постанови та інші акти Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, видані для службового користування або з грифами секретності, офіційно оприлюднюються шляхом розсилки відповідним державним органам і органам місцевого самоврядування та доведення ними до відома підприємств, установ, організацій і осіб, на яких поширюється їхня дія. Вони набирають чинності з моменту отримання їх зазначеними державними органами або органами місцевого самоврядування, якщо органом, який їх видав, не встановлений інший порядок набрання ними чинності.

Накази, положення, інструкції, правила, інші нормативні акти міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, господарського управління і контролю, які стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер, видаються на підставі виконання законів і актів держави, які розповсюджуються на галузь. Разом із тим деякі з них мають міжгалузеве

значення, наприклад, нормативні акти міністерства фінансів. Накази бувають як нормативні, так і індивідуальні. Нормативними наказами переважно затверджуються постанови і положення про підвідомчі установи, організації, правила діяльності підконтрольних даному відомству. Інструкції є нормативно-правовими актами. В них переважно встановлюються приписи з реалізації нормативно-правових актів Президента, Верховної Ради України або Кабінету Міністрів, даються вказівки, як потрібно застосовувати той чи інший нормативний акт.

Нормативно-правові акти, які видає Міністерство внутрішніх справ, – різновид відомчих підзаконних нормативно-правових актів. їх основна мета – конкретизація і деталізація законів і постанов держави та Уряду, галузеве і оперативне керівництво у питаннях боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку. Вони видаються на підставі і відповідно до законів, указів Президента України, а також постанов Верховної Ради та Кабінету Міністрів України. Нормативно-правові акти МВС видаються міністром, його заступниками. Вони, як правило, містять норми, обов'язкові для всіх працівників міністерства, всіх його підрозділів. Однак ці акти можуть мати норми, які регулюють діяльність окремого структурного підрозділу міністерства.

Нормативно-правові акти такого виду набувають чинності через 10 днів після їх державної реєстрації, яка здійснюється Міністерством юстиції України, якщо в них не передбачений більш пізній термін набрання чинності, але не раніше з ДНЯ їх офіційного оприлюднення.

Нормативні акти відділів, управлінь, інших служб місцевих органів державної виконавчої влади, господарського управління і контролю, які стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер, набирають чинності через 10 днів після їх державної реєстрації, яка здійснюється управлінням юстиції обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, якщо в них не передбачено більш пізній термін набрання чинності, але не раніше дня їх офіційного оприлюднення.

Постанови правління Національного банку України, що регулюють відносини, суб'єктами яких є фізичні особи, набирають чинності через 10 днів після їх державної реєстрації, яка здійснюється Міністерством юстиції України, якщо в них не встановлений більш пізній термін набрання чинності, але не раніше дня їх офіційного оприлюднення. Вони не можуть мати зворотної сили.

Постанови правління Національного банку України, що регулюють відносини, суб'єктами яких є не фізичні особи, набирають чинності в термін, встановлений цими постановами, а якщо такий термін не встановлено, то з дня прийняття, і не можуть мати зворотної сили.

Нормативні акти місцевого самоврядування. Уст. 144 Конституції України записано, що органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території. До форм права належать ті рішення, які містять у собі правові норми. Дія нормативних рішень місцевих рад поширюється на територію, підвідомчу даній раді.

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті ради (у разі її створення) у межах своїх повноважень приймає рішення.

Сільський, селищний, міський голова, голова районної у місті, районної, обласної ради у межах своїх повноважень видає розпорядження.

Рішення виконавчого комітету бувають нормативними й індивідуальними, розпорядження – в основному індивідуальні акти. Як виняток (стихійні лиха, епідемії, епізоотії) виконкоми місцевих рад (крім селищних, сільських і районних у містах) мають право приймати рішення, що встановлюють адміністративну відповідальність за порушення їх приписів.

Керівники відділів і управлінь виконкомів видають у межах своєї компетенції накази.

Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування доводяться до відома населення. На вимогу громадян їм може бути видана копія відповідних актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

Рішення сільських, селищних, міських, районних у містах, обласних і районних рад набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо радою не встановлено більш пізній термін введення цих рішень у дію.

Нормативно-правові акти керівників підприємств, установ і організацій. Керівники підприємств, установ і організацій у межах своєї компетенції й відповідно до чинного законодавства мають право видавати накази як індивідуального, так і нормативного характеру. Наказами затверджуються посадові інструкції, різні положення. Вони регламентують переважно питання праці й заробітної плати, робочого часу і часу відпочинку, оплати праці й матеріального заохочення на підприємстві, в установі й організації. Багато з них приймаються адміністрацією за погодженням із профспілками. Такі акти є локальними, оскільки зона їх дії обмежена рамками відповідного підприємства, установи й організації.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, основні зусилля науковців-юристів у сучасний період мають бути зосереджені на теоретичній розробці проблем побудови Української правової держави. Неабияку роль має відіграти прийняття нових, вкрай необхідних нормативно-правових актів, які б регулювали весь спектр суспільних відносин, що виникають у державі. Залежно від юридичної сили, значення і місця в системі законодавства *Закони України* поділяються на три великі групи: Конституційні закони або основні: Конституція (Основний Закон) України, Закон «Про громадянство», закони про вибори тощо); Звичайні або поточні закони, які регулюють інші важливі суспільні відносини. Наприклад, Закони «Про судоустрій і статус суддів», «Про підприємництво»; Надзвичайні закони, які приймаються в необхідних випадках, передбачених Конституцією; таких законів Україна поки що не має.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Юридичними джерелами, або формами права є офіційні форми зовнішнього вираження і закріплення правових норм, що діють у певній державі.

2. Першою історичною формою (джерелом) права є правовий звичай, під яким розуміється санкціоноване державою правило поведінки, яке утвердилось у суспільстві як простий звичай у результаті багаторазового повторення впродовж тривалого часу і яке стало традицією, тобто правило, яке передавалось від покоління до покоління до того часу, поки не потрапило в орбіту державних інтересів.

3. Закон – нормативний акт вищої юридичної сили, який регулює найважливіші суспільні відносини. Він приймається органом законодавчої влади або референдумом і є основною категорією законодавчої системи, тому його вивчення посідає центральне місце в юридичній теорії.

4. Підзаконний нормативний акт – це письмовий документ уповноваженого суб'єкта, прийнятий на підставі та у виконання закону, в якому закріплені правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою.

5. Локальні підзаконні нормативні акти містять у собі норми, предметом яких є внутрішні відносини, що складаються у межах якого-небудь підприємства, установи, організації. Такі нормативні акти мають багато схожих із відомчими актами.

6. Основні зусилля науковців-юристів у сучасний період мають бути зосереджені на теоретичній розробці проблем побудови Української правової держави. Неабияку роль має відіграти прийняття нових, вкрай необхідних нормативно-правових актів, які б регулювали весь спектр суспільних відносин, що виникають у державі. Залежно від юридичної сили, значення і місця в системі законодавства *Закони України* поділяються на три великі групи: Конституційні закони або основні: Конституція (Основний Закон) України, Закон «Про громадянство», закони про вибори тощо); Звичайні або поточні закони, які регулюють інші важливі суспільні відносини. Наприклад, Закони «Про судоустрій і статус суддів», «Про підприємництво»; Надзвичайні закони, які приймаються в необхідних випадках, передбачених Конституцією; таких законів Україна поки що не має.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні форми права.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: форму (джерело) права, зв’язок змісту, сутності та форми права, різноманітність форм права, правовий звичай, його: поняття та характерні риси, правовий прецедент, його види та його застосування..

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 10. НОРМА ПРАВА
(4 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та загальні ознаки норм права
2. Види норм права
3. Структура норми права
4. Спеціалізовані норми права: природа, особливості та значення в правовому регулюванні
5. Співвідношення норми права і припису статті нормативно-правового акта2

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Берг О. В. Некоторые вопросы теории норм права / О. В. Берг // Государство и право. — 2003. — № 4. — С. 19. — С. 54-56.
2. Заморська Л. До питання про визначення категорії «норма права» / Л. Заморська / Право України. — 2011. — № 4. — С. 159-163.
3. Заморська Л. Поняття «нормативність права»: теоретичний аспект / Л. Заморська // Право України. — 2007. — № 6. — С. 26-29.
4. Колошин В. Логічна структура норми права / В. Колошин // Право України. — 1995. — № 7. — С. 44-46.
5. Корнута Р. Вітчизняні погляди на структуру норми права / Р. Корнута // Право України. — 2007. — № 7. — С. 19-20.
6. Погорілко В. Поняття, ознаки, види і структура конституційно-правових норм / В. Погорілко, В. Федоренко // Право України. — 2001. — № 11. — С. 19-23.
7. Пугинский Б.И. О норме права / Б. И. Пугинский // Вестник МГУ. Сер. Право. — 1999. — № 5. — С. 21-25.
8. Сінькевич О. Щодо особливостей норм конституційного права / О. Сінькевич // Право України. — 2002. — № 11. — С. 15-19.

9. Ставицька О. Норма права в системі чинників регулювання соціальних конфліктів / О. Ставицька // Право України. — 2001. — № 10. — С. 13-18.

10. Степанюк О. І. Юридичні властивості норм конституційного права України / О. І. Степанюк // На шляху до правової держави. — Львів, 1992. — Вип. 3. — С. 17-21.

11. Фарматов И. А. Специализированные и специальные нормы права / И. А. Фарматов // Государство и право. — 2003. — № 6. — С. 22-25.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття та загальні ознаки норм права, види норм права, структуру норми права, визначити природу, особливості та значення в правовому регулюванні спеціалізованих норм права, співвідношення норми права і припису статті нормативно-правового акта.

.

ВСТУП

Норма права – це правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою (народом у ході референдуму), елементарна частина права, яка відноситься до нього як частина до цілого. Було доведено, що норма права — це і не форма, і не зміст права в цілому, а саме його частина. Вона володіє змістом та формою і в системотворчих процесах з іншими нормами складає зміст права в цілому.

Нормі права, як частині системи, в тій чи іншій мірі властиві ознаки, які має право, тому їй можна дати визначення схоже за своїм значенням із визначенням права.

Норма права – це загальнообов’язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване правило поведінки, яке впливає на суспільні відносини з метою їх впорядкування.

Будь-яке державно організоване суспільство не може обійтися без норм права.

І. ПОНЯТТЯ ТА ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ НОРМ ПРАВА

Як вже зазначалось у попередніх розділах підручника, право є нормативним явищем, тобто складається із норм. Що ж таке норма права?

Шукаючи відповідь на це запитання, ми маємо згадати, що норма права є *різновидом соціальних (суспільних) норм*. Їй притаманні всі загальні ознаки соціальних норм.

Характеризуючи норми права, слід звернути увагу на те, що вони:

- є правилами поведінки, які *регулюють відносини між людьми та їх об'єднаннями*. Призначення норм (у тому числі правових) – упорядкування суспільних зв'язків, що є необхідною умовою колективного існування людей;
- *встановлюють правила належної чи дозволеної поведінки*. Іншими словами, норма вказує на те, як мають діяти суб'єкти в конкретній життєвій ситуації, а не на те, що вони роблять насправді. Наприклад, норма права, враховуючи наявність випадків хабарництва, забороняє державним службовцям брати хабарі;
- *«озброєні» певними засобами,* які забезпечують додержання нормативних вимог. Оскільки існує можливість порушення кожної норми, то мають існувати певні засоби (переконання, осуд, примус тощо), за допомогою яких суспільство гарантує втілення належних правил поведінки в реальне життя. Інакше практично неможливо досягти порядку, заради якого і встановлюються самі норми. Природно, що ці засоби застосовуються до особи лише тоді, коли вона відхиляється від вимог норм;
- є *суспільно зумовленими правилами поведінки*. Нормам права властива соціальна, економічна і культурна зумовленість. Завдяки цьому вони сприймаються свідомістю людей як справедливі, тобто природні, і можуть бути ефективним суспільним регулятором;
- мають *загальний характер*, який проявляється в неперсоніфікованості і невичерпності. *Неперсоніфікованість норми*, тобто відсутність вказівки на конкретного адресата, дозволяє їй адресуватися не одній

якійсь особі, а відразу багатьом, поіменно не переліченим. *Невичерпність норми* означає можливість її багаторазової реалізації. Інакше кажучи, норма встановлює правило для нескінченної кількості випадків певного виду і невідомої кількості осіб певної категорії.

Проте норми права мають також специфічні ознаки, що відрізняють їх від інших соціальних норм.

1.Юридична норма – *вихідний, головний елемент права*. За великим рахунком, право – це набір норм права, об'єднаних в інститути і галузі права. Отже, слід погодитися з виразною характеристикою норм як первинних клітинок права, цеглинок, з яких побудована вся система права.

2.Юридична норма *спрямована на правове регулювання конкретних суспільних відносин*. Зазвичай вона визначає, що з погляду права може і що повинна робити особа за наявності певних умов і які наслідки чекають на неї при додержанні або порушенні правила. Отже, головне призначення норми права – зафіксувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників суспільних відносин, визначити їх зміст та обсяг. Відтак, на рівні конкретних суспільних відносин визначається справедлива міра свободи, що є важливим завданням права в цілому.

3.Норма права *закріплює міру, зразок (еталон, стандарт) правомірної поведінки особи* (класичні норми права) або *сприяє такому закріпленню* (спеціалізовані норми права). Вона є правовим критерієм при оцінці поведінки (діяльності) особи як дозволеної, необхідної або забороненої.

4.Обов'язковість норми права *підтримується погрозою застосування державного примусу*. Ця ознака, поза всяким сумнівом, не свідчить про те, що обов'язковість норм права забезпечується лише державним примусом. Останній виконує насамперед роль гарантії, що є необхідною на випадок можливого порушення юридичної норми. В умовах правової держави основним має бути варіант добровільного виконання юридичних норм, який ґрунтується на внутрішньому переконанні особи у справедливості, корисності, доцільності і необхідності цих правил. Суб'єкт сприймає норми як авторитетні, легітимні

вимоги. Проте обов'язковість цих норм підтримується також силою державного впливу, в тому числі погрозою застосування державного примусу. Він нібито стоїть позаду норм права, вступаючи в дію у разі їх порушення. Такий особливий засіб забезпечення відрізняє норми права від інших суспільних норм.

5.Норма права має *особливі форми свого зовнішнього виразу*. Як елемент права вона відображається в приписах форм (джерел) права – нормативно-правових актів, правових звичаїв, правових прецедентів тощс: Саме зовнішня форма може зробити доступними для суб'єктів права зразки (еталони) правомірної поведінки, що пропонуються нормами. З урахуванням традицій національної правової системи юридичні норми в Україні знаходять вираз головним чином в законодавчих нормативних приписах.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, норма права – це різновид соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державною владою.

ІІ. ВИДИ НОРМ ПРАВА

Кожна норма в межах системи права має свою спеціалізацією, що зумовлює її своєрідність порівняно з іншими нормами права. Ця особливість дозволяє класифікувати норми права за різними підставами.

Класичні та спеціалізовані норми права. Переважна більшість норм права спрямована на безпосереднє регулювання суспільних відносин. Такі норми закріплюють міру, зразок (еталон, стандарт) правомірної поведінки суб'єкта права (вони вказують на те, що з погляду права може, а чого не може робити особа) і тому їх іменують нормами-правилами поведінки. Так, правило поведінки закріплює норма ст. 116 ЦК України, що дозволяє учаснику господарського товариства брати участь у розподілі прибутку товариства і одержувати його частину у вигляді дивідендів. Оскільки норми права традиційно асоціюються саме з правилами поведінки, їх часто-густо характеризують *як класичні норми*.

Проте в праві також існують норми, які зазвичай безпосередньо відносини між особами не регулюють (йдеться, наприклад, про норми-визначення, колізійні норми). Однак вони без всяких сумнівів є корисними для правового регулювання: ці норми нібито обслуговують норми-правила поведінки і в такий спосіб опосередковано беруть участь у регулюванні суспільних відносин. Ці некласичні, або нетипові, норми в літературі іменують спеціалізованими нормами права. Такі норми є досить неоднорідними за своїми характеристиками, змістом та цільовим призначенням і в свою чергу можуть бути поділені на окремі групи.

Регулятивні і охоронні норми права. За функціональною спрямованістю класичні норми права поділяють на регулятивні і охоронні. Іншими словами, ця класифікація норм ґрунтується на поділі юридичних функцій права на регулятивну та охоронну.

Регулятивні норми права – це норми, що здійснюють правове регулювання суспільних відносин шляхом наділення їх учасників правами і покладанням на них юридичних обов'язків. Регулятивні норми права визначають міру правомірної поведінки суб'єктів. Ці норми іноді іменують правоустановчими, оскільки їх роль у регулюванні суспільних відносин зводиться головним чином до встановлення суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Наприклад, ст. 75 СК України зобов'язує дружину і чоловіка матеріально підтримувати один одного і надає право на утримання (аліменти) тому із подружжя, який є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги.

Охоронні норми права – це норми, що здійснюють правове регулювання суспільних відносин шляхом встановлення складів правопорушень і закріплення санкцій (мір юридичної відповідальності, правовідновлюючих заходів тощо). Призначення таких норм – охорона правомірних суспільних відносин, попередження суб'єктів права про обов'язок утримуватися від певної дії або бездіяльності, що порушують ці суспільні відносини, і можливі негативні наслідки порушення відповідного обов'язку. Наприклад, ст. 186 КК України встановлює склад такого злочину, як грабіж, і закріплює покарання (санкцію) за

його вчинення; відтак, вона забороняє вчинення грабежу і охороняє правомірні майнові відносини, що випливають з права власності.

Зобов'язальні, заборонні та уповноважувальні норми права. За способом правового регулювання, який лежить в основі правила поведінки (зобов'язання, заборона чи дозвіл), регулятивні норми права поділяють на зобов'язальні, заборонні та уповноважувальні.

Зобов'язальні норми права – це норми, що встановлюють юридичний обов'язок особи вчиняти певні позитивні дії. Закріплення змісту обов'язкової поведінки досягається, як правило, за допомогою таких термінів, як «повинен», «зобов'язаний», «має обов'язок». Наприклад, згідно зі ст. 55 СК України дружина та чоловік зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї.

Заборонні норми права – це норми, що встановлюють юридичний обов'язок особи утримуватися від певних дій, тобто заборону на їх вчинення. Такі норми зазвичай розпізнаються завдяки термінам «не допускається», «заборонено», «не повинне», «не може бути». Так, відповідно до ст. 216 СК України забороняється посередницька, комерційна діяльність щодо усиновлення дітей.

Уповноважувальні норми права – це норми, що встановлюють суб'єктивні права, тобто дозвіл на здійснення уповноваженою особою тих чи інших активних дій. У тексті відповідних приписів часто-густо містяться такі терміни, як «має право», «може». Наприклад, ст. 35 СК України надає право нареченим обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами. Уповноважувальні норми права надають суб'єктам свободу розпоряджатися своїми правами, однак не зобов'язують їх реалізовувати.

Слід зазначити, що поділ правових норм на зобов'язальні, заборонні та уповноважувальні певною мірою є відносним. Цей висновок ґрунтується на врахуванні двостороннього характеру кожної правової норми, яка передбачає

для одних осіб певні уповноваження, а для інших – відповідні їм обов'язки (заборони).

Імперативні і диспозитивні норми права. За методом правового регулювання (імперативний чи диспозитивний) класичні норми права поділяють на імперативні і диспозитивні.

Імперативні норми права – це норми, що містять категоричні приписи, які безпосередньо визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин і не можуть бути замінені за власним розсудом таких осіб іншими умовами. Наприклад, імперативними є всі норми КК. Якщо суб'єкти суспільних відносин відхиляються від імперативної норми і встановлюють для себе інші правила поведінки, то такі умови є не чинними, неправомірними. Застосуванню в цьому разі все одно підлягає правило, визначене нормою.

Диспозитивні норми права – це норми, що діють лише тоді, коли суб'єкти суспільних відносин своєю угодою не встановили інших умов власної поведінки. Диспозитивні норми – це свого роду запасний варіант, який передбачено в праві на випадок, коли сторони не скористалися можливістю домовитися між собою про інший порядок врегулювання власних стосунків. Тому часто-густо правила диспозитивних норм супроводжуються застереженнями на кшталт «якщо інше не встановлено договором», «якщо інше не встановлено домовленістю між ними». Наприклад, згідно зі ст. 334 ЦК України право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором. Це означає, що сторони договору можуть домовитися про інший момент набуття права власності, наприклад, про набуття права власності з моменту укладання договору або з моменту оплати товару. Проте у разі, коли сторони не досягай жодної домовленості щодо моменту набуття права власності, при регулюванні їх відносин застосовуватиметься правило, встановлене в ст. 334 ЦК України.

Найчастіше диспозитивні норми можна зустріти у сфері приватного права. Стаття 6 ЦК України значно збільшила кількість диспозитивних норм, дозволивши сторонам у договорі за загальним правилом відступати від

положень актів цивільного законодавства і врегульовувати свої відносини на власний розсуд. За цією статтею відступ не дозволяється, якщо в актах цивільного законодавства прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

Абсолютно визначені та відносно визначені норми права. За ступенем визначеності варіанта поведінки, який пропонує правило, класичні норми права поділяють на абсолютно визначені і відносно визначені.

Абсолютно визначені норми права – це норми, що з вичерпною конкретністю і повнотою встановлюють умови своєї дії, права і обов'язки адресатів та наслідки їх порушення. Таке врегулювання не залишає особі, яка застосовує подібну норму, можливостей для розсуду. Наприклад, відповідно до ст. 145 ЦПК України суддя при здійсненні провадження у справі до судового розгляду зобов'язаний призначити експертизу в разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами. Отже, власні міркування судді в цьому разі не мають жодного значення для застосування цієї норми.

Відносно визначені норми права – це норми, що не містять поета, вичерпних вказівок на умови їх дії, права і обов'язки адресатів або зміст санкцій. Застосування таких норм у конкретних ситуаціях залежить від розсуду (дискреції) особи. Тому ці норми іменують також дискреційними. Наприклад, суддя може призначити експертизу в разі заявлення клопотання однією із сторін, однак подібне рішення в цьому Разі він прийматиме за власним розсудом.

Залежно бід характеру розсуду компетентного органу відносно визначені норми поділяють на три основні групи: ситуаційні, альтернативні, факультативні.

Загальні і спеціальні норми права. Норми права залежно від обсягу (сфери) дії поділяють на загальні і спеціальні.

Загальні норми права – це норми, що поширюються на рід певних відносин у цілому. Наприклад, згідно зі ст. 1166 ЦК України особа, яка завдала

шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Ця норма поширюється на всі відносини, пов'язані з відшкодуванням майнової шкоди.

Спеціальні норми права – це норми, що встановлюються з метою конкретизації та деталізації, врахування своєрідності та особливостей будь-якого виду суспільних відносин, рід яких регулюється загальною нормою права. Фактично спеціальні норми є винятком із загальних норм. Наприклад, відповідно до ст. 1187 ЦК України особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. Отже, ця норма встановлює особливості відшкодування майнової шкоди, що завдана джерелом підвищеної небезпеки, і на відміну від загального правила, встановленого ст. 1166 ЦК України, передбачає можливість відшкодування шкоди і за відсутності вини.

Слід зазначити, що поділ норм на загальні і спеціальні є певною мірою умовним. Так, норми ЦК України, що регламентують відносини купівлі-продажу, є спеціальними щодо норм, що регулюють загальні умови зобов'язань. Проте вони є загальними щодо норм, які визначають, наприклад, особливості роздрібної купівлі-продажу.

Норми матеріального та процесуального права. За належністю до таких складових системи права, як матеріальне та процесуальне право, класичні норми поділяють на норми матеріального та процесуального права.

Призначення норм матеріального права полягає в первинній регламентації поведінки (діяльності) суб'єктів суспільних відносин. Вони визначають зміст первинних прав і обов'язків суб'єктів права, їх правове становище і безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин. Так, норми матеріального права закріплюють форми власності, правове становище майна і осіб, визначають порядок утворення і структуру державних органів, підстави і межі відповідальності за правопорушення тощо. Об'єктом

матеріального права виступають господарські, майнові, трудові, сімейні та інші суспільні відносини.

Призначення норм процесуального права полягає в правовому регулюванні так званих організаційних суспільних відносин, забезпеченні процедур, форм реалізації або захисту норм матеріального права. Процесуальні норми завжди мають процедурний характер; вони адресовані насамперед суб'єктам, наділеним державно-владними повноваженнями щодо прийняття та застосування норм матеріального права. Ці норми містяться, зокрема, в ЦПК і КПК України.

Деякі інші класифікації норм права. За підсистемами права (підсистема публічного і приватного права), до яких належать правила поведінки, норми можна поділити на норми публічного і приватного права.

За галузями права, до яких належать правила поведінки, норми можна поділити на норми конституційного, цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального, цивільно-процесуального, кримінально-процесуального права тощо.

За часом дії норми права поділяються *на постійні та тимчасові*. *Постійні норми права* – це норми, встановлені з невизначеним строком дії. Вони діють до їх скасування або зміни. Переважна більшість норм є постійними (наприклад, такими є норми ЦК і КК України). *Тимчасові норми права* – це норми, встановлені тільки на певний строк (прикладом таких норм є приписи бюджету, які діють з 1 січня до 31 грудня календарного року).

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, кожна норма в межах системи права має свою спеціалізацією, що зумовлює її своєрідність порівняно з іншими нормами права. Ця особливість дозволяє класифікувати норми права за різними підставами. Переважна більшість норм права спрямована на безпосереднє регулювання суспільних відносин. Такі норми закріплюють міру, зразок (еталон, стандарт) правомірної поведінки суб'єкта права (вони вказують на те, що з погляду права може, а чого не може робити особа) і тому їх іменують

нормами-правилами поведінки. Так, правило поведінки закріплює норма ст. 116 ЦК України, що дозволяє учаснику господарського товариства брати участь у розподілі прибутку товариства і одержувати його частину у вигляді дивідендів. Оскільки норми права традиційно асоціюються саме з правилами поведінки, їх часто-густо характеризують як класичні норми.

ІІІ. СТРУКТУРА НОРМИ ПРАВА

Структура норми права – *це внутрішня побудова норми, поділ її на складові (елементи*).

В юридичній літературі висловлені різні погляди з приводу структури норми права. Проте найбільш поширеною є думка про тричленну побудову юридичної норми. її прихильники пояснюють, що в нормі права насамперед перелічені умови, за яких вона підлягає застосуванню *(гіпотеза);* далі йде виклад самого правила поведінки *(диспозиція);* нарешті, в нормі міститься вказівка на наслідки невиконання цього правила *(санкція*). Іншими словами, будь-яка норма права може бути викладена у вигляді формули *«якщо..., то..., інакше* (а в іншому випадку...)». За виразним висловом, без диспозиції норма є неймовірною, без гіпотези – безглуздою, без санкції – неспроможною.

Гіпотеза – елемент норми права, що вказує на життєві обставини, за наявності та/або відсутності яких реалізується правило поведінки (диспозиція).

За допомогою гіпотези певний варіант поведінки, сформульований в нормі права, прив'язується до конкретного життєвого випадку, конкретного суб'єкта, часу і місця. Гіпотеза нібито «вдихає життя» у правило поведінки і тому виступає необхідною умовою обов'язковості диспозиції.

Гіпотези можуть бути різних видів.

1. Залежно від того, з наявністю чи відсутністю життєвих обставин пов'язується дія норми права, виділяють позитивні, негативні та змішані гіпотези.

Позитивна гіпотеза — це гіпотеза, що вказує на життєві обставини, за наявності яких реалізується правило поведінки. Наприклад, згідно зі ст. 35 ЦК України повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.

Негативна гіпотеза – це гіпотеза, що вказує на життєві обставини, за відсутності яких реалізується правило поведінки. Так, відповідно до ст. 40 СК України шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя.

Змішана гіпотеза – це гіпотеза, що вказує на життєві обставини, коли за наявності одних і відсутності інших реалізується правило поведінки. Наприклад, за ч. 1 ст. 7 Закону України «Про статус суддів» на посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою. Тут формулюються життєві обставини, що мають існувати. Водночас згідно з ч. 7 ст. 7 цього Закону не може бути суддею особа, яка має судимість. Іншими словами, для призначення суддею необхідна відсутність судимості.

2. Залежно від кількості життєвих обставин, з якими пов'язується дія норми права, виділяють прості, альтернативні та складні гіпотези.

Проста гіпотеза – це гіпотеза, що визначає одну життєву обставину, за наявності (відсутності) якої діє диспозиція норми. Наприклад, згідно з ст. 42 ЗК України у разі приватизації громадянами багатоквартирного жилого будинку земельна ділянка може передаватись безкоштовно у власність або у користування об'єднанню власників.

Альтернативна гіпотеза – це гіпотеза, що визначає декілька життєвих обставин, за наявності (відсутності) хоча б однієї з них діє диспозиція. Так, відповідно до ст. 147 ЗК України у разі введення воєнного або надзвичайного

стану земельні ділянки можуть бути вилучені з мотивів суспільної необхідності.

Складна гіпотеза – це гіпотеза, що визначає декілька життєвих обставин, за одночасної наявності (відсутності) яких діє диспозиція. Прикладом такої гіпотези є ст. 125 ЗК України: забороняється приступати до використання земельної ділянки до встановлення її меж у натурі (на місцевості), одержання документа, що посвідчує право на неї, та державної реєстрації.

3. Залежно від того, чи сформульовані життєві обставини у вигляді вичерпного переліку, виділяють абсолютно визначені та відносно визначені гіпотези.

Абсолютно визначена гіпотеза – це гіпотеза, в якій життєві обставини, з наявністю (відсутністю) яких пов'язана дія норми, сформульовані у вигляді вичерпного переліку. Наприклад, згідно з ст. 108 Конституції України повноваження Президента України припиняються достроково у разі відставки, неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я, усунення з поста в порядку імпічменту, смерті.

Відносно визначена гіпотеза – це гіпотеза, в якій життєві обставини, з наявністю (відсутністю) яких пов'язана дія норми, сформульовані у вигляді невичерпного переліку. Так, відповідно до ст. 3 СК України сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Диспозиція – це елемент норми права, що вказує на правило поведінки, якому повинні підкорятись учасники правовідносин.

Поза всяких сумнівів, диспозиція є серцевиною, стрижнем норми: саме за її допомогою впорядковуються суспільні відносини, в ній формулюються права і обов'язки, яких набувають суб'єкти суспільних відносин.

1. Залежно від кількості варіантів поведінки, які пропонує норма, виділяють безальтернативні та альтернативні диспозиції.

Безальтернативна диспозиція – це диспозиція, в якій суб'єкту пропонується лише один варіант поведінки. Наприклад, згідно з ст. 707 ЦК України покупець має право протягом чотирнадцяти днів обміняти непродовольчий товар неналежної якості у продавця на аналогічний товар інших розміру, форми, габариту, фасону, комплектації тощо.

Альтернативна диспозиція – це диспозиція, в якій суб'єкту надано декілька можливих варіантів поведінки. Так, у ч. 1 ст. 708 ЦК України встановлено, що покупець, якому продано річ неналежної якості, має право за своїм вибором вимагати: 1) безоплатного усунення недоліків, товару або відшкодування витрат на їх виправлення; 2) заміни товару на аналогічний товар належної якості або на такий самий товар; 3) відповідного зменшення ціни; 4) розірвання договору і повернення сплаченої за товар грошової суми.

2. Залежно від способу викладення правила поведінки виділяють прості, описові, відсильні, бланкетні та змішані диспозиції.

Проста диспозиція – це диспозиція, яка називає варіант поведінки, проте не розкриває його. Наприклад, у ч. 1 ст. 323 КК України встановлено відповідальність за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу.

Описова диспозиція – це диспозиція, яка описує всі істотні ознаки поведінки. Так, у ст. 121 КК України передбачено відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження, тобто умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя.

Відсильна диспозиція – це диспозиція, яка не викладає правило поведінки, а відсилає для його ознайомлення до іншої норми. Наприклад, згідно зі ст. 22 Закону України «Про державну податкову службу в Україні» посадовим особам податкової міліції для виконання покладених на них обов'язків надаються права, передбачені певними нормами цього Закону, а також деякими нормами Закону України «Про міліцію».

Бланкетна диспозиція – це різновид відсильної диспозиції, яка для розкриття змісту відсилає до інструкцій, правил та технічних норм. Наприклад, у ст. 287 КК України встановлено відповідальність за грубе порушення правил експлуатації транспорту, що убезпечують дорожній рух, тобто відсилає до правил експлуатації транспорту.

Змішана диспозиція – це диспозиція, яка поєднує в собі способи викладення правила поведінки, характерні для інших видів диспозицій (наприклад, описової і відсильної).

3. Залежно від способу описання прав і обов'язків виділяють абстрактні та конкретні диспозиції.

Абстрактна диспозиція – це диспозиція, в якій правило поведінки викладено в загальному вигляді. Наприклад, згідно з ст. 319 ЦК України власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону.

Конкретна диспозиція – це диспозиція, в якій правило поведінки сформульоване за допомогою спеціальних, індивідуалізованих ознак. Так, за ст. 127 КПК України при провадженні обшуку, виїмки, огляду, пред'явленні осіб і предметів для впізнання, відтворенні обстановки і обставин події, опису майна обов'язкова присутність не менше двох понятих.

4. Залежно від ступеня визначеності виділяють абсолютно визначені та відносно визначені диспозиції.

Абсолютно визначена диспозиція – це диспозиція, яка з вичерпною конкретністю і повнотою встановлює права і обов'язки адресатів. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 165 ЦПК України свідки видаляються із зали судового засідання у відведені для цього приміщення.

Відносно визначена диспозиція – це диспозиція, яка не містить повних і точних вказівок на права і обов'язки адресатів. Наприклад, У ст. 159 ЦПК України передбачено, що в судовому засіданні можуть бути оголошені перерви, тривалість яких визначається відповідно до обставин розгляду справи, що їх викликали.

Санкція – елемент норми права, що встановлює невигідні наслідки на випадок порушення правила, визначеного в диспозиції.

Санкція є складовою, яка логічно завершує норму права: вона містить вказівку на наслідки відхилення від диспозиції і є одним із засобів спонукання особи до додержання норми права. У літературі слушно зазначається, що без санкції правило поведінки може залишитися «мертвою літерою».

1 Залежно від характеру негативних наслідків, що настають за порушення правила, визначеного в диспозиції, можна виділити такі санкції:

а) *правовідновлюючі міри* – санкції, спрямовані на відновлення порушених прав і законних інтересів, виконання невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків, повернення до попереднього стану. Прикладами таких санкцій є відшкодування шкоди, примус до виконання зобов'язання в натурі, визнання нормативного чи ненормативного акта недійсним, визнання правочину недійсним, поновлення на роботі тощо;

б) *міри юридичної відповідальності* – санкції, що означають додаткові позбавлення особистого, організаційного або майнового характеру, які настають унаслідок правопорушення. До цього різновиду санкцій відносять штраф, конфіскацію, позбавлення волі, позбавлення батьківських прав, оголошення догани, звільнення та ін.;

в) *заходи попереджувального впливу* (наприклад, арешт майна,можливість перевести на попередню оплату покупця, який затримує оплату);

г) *власні правові втрати*, тобто несприятливі наслідки, що виникають через дії самого суб'єкта (наприклад, втрата права на судовий захист або права на спадщину).

2. За сферою використання санкції поділяються, зокрема, на:

конституційно-правові (наприклад, визнання конституційним судом закону таким, що не відповідає конституції);

цивільно-правові (визнання правочину недійсним, примусове виконання обов'язку в натурі, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, стягнення неустойки та ін.);

адміністративно-правові (наприклад, попередження, штраф, позбавлення спеціального права, наданого громадянинові, адміністративний арешт);

дисциплінарні (винесення догани або звільнення з роботи);

кримінальні (позбавлення волі, виправні роботи, штраф, конфіскація).

4. За ступенем визначеності санкції можуть бути:

абсолютно визначеними, тобто такими, що чітко і вичерпно вказують на вид і міру державного примусу (наприклад, штраф у подвійному розмірі);

відносно визначеними, тобто такими, що передбачають можливість застосування різних видів санкцій (наприклад, штраф або позбавлення волі) або їх різної міри (наприклад, позбавлення волі на строк від двох до п'яти років);

4. Залежно від кількості несприятливих наслідків, що загрожують порушнику, санкції поділяють на:

прості – передбачають один невигідний наслідок (наприклад, штраф);

складні – передбачають одночасне застосування декількох невигідних наслідків (наприклад, позбавлення волі з конфіскацією майна);

альтернативні – передбачають декілька наслідків, один з яких може бути застосовано до правопорушника (наприклад, штраф або обмеження волі).

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Структура норми права – це внутрішня побудова норми, поділ її на складові (елементи). В юридичній літературі висловлені різні погляди з приводу структури норми права. Проте найбільш поширеною є думка про тричленну побудову юридичної норми. її прихильники пояснюють, що в нормі права насамперед перелічені умови, за яких вона підлягає застосуванню (гіпотеза); далі йде виклад самого правила поведінки (диспозиція); нарешті, в нормі міститься вказівка на наслідки невиконання цього правила (санкція).

Вивчаючи структуру норми, слід ураховувати, що в зовнішніх формах права норма, як правило, будується за формулою «якщо – то» і представлена у

складі двох елементів: гіпотези і диспозиції (регулятивна норма) або диспозиції і санкції (охоронна норма). Іноді вона взагалі обмежується однією диспозицією (наприклад, як у разі з низкою норм Конституції України).

IV. СПЕЦІАЛІЗОВАНІ НОРМИ ПРАВА: ПРИРОДА, ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ В ПРАВОВОМУ РГУЛЮВАННІ

У системі права існує значна за обсягом група правових норм, що не містять правила (моделі) поведінки. В теорії права ці некласичні правила називають спеціалізованими нормами права. їх існування зумовлено специфікою самого права. Вони мають певне самостійне значення в регулюванні суспільних відносин.

На відміну від класичного правила поведінки ці норми:

- *виконують субсидіарну (додаткову) функцію* в правовому регулюванні. Вони зазвичай не є самостійною нормативною основою для виникнення правовідносин і безпосередньо відносини між особами не регулюють. При регламентуванні суспільних відносин вони ніби-то приєднуються до регулятивних та охоронних норм права, утворюючи в сполученні з ними єдиний нормативний регулятор;
- *позбавлені традиційної три елементної логічної структури*, характерної для норм права як класичного припису, а мають нетрадиційну, нетипову структуру (тому часто ці норми іменують нетиповими).

Спеціалізовані норми є досить неоднорідними за своїм характером, змістом та цільовим призначенням. Вони можуть бути поділені на дві групи: відправні норми та інші спеціалізовані норми.

Особливе призначення *відправних норм* полягає у встановленні вихідних засад, основ правового регулювання суспільних відносин. Завдяки Цим приписам визначаються цілі, завдання, принципи, межі та методи правового регулювання. Вони є носіями духу права і мають велике значення як в нормотворчому процесі, так і при тлумаченні класичних норм права. Іноді їх

іменують системоутворюючими нормами. До відправних належать норми-засади, норми-завдання, норми-принципи тощо.

Норми-засади – це норми, що закріплюють загальні засади, на яких ґрунтуються політична і правова системи. Наприклад, такі норми закріплюють засади конституційного ладу держави, основи соціально-економічного, політичного і державного життя, взаємовідносини держави і особистості. Норми-засади зосереджено насамперед у конституції. Наприклад, ст. 1 Конституції України проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою; ст. 2 визначає Україну як унітарну державу, а ст. 5 – як республіку. Стаття 15 Конституції України закріплює політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність суспільного життя в Україні.

Норми-завдання – це норми, які визначають завдання окремих інститутів або галузей права. Так, ст. 1 КК України встановлює завданням цього кодексу правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Стаття 1 СК України вбачає завданням правового регулювання сімейних відносин, зокрема, зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб та утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї.

Норми-принципи – це найбільш загальні і стабільні імперативні вимоги, закріплені в праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер та напрямки подальшого розвитку. Так, ст. 8 Конституції України закріплює принцип верховенства права, а ст. 24 – принцип рівності; ст. 3 ЦК України проголошує принципи справедливості, добросовісності та розумності тощо. На відміну від інших спеціалізованих норм принципи в деяких випадках можуть виступати як безпосередня нормативно-правова основа вирішення юридичної справи, наприклад, при виявленні прогалин у праві.

Інші спеціалізовані норми можна умовно поділити на дві підгрупи: системозберігаючі норми (колізійні і оперативні норми) та системоспрощуючі норми (норми-дефініції, норми-строки, норми-презумпції, нормипреюдиції, норми-фікції та ін.).

Колізійні норми – це норми, що встановлюють правила вибору норми права, яка підлягає застосуванню за наявності розбіжності (зокрема, суперечності) між нормами, що регулюють однакові фактичні обставини. Ці норми допомагають подолати колізії в законодавстві, тому іноді їх іменують нормами-арбітрами. Так, у ст. 8 Конституції України констатовано, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. У непрямій формі ця стаття встановлює правило, що у разі розбіжності між нормами Конституції нормами закону (іншого нормативно-правового акта) застосуванню підлягає норма Конституції.

Оперативні норми – це норми, спрямовані на введення в дію і припинення дії інших норм права. Наприклад, згідно з п. 4 Перехідних та прикінцевих положень ЦК України щодо цивільних відносин, які виникли до набрання чинності ЦК України 2003 р., положення цього Кодексу застосовуються до тих прав і обов'язків, що виникли або продовжують існувати після набрання ним чинності.

Норми-дефініції – це норми, які містять визначення правових категорій і понять. Наприклад, у ст. 202 ЦК України наведено визначення поняття правочину, одностороннього правочину та дво- чи багатостороннього правочину. Стаття 11 КК України містить визначення поняття злочину, а ст. 364 – визначення поняття службової особи. Ці норми виконують головним чином орієнтаційну і інформаційну функції в правовому регулюванні, допомагаючи в застосуванні тих норм права, в яких використані відповідні категорії і поняття. Відсутність норм-дефініцій у системі права позбавила б право ясності, ускладнивши процес його застосування.

Норми-строки — це норми, які містять правила обчислення строків. Наприклад, у ст. 69 ЦПК України встановлено, що перебіг процесуального строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок. Ці норми Допомагають правильно обчислити строки, з початком, зупиненням, поновленням, продовженням та закінченням яких класичні норми права пов'язують певні юридичні наслідки.

Норми-презумпції – це норми, які закріплюють припущення щодо існування або відсутності певних юридичних фактів. Наприклад, ЦК України встановлює презумпцію добросовісності та розумності поведінки особи, презумпцію винності особи, яка завдала шкоди, або презумпцію недостовірності негативної інформації, поширеної про особу.

Норми-преюдиції – це норми, що виключають будь-яке оспорювання існування вже доведеного юридичного факту, який дістав оцінку і закріплення в юридичному акті, що набрав чинності. Наприклад, згідно з ст. 61 ЦПК України обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини.

Норми-фікції – це норми, які для цілей правового регулювання визнають існуючими ті юридичні факти, що відсутні/в реальному житті, і навпаки. Так, відповідно до ст. 46 ЦК України фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, норми-презумпції, норми-преюдиції та норми-фікції допомагають у застосуванні тих класичних норм, в яких використовуються відповідні юридичні факти. Наприклад, презумпція добросовісності та розумності поведінки особи допомагає у застосуванні норм, в яких встановлено правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права.

V. СПІВВІДНОШЕННЯ НОРМИ ПРАВА І ПРИПИСУ СТАТТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА

Способи викладення норми права в статтях нормативно-правового акта можуть бути різними. Іноді норму права може бути викладено в одній статті нормативного акта, але частіше вони за своїм змістом не збігаються.

Це пов'язане з тим, що первинним елементом системи законодавства (аналогом норми права як первинного елемента системи права) є не стаття нормативно-правового акта, а *нормативний припис*. Саме він є зовнішньою формою норми права. Нормативні приписи розміщуються в статтях нормативно-правового акта. З огляду на практичні потреби, законодавець може вдаватися до різних комбінацій: наприклад, розмістити в одній статті один нормативний припис, віддати перевагу комбінації «одна стаття та декілька приписів».

Таким чином, розбіжності, які існують у питанні співвідношення норми права і статті нормативного акта, виникають залежно від обсягу нормативного припису, викладеного в статті нормативного акта. Наприклад, можуть існувати такі варіанти:

1)в одній статті нормативного акта викладено повністю один припис, тобто текстуально вони збігаються (так, ст. 116 КК України передбачає відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання);

2)в одній статті нормативного акта викладено два або більше нормативні приписи (наприклад, ст. 171 КК України містить вказівку на відповідальність як за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів, так і за переслідування журналіста за виконання професійних обов'язків, критику, здійснюване службовою особою або групою осіб за попередньою змовою). У цьому разі стаття поділяється на частини, пункти та інші складові;

3)в одній статті нормативного акта викладено частину припису, а інші його частини знаходяться в інших статтях або нормативних актах. Наприклад, ст. ст. 22, 24-26 СК України містять умови укладання шлюбу (гіпотеза), ст. 23 –

право на укладання шлюбу (диспозиція),а ст. ст. 39 і 45 – наслідки недійсності шлюбу (санкція).

ВИСНОВКИ ДО П’ЯТОГО ПИТАННЯ

Отже, способи викладення норми права в статтях нормативно-правового акта можуть бути різними. Іноді норму права може бути викладено в одній статті нормативного акта, але частіше вони за своїм змістом не збігаються.

Це пов'язане з тим, що первинним елементом системи законодавства (аналогом норми права як первинного елемента системи права) є не стаття нормативно-правового акта, а нормативний припис.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Норма права – це різновид соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державною владою.

2. Кожна норма в межах системи права має свою спеціалізацією, що зумовлює її своєрідність порівняно з іншими нормами права. Ця особливість дозволяє класифікувати норми права за різними підставами. Переважна більшість норм права спрямована на безпосереднє регулювання суспільних відносин. Такі норми закріплюють міру, зразок (еталон, стандарт) правомірної поведінки суб'єкта права (вони вказують на те, що з погляду права може, а чого не може робити особа) і тому їх іменують нормами-правилами поведінки. Так, правило поведінки закріплює норма ст. 116 ЦК України, що дозволяє учаснику господарського товариства брати участь у розподілі прибутку товариства і одержувати його частину у вигляді дивідендів. Оскільки норми права традиційно асоціюються саме з правилами поведінки, їх часто-густо характеризують як класичні норми.

3. Структура норми права – це внутрішня побудова норми, поділ її на складові (елементи). В юридичній літературі висловлені різні погляди з приводу структури норми права. Проте найбільш поширеною є думка про тричленну побудову юридичної норми. її прихильники пояснюють, що в нормі

права насамперед перелічені умови, за яких вона підлягає застосуванню (гіпотеза); далі йде виклад самого правила поведінки (диспозиція); нарешті, в нормі міститься вказівка на наслідки невиконання цього правила (санкція).

4. Вивчаючи структуру норми, слід ураховувати, що в зовнішніх формах права норма, як правило, будується за формулою «якщо – то» і представлена у складі двох елементів: гіпотези і диспозиції (регулятивна норма) або диспозиції і санкції (охоронна норма). Іноді вона взагалі обмежується однією диспозицією (наприклад, як у разі з низкою норм Конституції України).

5. Норми-презумпції, норми-преюдиції та норми-фікції допомагають у застосуванні тих класичних норм, в яких використовуються відповідні юридичні факти. Наприклад, презумпція добросовісності та розумності поведінки особи допомагає у застосуванні норм, в яких встановлено правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права.

6. Способи викладення норми права в статтях нормативно-правового акта можуть бути різними. Іноді норму права може бути викладено в одній статті нормативного акта, але частіше вони за своїм змістом не збігаються.

7. Це пов'язане з тим, що первинним елементом системи законодавства (аналогом норми права як первинного елемента системи права) є не стаття нормативно-правового акта, а нормативний припис.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові аспекти визначення, характеристики та класифікації норм права.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: структуру норми права - гіпотезу, диспозицію, санкцію правової норми та їх види, специфічні норми права, норми-цілі, норми-дефініції, норми-презумпції, норми-преюдиції, імперативні, диспозитивні, заохочувальні, рекомендаційні, регулятивні та правоохоронні, зобов’язуючі, забороняючі, уповноважуючі норми права.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 11. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН (4 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття правового регулювання суспільних відносин
2. Способи, методи та типи правового регулювання. Правовий режим
3. Види правового регулювання
4. Механізм правового регулювання суспільних відносин

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бобылёв А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и право. — 1999. — № 5. — С. 104-109.
2. Іщенко І. Проблеми співвідношення понять «правове регулювання» і «правовий вплив» у сучасній теорії права / І. Іщенко // Юридична Україна. — 2011. — №8 (104). — С 21-26.
3. Кашанина Т. В. Индивидуальное регулирование в правовой сфере / Т. В. Кашанина //Сов. государство и право. — 1992. — № 1. — С. 14-19.
4. Кашанина Т. В. Соотношение централизованного и децентрализованного правового регулирования / Т. В. Кашанина // Правоведение. — 1991. — № 4. — С. 84-89.
5. Корчевна Л. До критики поняття «механізм правового регулювання» / Л. Корчевна // Право України. — 2003. — № 1. — С. 117-120.
6. Левченков О. І. Межі та сфери правового регулювання / О. І. Левченков // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2010. — № 3 (101). — С. 19-29.

7. Максимов С. Про концепт «правове суспільство» / С. Максимов // Право України. — 2010. — № 7. — С. 82-86.
8. Мельник О. Сфера правового регулювання : поняття, знаки, види / О. Мельник // Право України. — 2010. — №9. — С. 132-138.
9. Мурашин О. Акти прямого народовладдя у механізмі правового регулювання / О. Мурашин // Право України. — 2000. — № 9. — С. 18-21.
10. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. — Х. : Право, 2009. — 600 с.
11. Оніщенко Н. Механізм розвитку національних правових систем як сукупність зовнішньоінтеграційних та внутрішньонаціональних складових / Н. Оніщенко // Право України. — 2009. — № 10. — С. 83-88.
12. Погрібний І.М. Вимоги, що ставляться до правозастосувальних актів-дій, які здійснюють співробітники органів внутрішніх справ / І. М. Погрібний, О. В. Фандалюк // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1999. — № 2. — С. 42-53.
13. Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання / П. Рабінович // Вісник АПрН України. — 1999. — № 2. — С. 27-30.
14. Руденко С. В. Сутність поняття правового регулювання в контексті сучасної концепції праворозуміння / С. В. Руденко // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2003. — № 1. — С. 54-61.
15. Селіванов В. Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. — 2000. — № 10. — С. 68-73.
16. Спаський А. Категорія «правовий режим»: ознаки та поняття / А. Спаський // Право України. — 2008. — № 7. — С. 13-16.держави / В. Якубенко // Право України. — 2002. — № 6. — С. 36-38.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття правового регулювання суспільних відносин, способи, методи та типи правового регулювання, правовий режим, види правового регулювання, механізм правового регулювання суспільних відносин.

.

ВСТУП

Необхідною умовою існування і гармонійного розвитку кожного суспільства, справедливого задоволення інтересів всіх його членів є встановлення і підтримування у стосунках між ними певного порядку. Частково це забезпечується за рахунок прямого впливу на поведінку людей різноманітних стихійно-природних, біологічних і соціальних чинників (наприклад, кліматичних умов, біоритмів, природного добору, демографічних процесів та ін.). Однак основне навантаження у виконанні зазначених функцій лягає на спеціально пристосовану до особливостей суспільного буття розгалужену систему соціального регулювання, важливе місце в якій посідає правове регулювання.

Правове регулювання здійснюється через складну взаємодію багатьох правових явищ: правотворчості, правових норм та актів їх застосування, правовідносин, правосвідомості, правової культури та ін. Власне саме в цьому – здатності забезпечувати ефективне юридичне регулювання суспільних відносин – і полягає головне призначення як кожного окремого із названих правових феноменів, так і утворюваної ними в їх єдності правової системи суспільства.

І. ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Правове регулювання *може бути охарактеризоване як здійснюваний за допомогою юридичних засобів процес упорядкування суспільних відносин з*

метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, які вимагають правового гарантування.

Сутність будь-якого соціального регулювання (правового, морального, заснованого на звичаях, релігійного, естетичного та ін.) так чи інакше полягає у цілеспрямованому визначенні на нормативному та індивідуальному рівнях відповідно до завдань такого регулювання форм і меж дозволеної та необхідної поведінки соціальних суб'єктів у певних життєвих ситуаціях, а також у стимулюванні фактичного додержання ними цих установлень. Водночас правове регулювання має й низку специфічних властивостей, не притаманних (або лише частково притаманних) іншим видам соціального регулювання.

Перш за все серед таких властивостей слід відзначити *державну забезпеченість правового регулювання*, яка виявляється в активній участі держави в процесах правоутворення та сприяння подальшій реалізації правових норм. Зокрема, саме держава в особі її уповноважених органів встановлює за власною ініціативою та остаточно формулює (у разі їх ініціювання іншими суб'єктами правоутворення) переважну більшість діючих у суспільстві юридичних приписів, забезпечує впорядкування, юридико-технічну досконалість та періодичне оновлення нормативно-правового матеріалу, здійснює контроль за своєчасним та точним виконанням правових норм, організує (через діяльність розгалуженої системи судових та інших юрисдикційних органів) усунення невизначеності з правових питань (наприклад, шляхом встановлення та реєстрації фактів, що мають юридичне значення) та розв'язання суперечок (конфліктів) між суб'єктами права, що виникають у процесі реалізації його норм.

Важливе значення для ефективної дії права мають різноманітні державні заходи, спрямовані на поширення серед населення правових знань, його ознайомлення з наявними юридичними механізмами задоволення та захисту зацікавленими особами своїх інтересів, формування у суспільстві поважного ставлення до правових інституцій.

Виключною формою державного забезпечення правового регулювання, до якої звертаються переважно у разі свідомого ухилення деяких осіб від виконання своїх обов'язків є притягнення зазначених суб'єктів до юридичної відповідальності, а також застосування до них інших заходів державного примусу.

Водночас слід відмітити, що при всій значущості ролі держави в організації правового регулювання суспільних відносин вона не є монополістом в його здійсненні. У відповідних межах та формах в правовому регулюванні беруть участь й інші суб'єкти, зокрема, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, комерційні організації, трудові колективи, третейські суди, комісії з трудових спорів на підприємствах і навіть окремі громадяни. Наприклад, органи місцевого самоврядування відповідно до Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» володіють власною правотворчою компетенцією з встановлення конкретного переліку та визначення розміру і порядку сплати місцевих податків та зборів; у сфері трудових відносин широкі можливості в їх правовому врегулюванні мають профспілки, які уповноважені узгоджувати з власниками і адміністрацією підприємств низку питань, що стосуються умов праці та соціального захисту працівників. При цьому, враховуючи помітне посилення на сучасному етапі розвитку суспільства тенденцій до подальшої диференціації та ускладнення соціальних відносин, що унеможливлює концентрацію повноважень з управління суспільними справами виключно на державному рівні, можна прогнозувати подальше підвищення значення правового регулювання за участю зазначених суб'єктів.

Державна забезпеченість правового регулювання, суверенний характер влади держави багато в чому зумовлюють й такі особливі риси правового регулювання, як його загальність та єдність.

Зокрема, *загальність* правового регулювання полягає в охопленні ним з більшості питань, що визначаються правом, усіх членів та всієї території відповідного державного утворення. Подібне не завжди притаманне іншим

проявам соціального регулювання, які часто мають локальний характер та (або) поширюються лише на окремі прошарки населення. Наприклад, дія багатьох традицій, звичаїв не поширюється за межі окремих регіонів держави; постулати певної релігії визначають поведінку тільки тієї частини населення, яка належить до відповідної конфесійної групи.

Що ж стосується *єдності* правового регулювання, то вона виражається в його *моністичності*, тобто неможливості одночасного функціонування в певному державно організованому суспільстві одразу Декількох не узгоджених поміж собою систем правової регуляції. Тим самим забезпечуються послідовна реалізація в правовому регулюванні принципу юридичної рівності, застосування однакового масштабу правового оцінювання для всіх тотожних за своїм змістом життєвих ситуацій, які потребують юридичної регламентації.

Для порівняння відзначимо, що інші види соціального регулювання не виключають певного плюралізму в оцінці подібних за їх ознаками людських вчинків, що зумовлюється можливістю співіснування в межах однієї людської спільноти водночас декількох відносно незалежних (а іноді і конкуруючих поміж собою) систем моральних, релігійних, звичаєвих, корпоративних, професійних норм. Зокрема, навіть моральні правила поведінки, яким зазвичай притаманний найвищий ступінь універсальності, можуть істотно варіюватися з огляду на належність носія відповідних моральних уявлень до конкретної соціальної страти (представників влади, працівників правоохоронних органів, членів злочинних угруповань, військових, священиків, осіб, що належать до заможних або знедолених верств населення, прибічників різних релігій тощо).

Ще однією специфічною властивістю правового регулювання є його *формалізованість*, яка виявляється в урахуванні при реалізації правових норм тільки тих соціальних фактів, що передбачені у праві, і навпаки – в ігноруванні всіх інших не відображених у ньому фактичних обставин. Наприклад, згідно із Законом України від 18 січня 2001 р. «Про громадянство України» (в редакції від 21 липня 2005 р.) право на прийняття до громадянства України мають особи, які визнають і дотримуються Конституції України; подали декларацію

про відсутність іноземного громадянства; безперервно проживають на законних підставах на території України останні п'ять років; отримали дозвіл на імміграцію; володіють державною мовою в обсязі, необхідному для спілкування; мають законні джерела існування. Водночас при вирішенні питання про надання громадянства України не беруться до уваги вік, стать, майновий стан, рівень освіти, етнічна належність та інші якості претендентів на його отримання, які з тих чи з інших міркувань не знайшли відповідного законодавчого закріплення.

Відзначена особливість правового регулювання, а також помірність вимог, що висуваються при його здійсненні (зумовлена орієнтацією права на осіб з найбільш типовими соціальними якостями, наявними в усіх або ж у переважної більшості членів суспільства), стали причиною дещо скептичної оцінки деякими вченими здатності права, особливо у його порівнянні з мораллю, визначати певні сторони людської поведінки. Саме з цим перш за все пов'язані відомі визначення права як «етичного», «морального мінімуму».

В більшій мірі, ніж іншим формам соціального нормування, правовому регулюванню притаманна *системність,* яка передбачає чітку узгодженість дії та взаємну підтримку залучених до нього правових явищ. Так, недодержання заборон, передбачених правовими нормами, тягне за собою виникнення охоронних правовідносин між особою, яка їх порушила, та органами держави, уповноваженими розслідувати зазначені факти. Тим самим створюються умови для прийняття індивідуальних правових актів (постанов слідчого про порушення кримінального впровадження, про призначення експертиз, вироків суду, наказів про притягнення до дисциплінарної відповідальності і под.), що опосередковують з'ясування обставин правопорушення та визначають конкретну міру покарання, яку має зазнати правопорушник. Це ж у свою чергу відкриває можливість застосування до останнього заходів юридичної відповідальності, встановлених як санкція за недозволену поведінку.

З системністю та державною забезпеченістю правового регулювання, наявністю широкого діапазону засобів впливу на поведінку соціальних

суб'єктів корелює і така особливість правового регулювання, як його *результативність*. Зазначена риса правового регулювання виявляється у підвищеному (порівняно із станом додержання інших видів соціальних норм) ступені реалізації правових приписів, відносній нечисленності випадків відхилення від встановленого правового порядку.

Правове регулювання є хоча й основним, але не єдиним проявом дії права. В процесі правового регулювання, а також незалежно від нього право справляє інформаційний, ціннісний, виховний та інший духовний вплив на свідомість людей. Наприклад, норми права, що містяться у такому основоположному правовому акті, як Конституція України, не тільки мають суто регулятивне значення, а й можуть слугувати достовірним джерелом інформації про сутність Української держави, структуру та порядок утворення органів державної влади, сприяти формуванню в її громадян певних світоглядних уподобань, виховувати в них любов до Батьківщини, повагу до честі і гідності інших осіб.

До того ж, іноді, правове регулювання здатне викликати і такі соціальні наслідки, які не охоплюються його цілями чи навіть розходяться з ними. Наприклад, намагання законодавця підвищити з метою збільшення надходжень до державного бюджету ставки оподаткування певних видів підприємницької діяльності може поряд з реалізацією намічених завдань стимулювати зростання цін на відповідну продукцію, роботи, послуги (до чого законодавець може і не прагнути), а в Деяких випадках призводити й до повного згортання цієї діяльності.

З огляду на викладене правове регулювання слід відрізняти від більш масштабного юридичного явища – правового впливу, який охоплює не тільки цілеспрямоване визначення юридичними засобами характеру поведінки учасників суспільних відносин, тобто власне правове регулювання, а й усі інші форми та напрямки дії права на свідомість та поведінку людей.

Більш конкретно співвідношення правового регулювання та правового впливу розкривається у наведеній нижче порівняльній таблиці.

Правове регулювання поширюється (має поширюватися) не на всі стосунки між людьми, а лише на ті суспільні відносини, що утворюють його предмет. Під *предметом правового регулювання* розуміють суспільні відносини, які можуть регулюватися правом і при цьому потребують такого регулювання. Суспільні відносини можуть регулюватися правом, якщо вони:

по-перше, є *свідомими і вольовими*, що відповідно передбачає здатність їх учасників розуміти зміст та можливі наслідки своєї поведінки, а також обирати та реалізовувати її певні варіанти;

по-друге, мають *певний зовнішній вираз у поведінці суб'єктів цих відносин* (без чого не було б можливим забезпечити надійне додержання правових приписів, спрямованих на їх регламентацію). Саме тому, серед іншого, право не регулює думки людей, а також інші прояви їх поведінки, які не піддаються фіксації за допомогою засобів зовнішнього спостереження;

по-третє, досить чітко визначені за їх суб'єктами та об'єктами.

З огляду на це правовою регламентацією не можуть охоплюватися соціальні зв'язки з неповністю визначеним суб'єктним складом, як то: відносини, суб'єктами яких виступають такі недостатньо конкретизовані соціальні угруповання, як соціальні класи, етноси, або ж відносини, що складаються з приводу таких об'єктів, як, наприклад, винаходи та відкриття, що не можуть бути належним чином описані.

Певною мірою обсяг суспільних відносин, які можуть виступати предметом правового регулювання, залежить також від рівня правової культури населення, розвитку юридичної науки та юридичної техніки, ефективності юридичної практики та деяких інших чинників.

Що ж стосується *потреби* у правовому врегулюванні суспільних відносин, яка є ще однією з обов'язкових умов їх включення до предмета правового регулювання, то вона зумовлюється іншими обставинами, і пов'язана перш за все з перебуванням таких відносин у сфері правового регулювання, тобто у царині тих соціальних інтересів, які реалізуються за підтримкою права.

Водночас не всі стосунки між людьми, навіть якщо вони складаються у сфері правового регулювання та можуть бути врегульовані юридичними засобами, вимагають цього. Частина суспільних відносин, що знаходяться у сфері правового регулювання, достатньою мірою впорядковуються іншими, ніж право, соціальними регуляторами, а тому не потребують для свого нормального розвитку ще й правової регламентації. Наприклад, хоча політичні інтереси громадян і охороняються правом, а відтак, і суспільні відносини, через які відбувається їх реалізація, виникають у сфері правового регулювання, деякі з них (зокрема відносини, пов'язані з набуттям членства у політичних партіях, а також політичні відносини внутрішньопартійного характеру), опосередковуються статутними нормами відповідних політичних утворень, тобто неюридичними засобами, через що їх правове регулювання є недоцільним.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Правове регулювання може бути охарактеризоване як здійснюваний за допомогою юридичних засобів процес упорядкування суспільних відносин з метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, які вимагають правового гарантування.

ІІ. СПОСОБИ, МЕТОДИ ТА ТИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ

Суспільні відносини, які регулює право, є вельми неоднаковими за складом їх учасників, об'єктами, змістом, підставами виникнення, змінення та припинення. Через те природно, що кожна з однорідних груп таких відносин (цивільних, кримінальних, трудових та ін.) об'єктивно вимагає особливих підходів до їх врегулювання. Крім того, обрання певних засобів регулятивного впливу, хоча і меншою мірою, залежить від цілей, які ставить перед собою держава (суспільство) на різних етапах свого існування. Наприклад, правове регулювання відносин власності в нашій країні нині, в умовах розбудови

ринкової економіки, докорінно відрізняється від правових форм упорядкування цих відносин, які застосовувалися у радянський період, коли держава прагнула до встановлення жорсткого контролю за розвитком економічних процесів. Перелічені чинники, а також особливості політичної і правової систем суспільства, конкретних сфер суспільного життя, в яких здійснюється правове регулювання, історичний шлях та культурні традиції певного народу та деякі інші обставини зумовлюють в кожному випадку обрання досить специфічних способів, методів та типів правового регулювання суспільних відносин.

Під **способами правового регулювання** *суспільних відносин розуміють первинні (тобто такі, що не містять у собі інші більш прості) засоби правового впливу на поведінку людей, пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами або покладанням на них суб'єктивних юридичних обов'язків.*

Способи правового регулювання поділяються на основні та допоміжні. Для основних способів правового регулювання притаманним є те, що вони можуть застосовуватись як окремо, так і разом з певними допоміжними способами його здійснення. Водночас для врегулювання однієї й тієї самої поведінки неможливе застосування (через їх несумісність) одразу декількох основних способів правового регулювання.

До основних способів правового регулювання належать дозвіл, зобов'язання та заборона.

Дозвіл полягає у наданні особі через визнання за нею відповідного суб'єктивного юридичного права можливості реалізації певного варіанту своєї поведінки. При цьому використання такої можливості не є обов'язковим, а залежить від власного розсуду уповноважених суб'єктів. Наприклад, у ст. 92 СК України передбачена можливість осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя укласти шлюбний договір.

Зобов'язання виявляється у покладенні на учасників регламентованих правом суспільних відносин суб'єктивного юридичного обов'язку активного типу, що спонукає його носіїв до дій, передбачених правовими нормами.

Заборона встановлюється шляхом покладення на особу суб'єктивного юридичного обов'язку пасивного типу, відповідно до якого вона має утримуватися від певних, визначених правом форм поведінки. Зокрема, у ст. 289 СК України міститься заборона особам, які утримують та виховують малолітніх та неповнолітніх дітей, застосовувати до них фізичне покарання.

На відміну від дозволів зобов'язання та заборони не припускають відхилення їх адресатів від варіантів поведінки, що пропонуються у правових нормах.

Допоміжними способами правового регулювання є примус, заохочення, покарання, надання пільг, виключення з переліку обов'язків, пом'якшення юридичної відповідальності та ін. Ці способи не мають самостійного регулятивного значення, а використовуються разом з основними способами правового регулювання для посилення та оптимізації їх дії.

Те чи інше сполучення основних і допоміжних способів правового регулювання, наявність (чи відсутність) можливості у осіб, на яких воно поширюється, самостійно встановлювати та уточнювати правові форми їх поведінки, характер підстав, з настанням яких пов'язуються виникнення, зміна та припинення правових стосунків між ними, а також ступінь деталізованості правового регулювання дають уявлення про **методи правового регулювання** суспільних відносин, які використовуються при його здійсненні.

Якщо в правовому регулюванні перевага віддається встановленню обов'язків, обмежується ініціатива суб'єктів права з конкретизації положень юридичних приписів, що визначають їх поведінку, серед юридичних фактів переважають акти одностороннього волевиявлення (наприклад, адміністративні накази), а правова регламентація має суцільний, всеохоплюючий характер, то правове регулювання базується на *імперативному методі.* Навпаки, якщо в правовому регулюванні ширше, ніж зобов'язання та заборони, застосовуються дозволи, сторони відносин, що їх регулює право, мають змогу відступати від зазначених у правових нормах варіантів поведінки та вільні самі ухвалювати рішення щодо участі в цих відносинах (зокрема, через укладення між собою

різноманітних правочинів), а право визначає лише найбільш важливі аспекти їх взаємодії, то правове регулювання засновується на *диспозитивному методі.*

Поряд з імперативним та диспозитивним методами, які є основними різновидами методів правового регулювання, в ньому можуть застосовуватися також методи рекомендацій та заохочення, що мають переважно субсидіарний (додатковий) характер.

Рекомендаційний метод полягає у наданні учасникам відносин, які впорядковуються правом, вказівок, що не мають обов'язкової сили, стосовно найбільш раціональних, прийнятних для суспільства і цих осіб форм організації їх взаємодії. Прикладом реалізації даного методу може слугувати розроблення уповноваженими державними органами типових трудових договорів (контрактів) між працівником та роботодавцем, використання яких сприяє усуненню можливих непорозумінь між сторонами трудових відносин ще на стадії їх започаткування.

Заохочувальний метод передбачає стимулювання за допомогою комплексного застосування різних способів правового заохочення такої поведінки суб'єктів права, яка є найбільш бажаною з погляду досягнення цілей правового регулювання.

Типи правового регулювання відображають його загальну будову на рівні окремих ділянок суспільного життя (підсфер сфери правового регулювання – економічної, політичної, культурної, військової та інших галузей суспільного життя), які опосередковуються правом. Розрізняють два типи правового регулювання: *загальнодозволений і спеціально дозволений*.

При застосуванні *загальнодозволеного типу* правового регулювання можливість певної соціальної поведінки зумовлюється відсутністю її прямої юридичної заборони. У разі, якщо такої заборони не передбачено, то така поведінка вважається правомірною, тобто у цьому разі використовується юридична формула*: дозволено все, крім того, що заборонено.*

При обранні *спеціально дозволеного* типу правового регулювання вихідним є нормативне положення, згідно з яким дозволяються лише ті форми

поведінки соціальних суб'єктів, що безпосередньо визнаються правовими нормами як припустимі. У цьому разі діє інша юридична формула: *заборонено все, крім того, що дозволено*.

Зазначені типи правового регулювання втілюють у собі кардинально протилежні підходи до юридичної організації певних ділянок суспільних відносин, а тому не можуть застосуватися при врегулюванні однієї й тієї самої сфери соціальної діяльності.

Застосування конкретного типу правового регулювання визначається характером завдань, які воно виконує у відповідній сфері життєдіяльності суспільства. Зокрема, там, де більш важливим є підтримання високої соціальної активності, максимальної свободи особи (як, наприклад, у сфері підприємництва), має бути реалізований загально-дозволений тип правового регулювання. Якщо ж на перший план виходить потреба у забезпеченні високого рівня впорядкованості суспільних відносин, дисциплінованості їх учасників (як, наприклад, у сфері державного управління), перевага надається спеціально дозволеному типу правового регулювання.

Розглянуті способи, методи та типи правового регулювання дають уявлення лише про його окремі сторони і аспекти. Характеристика ж цих явищ в їх єдності, взаємодії як цілісної системи регулювання досягається за допомогою такої місткої юридичної категорії, як правовий режим.

Отже, під **правовим режимом** *розуміють певний порядок правового регулювання, який забезпечується через особливе поєднання залучених для його здійснення способів, методів та типів правового регулювання*. Враховуючи ж, що набір цих складових може бути вельми різним, то і діапазон можливих правових режимів є досить широким – від «жорстких», як, наприклад, при регулюванні суспільних відносин, що виникають з приводу реалізації особою права на використання мисливської та іншої зброї, де застосовується спеціально дозволений тип регулювання, на перше місце висувається імперативний метод регулятивного впливу, а домінуючими способами регулювання є зобов'язання та заборони, до відносно «м'яких», як, наприклад, у

сфері відносин, що складаються з приводу задоволення індивідами своїх культурних потреб, де використовується протилежний за своєю спрямованістю комплекс правових засобів.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, під способами правового регулювання суспільних відносин розуміють первинні (тобто такі, що не містять у собі інші більш прості) засоби правового впливу на поведінку людей, пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами або покладанням на них суб'єктивних юридичних обов'язків.

Те чи інше сполучення основних і допоміжних способів правового регулювання, наявність (чи відсутність) можливості у осіб, на яких воно поширюється, самостійно встановлювати та уточнювати правові форми їх поведінки, характер підстав, з настанням яких пов'язуються виникнення, зміна та припинення правових стосунків між ними, а також ступінь деталізованості правового регулювання дають уявлення про методи правового регулювання суспільних відносин, які використовуються при його здійсненні.

Під правовим режимом розуміють певний порядок правового регулювання, який забезпечується через особливе поєднання залучених для його здійснення способів, методів та типів правового регулювання.

ІІІ. ВИДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Правове регулювання є досить неоднорідним. Тому для кращого розуміння природи цього явища слід розглянути його основні різновиди. Зокрема, *залежно від особливостей правового інструментарію*, який використовується в процесі юридичної регламентації суспільних відносин, розрізняють нормативне та індивідуальне правове регулювання.

Нормативне правове регулювання здійснюється за допомогою юридичних правил поведінки загального характеру, які закріплюються в

нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах,, правових прецедентах, правових звичаях, і має такі ознаки:

- поширюється не на конкретні життєві ситуації, а на заздалегідь визначену кількість тотожних за своїми ознаками випадків;
- адресується колу осіб, не окреслених персонально;
- реалізується за допомогою правових засобів багаторазової дії;
- здійснюється зазвичай протягом тривалого часу без встановлення чітких часових меж.

Індивідуальному правовому регулюванню притаманні ознаки, протилежні тим, якими володіє нормативне регулювання, а саме:

- спрямовується на врегулювання конкретних (одиничних) актів соціальної поведінки;
- поширюється лише на персонально визначених осіб;
- не передбачає повторного застосування одних й тих самих юридичних засобів;
- має переважно короткостроковий характер, припиняється з реалізацією відповідних індивідуальних правових приписів.

У більшості випадків індивідуальне правове регулювання засновується на нормативному та полягає в уточненні, пристосуванні правових норм до специфічних умов їх дії, які неможливо врахувати при здійсненні нормативного правового регулювання. Разом з тим іноді індивідуальне правове регулювання набуває і самостійного значення. Наприклад, у разі виявлення прогалин у праві та застосуванні такого способу їх заповнення, як аналогія права, індивідуальні правові акти виступають як первинні засоби правового регулювання.

До найпоширеніших засобів індивідуального правового регулювання належать рішення, вироки, ухвали та інші ненормативні акти органів судової влади, акти прокурорського реагування, різноманітні приписи правозастосовного характеру, що видаються органами державного управління та органами місцевого самоврядування, керівниками державних і недержавних підприємств, установ, організацій.

Розглянуті види правового регулювання взаємно доповнюють один одного. Зокрема, завдяки їх комбінуванню компенсуються недоліки, притаманні як нормативному (надмірна узагальненість, не завжди достатня оперативність реагування на суспільні потреби), так і індивідуальному регулюванню (непрогнозованість, значний простір для проявів свавілля, суб'єктивізму, потреба кожен раз заново створювати необхідний правовий інструментарій).

За характером розподілу компетенції з юридичної регламентації суспільних відносин правове регулювання класифікують на централізоване і таке, що здійснюється на децентралізованих засадах.

При *централізованому правовому регулюванні* майже всі повноваження з юридичного вирішення відповідного кола питань концентруються на рівні вищих та центральних органів державної влади. Так, згідно із ст. ст. 85, 106, 116 Конституції України визначення засад зовнішньої політики Української держави, її представництво в міжнародних відносинах, безпосереднє керівництво та здійснення зовнішньополітичної діяльності віднесено відповідно до компетенції Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України.

Децентралізоване правове регулювання, навпаки, передбачає передання багатьох повноважень з врегулювання певних суспільних відносин, включаючи деякі правотворчі можливості, до інших державних та недержавних суб'єктів. Зокрема, у сфері трудових відносин значною компетенцією з питань визначення умов праці та відпочинку робітників наділені трудові колективи, профспілкові органи, адміністрація підприємств; в галузі земельних стосунків широкі можливості із встановлення конкретного правового режиму розпорядження землями, організації землеустрою, вирішення земельних спорів мають органи місцевого самоврядування.

Залежно від порядку формування юридичних засобів, які застосовуються у правовому регулюванні, воно може бути поділене на субординаційне та координаційне.

Субординаційне правове регулювання має односторонній характер і не передбачає узгодження правових приписів, що при цьому встановлюються з особами, на яких поширюється їх дія. Цей різновид правового регулювання реалізується переважно через видання різноманітних нормативно-правових актів (наприклад, законів та інших нормативно-правових актів з питань оподаткування фізичних та юридичних осіб, про загальний військовий обов'язок), а також шляхом ухвалення на тій самій основі юридичних рішень індивідуального характеру (наприклад, наказ керівника підприємства про накладення на його працівника певного дисциплінарного стягнення).

На відміну від субординаційного *координаційне правове регулювання* має двосторонній або багатосторонній характер і полягає у встановленні відповідних юридичних правил поведінки на основі консенсусу, в тому числі з залученням до їх формулювання осіб, які в подальшому самі виступають адресатами таких приписів. Прикладом останнього із зазначених різновидів правового регулювання може слугувати спільне прийняття учасниками господарського товариства статуту Цього утворення.

Особливе місце в юридичній регламентації суспільних відносин Посідає *автономне правове регулювання,* яке виконує переважно субсидіарні функції відносно субординаційного та координаційного правового регулювання. Автономне правове регулювання здійснюється в межах загальнодозволеного типу правового регулювання і поширюється виключно на власну поведінку його суб'єктів, які можуть, не порушуючи прав і законних інтересів інших осіб і не вступаючи в безпосередні зносини з ними, самостійно визначати хоча і не передбачені правом, але при тому юридично не заборонені форми своєї поведінки у правовій сфері. Прикладом такого регулювання може слугувати обрання власником земельної ділянки спеціально не обговореного у земельному законодавстві способу її використання, якщо при цьому не утискаються права і законні інтереси інших землевласників.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, правове регулювання є досить неоднорідним. Тому для кращого розуміння природи цього явища слід розглянути його основні різновиди. Зокрема, залежно від особливостей правового інструментарію, який використовується в процесі юридичної регламентації суспільних відносин, розрізняють нормативне та індивідуальне правове регулювання.

IV. МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Як вже зазначалося, правове регулювання здійснюється на системних засадах, через взаємодію багатьох юридичних явищ, конкретний порядок якої визначають у правознавстві як механізм правового регулювання.

Механізм правового регулювання має свій *склад та структуру*. Його склад утворюють правосвідомість, принципи права, юридичні норми, інтерпретаційні та індивідуальні правові акти, правові відносини, заходи юридичного примусу і юридичної відповідальності, а також деякі інші правові явища, які залучаються для реалізації цілей правового регулювання і можуть бути охарактеризовані під цим кутом зору як засоби його здійснення.

Структура механізму правового регулювання виявляється у певній послідовності підключення до правового регулювання зазначених юридичних засобів, у тій чи іншій черговості його *обов'язкових* (тобто таких, які цей процес перебігає кожен раз) та *факультативних* (в яких виникає потреба при впорядкуванні лише деяких суспільних відносин) стадій.

Правове регулювання розпочинається дещо раніше, ніж дія цього механізму, оскільки воно не тільки охоплює процес безпосереднього визначення правом поведінки людей, а й включає до себе передуючу цьому *стадію правової регламентації* суспільних відносин. На етапі правової регламентації суспільних відносин різні суб'єкти правоутворення формулюють, санкціонують та закріплюють у притаманних правовій системі даної країни юридичних джерелах (нормативно-правових актах, нормативно-правових

договорах, адміністративних та судових рішеннях прецедентного характеру, правових звичаях) норми права – юридичні правила поведінки людей загального характеру, які передбачають дозволені та обов'язкові форми їх стосунків у правовій сфері. Власне ж «запуск» механізму правового регулювання відбувається зазвичай у момент набрання зазначеними правовими нормами чинності. Залежно від особливостей конкретних форм (джерел) права, в яких вони викладаються, а також від наявності спеціальних вказівок з цих питань правові норми можуть вступати в дію з моменту їх ухвалення; одразу після їх офіційного оприлюднення; через певний строк після цього; з визначеної дати; через певний строк після їхнього узгодження уповноваженими суб'єктами.

Однак іноді і після початку дії норм права функціонування механізму правового регулювання може блокуватися внаслідок недостатньої чіткості формулювань окремих норм права, що заважає їх розумінню, а відтак, і реалізації таких норм особами, яким вони адресовані. В подібних випадках додатковою умовою спрацьовування механізму правового регулювання є видання нормативних інтерпретаційних правових актів, спрямованих на роз'яснення змісту відповідних юридичних приписів. До найпоширеніших в Україні офіційних нормативних інтерпретаційно-правових актів належать зараз рішення Конституційного Суду України, прийняті з метою тлумачення певних положень Конституції України, постанови пленумів Верховного Суду України, Верховного Суду СРСР (у частині, що не суперечить законодавству України), роз'яснення та інформаційні листи Вищого господарського Суду України з питань вирішення судами деяких категорій юридичних справ, акти Державної податкової адміністрації, що містять тлумачення окремих положень податкового законодавства.

На зазначеній стадії механізму правового регулювання визначається загальний правовий статус учасників суспільних відносин, окреслюється коло їх основних прав та обов'язків, фактична реалізація яких потребує у більшості випадків продовження правового регулювання із застосуванням інших засобів

його здійснення. Водночас уже на цьому етапі правового регулювання право здатне впливати на певні прояви соціальної поведінки у рамках правових відносин загального типу.

Перехід до наступної стадії механізму правового регулювання пов'язаний з виникненням між суб'єктами права за наявності передбачених правовими нормами обставин (юридичних фактів) індивідуалізованих юридичних зв'язків – правових відносин конкретного типу, сторони яких наділяються суб'єктивними юридичними правами і обов'язками. Тим самим забезпечуються необхідна деталізація, уточнення на рівні персонально визначених осіб загальних моделей їх стосунків, описаних у правових нормах. Це дає змогу учасникам таких правовідносин перейти до безпосереднього здійснення моделей поведінки, що становлять зміст реалізації правових норм.

Ще однією стадією механізму правового регулювання є застосування норм права, що може як передувати стадії виникнення конкретних правовідносин, так і відбуватися після неї. У першому випадку застосування правових норм має оперативно-виконавчий характер і пов'язане з виданням правозастосовних актів, що відіграють роль юридичних фактів, яких бракує для встановлення конкретних правових відносин. Наприклад, такі правозастосовні акти, як рішення органів РАГСу про реєстрацію шлюбу між особами, що подали відповідну заяву, є однією з необхідних умов започаткування між ними шлюбних відносин. У другому випадку прийняття актів застосування правових норм спрямоване на усунення обставин, які створюють перепони на шляху реалізації сторонами правових відносин своїх суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Найчастіше такими перепонами виступають різноманітні правопорушення, спори між суб'єктами права стосовно самої наявності та конкретного обсягу їх юридичних прав і обов'язків, певна невизначеність з правових питань (як, наприклад, з питання встановлення батьківства дитини, народженої поза шлюбом).

Дві останні з розглядуваних стадій механізму правового регулювання (виникнення правових відносин конкретного типу та застосування правових

норм) мають факультативний характер. Зокрема, правове регулювання може здійснюватись і без подальшого уточнення правового становища особи на рівні конкретних правовідносин, тобто через правові відносини загального типу. Саме таким чином у більшості випадків здійснюється правове регулювання, змістом якого є заборона деяких шкідливих видів соціальної поведінки.

Так само і необхідність у правозастосовній діяльності державних та інших уповноважених державою органів виникає не завжди, а лише тоді, коли внаслідок виняткової важливості певних суспільних відносин, потреби якнайповніше враховувати їх специфіку та усунути перепони для їх нормального функціонування є доцільним застосування ще й засобів індивідуального правового регулювання.

Завершальною стадією механізму правового регулювання є реалізація норм права. На цьому етапі суб'єкти правових відносин здійснюють свої юридичні права і виконують покладені на них юридичні обов'язки. Якщо при цьому характер поведінки зазначених осіб узгоджується з вимогами юридичних приписів, мета правового регулювання досягнута, а отже, механізм правового регулювання спрацював.

Особливу роль у правовому регулюванні суспільних відносин відіграє правова свідомість, яка опосередковує всі стадії дії даного механізму, так чи інакше пов'язані із визначення правом свідомо вольової поведінки соціальних суб'єктів.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, механізм правового регулювання має свій склад та структуру. Його склад утворюють правосвідомість, принципи права, юридичні норми, інтерпретаційні та індивідуальні правові акти, правові відносини, заходи юридичного примусу і юридичної відповідальності, а також деякі інші правові явища, які залучаються для реалізації цілей правового регулювання і можуть бути охарактеризовані під цим кутом зору як засоби його здійснення.

Структура механізму правового регулювання виявляється у певній послідовності підключення до правового регулювання зазначених юридичних

засобів, у тій чи іншій черговості його обов'язкових (тобто таких, які цей процес перебігає кожен раз) та факультативних (в яких виникає потреба при впорядкуванні лише деяких суспільних відносин) стадій.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Правове регулювання може бути охарактеризоване як здійснюваний за допомогою юридичних засобів процес упорядкування суспільних відносин з метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, які вимагають правового гарантування.

2. Під способами правового регулювання суспільних відносин розуміють первинні (тобто такі, що не містять у собі інші більш прості) засоби правового впливу на поведінку людей, пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами або покладанням на них суб'єктивних юридичних обов'язків.

3. Те чи інше сполучення основних і допоміжних способів правового регулювання, наявність (чи відсутність) можливості у осіб, на яких воно поширюється, самостійно встановлювати та уточнювати правові форми їх поведінки, характер підстав, з настанням яких пов'язуються виникнення, зміна та припинення правових стосунків між ними, а також ступінь деталізованості правового регулювання дають уявлення про методи правового регулювання суспільних відносин, які використовуються при його здійсненні.

4. Під правовим режимом розуміють певний порядок правового регулювання, який забезпечується через особливе поєднання залучених для його здійснення способів, методів та типів правового регулювання.

5. Правове регулювання є досить неоднорідним. Тому для кращого розуміння природи цього явища слід розглянути його основні різновиди. Зокрема, залежно від особливостей правового інструментарію, який

використовується в процесі юридичної регламентації суспільних відносин, розрізняють нормативне та індивідуальне правове регулювання.

6. Механізм правового регулювання має свій склад та структуру. Його склад утворюють правосвідомість, принципи права, юридичні норми, інтерпретаційні та індивідуальні правові акти, правові відносини, заходи юридичного примусу і юридичної відповідальності, а також деякі інші правові явища, які залучаються для реалізації цілей правового регулювання і можуть бути охарактеризовані під цим кутом зору як засоби його здійснення.

7. Структура механізму правового регулювання виявляється у певній послідовності підключення до правового регулювання зазначених юридичних засобів, у тій чи іншій черговості його обов'язкових (тобто таких, які цей процес перебігає кожен раз) та факультативних (в яких виникає потреба при впорядкуванні лише деяких суспільних відносин) стадій.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні теоретичні питання проблематики правового регулювання суспільних відносин.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: дозвіл, веління, заборону як способи правового регулювання; допоміжні способи правового регулювання (примус, заохочення тощо). А, також, типи правового регулювання, механізм правового регулювання, тощо.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 12. СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття і структура системи права
2. Публічне і приватне право
3. Загальна характеристика галузей та інститутів права
4. Поняття системи законодавства, її співвідношення з системою права
5. Структура системи законодавства

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко І. Адаптація законодавства України до європейського законодавства – один з пріоритетних напрямків реформування правової системи України / І. Бондаренко // Право України. — 2002. — № 7. — С. 63-66.

2. Бочаров Д. Про місце доказового права в системі права / Д. Бочаров // Право України. — 2003. — № 2. — С. 30-35.

3. Журавльов Д. В. Національне законодавство як система / Д. В. Журавльов // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2004. — № 4. — С. 14-19.

4. Кагадій М. Поняття та елементи правової системи / М. Кагадій // Право України. — 2004. — № 12. — С. 32-37.

5. Колошин В. Логічна структура норми права. Деякі причинні аспекти / В. Колошин // Право України. — 1995. — № 7. — С. 47-51

6. Котюк І. Системно-структурний підхід під час вивчення окремих галузей права / І. Котюк // Історія України. — 2002. — № 11. — С. 46-49

7. Лилак Д. Колізія наукових поглядів на поняття «законодавство» і практичну необхідність його нормативної легалізації / Д. Лилак // Право України. — 2001. — № 8. — С. 43-47.

8. Липинский Д. А. О системе права и видах юридической ответственности / Д. А. липинский // Правоведение. — 2003. — № 2. — С. 27-37.

9. Лук’янець Д. Про структуру системи права / Д. Лук’янець // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 12. — С. 112-114.

10. Луць Л. Правова система Ради Європи: міжнародно-правові та загальнотеоретичні аспекти / Л. Луць // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2002. — Вип. 37. — С. 57-63.

11. Луць Л. Структура правової системи суспільства: загальнотеоретичні аспекти / Л. Луць // Право України. — 2002. — № 9. — С. 7-10.

12. Мальцев В. В. Понятие и место уголовного права в системе отраслей права / В. В. Мальцев // Государство и право. — 2000. — № 5. — С. 49-56.

13. Мальцев В. В. Право как нормативно-деятельная система / В. В. Мальцев // Правоведение. — 2003. — № 2. — С. 14-26.

14. Мельник В. Конституція України в ієрархічній структурі законодавства: Науково - теоретичний аспект / В. Мельник // Право України. — 2009. — № 5. — С. 61-66.

15. Мирошниченко М. Ідентичність – легітимність – правопорядок: до проблеми реформування правової системи України / М. Мирошниченко // Право України. — 2003. — № 5. — С. 31-36.

16. Пекарь Л. Систематизація законодавства / Л. Пекарь// Законність. — 2003. — № 7. — С. 17-19.

17. Погорілко В. Правова система України: стан та перспективи розвитку / В. Погорілко, М. Малишко // Віче. — 1993. — № 9-12.

18. Погорілко В. Проблеми розвитку законодавства України / В. Погорілко // Право України. — 1993. — № 7-11.

19. Поленина С. В. Взаимодействие системы права и системы законодательства в современной России / С. В. Поленина // Государство и право. — 1999. — № 9-14.

20. Селіванов В. Розмежування і взаємодія публічного і приватного права в системі права України / В. Селіванов // Право України. — 1996. — №12. — С. 27- 31.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття і структуру системи права, публічне і приватне право, надати загальну характеристику галузей та інститутів права, визначити поняття системи законодавства, її співвідношення з системою права, структуру системи законодавства.

ВСТУП

Поняттям «система» в будь-якій галузі пізнання визначається певна реально існуюча структурована цілісна сукупність елементів, поєднаних між собою внутрішніми зв'язками. Саме ці зв'язки здатні надавати внутрішньої організованості усім елементам будь-якої системи, перетворюючи її на диференційовану цілісність. Не є винятком у цьому сенсі і таке соціальне утворення, як право (для якого системність є однією з головних ознак), а також інші правові явища – «система законодавства», «правова система» тощо. Поняття «система права» слід відрізняти від поняття «правова система», яке є більш широким за своїм змістом. Крім системи права, правова система охоплює правосвідомість, правові відносини, правові форми діяльності держави та інші правові явища.

І. ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА СИСТЕМИ ПРАВА

Система права – *це сукупність чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, диференціація (поділ) і згрупованість норму відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі та підгалузі права).*

Це визначення фіксує характер зв'язків, що існують між елементами системи права, і формулює головні принципи її побудови. До них належать такі.

Єдність системи права. Вона зумовлюється тим, що:

1) право як цивілізаційний феномен ґрунтується на єдиних визначальних загальнолюдських принципах гуманізму і справедливості. Останні є смислоутворюючим остовом права, визначають його головний зміст, а нормативні приписи, що суперечать цим принципам, не вважаються правовими;

2) будь-які норми та принципи права спираються на однакове ставлення до них з боку держави: вона їх встановлює, підтримує і готова до застосування заходів державного примусу за їх порушення; 3) соціальний зміст права визначається системою органічно єдиних, взаємопов'язаних матеріальних, соціальних, культурних, ідеологічних та інших умов життя суспільства.

Узгодженість системи права. Це зумовлена наявність субординаційних і координаційних зв'язків між нормами, інститутами, галузями права та відсутність суперечностей усередині цієї системи.

Диференціація (поділ) системи права. Це поняття відбиває поділ системи права на її відносно самостійні послідовно структуровані елементи: а) структуру норми права; б) структуру правових інститутів – поділ їх на окремі правові норми; в) структуру підгалузі права – поділ її на логічно взаємопов'язані правові інститути в межах окремих галузей права; г) структуру галузі права – поділ її на логічно пов'язані між собою правові інститути та підгалузі права; г) структуру системи права – поділ її на логічно пов'язані між собою галузі права.

Об'єктивність системи права. Система права – не наслідок свавільного розсуду суб'єкта законотворення, а адекватний юридичний вираз, відображення системи суспільних відносин, що реально існують, бо вона: 1) утворюється відповідно до потреб суспільства, а не законодавця; 2) може змінювати власну внутрішню побудову, доречно реагуючи на динаміку потреб суспільства і, таким чином, стабілізуючи його, а державу стимулюючи лише до надання

зовнішньої офіційної форми системі права – її галузям, інститутам, які організувалися об'єктивно.

Система права – уособлене системне утворення суспільства, оскільки:

1)є його *функціональною системою*, бо її виникнення, існування і розвиток обумовлені усвідомленими загальнолюдськими потребами в організованості, врегульованості та впорядкованості суспільного життя, оскільки відсутність цих якостей унеможливлює стабільність, безпеку та розвиток суспільства, тобто головні умови його існування взагалі;

2)є його *інституціональним втіленням*. Це означає, що системно організовані, згруповані юридичні норми містяться здебільшого в нормативно-правових актах, інших джерелах права, які надають йому чіткої інституціональної побудови;

3) має *стабільний і водночас динамічний характер*, в такий спосіб забезпечуючи суспільству збереження, стабілізацію його головних відносин, суспільного ладу, а з другого боку, організовуючи і впорядковуючи їх усталений розвиток;

4) *пов'язана як прямо, так і опосередковано з діяльністю іншого соціального утворення* – держави, її органів – законодавчих, право-застосовних, контрольно-наглядових тощо, які здійснюють функції в правових формах з використанням певних методів.

Система права потребує розуміння того, як саме, з яких частин вона складається, за якими критеріями будується. В юридичній науці внутрішній поділ системи права на складові частини – галузі та інститути – традиційно розглядається з урахуванням таких головних критеріїв, як предмет і метод правового регулювання.

Правове регулювання суспільних відносин є відносно самостійним (автономним) від інших видів соціального регулювання. Тому воно відрізняється низкою специфічних фактичних і юридичних ознак. Визначеність цих ознак правового регулювання представлена передусім його предметом і методом.

Під *предметом правового регулювання* усвідомлюють те, що регулює право, на що спрямовано його регулятивний вплив, тобто суспільні відносини. Але ними не можуть бути всі суспільні відносини. Цим відносинам притаманна низка специфічних ознак, а саме:

1) вони є *найбільш важливими*, значущими для суспільства (тобто зберігають його розвиток, безпеку людини та ін.); 2) мають *однорідний, типовий вираз* (наприклад, коли відносини певного роду мають майновий чи управлінський характер); 3) *виникають в суспільстві у зв'язку з проявом цілеспрямованої свідомо вольової* діяльності людей і набувають стійкого, сталого характеру, тобто є такими, що постійно повторюються у повсякденній практиці (наприклад, поява випадків купівлі-продажу, обміну речами, позики і т. п., які повторюються протягом тривалого часу, призвела до становлення типових відносин майнового роду, а це викликає усвідомлену потребу суспільства в їх упорядкуванні правилами); 4) *придатні для регулювання нормами* права (на відміну від тих відносин, що регулюються іншими засобами регулювання – нормами моралі, звичаями і под., і не потребують державно-правового втручання); 5) мають *певний зовнішній прояв і придатні для контролю* з боку інститутів суспільства і держави.

Предмет правового регулювання вважається *матеріальним, об'єктивним критерієм* розподілу і згрупування норм права за його структурними частинами тому, що зміст і особливості усталених, типових суспільних відносин виникають в площині людських потреб і не залежать від законодавця. Предмет правового регулювання має *власну структуру*, яка охоплює такі його елементи: а) суб'єктів – індивідуальних і колективних; б) поведінку суб'єктів (їх свідому діяльність); в) об'єкти – предмети та явища навколишнього світу, з приводу яких люди свідомо вступають у взаємозв'язок; г) соціальні факти (обставини, випадки), які є безпосередніми підставами виникнення чи припинення відповідних правових відносин.

Зміст методу – це сукупність засобів, прийомів, за допомогою яких право впливає на однорідні суспільні відносини. На відміну від предмета правового

регулювання (що є об'єктивним критерієм побудови системи права) його метод є *юридичним критерієм*, який значною мірою залежить від предмета, визначається ним. Формується метод також під впливом авторитету і досвіду суб'єкта – законодавця, який, крім об'єктивно сформованих засобів регулювання, може «штучно» встановлювати в нормативних приписах власні засоби правового впливу, поєднувати ці засоби і прийоми. З цієї точки зору правовий метод є певним «комплектом» юридичного інструментарію, з допомогою якого держава здатна бажаним чином впливати в певному напрямку на розвиток суспільних відносин, що мають специфічні відмінності властивостей певного роду чи виду (майнові, фінансові, політичні, сімейні, відносини власності, спадкування та ін.).

Метод правового регулювання характеризується специфічними ознаками:

а) визначає особливості: *порядку*, нормативних *підстав та юридичних фактів*, необхідних для виникнення і реалізації учасниками суспільних відносин відповідних *юридичних наслідків* – їх суб'єктивних прав, обов'язків або юридичної відповідальності. Такі підстави можуть виникати із *закону* (право брати участь у виборах обов'язок сплатити податок), *договору* (договір оренди), *правопорушення* (перевищення швидкості дорожнього руху);

б) встановлює *коло і правовий статус суб'єктів права*, зміст та обсяг їх прав і обов'язків. Суб'єкти відносин мають різний ступінь автономності при виникненні прав і обов'язків. Норми права можуть:

1) *вичерпно визначати права і обов'язки суб'єктів в законі; 2) надавати їм можливість самостійно вирішувати питання щодо обсягу цих прав і обов'язків.* Тому суб'єкти права вступають в правові відносини або як підпорядковані, або як рівноправні сторони. Відмінності в методах правового регулювання втілюються головним чином в обсязі правових можливостей суб'єктів;

в) використовує головні прийоми, що утворюють відповідний метод – *дозволи, зобов'язання, заборони*, по-різному поєднуючи їх в галузях права залежно від мети правового регулювання;

г) передбачає галузеві особливості процедур реалізації прав,обов'язків та відповідальності учасників відносин (вони можуть бути реалізовані *безпосередньо* суб'єктами або з допомогою *правозастосовних органів держави*);

г) закріплює *різні способи захисту прав та забезпечення виконання юридичних обов'язків*, які здійснюються в різному порядку (судовому, адміністративному та ін.) та за допомогою різних юридичних засобів (цивільно-правових, кримінально-правових та ін.).

До головних (первинних) методів правового регулювання належать:

1) *імперативний (централізований) метод*, при якому відносини зверху донизу регулюються владно-імперативним шляхом. Нормативний зміст доходить до учасників однорідних відносин певного типу зверху, від нормотворчих державних органів і, як наслідок, характер відносин між суб'єктами перетворюється на відносини субординації прямої підпорядкованості. Головний інструментарій, що використовується при імперативному методі регулювання, — зобов'язання та заборони.
2) *диспозитивний (децентралізований) метод* застосовується до юридично рівних суб'єктів у відносинах, що складаються на основі доброї волі їх учасників. Правомірні дії суб'єктів права, здійснювані ними за власним розсудом і ініціативою, тут виступають вже як невладне, а індивідуальне, «автономне» і добровільне джерело юридично значущих вчинків. Відповідно до цього стану суб'єктів їх відносини можна характеризувати як договірні, засновані на юридичній рівності і узгодженні (координації) волі їх учасників. Тому головним інструментарієм при диспозитивному методі регулювання стає дозвіл.

Так звані первинні методи конкретизуються і проявляються в різних з'єднаннях їх способів та прийомів впливу, як правило, з перевагою одного з них. Вони продовжуються в методах, що застосовуються до тих чи інших якісно своєрідних, відносно самостійних груп суспільних відносин. До таких методів можна віднести:

1) метод матеріального і морального *заохочення* (використовується, наприклад, у галузях трудового, цивільного права). Заохочення спрямоване на стимулювання такої поведінки суб'єктів права, яка викликається їх матеріальним інтересом (підвищення кваліфікації, набуття нових професій) і враховує соціально корисний характер цього інтересу.
2) метод *рекомендацій*, який застосовується до самоврядних організацій (інститутів громадянського суспільства), для яких державно-владні, імперативні методи впливу природно непридатні і не можуть бути застосовані до них. Цей метод характерний для підприємницької, корпоративної та інших галузей приватного права. Держава може впливати на них лише шляхом дозволів, сприяння, надання організаційної допомоги, виданням рекомендаційних актів, які містять норми права і застосування яких покладено на розсуд цих організацій. Держава у формі рекомендацій використовує дозволи, що має сприяти розвиткові активності, самодіяльності та ініціативи суб'єктів права.

Структура системи права – це її внутрішній устрій. Розкрити структуру права можна через: 1) визначення первинного елементу системи – правової норми та 2) врахування предмета правового регулювання як об'єктивного чинника, що з'єднав ці норми в певні групи.

Такий підхід к пошуку структури права приводить до висновку про те, що його головними структурними елементами, крім правових норм, стають їх організовані об'єднання – інститути права, підгалузі права, галузі права.

Норма права – первинний, найменший структурний елемент права, який за своєю сутністю є правилом поведінки, визнаним і охоронюваним державою. Це правило свідчить про те, що держава: а) визнає усталені типові суспільні відносини; б) нормує їх в певному напрямку (схвалює чи забороняє, стимулює чи зобов'язує), тобто надає юридичного значення зразка, моделі поведінки; в)

виражає це правило ззовні у вигляді правового припису. Він буде придатним регулювати поведінку настільки, наскільки законодавець спромігся відтворити в ньому зміст суспільних відносин. Норма є таким універсальним елементом права, головною одиницею виміру правової матерії, яка проявляє свої властивості на усіх рівнях системи права. Впорядкування, узгодженість, взаємопов'язаність, розподіл і згрупованість правових норм у системі права зумовлені, з одного боку, об'єктивно структурою предмета регулювання – суспільними відносинами, а з другого – прагненням суб'єкта – законодавця врегулювати ці відносини правовими засобами.

Інститут права – це уособлена група правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду. Інститут права є першим рівнем поєднання правових норм (наприклад, інститут права власності в галузі цивільного права, інститут відповідальності в галузі адміністративного права, інститут виборів у галузі конституційного права та ін.).

Інститут права характеризується тим, що: а) регулює певний вид (окрему ділянку, фрагменти, сторону) однорідних суспільних відносин; б) є складовою частиною однієї або декількох галузей права; в) є логічно замкнутою, виокремленою сукупністю норм; г) функціонує автономно, відносно самостійно в межах галузі права, тобто регулює суспільні відносини незалежно від інших інститутів права. Це не означає, що інститут права не пов'язаний з іншими інститутами, навпаки, усі вони в межах галузі права поєднані змістом споріднених суспільних відносин. Наприклад, інститути купівлі-продажу, права приватної власності тощо в галузі цивільного права регулюють певні якісно особливі сторони, види суспільних відносин, але усі ці відносини мають загальну якісну властивість – майновий характер, що дозволило їм об'єднатися в єдину галузь права.

Підгалузь права – певна сукупність (об'єднання) правових інститутів, що об'єктивно складається в межах однієї галузі права. Як цілісне утворення підгалузь права регулює специфічне коло відносин у межах сфери правового

регулювання відповідної галузі права, яка характеризується правовою уособленістю.

На відміну від правових інститутів підгалузь права не є обов'язковим компонентом кожної галузі. Вона виникає тільки у великих за своїм обсягом галузях права. Так, у складі конституційного права вирізняють такі підгалузі, як парламентське, муніципальне право; цивільного – зобов'язальне, авторське, винахідницьке, спадкове право; фінансового – бюджетне, податкове, банківське право. Галузі права, для яких характерні тісна консолідація, компактність змісту, не мають у своєму складі підгалузей права (наприклад, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне).

Довершує систему права рівень галузі. *Галузь права – уособлена сукупність норм, спрямована на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин*. Головні ознаки галузі права полягають у тому, що вона:

- є найбільш великим за обсягом підрозділом (частиною) системи права;
- має власний предмет регулювання;
- визначається єдністю предмета і методу правового регулювання;
- складається з інститутів права, побудованих у галузі права за предметом і методом правового регулювання;
- відносно самостійна від інших об'єднань правових норм у системі права.

Аналіз галузей права підкреслює таки її властивості.

1.Галузь права – головний за роллю і найбільший за обсягом структурний підрозділ (центральна ланка) системи права, оскільки безпосередньо відбиває соціальний механізм і об'єктивний характер її утворення однорідними суспільними відносинами, а відтак, і «групові» особливості правового регулювання в межах галузі. Окремі галузі права відрізняються своєрідністю режимів правового регулювання, які: визначаються власними галузевими принципами; містять специфічні прийоми регулювання, відрізняються механізмом виникнення та реалізації галузевих прав і обов'язків суб'єктів, специфікою санкцій тощо.

2.Галузі права є неоднорідними за складом, різними за обсягом,

нерівнозначними за роллю в правовому регулюванні суспільних відносин. Одні з них є великими нормативними утвореннями, які ззовні визначені у великій кількості писаних джерел – нормативно-правових актів (наприклад, галузь конституційного права) чи в їх великому обсязі (наприклад, галузь цивільного права). Інші являють собою порівняно компактну сукупність правових норм (наприклад, процесуальні галузі). Пояснюється це несхожістю, різницею предметів їх правового регулювання.

3.Унікальність утворення галузей права полягає в тому, що вони не створені штучно законодавцем, а викликані до життя реальним існуванням практичних соціальних потреб, які суспільство усвідомлює, а законотворень визначає офіційною формою письмового документа(нормативно-правового акта). Серед умов, що визначають процес виникнення і оформлення галузей права, найважливішими є:

- ступінь своєрідності, особливості суспільних відносин;
- неможливість їх врегулювання іншими юридичними засобами (тобто за допомогою норм інших галузей права);
- необхідність застосування особливого методу регулювання та ін.

4. Галузь права являє собою юридичну цілісність, тобто таку сукупність норм, що зосереджені у взаємопов'язаних правових інститутах. Поєднуючи в один комплекс правові інститути, галузь права тим самим забезпечує регулювання, стабільність цілої сфери життєдіяльності суспільства. В цьому полягає її інструментальна цінність. Тому галузь права можна також визначити і як сукупність логічно взаємопов'язаних правових інститутів, що регулюють відповідну сферу суспільних відносин (майнових, трудових, сімейних та ін.).

5.Як юридична цілісність галузь права є відносно замкнутою, автономною підсистемою правового регулювання. Головне її призначення – забезпечити стосовно певної галузі суспільних відносин специфічний режим правового регулювання – сукупність характерних за природою і специфічних за юридичним змістом правових засобів. Наявність подібного режиму дає

можливість не тільки поєднувати норми права в одне ціле, надавати їм упорядкованого системного характеру, а й відрізняти одну галузь права від іншої. Юридичний режим характеризує правовий стан суб'єктів права, законні засоби реалізації прав і виконання обов'язків та державно-правові заходи, спрямовані на забезпечення неухильної реалізації правових норм у конкретних правових відносинах. Завдяки юридичному режиму забезпечується ефективна дія і галузі права в цілому, і кожного її компонента – правових інститутів, підгалузей права та окремих норм.

6.Для уособлення галузі недостатньо користуватися критерієм єдності предмета і методу правового регулювання. Цей критерій, який добре спрацьовує у сфері цивільного і кримінального права, не може штучно застосовуватися при характеристиці усіх галузей права. Особливо це стосується нових галузей права – космічного, екологічного, інформаційного та ін., де врахування їх правових режимів має особливе значення.

Галузі права можна поділити на такі види:

1)*фундаментальні (профілюючі),* до яких традиційно належать конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, цивільне-процесуальне, кримінально-процесуальне право. Вони характеризуються тим, що, по-перше, є юридично первісними, тобто містять вихідний правовий матеріал, який потім так чи інакше використовується при формуванні правових режимів інших галузей права; по-друге, вичерпно концентрують генеральні юридичні режими, галузеві методи правового регулювання;

2)*спеціальні, в яких головні правові режими модифіковано*, пристосовано до особливих сфер життя суспільства (трудове, земельне, сімейне та ін.);

3) *комплексні,* для яких характерне сполучення різнорідних інститутів профілюючих (фундаментальних) та спеціальних галузей, наприклад, підприємницька (господарська), торговельна, морська та ін.

Залежно від особливостей предмета та методу правового регулювання, а головне – соціального призначення всю систему права можна поділити на два великі масиви – матеріальне і процесуальне право. Предметом *матеріального*

права є реальні суспільні відносини, які складалися між людьми, організовані ними і потребують організації відносин за допомогою права. На підставі норм матеріального права у суб'єктів суспільних відносин виникають суб'єктивні права, юридичні обов'язки та відповідальність.

Процесуальне право визначає, врегульовує порядок (процедуру) вирішення спорів, конфліктів, розслідування і судового розгляду злочинів, інших правопорушень. Предметом регулювання норм процесуальних галузей права є організаційні відносини, тобто такі, які визначають засоби реалізації норм матеріального права (суб'єктивних прав, обов'язків та відповідальності) і де учасниками, як правило, виступають органи держави, посадові особи, на яких покладено обов'язок організовувати, спрямовувати процес, юридичну діяльність на реалізацію норм матеріального права.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, система права – це сукупність чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, диференціація (поділ) і згрупованість норму відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі та підгалузі права). Структура системи права – це її внутрішній устрій. Розкрити структуру права можна через: 1) визначення первинного елементу системи – правової норми та 2) врахування предмета правового регулювання як об'єктивного чинника, що з'єднав ці норми в певні групи.

ІІ. ПУБЛІЧНЕ І ПРИВАТНЕ ПРАВО

Дихотомія права з його поділом на публічне і приватне теоретично була обґрунтована ще в Стародавньому Римі. Саме римські юристи вважали цей поділ природним, оскільки він відображає зрозумілі ще у ті часи особливості і відмінності відносин між державою і приватною особою. Ульпіан писав, що публічне право має відношення до держави (римські юристи не бачили відмінності між поняттями «держава» і «суспільство»), а приватне – відбиває інтереси окремих осіб.

Через деякій час у Західній Європі відбулася рецепція римського права. Вона пройшла декілька етапів: вивчення, коментування та викладання римського права в європейських університетах; безпосереднє застосування римського права в юридичній практиці; реформування законодавства разом з ідеєю про поділ права на приватне і публічне після буржуазних революцій у XVII-XVШ ст. ст. І це було цілком закономірним, оскільки розвиток буржуазних ринкових відносин і формування громадянського суспільства об'єктивно викликали до життя ідею виокремлення приватного права і повернення до вчення про приватне і публічне право.

Поділ права на приватне і публічне дістав теоретичної підтримки в працях мислителів Західної Європи (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель та ін.). Ідея поділу права була ґрунтовно розроблена на теренах дореволюційної Російської імперії відомими правознавцями Л. Петражицьким, М. Коркуновим, Г. Шершеневичем та ін. У тій чи іншій формі вона зберігається і сьогодні. У той же час, якщо в континентальній Європі ідея поділу права на публічне і приватне набула майже повного визнання, то в країнах англосаксонської правової сім'ї вона не набула такого авторитету, підтримується не всіма юристами і тлумачиться по-іншому.

Протягом існування радянської держави офіційна юридична наука негативно ставилася до поділу права на публічне і приватне. Такий підхід був обумовлений ідеологією марксизму-ленінізму, коли В. Ленін висловив свою жорстку негативну позицію щодо приватного права: «Ми нічого "приватного" не визнаємо, для нас все в галузі господарства є публічно-правовим, а не "приватним". Звідси – розширити застосування державного втручання у "приватноправові" відносини; розширити право держави скасовувати "приватні" договори; застосовувати до "цивільних правовідносин" нашу революційну правосвідомість...» Така ідеологія стає основою тотального одержавлення всієї правової системи.

Нині, в умовах визнання і законодавчого закріплення приватної власності, пострадянські держави будують економіку на ринкових засадах. Потому

легалізація приватного права, законодавче закріплення його галузей є природними і необхідними для формування громадянського суспільства, стимулювання підприємницької діяльності. Цілком закономірним є те, що в юридичній науці відродився і підхід до поділу права на приватне і публічне.

Сутність цього поділу системи права полягає в тому, що в кожній системі права є норми, покликані забезпечувати насамперед загальнозначущі (публічні) інтереси, тобто інтереси державно організованого суспільства, які потребують впорядкування і захисту. Але є й інші норми, які регулюють відносини з метою впорядкування і захисту інтересів окремих осіб в їх приватному житті, перш за все – приватних власників. Тому сфери суспільних відносин, пов'язані з державними або приватними інтересами, стають відповідно предметами регулювання правових галузей, що належать до публічного і приватного права.

Публічне право – *це сукупність галузей права (підсистема), предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації публічних (державних) інтересів з допомогою імперативного методу регулювання*. Це передусім галузі конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового, процесуального права. Тут юридичний пріоритет у питаннях захисту публічного інтересу має воля органів державної влади, яка, однак, у першу чергу підкоряється її завданню захисту інтересів особи і населення країни в цілому. Тому саме цієї кінцевій меті і підпорядковується логіка побудови галузей публічного права. Останнє своїми засобами створює соціальні умови правопорядку, за наявності яких громадянин почуває себе захищеним і має можливість реалізувати власні приватні інтереси, використовуючи при цьому відповідні приватноправові засоби.

Приватне право – *це сукупність галузей права (підсистема), предметом регулювання яких є відносини у сфері приватних, індивідуальних інтересів юридично рівних суб'єктів за допомогою диспозитивного методу регулювання.* До приватного права відносять насамперед норми цивільного права. Тут юридичний пріоритет у питаннях реалізації приватних інтересів, ініціатива залежать від волі приватних осіб, громадян, їх об'єднань, недержавних суб'єктів

господарювання, а регулювання відбувається на засадах координації, тобто за принципами юридичної рівності, автономії таких суб'єктів.

Приватне право має велике значення в забезпеченні свободи автономної особи, незалежності і самостійності приватних осіб і тому є умовою і гарантом розвитку ринкової економіки, демократії, громадянського суспільства. Воно охоплює відносини, учасники яких не володіють ніякою примусовою владою один щодо одного, а, більш того, виокремлені від державної влади і тому є «приватними». Однак, і це дуже важливо, їх договори, акти, в тому числі односторонні, наприклад, акти власників, мають повноцінне юридичне значення, захищаються судом, визнаються і забезпечуються державою як її власні веління. Приватне право створює зону свободи, ізольовану від державної влади, в якій здійснюють свою майнову, господарську діяльність приватні особи. Державна влада може втручатись у цю діяльність тільки в передбачених законом випадках або за рішенням суду. Водночас дії приватних осіб, якщо вони не порушують встановлених законом заборон, державна влада зобов'язана не тільки визнавати, а й захищати.

Між публічним і приватним правом немає неперехідних кордонів – вони взаємопов'язані. Ті функції, які вони виконують, зрештою відповідають інтересам усіх. Тому приватне право фактично не існує без публічного, оскільки останнє покликане охороняти і захищати приватні відносини. Приватне право ґрунтується на публічному, без якого воно могло б бути знецінене. Крім того, в процесі історичного розвитку грані між ними в деяких сферах суспільного і державного життя стираються, виникають змішані публічно-правові і приватноправові відносини (наприклад, з питань соціального, трудового та іншого права). Разом з тим на сьогодні публічне і приватне право залишаються фундаментальними вихідними частинами дійсно демократичної правової системи.

Отже, до ознак публічного права можна віднести такі:

1) його галузі регулюють відносини між нерівними, юридично підпорядкованими суб'єктами;

2) його норми спрямовані на регулювання відносин, в яких суб'єкти задовольняють загальний (публічний, державний) інтерес;

3) має особливості суб'єктного складу (основним учасником публічно-правових відносин завжди виступає держава, а додатковим – суб'єкти приватного права);

4) за своїм призначенням воно випливає з приватного права, підкоряється йому (тобто державно-правовий порядок створюється засобами публічного права з метою забезпечення сфери свободи особи,вільної від державного втручання);

5) його суб'єкти здійснюють волевиявлення одноособово. Це означає, що публічно-правові відносини може регулювати, а відповідні права і обов'язки їх суб'єктів здатна встановлювати лише держава;

6) в ньому застосовується імперативний метод регулювання – метод субординації, централізований, придатний для регулювання вертикальних, владних субординаційних відносин. Головним правовим інструментарієм таких галузей є позитивні зобов'язання та заборони. Основним типом правового регулювання відносин виступає спеціально дозвільний (суб'єкти правомочні в публічно-правовій сфері робити тільки те, що прямо дозволено законом).

До складу публічного права належать галузі конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного, фінансового, цивільного процесуального права.

До ознак приватного права можна віднести такі:

1) його галузі регулюють рівносторонні відносини між рівними,юридично не підпорядкованими суб'єктами;

2) його норми спрямовані на регулювання відносин, в яких суб'єкти задовольняють приватний (особистий, недержавний) інтерес;

3) особливий суб'єктний склад (основним учасником приватноправових відносин є приватні особи – юридичні та фізичні, суб'єкти приватного права можуть виступати як додаткові);

4)за своїм призначенням воно визначає сферу свободи індивіда і створено для її реалізації (а державно-правовий порядок створюється засобами публічного права для забезпечення, охорони, захисту, відновлення прав і свобод особи, яка задовольняє приватні інтереси у сфері, що є вільною від необґрунтованого державного втручання);

5)суб'єкти самостійно здійснюють волевиявлення. Це означає, що приватноправові відносини можуть регулюватися і відповідні права та обов'язки їх сторін можуть встановлюватися декількома суб'єктами за їх власною ініціативою. При цьому застосовується договірна форма встановлення суб'єктивних прав і обов'язків;

6)використовується диспозитивний метод, децентралізований, що означає координаційні способи впливу, придатні для регулювання горизонтальних відносин між юридично рівними особами. Головним правовим інструментарієм таких галузей виступає дозвіл. Основним типом правового регулювання відносин є загально дозвільний (суб'єкти правомочні в приватноправовій сфері робити все, крім того, що прямо заборонено законом);

7)відносини між суб'єктами приватного права мають як майновий,так і немайновий, особистий характер.

До складу приватного права належать галузі цивільного, сімейного, корпоративного, господарського, комерційного, аграрного права.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, публічне право – це сукупність галузей права (підсистема), предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації публічних (державних) інтересів з допомогою імперативного методу регулювання. Це передусім галузі конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового, процесуального права. Приватне право – це сукупність галузей права (підсистема), предметом регулювання яких є відносини у сфері приватних, індивідуальних інтересів юридично рівних суб'єктів за допомогою диспозитивного методу регулювання. До приватного права відносять насамперед норми цивільного права.

ІІІ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГАЛУЗЕЙ ТА ІНСТИТУТІВ ПРАВА

Галузі права поділяються залежно від предмета і методу правового регулювання. Крім того, їх поділяють за місцем, яке галузі посідають У системі права (*основні* – конституційне, цивільне, адміністративне, трудове; *комплексні* – екологічне, господарське). Головне значення має поділ системи права на галузі залежно від *предмета і методу* правового регулювання.

Конституційне право – це сукупність правових норм, які регулюють статус людини і громадянина в суспільстві і державі, принципи суспільного і державного ладу, організацію і діяльність системи органів держави та органів місцевого самоврядування. В предметі цієї галузі головне місце посідають відносини між людиною, суспільством і державою. Саме вони визначають устрій держави, її функціонування та ступінь участі громадянина в цьому процесі. Такі особливості цих відносин обумовлюють і відповідні методи регулювання. Домінує імперативний метод, бо виникнення цієї галузі пов'язано з існуванням владних відносин. Тому норми конституційного права мають переважно зобов'язальний і заборонний характер, а ті, що пов'язані з регулюванням статусу людини і громадянина, – переважно дозвільний характер. Норми конституційного права є провідними щодо норм інших галузей права, їх базовим нормативним утворенням. Головними джерелами конституційного права будь-якої держави є її конституція та конституційні закони.

Цивільне право – це сукупність правових норм, які регулюють сферу майнових і пов'язаних з ними особистих немайнових відносин (ім'я, честь, гідність, авторство). Вони виникають з приводу володіння, користування та розпорядження власністю, її набуття та відчуження, купівлі-продажу, спадкоємства тощо між різними суб'єктами права – фізичними і юридичними особами.

Суттєвими ознаками суспільних відносин, які регулюються нормами цивільного права, є наявність у них вільних (автономних) і рівних суб'єктів права (покупець – продавець, замовник – підрядчик та ін.), відсутність відносин влади і супідрядності, що проводить чітку межу між предметом цивільного права і предметом адміністративного, фінансового права. Така природа відносин обумовлює диспозитивний (автономний) метод правового регулювання суспільних відносин, який є головним для цієї галузі права.

В ринкових умовах роль цивільного права зростає. Без розвинутого, цивілізованого ринку формування громадянського суспільства та побудова правової держави практично неможливі.

Адміністративне право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави. Вони і є предметом правового регулювання. їх особливістю є те, що однією зі сторін тут завжди виступає державний орган або посадова особа. Тому в основі правового регулювання адміністративного права лежить метод владних приписів (імперативний метод) через накази, вказівки. Йому властиві ієрархія і субординація по службі, встановлення відповідальності за доручену ділянку та ін.

Фінансове право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з діяльністю держави по формуванню і виконанню державного бюджету, з грошовим обігом, банківськими операціями, кредитами, позиками, податками. Суб'єктами цих відносин, крім органів держави, виступають всі юридичні та фізичні особи, фінансова діяльність значною мірою має виконавчо-розпорядчий характер, що і визначає методи її правового регулювання. Ними є владні приписи, контроль, ревізії. В умовах переходу до ринку все більше розкриваються межі самостійності суб'єктів фінансової діяльності.

Трудове право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини між роботодавцем і працівниками. Вони охоплюють питання організації праці, її оцінки і оплати, умови виникнення, зміни та припинення трудових відносин,

а також пов'язані з ними відносини щодо соціального забезпечення, пенсійного обслуговування; робочий час та час відпочинку. Суб'єктами трудових відносин є робітники, державні, приватні, громадські та кооперативні організації, профспілки. Методи регулювання трудових відносин – імперативні та диспозитивні, а також методи заохочення, стимулювання.

Сімейне право – це система правових норм, які регулюють особисті та майнові відносини, пов'язані з перебуванням у шлюбі та спорідненістю фізичних осіб. Метод регулювання – диспозитивний.

Земельне право – це сукупність норм права, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням землею. Це питання землекористування і землеустрою, зберігання і розподілу земельного фонду, визначення правового режиму різних видів землі відповідно до їх адміністративно-господарського призначення (державні, фермерські, орендні тощо). Застосовуються як імперативний, так і диспозитивний методи правового регулювання з використанням відповідного юридичного інструментарію – дозволів, спеціальних дозволів, заборон.

Екологічне право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері освоєння, використання і охорони суспільством, державою, господарськими суб'єктами і громадянами природного середовища з метою зберігання природних багатств, запобігання екологічно шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на середовище проживання людини. Норми цієї галузі права встановлюють механізм охорони природи, порядок проведення екологічної експертизи і екологічного контролю за додержанням вимог природоохоронного законодавства і нормативів якості довкілля. Ця галузь спрямована на реалізацію права громадян на безпечне довкілля.

Кримінальне право – це сукупність правових норм, які визначають коло суспільно небезпечних діянь (злочинів) і міри покарання, що застосовуються до злочинців. Норми цієї галузі встановлюють правомочність компетентних органів держави щодо осіб, які вчинили злочин, підстави та умови притягнення їх до відповідальності, види і системи санкцій, склад конкретних діянь, форми і

ступінь вини тощо. Метод регулювання, який використовується в галузі кримінального права, – імперативний (метод заборони).

Цивільне процесуальне право – це сукупність норм права, які регулюють порядок розгляду цивільних справ. Норми цієї галузі права встановлюють права і обов'язки сторін, між якими виник спір про право, судових і прокурорських органів з приводу судового розгляду цивільних справ, визначають порядок подання позовів до суду, підсудність та інші питання, які виникають у зв'язку з розглядом цивільних справ.

Кримінально-процесуальне право – це сукупність правових норм, які регулюють діяльність органів слідства, прокуратури, суду в розслідуванні злочинів і розгляду кримінальних справ у суді. Особливістю цієї галузі права є те, що вона постає як необхідна умова реалізації норм кримінального права шляхом встановлення чіткої регламентації прав і обов'язків органів та осіб у процесі розслідування і судового розгляду. Провідним методом правового регулювання є імперативний (зобов'язальний).

Правовий інститут має таки властивості:

1)його зміст має *текстовий вираз* в вигляді групи виокремлених понять, термінів, конструкцій (наприклад, «спадкоємець» – в інституті спадкування у цивільному праві; «автор», «винахідник» – основні поняття авторського права; «посадова особа» – в кримінальному праві; «покупець», «продавець» – у цивільному праві; «трудова дисципліна» – у трудовому праві і т. п.). Ці поняття створені законодавцем у межах саме даних інститутів і є наслідком їх розвитку;

2)норми інституту права набувають своєрідного офіційного *способу закріплення* в законодавстві: а) в окремому нормативно-правовому акті (наприклад, в Законі України «Про авторське право і суміжні права») або б) лише в окремому розділі нормативно-правового акта (наприклад, у главі «Купівля-продаж» у ЦК України); книзі (наприклад,«Право власності» у ЦК України).

Інститути права можуть бути класифіковані за різними критеріями.

1. За *предметом правового регулювання* вони поділяються на інститути конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного, процесуального та інших галузей права.

Галузевий (внутрішньогалузевий) інститут складається із норм однієї галузі права (наприклад, інститут громадянства в конституційному праві), а міжгалузевий – із норм двох і більше галузей права.

Міжгалузеві правові інститути – це сукупність норм права різних галузей права, спрямована на регулювання суспільних відносин певного виду. Наприклад, інститут права власності складається із норм галузей конституційного, цивільного, кримінального та інших галузей права; інститут відшкодування шкоди – із норм галузей цивільного і трудового права; інститут виборів Президента України – із норм галузей конституційного, фінансового, трудового, кримінального права.

2.За *своїм складом* інститути поділяються на прості (наприклад,інститут необхідної оборони в кримінальному праві) та складні (наприклад, інститут власності).

3.За *змістом суспільних відносин* інститути права поділяються на матеріальні (наприклад, інститут підряду в цивільному праві) та процесуальні (наприклад, інститут притягнення до кримінальної відповідальності).

4.За *функціями, які інститути виконують* у правовому регулюванні, вони поділяються на регулятивні (інститут купівлі-продажу в цивільному праві) та охоронні (інститут адміністративної відповідальності в адміністративному праві).

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, галузі права поділяються залежно від предмета і методу правового регулювання. Крім того, їх поділяють за місцем, яке галузі посідають У системі права (основні – конституційне, цивільне, адміністративне, трудове; комплексні – екологічне, господарське). Головне значення має поділ системи права на галузі залежно від предмета і методу правового регулювання.

IV. ПОНЯТТЯ СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА, ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ З СИСТЕМОЮ ПРАВА

Категорія «система законодавства» є однією з найпоширеніших У сучасній юридичній науці та юридичній практиці. Важливе місце вона посідає і в теорії права. Особливістю цього поняття (категорії) є його використання для позначення певних сукупностей, не завжди однакових за формою і рівнем юридичної сили нормативно-правових актів, які приймаються різними органами держави, посадовими особами, самоврядними організаціями. В одних випадках мають на увазі тільки сукупність законів; в інших – закони, укази Президента України і урядові постанови (саме так витлумачив термін «законодавство» Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 9 липня 1998 р., Додавши до них «чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України...»), в третіх – і Це майже стало традиційним – усю чинну в межах країни (держави) сукупність нормативно-правових актів. В останньому випадку це поняття іноді неточно використовується як синонім поняття «право», бо **система законодавства** – *це передусім форма права, тобто засіб існування, виразу і організації його норм у цілісну, внутрішньо узгоджену систему*. Саме завдяки законодавству стають можливими виокремлення правових норм із інших систем нормативного регулювання, формування права як цілісного нормативного явища і культурної цінності суспільства.

Під **системою законодавства** умовно, згідно з термінологією, що склалася в навчальній літературі, *маємо на увазі усю систему чинних, взаємодіючих нормативно-правових актів. У більш повному обсязі це поняття може бути визначене як форма існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх організації та поєднання в конкретні статті, нормативні приписи, нормативно-правові акти, інститути та галузі законодавства.*

Системі законодавства притаманна низка *ознак*, які характеризують її як статичну і функціональну:

1)вона є *елементом* правової системи, більш широкої за обсягом;

2)система законодавства має *вертикальну (ієрархічну) будову*. Така будова означає розташування в ній нормативно-правових актів залежно від їх юридичної сили. Остання в свою чергу визначається місцем відповідного уповноваженого нормотворчого органу в механізмі держави;

3)*горизонтальну структуру системи* законодавства утворюють його галузі відповідно до предмета правового регулювання;

4)вона характеризується *цілісністю, системністю, єдиною спрямованістю*. Кожний нормативно-правовий акт діє хоча і самостійно,але в єдиній системі відповідно до тих завдань і цілей, які закріплені в конституції, законах, інших вищих за юридичною силою актах. Крім того, кожний нормативно-правовий акт перебуває в ієрархічних, субпідрядних зв'язках з іншими нормативними актами;

5)система законодавства має *інтегративний характер*. Ця її властивість виражається в тому, що вона водночас є і юридичним джерелом права, і формою його існування. Від того, наскільки оптимально система законодавства інтегрує в собі нормативно-правовий матеріал, залежить ефективність правового регулювання.

Важливим питанням є встановлення правильного співвідношення між системою права і системою законодавства. Вирішення його на належному рівні має на меті забезпечити доступність законодавства, скорочення непотрібної кількості актів, їх узгодженість між собою та ін. При цьому важливо мати на увазі ще одну обставину. Історично склалося так, що термін «право» використовується не тільки в юридичному розумінні. Його застосовують при визначенні як правових, так і таких можливостей, які випливають із корпоративних норм, зокрема, із статутів політичних партій при визначенні прав і обов'язків їх членів. Що стосується терміна «законодавство», то він склався в добу Нової історії, коли буржуазні демократичні держави (перший

вид держави громадянського типу) почали масово закріплювати в письмовій формі нормативи, що склалися в результаті багаторазового повторення певного виду відносин. Унаслідок цього термін «законодавство» набув винятково юридичного значення. Ним стала позначатися сукупність нормативно-правових актів, що мають юридичну силу в результаті їх видання і захисту державою.

Однією із форм взаємодії права і законодавства є їх взаємовплив у процесі формування та розвитку. Законодавство може істотно впливати на розвиток формування права. В одних випадках цей вплив зводиться до оформлення права. Відбувається це тоді, коли суспільні відносини набули очевидної юридичної значущості (це визначається передусім їх повторюваністю), в інших випадках законодавство може викликати до життя право, окремі його підрозділи. Наприклад, закони про підприємництво, про власність в Україні сприяли формуванню галузей підприємницького права, істотно вплинули на розвиток цивільного права. Важливим напрямком впливу законодавства на розвиток права є формування правових режимів кожної галузі права. Тут без участі держави право, по суті, не змогло б набути тих якостей, що перетворили б його на одну із загальнолюдських цінностей. Зворотній бік їх взаємодії – це вплив права на формування і розвиток законодавства, завдяки чому воно набуває певних якостей з погляду як його змісту, так і форми.

Отже, система законодавства і система права є поняттями одного ряду, але вони не тотожні, їх слід розглядати як відносно самостійні категорії, ознаки яких містять у собі показники відмінностей між ними:

1) якщо система права має об'єктивний характер, то система законодавства залежить від суб'єктивного чинника – діяльності законодавця, інших суб'єктів правотворчих повноважень;
2) право як явище завжди виступає системою норм, а законодавство – системою нормативно-правових актів;
3) ці системи різняться за своїми первинними елементами. Якщо для системи права первинним елементом є її норма, то для системи законодавства ним є нормативно-правовий припис. Юридичні норми –

це той будівельний матеріал, з якого складаються конкретні галузі права. В законодавстві ці норми втілюються в окремих статтях нормативного акта або приписах усередині статей;

4) система законодавства і система права не збігаються за обсягом. Система законодавства є ширшою за систему права, оскільки дуже часто включає те, що не може бути віднесеним до норм права, – різні програмні положення, вказівки на мету і мотиви видання тих чи інших актів;

5) ці системи різняться за значенням і роллю, які мають для них предмет і метод правового регулювання. Якщо, наприклад, для галузі права характерні однорідність суспільних відносин, що нею регулюються, а також застосування одного головного методу правового регулювання, то для галузі законодавства це необов'язково. Предмет галузі законодавства становлять, як правило, різнорідні суспільні відносини, а саме: відносини в державному управлінні, відносини в народному господарстві, види господарської діяльності тощо. Різними в цьому разі є і методи, що застосовуються для регулювання суспільних відносин галузями законодавства;

6) система права і система законодавства різняться за своєю внутрішньою (вертикальною) будовою. Так, відносно системи права поняття «вертикальна структура» має умовний характер, для неї характерна логічна побудова за обсягом – норма права, інститут права, підгалузь права, галузь права. Вертикальна ж структура системи законодавства має ієрархічний характер, оскільки її побудовано відповідно до юридичної сили нормативно-правових актів, яка передусім визначається місцем правотворчого органу в державному механізмі.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, під системою законодавства умовно, згідно з термінологією, що склалася в навчальній літературі, маємо на увазі усю систему чинних, взаємодіючих нормативно-правових актів. У більш повному

обсязі це поняття може бути визначене як форма існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх організації та поєднання в конкретні статті, нормативні приписи, нормативно-правові акти, інститути та галузі законодавства.

Система законодавства і система права є поняттями одного ряду, але вони не тотожні, їх слід розглядати як відносно самостійні категорії, ознаки яких містять у собі показники відмінностей між ними.

V. СТРУКТУРА СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА

Законодавству притаманна своя **структура** – *спосіб зв'язку між її елементами*. Система законодавства має декілька структурних «зрізів» (аспектів), виокремлення кожного з яких містить у своїй основі той чи інший критерій. Залежно від цих критеріїв вирізняють функціональну, горизонтальну, ієрархічну (вертикальну) структури.

Залежно *від функціонального призначення нормативно-правових актів* можна виокремити:

1)*головні нормативно-правові акти*, які виконують основну функцію інтегратора (носія) певної сукупності нормативно-правових приписів. Це базові нормативно-правові акти, представлені своєю первинною редакцією, як, наприклад, основи законодавства, кодекси;

2)*допоміжні нормативно-правові акти*, тобто такі, які вносять часткові зміни в чинні (головні) нормативно-правові акти. За своєю формою це найрізноманітніші акти – від одиничних, які вносять зміни в одну статтю або припис, до таких, що являють собою викладення певного акта в новій редакції;

3)*нормативно-правові акти*, які виконують оперативну функцію припинення юридичної сили окремих нормативних положень або їх первинних структурних частин – статей, приписів, підпунктів, абзаців тощо. Особливістю цього виду актів є те, що вони містять тільки єдиний припис про визнання не чинними тих чи інших нормативних актів, їх структурних частин.

За обсягом нормативного матеріалу вирізняють такі елементи горизонтальної структури законодавства:

1)*нормативно-правовий припис*, тобто письмове викладення правила поведінки, принципу, дефініції та інших елементів системи права. За своєю формою це граматично, логічно та юридично завершена частина нормативно-правового акта, виражена в його структурних текстових підрозділах – статтях, пунктах, підпунктах, параграфах, абзацах тощо. Нормативно-правові приписи є головними елементами змісту нормативно-правового акта як форми права. Структура нормативно-правових приписів закономірно зумовлюється в кожному окремому випадку структурністю норми права;

2)*нормативно-правовий акт* – це письмовий акт-документ державного органу, який містить сукупність нормативно-правових приписів, спрямованих на регулювання окремої групи суспільних відносин. В одних випадках нормативно-правові акти містять норми тільки певної галузевої належності (так звані цільні акти), в інших – норми права різних галузей права (комплексні);

3)*інститут законодавства,* який являє собою сукупність взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих нормативно-правових приписів, спрямованих на регулювання відповідної уособленої сукупності суспільних відносин. Він може бути галузевим або міжгалузевим;

4)*галузь законодавства*, яка є взаємопов'язаною системою законодавчих актів.

Головне призначення і цінність галузей законодавства в тому, що всі вони виступають як офіційна форма, тобто засобом організації, існування і зовнішнього виразу структури змісту права на рівні його галузей. У цьому полягають не тільки відносна самостійність і різниця між галузями права та галузями законодавства, а й їх внутрішня єдність. Тому в реальній дійсності в суспільстві і державі функціонують не окремі розрізнені системи, а єдина нормативно-правова регулятивна система.

Галузі законодавства і галузі права співвідносяться таким чином:

- галузь законодавства за обсягом може повністю збігатися з галуззю права, що має місце в кримінальному праві;

- на базі однієї галузі права можуть існувати декілька галузей законодавства, як то є в конституційному або цивільному праві;

- більшість приписів галузі законодавства є формою однієї із галузей права, становлячи, проте, лише певну частину цієї галузі (наприклад, у законодавстві про охорону здоров'я і народну освіту одні приписи (їх більше) належать до адміністративного права, другі – до трудового, цивільного та інших галузей права);

- галузь законодавства може поєднувати в собі норми декількох галузей права.

Залежно від *юридичної сили нормативно-правових актів,* яка визначається місцем правотворчого (правоустановчого) органу в державному апараті, вирізняють ієрархічну вертикальну структуру вітчизняного законодавства, до якої входять такі складові:

1)*Конституція України*. Головне місце в ієрархічній системі законодавства посідають Конституція України і закони, що встановлюють відправні засади правового регулювання (конституційні закони). Вона має найвищу юридичну силу і становить першооснову усього законодавства;

2)*закони та кодекси* – кодифіковані закони усередині законодавства, їх головне призначення – забезпечення на основі науково обґрунтованих принципів комплексного, всебічного та цілісного вирішення тих чи інших завдань економічного і соціального розвитку суспільства. Кодифіковані закони здебільшого функціонують як стрижневі акти, що надає формальної визначеності нормам певної галузі права і є активним центром регулювання суспільних відносин;

3)*нормативні укази і розпорядження Президента України* – підзаконні акти, що видаються відповідно до Конституції України;

4)*підзаконні нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади* – постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, накази і інструкції міністерств, державних комітетів України;

5)*акти місцевих органів виконавчої влади* – місцевих державних

адміністрацій;

6)*акти органів місцевого самоврядування* щодо здійснення функцій, які їм делеговані державними органами.

Наведена структура вітчизняного законодавства не є вичерпаною. Усередині цієї ієрархічної структури залежно від юридичної сили нормативно-правові акти можна поділити на два види: закони і підзаконні нормативно-правові акти.

Функціональна, ієрархічна та горизонтальна структури законодавства забезпечують внутрішню узгодженість, юридичну єдність і цілісність законодавства.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Законодавству притаманна своя структура – спосіб зв'язку між її елементами. Система законодавства має декілька структурних «зрізів» (аспектів), виокремлення кожного з яких містить у своїй основі той чи інший критерій. Залежно від цих критеріїв вирізняють функціональну, горизонтальну, ієрархічну (вертикальну) структури.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Система права – це сукупність чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, диференціація (поділ) і згрупованість норму відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі та підгалузі права). Структура системи права – це її внутрішній устрій. Розкрити структуру права можна через: 1) визначення первинного елементу системи – правової норми та 2) врахування предмета правового регулювання як об'єктивного чинника, що з'єднав ці норми в певні групи.

2. Публічне право – це сукупність галузей права (підсистема), предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації публічних (державних) інтересів з допомогою імперативного методу регулювання. Це передусім галузі конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового, процесуального права. Приватне право – це сукупність галузей права

(підсистема), предметом регулювання яких є відносини у сфері приватних, індивідуальних інтересів юридично рівних суб'єктів за допомогою диспозитивного методу регулювання. До приватного права відносять насамперед норми цивільного права.

3. Галузі права поділяються залежно від предмета і методу правового регулювання. Крім того, їх поділяють за місцем, яке галузі посідають У системі права (основні – конституційне, цивільне, адміністративне, трудове; комплексні – екологічне, господарське). Головне значення має поділ системи права на галузі залежно від предмета і методу правового регулювання.

4. Під системою законодавства умовно, згідно з термінологією, що склалася в навчальній літературі, маємо на увазі усю систему чинних, взаємодіючих нормативно-правових актів. У більш повному обсязі це поняття може бути визначене як форма існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх організації та поєднання в конкретні статті, нормативні приписи, нормативно-правові акти, інститути та галузі законодавства.

5. Система законодавства і система права є поняттями одного ряду, але вони не тотожні, їх слід розглядати як відносно самостійні категорії, ознаки яких містять у собі показники відмінностей між ними.

6. Законодавству притаманна своя структура – спосіб зв'язку між її елементами. Система законодавства має декілька структурних «зрізів» (аспектів), виокремлення кожного з яких містить у своїй основі той чи інший критерій. Залежно від цих критеріїв вирізняють функціональну, горизонтальну, ієрархічну (вертикальну) структури.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні теоретичні питання визначення структури системи права і системи законодавства.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: поняття галузі права (фундаментальні, основні та похідні галузі), інституту права та їх видів, структура системи законодавства.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА 13. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Поняття і види нормативно-правових актів.
2. Межі дії нормативно-правових актів.
3. Закон, загальне поняття та види законів.
4. Підзаконні нормативно-правові акти.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Биля І. Нормотворча техніка: поняття і загальна характеристика / І. Биля // Вісник АПрН України. — 2002. — № 1. — С. 24-27.
2. Бойко Ю. Законотворчість: поняття та структура / Ю. Бойко // Право України. — 2002. — № 5. — С. 17-21.
3. Горьова С. Нормотворча діяльність в умовах побудови в Україні правової держави / С. Горьова // Право України. — 2000. — № 4. — С. 27-30.
4. Железняк Н. Нормотворча діяльність як форма реалізації державної правової політики / Н. Железняк // Право України. — 2004. — № 7. — С. 94-99.
5. Зельдіна О. Кодифікація законодавства як засіб забезпеченняйого стабільності / О. Зельдіна // Право України. — 2009. —№ 5. — С. 67-72.
6. Коваль Л. Нормотворчість рад у сфері адміністративних правопорушень (ретроспективний нарис) / Л. Коваль // Право України. — 1998. — № 8. — С. 87-92.
7. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес / А. Козловський // Право України. — 2000. — № 2. — С. 49-52.
8. Котюк І. Етимологічні та онтологічні аспекти проблеми систематизації правових актів / І. Котюк, О. Котюк // Право України. — 2000. — № 8. — С. 67-72.
9. Крупчан О. Референдум: світовий досвід і сьогодення України / О. Крупчан // Право України. — 2003. — № 8. — С. 30-35.

10. Малишко М. Розвитку законотворчості — наукову підтримку / М. Малишко, В. Яковлєв // Право України. — 1995. — № 5-6. — С. 67-72.
11. Маляренко В. Створення двопалатного парламенту в Україні — необхідна умова утвердження демократії, гарант законності і правопорядку в державі / В. Маляренко // Право України. — 2009. — № 6. — С. 12–16.
12. Мацюк А. Яким же став проект Основного Закону після всенародного обговорення / А. Мацюк // Право України. — 1993. — № 3. — С. 16-19.
13. Медведчук В. Питання ефективності чинного законодавства / В. Медведчук // Право України. — 1998. — № 6. — С. 47-51.
14. Олійник А. Законотворчий процес, його основні риси і особливості / А. Олійник // Право України. — 1998. — № 4. — С. 32–36.
15. Плечій О. Часові межі дії нормативно-правових актів України: проблемні питання / О. Плечій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2002. — Вип. 37. — С. 70-74.
16. Погорєлова З. О. Принципи законодавчого процесу / З. О. Погорєлова // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2002. — № 1. — С. 3-15.
17. Рабінович П.М. Юридична техніка законотворення в Україні: загальні проблеми / П. М. Рабінович // Вісник АПрН України. — 1998. — № 2. — С. 78-82.
18. Рибалкін А. О. Принципи нормотворчої діяльності / А. О. Рибалкін // Вісник Запорізького юридичного інституту.— 1999.— № 3.— С. 276-281.
19. Рибалкін А. О. Проблеми систематизації нормативних актів органів внутрішніх справ / А. О. Рибалкін // Вісник Національного Університету внутрішніх справ. — 2001. — Вип. 14. — С. 128-133.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Розкрити поняття та межі нормативно-правових актів теорії держави та права та засвоїти вивчення даної теми.

ВСТУП

Розвиток законодавства займає центральне місце в структурі (серед напрямів) реформи правової системи. Це пояснюється тим, що законодавство, по-перше, виконує функцію системотворюючого чинника у правовій системі, тому від його стану залежить забезпечення зв'язків між усіма елементами правової системи, а також між нею та іншими соціальними системами (економічною, політичною, моральною та ін.); по-друге, аналіз стану законодавства дає змогу предметніше виявити як позитивні риси, так і недоліки всіх інших елементів правової системи, а отже, накреслити шляхи їх (подальшого) реформування.

У сучасних умовах зміни суспільно-політичного ладу України має йтися не стільки про поліпшення законодавства, підвищення його якості чи навіть про його оновлення, скільки про істотну переорієнтацію всього масиву законодавства відповідно до Конституції України, про формування багатьох принципово нових правових інститутів, які б відповідали умовам ринкової економіки, критеріям соціальної правової держави, міжнародним стандартом прав і свобод людини .

І.ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

Поняття і види нормативно-правових актів Норма права закріплюється в нормативно-правовому акті, що є основним джерелом права в Україні, Росії, Туреччині і країнах континентальної правової сім'ї.

Нормативно-правовий *акт можна визначити як* офіційний письмовий акт-документ, що приймається у певній процедурній формі компетентним органом у порядку делегованого законодавства або референдуму і містить у собі норми права.

Ознаки нормативно-правового акту:

1. Видається компетентним органом держави або приймається безпосередньо на референдумі.

2. Містить норми права, установлює, скасовує або змінює їх.

3. Володіє юридичною чинністю, що охороняється і забезпечується

державою.

4. Має вигляд письмового документу з установленою структурою (розділи, глави, статті, параграфи, пункти) і необхідними атрибутами. До необхідних атрибутів відноситься назва виду нормативно-правового акту (закон, постанова тощо), назва самого нормативно-правового акту (Закон про вибори Президента), дата його вступу в силу тощо. Основним елементом структури є стаття.

Класифікація нормативно-правових актів за їх юридичною чинністю:

І. Закони.

1. Конституційні закони. а) Конституція. б) Закони, що вносять зміни і доповнення до Конституції. в) Закони, необхідність прийняття яких передбачена самою Конституцією.

2. Звичайні закони. а) Кодифіковані (Кодекси, Основи законодавства). б) Поточні.

І. Підзаконні нормативні акти. В Україні вони такі:

1. Укази Президента України.

2. Постанови Кабінету Міністрів.

3. Накази й інструкції міністерств і відомств.

4. Рішення органів місцевого самоврядування і місцевих органів виконавчої влади.

Ознаки закону:

1. Видається тільки вищим представницьким органом державної влади (Верховна Рада) або приймається шляхом референдуму.

2. Регулює найбільш важливі суспільні відносини в сфері економіки, політики, культури тощо.

3. Закон має вищу юридичну чинність, що забезпечує його верховенство в системі нормативно-правових актів.

4. Закон – це акт, прийнятий в особливому порядку.

Варіанти співвідношення статті нормативно-правового акту і норми права:

1. Норма права і стаття нормативно-правового акту збігаються.

2. Декілька норм права включені в одну статтю.

3. Розташування однієї норми в декількох статтях.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже,нормативно-правовий *акт визначається як* офіційний письмовий акт-документ, що приймається у певній процедурній формі компетентним органом у порядку делегованого законодавства або референдуму і містить у собі норми права.

Ознаки нормативно-правового акту: Видається компетентним органом держави або приймається безпосередньо на референдумі,містить норми права, установлює, скасовує або змінює їх,володіє юридичною чинністю, що охороняється і забезпечується державою,має вигляд письмового документу з установленою структурою (розділи, глави, статті, параграфи, пункти) і необхідними атрибутами.

ІІ.МЕЖІ ДІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

Дія нормативно-правових актів у часі (пряма, зворотна, переживаюча), просторі та за колом осіб.

Дія нормативно-правових актів — це їхній фактичний вплив на суспільні відносини. Кожен нормативно-правовий акт призначений для врегулювання певних суспільних відносин, тому встановлення меж його дії є необхідною умовою забезпечення правомірності використання і застосування приписів, які складають зміст цього акту.

Дія нормативно-правового акту обмежена трьома параметрами: а) **дією у часі**, тобто терміном дії, або часом, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу; б) **простором**, на який розповсюджується дія нормативно-правового акту; в) **колом осіб**, які підпадають під дію нормативно-правового акту, тобто в яких на підставі цього нормативно-правового акту виникають конкретні юридичні права та обов'язки.

Дія нормативно-правового акту у часі обмежена моментом набрання ним юридичної сили та моментом втрати останньої. Тобто, слід розрізняти: 1)

введення в дію; 2) припинення дії; 3) зворотну силу дії. Нормативно-правові акти починають діяти: а) з часу, що зазначений у самому нормативно-правовому акті чи спеціально прийнятому акті; б) після 10 днів з моменту його опублікування; в) якщо нормативно-правовий акт не публікується, то з моменту одержання його виконавцями.

Нормативно-правові акти втрачають чинність в силу: а) закінчення терміну, на який видавався акт; б) відміни даного нормативно-правового акту іншим; в) зміни обставин, для врегулювання яких був призначений нормативно-правовий акт.

Дія нормативно-правових актів у часі є:

- пряма, тобто він поширюється на всі факти, які виникли після набрання ним чинності, та на факти, які виникли до набрання ним чинності, але продовжують існувати, проте тільки з моменту набрання ним чинності;
- зворотна дія, яка має місце тоді, коли нормативно-правовий акт поширюється на факти, які виникли до набрання ним чинності, але вже з моменту їхнього виникнення, тобто відбувається перегляд попередніх рішень з цих фактів вже за новим нормативно-правовим актом;
- переживаюча дія, яка має місце у випадку, коли нормативно-правовий акт поширює свою дію тільки на нові факти, а на факти, які виникли раніше і продовжують існувати, діє попередній нормативно-правовий акт.

Пряму дію мають всі нормативно-правові акти, зворотну та переживаючу тільки у випадках, спеціально передбачених законом.

Темпоральна чинність нормативно-правових актів, тобто їхня дія у часі, звичайно, встановлюється законодавством відповідної держави. Знання цих правил — неодмінна передумова належного законного застосування і здійснення норм юридичного права.

Дія нормативно-правового акту у просторі — це поширення його впливу на певну територію, державу в цілому чи певний регіон.

Дія нормативно-правового акту за колом осіб визначається підлеглістю осіб вимогам нормативно-правових актів. Згідно зі загальним правилом, дія нормативно-правового акту поширюється на всіх осіб, що перебувають на певній території.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже,дія нормативно-правових актів — це їхній фактичний вплив на суспільні відносини.

Дія нормативно-правового акту обмежена трьома параметрами: а) **дією у часі**, тобто терміном дії, або часом, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу; б) **простором**, на який розповсюджується дія нормативно-правового акту; в) **колом осіб**, які підпадають під дію нормативно-правового акту, тобто в яких на підставі цього нормативно-правового акту виникають конкретні юридичні права та обов'язки.

ІІІ.ЗАКОН, ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЗАКОНІВ.

Закон — це нормативно-правовий акт органу законодавчої влади держави або самого народу, який приймається та змінюється в особливому порядку, регламентує найважливіші суспільні відносини і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів.

Юридичні властивості закону:

- він є нормативно-правовим актом органу законодавчої влади, тобто вищого представницького органу держави або самого народу. В Україні право приймати закони належить Верховній Раді України та безпосередньо народові шляхом проведення всенародного голосування (референдуму);
- закони встановлюються для регулювання найважливіших питань суспільного і державного життя. Зокрема, як передбачено ст. 18 Конституційного договору: "Виключно законами визначаються: 1)

регулювання питань про права та свободи людини і громадянина, громадянство" і т. д. (всього 12 пунктів);

- він має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативних актів. Це знаходить свій вираз у тому, що акти всіх інших органів держави повинні відповідати закону і не суперечити йому, крім того, закон може бути скасований або змінений лише тим суб'єктом, який його встановлював;
- для законів встановлюється особливий порядок їхнього прийняття і введення в дію, який закріплюється у конституції та інших спеціальних законах.

Закріплена в законах обов'язкова послідовність певних дій зі створення законів називається **законодавчим процесом.**

Його порядок та стадії в Україні закріплені в Регламенті Верховної Ради України.

- Стадії законодавчого процесу:
- законодавча ініціатива, суть якої полягає у внесенні до Верховної Ради пропозиції про необхідність прийняття того чи іншого закону;
- розробка проектів законів;
- розгляд законопроектів у комісіях Верховної Ради України;
- розгляд законопроектів на сесії Верховної Ради у першому, другому та третьому читаннях;
- прийняття закону;
- опублікування закону;
- набрання законом чинності, або вступ закону в силу.
- За значенням і місцем законів у системі законодавства вони поділяються на:
- конституційні, або основні. Це Конституція та закони з питань, безпосередньо врегульованих Конституцією, наприклад "Про громадянство", "Про загальний військовий обов'язок" та ін. Конституція є основним законом держави, саме в цьому законі закріплюються основи

суспільного, економічного і політичного устрою країни, правове становище особи, її права та обов'язки, форма правління та форма державного устрою, порядок організації та компетенція органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Положення, закріплені у Конституції, конкретизуються у конституційних законах.

- звичайні, або біжучі. Це всі інші чинні в державі закони.
- надзвичайні, тобто закони, які приймаються у певних, передбачених Конституцією, випадках, наприклад надзвичайний стан, війна тощо.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже,закон — це нормативно-правовий акт органу законодавчої влади держави або самого народу, який приймається та змінюється в особливому порядку, регламентує найважливіші суспільні відносини і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів.

Ознаки закону можуть бути підрозділені на:

- матеріальні — які характеризують його з точки зору джерела, змісту та значення;
- специфічні правові — які відображають юридичні властивості закону та особливості правотворчої процедури.

По своєму змісту закон є правотворчим актом, тим, що безпосередньо висловлює загальну державну волю. Видання законів входить до виключної компетенції вищих органів державної влади — Верховної Ради чи безпосередньо всього народу у відношенні законів, що приймаються в порядку референдуму.

IV.ПІДЗАКОННІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ЇХНІ ВИДИ.

Підзаконні нормативно-правові акти — це нормативні акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Існування підзаконних нормативних актів у правовій системі зумовлено багаторівневою структурою самих суспільних відносин, що потребують як

законодавчого врегулювання, так і вторинного, більш детального і конкретизуючого нормативного регулювання з метою оперативного вирішення питань в окремих сферах життєдіяльності суспільства.

Підзаконні нормативні акти різняться між собою і утворюють складну ієрархічну систему. їх можна класифікувати за різними критеріями:

1) за суб'єктами прийняття — підзаконні нормативні акти Президента України, уряду, центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів і посадових осіб місцевого самоврядування та ін.;

2) за зовнішньою формою акта — укази, постанови, накази, розпорядження, рішення, статути, правила та ін.;

3) за сферою дії акта - загальні підзаконні нормативні акти, обов' язкові до виконання на всій території держави (нормативні акти Президента України або Кабінету Міністрів України);

відомчі підзаконні нормативні акти, приписи яких поширюються на організації та осіб, що перебувають у системі службового підпорядкування відповідного міністерства, відомства (нормативні акти міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, що мають внутрішнє значення);

місцеві підзаконні нормативні акти, дія яких обмежується територією відповідної адміністративно-територіальної одиниці (нормативні акти голів місцевих державних адміністрацій);

локальні підзаконні нормативні акти, які діють тільки в межах конкретного підприємства, установи, організації (нормативні акти керівників підприємств, установ, організацій);

4) за часом дії — постійні та тимчасові;

5) за характером правотворчої компетенції — прийняті в межах власної правотворчої компетенції (нормативні акти уряду) і прийняті в порядку реалізації делегованих правотворчих повноважень (деякі нормативні акти органів місцевого самоврядування);

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже,підзаконні нормативно-правові акти — це акти, що приймаються уповноваженими нормотворчими суб'єктами на основі і на виконання законів і не повинні суперечити їм.

Види підзаконних нормативно-правових актів в Україні: Укази Президента України; постанови Президії Верховної Ради України; постанови Кабінету Міністрів України; інструкції, розпорядження і накази міністерств, державних комітетів і відомств України; розпорядження глав обласних та районних державних адміністрацій; рішення виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів; нормативні накази та інструкції адміністрації підприємств, установ, організацій.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються основоположні питання нормотворчої техніки.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: особливості нормотворчої техніки, специфіку юридичної термінології, казуїстичне та абстрактне формулювання правових норм, ознаки і види систематизації нормативних актів.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 14. ПРАВОТВОРЧІСТЬ. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та фактори правотворчості
2. Принципи правотворчості
3. Методи та стадії правотворчості
4. Види правотворчості

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Биля І. Нормотворча техніка: поняття і загальна характеристика / І. Биля // Вісник АПрН України. — 2002. — № 1. — С. 24-27.
2. Бойко Ю. Законотворчість: поняття та структура / Ю. Бойко // Право України. — 2002. — № 5. — С. 17-21.
3. Горьова С. Нормотворча діяльність в умовах побудови в Україні правової держави / С. Горьова // Право України. — 2000. — № 4. — С. 27-30.
4. Железняк Н. Нормотворча діяльність як форма реалізації державної правової політики / Н. Железняк // Право України. — 2004. — № 7. — С. 94-99.
5. Зельдіна О. Кодифікація законодавства як засіб забезпеченняйого стабільності / О. Зельдіна // Право України. — 2009. —№ 5. — С. 67-72.
6. Коваль Л. Нормотворчість рад у сфері адміністративних правопорушень (ретроспективний нарис) / Л. Коваль // Право України. — 1998. — № 8. — С. 87-92.
7. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес / А. Козловський // Право України. — 2000. — № 2. — С. 49-52.
8. Котюк І. Етимологічні та онтологічні аспекти проблеми систематизації правових актів / І. Котюк, О. Котюк // Право України. — 2000. — № 8. — С. 67-72.

9. Крупчан О. Референдум: світовий досвід і сьогодення України / О. Крупчан // Право України. — 2003. — № 8. — С. 30-35.
10. Малишко М. Розвитку законотворчості — наукову підтримку / М. Малишко, В. Яковлєв // Право України. — 1995. — № 5-6. — С. 67-72.
11. Маляренко В. Створення двопалатного парламенту в Україні — необхідна умова утвердження демократії, гарант законності і правопорядку в державі / В. Маляренко // Право України. — 2009. — № 6. — С. 12–16.
12. Мацюк А. Яким же став проект Основного Закону після всенародного обговорення / А. Мацюк // Право України. — 1993. — № 3. — С. 16-19.
13. Медведчук В. Питання ефективності чинного законодавства / В. Медведчук // Право України. — 1998. — № 6. — С. 47-51.
14. Олійник А. Законотворчий процес, його основні риси і особливості / А. Олійник // Право України. — 1998. — № 4. — С. 32–36.
15. Плечій О. Часові межі дії нормативно-правових актів України: проблемні питання / О. Плечій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2002. — Вип. 37. — С. 70-74.
16. Погорєлова З. О. Принципи законодавчого процесу / З. О. Погорєлова // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2002. — № 1. — С. 3-15.
17. Рабінович П.М. Юридична техніка законотворення в Україні: загальні проблеми / П. М. Рабінович // Вісник АПрН України. — 1998. — № 2. — С. 78-82.
18. Рибалкін А. О. Принципи нормотворчої діяльності / А. О. Рибалкін // Вісник Запорізького юридичного інституту.— 1999.— № 3.— С. 276-281.
19. Рибалкін А. О. Проблеми систематизації нормативних актів органів внутрішніх справ / А. О. Рибалкін // Вісник Національного Університету внутрішніх справ. — 2001. — Вип. 14. — С. 128-133.
20. Селіванов А. Законодавча влада і конституційне правосуддя в Україні / А. Селіванов // Право України. — 2004. — № 9. — С. 34-36.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття та фактори правотворчості, принципи правотворчості, методи та стадії правотворчості, види правотворчості.

ВСТУП

За результатами правотворчої роботи – якістю законів та інших нормативних актів – роблять висновок про державу в цілому, ступінь її демократичності, цивілізованості, культурності. Людське суспільство завжди потерпало через брак точних і довершених рішень, такої діяльності органів держави, в результаті якої створюються норми права, правила поведінки громадян і організацій.

Підвищення якості правових рішень, зниження до мінімального рахунку неефективних нормативних актів – постійне завдання законодавця. Власне, цим пояснюється теоретичне і практичне значення вивчення проблем, які пов'язані з процесом створення норм права. Закони необхідні для людей, суспільства, і не можна допускати прийняття поспішних, непродуманих нормативно-правових рішень, адже будь-яка помилка законодавця тягне невиправдані матеріальні затрати, порушення інтересів громадян. Можна привести чимало фактів із вітчизняної практики, коли наша економіка, соціальна і духовна сфери потерпали через непродумані, науково необґрунтовані нормативно-правові рішення. Наприклад, "Закон про економічну самостійність України" був радше символічною даниною часу боротьби за незалежність, ніж документом конкретної дії. Світова практика також має приклади помилок законодавчих органів. Достатньо навести факт законодавчої заборони в США виробництва і вживання алкоголю в період великої депресії, що викликало зростання контрабанди, мафії і злочинності в цілому.

І. ПОНЯТТЯ ТА ФАКТОРИ ПРАВОТВОРЧОСТІ

У багатоманітній і динамічній правовій сфері суспільства правотворчість посідає провідне місце. Це пояснюється тим, що саме правотворчість дає життя

праву, породжує, формує й оформлює його. Тому є зрозумілим величезний суспільний інтерес до правотворчості. Отже, **правотворчість** – *форма владної діяльності уповноважених суб 'єктів (перш за все держави), спрямованої на утворення нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинну юридичну систему запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми.*

Може скластися враження, що знання основ правотворчості корисні лише для тих, хто її здійснює, – депутатам парламенту, членам уряду та ін. Проте це не так, оскільки створення правових норм – один із напрямків діяльності, притаманний не тільки державним органам та органам місцевого самоврядування. А тому юристи, випускники юридичних вузів повинні до тонкощів знати теорію и практику правотворчої роботи.

Правотворчість – це особлива функція держави, інших уповноважених суб'єктів, правова форма, правова "оболонка" їх діяльності. Наприклад, парламент затверджує державний бюджет. Розглядаючи його по суті, аналізуючи всі статті доходів і витрат країни, він практично завершує процес прийняття закону про державний бюджет.

Таким чином, "акт правотворчості" має два значення. Це діяльність компетентних суб'єктів щодо видання норм права, а також результат такої діяльності, який виражений у вигляді юридичного документа, закону тощо.

Одна з важливих характеристик правотворчості полягає втому, що недіяльність, пов'язана з прийняттям, виданням норм права, які є обов'язковими для тих, кому вони адресовані.

Зміст і значення правотворчості полягає в тому, щоб вибрати такий варіант регулювання, юридичної регламентації, який би повною мірою відповідав поставленій меті. При цьому слід враховувати закономірності розвитку суспільства, сприятливі об'єктивні і суб'єктивні умови для прийняття нормативного акта, а також вибір оптимальної правової форми владного рішення (закон, указ, постанова, статут, регламент тощо).

Правотворчість характеризується такими *ознаками:*

1) є, переважно, діяльністю держави;

2)має організаційну спрямованість;

3)відображається в утворенні нормативно-правових актів, що містять норми права чи скасовують, змінюють їх;

4)суворо регламентується правовими нормами.

Держава веде свою законотворчу політику на основі вивчення потреб суспільства і пізнання тенденцій суспільного розвитку. Основними імпульсами щодо створення закону чи іншого нормативного правового акта є суспільно значуща проблема, гостра соціальна ситуація, невирішення питань, тобто те, що має велике значення для більшості людей, для держави в цілому. Мистецтво правотворчості втому і полягає, щоб, по-перше, вчасно, а по-друге, точно, адекватними правовими засобами відреагувати на суспільний "виклик", "зняти" гостроту ситуації. Історія права знає приклади як вдалих нормативно-правових рішень (Французький цивільний кодекс 1804 р., який діяв практично два століття), так і рішень помилкових, поспішних (в 1927 р. Туреччина запозичила Швейцарський цивільний кодекс, яким, зокрема, усувалась багатошлюбність. Мусульманське населення Туреччини не було готовим до цього, що і викликало невдоволення багатьох верств турецького суспільства).

Головна роль у визначенні часу прийняття, змісту і форми правового рішення повинна належати правовій науці. Власне, наука володіє таким пізнавальним інструментом, який дозволяє безпомилково виявити предмети суспільного розвитку і юридичні засоби їх вирішення.

Зрозуміло і те, що рівень розвитку тієї чи іншої держави впливає на зміст прийнятих законів. Якщо для США актуальною є боротьба за безпеку на автострадах, а також за чистоту навколишнього середовища, то для України головним є захист прав людини і громадянина, боротьба з організованою злочинністю, корупцією, тіньовою економікою та ін.

Серед *основних факторів,* що формують основу оптимального та ефективного здійснення правотворчої діяльності, активно-творчого, випереджаючого впливу правових актів на динаміку суспільного розвитку, необхідно виділити:

1)*економічні фактори* – матеріальні умови життя суспільства, зумовлені рівноправним існуванням різних форм власності, свободою підприємництва;

2)*політичні фактори* – великий вплив на правотворчу діяльність здійснює політична обстановка у країні, наприклад, взаємодія різних прошарків суспільства і груп населення, парламентських фракцій, рівень активності різних політичних партій, рухів та громадських об'єднань;

3)*соціальні фактори* – принципове значення при розробці нормативних актів має також ступінь піклування суспільства і держави про особу, її інтереси і потреби, про охорону та гарантування її прав і свобод;

4)*національні фактори* – у багатонаціональній державі процес формування норм права визначається переважно існуючими взаємовідносинами, формами співробітництва між націями і народностями, що живуть у країні, турботою щодо їх рівноправності та вільного розвитку;

5)*зовнішньополітичні фактори* – міжнародне становище держави, рівень та характер взаємовідносин з іншими державами і міжнародними організаціями також здійснює суттєвий вплив на правотворчість;

6)*ідеологічні фактори* – ідеологічна база права, правосвідомість громадян і суспільства в цілому, ступінь її впровадження у суспільну свідомість, правові ідеї, спрямовані на подальший розвиток законодавства.

З іншого боку, всі фактори правотворчості можна поділити па три групи: фактори, що визначають предмет правового регулювання; фактори, що виражають позиції учасників правотворчої діяльності; фактори власне юридичного характеру.

Класифікація факторів за характером впливу дає змогу виділити насамперед ті, котрі перебувають поза правовою системою. Нагадаємо ще раз про економічні, політичні, соціальні та інші фактори як своєрідні об'єктивні умови розвитку і зміни законодавства. Вивчення існуючих процесів та їх тенденцій дає можливість своєчасно відчути необхідність правових змін. Більшість із цих факторів набувають значення правостворюючих, оскільки в них зароджується і виявляється об'єкт майбутнього регулювання. Важливо правильно оцінити цей

об'єкт і вміло обрати предмет і метод правового регулювання. За своїм впливом на правові акти можна виділити «нормальні» фактори, що сприяють спокійній та ритмічній правотворчості, «відхиляючі», «нормативно-надзвичайні», «форс-мажорні». З кожним із них пов'язаний той чи інший ступінь ризику в прийнятті й реалізації актів прямого народовладдя.

Вельми важливо визначити радіус дії різних факторів. На жаль, поки що це не вдається зробити. Досить часто виявлені суспільні потреби отримують неадекватне правове вираження. Інколи досить поспішно відкидаються попередні акти, або навпаки, зміни обмежуються лише частковим виправленням правового статусу окремих суб'єктів.

Звернемо увагу на часові характеристики факторів. Одні з них діють постійно, наприклад, стосовно устрою та орієнтації влад, ставлення населення до закону тощо. Інші фактори діють недовго.

Окрім об'єктивних факторів, що впливають на правову систему зовні, потрібно враховувати фактори її власного внутрішнього розвитку. В них знаходять своє вираження властиві правовій системі принципи побудови і функціонування, внутрішні системні зв'язки та залежності. Ігнорування або слабке їх використання під приводом явного пріоритету об'єктивних факторів робить законодавство внутрішньо суперечливим і структурно невпорядкованим.

До внутрішніх факторів можна віднести й ті з них, які мають певну процесуальну дію. Одні з них проявляють себе на стадії зародження, підготовки й прийняття рішень. До них належать вимоги громадської думки, вплив різних політичних сил, наслідування правовим стандартам зарубіжних держав та ін. Багато залежить від розуміння правових актів населенням, їх підтримки або відхилення, опору опозиції, ретельності посадових осіб і органів, громадян, засвоєння мети правових актів та їх правильного застосування.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, правотворчість – форма владної діяльності уповноважених суб 'єктів (перш за все держави), спрямованої на утворення нормативно-правових актів, за

допомогою яких у чинну юридичну систему запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми.

Правотворчість характеризується такими *ознаками:* є, переважно, діяльністю держави; має організаційну спрямованість; відображається в утворенні нормативно-правових актів, що містять норми права чи скасовують, змінюють їх; суворо регламентується правовими нормами.

ІІ. ПРИНЦИПИ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Правотворчість повинна будуватися на раціональних, прагматичних, позбавлених будь-якої ідеології ефективних принципах. Питання щодо принципів не несе абстрактно-теоретичного характеру, його розробка в теорії права позитивним чином впливає на практику створення юридичних нормативних документів. Додержання принципів правотворчості допомагає уникати помилок, знижує вірогідність створення неефективних правових норм, сприяє підвищенню правової культури населення і юридичних осіб. Отже, принципи правотворчості – це керівні, основоположні ідеї, що обумовлюють єдність та загальну спрямованість правотворчої діяльності.

Розглянемо найбільш важливі з них.

Принцип законності полягає втому, що розробка і прийняття нормативно-правових актів повинна проходити з дотриманням правової процедури і не виходити за межі компетенції суб'єктів, які їх приймають. До цього принципу долучається вимога відповідності нормативних актів конституції країни і чинному законодавству.

Принцип науковості говорить про те, що підготовка й прийняття проекту нормативно-правового акта здійснюється за участю представників різних наук. Без сумніву, що діяльність вчених-юристів має важливе значення для успіху законотворчої роботи. Вчені відіграють важливу роль на всіх етапах підготовки нормативних актів – від розробки концепції нормативного акта, з'ясування потреби в правовому регулюванні тих чи інших суспільних зв'язків (наприклад, через соціологічне дослідження, спостереження та аналіз) до визначення способу

і типу правового регулювання і вибору моменту прийняття нормативного акта (помилки в цьому питанні небезпечні).

Принцип демократизму. В демократичному суспільстві правотворчість повинна мати справді демократичну основу, яка забезпечується участю громадян у розробці правових актів. Кожний громадянин, висловлюючи свою думку, має право взяти участь у цьому процесі одноособово або у складі певного колективу. Громадяни можуть входити до спеціально створених із цією метою різних робочих груп, брати участь у проведенні перевірок, зборі матеріалів для підготовки проектів нормативних актів. Для складання текстів проектів можуть бути залучені спеціалісти з тієї чи іншої галузі.

Реальна участь громадян у розробці правових актів свідчить про демократизм цього процесу і дає можливість узагальнювати і враховувати волю та інтереси громадян, їх думку, пропозиції щодо зміни та покращання проектів; дає змогу встановлювати, попереджати й усувати різні помилки, слабкі, невдалі формулювання проектів і приймати всебічно обґрунтовані та ефективні правові акти; своєчасно змінювати чи скасовувати застарілі акти, що гальмують суспільний розвиток; допомагає виявляти нагальні суспільні потреби, що потребують якнайшвидшого правового регулювання та виробляти нові, більш досконалі рішення.

Вбачається за доцільне також визначати і законодавчо закріпити перелік питань, із яких нормативно-правові акти можуть бути прийняті лише після їх обговорення громадянами.

Важливе значення для демократизації та розширення способів участі громадян у процесі правотворчості має: вдосконалення методики вивчення громадської думки; більш уважне ставлення до пропозицій і зауважень громадян, своєчасний їх розгляд, узагальнення та облік при розробці правових актів; подальше зростання освіченості, загальної та правової культури населення, що сприятиме компетентній участі його у правотворчості; розширення юридичних гарантій і правових можливостей безпосередньої участі громадян у розробці правових актів та ін.

Демократизм вироблення та прийняття правових актів неможливий без *гласності* – відкритого характеру такої діяльності, широкої та систематичної інформації про неї. Гласність процесу правотворчості характерна для всіх її основних стадій – заходів із підготовки проектів, попереднього обговорення проектів та прийняття правових актів, широкого інформування громадян про прийняті акти та їх реалізацію.

Принцип системності й узгодженості означає послідовність у правотворчості, взаємозв'язок і взаємодію законодавчих актів, обов'язкову узгодженість кожного нормативного акта з нормами конституції, іншими законами, актами відповідної галузі та інших галузей права, з нормативно-процесуальними та ратифікованими міжнародно-правовими актами. В Конституції України цей принцип відбивається у ст. 8, яка проголошує верховенство Основного Закону в системі нормативно-правових актів, а також встановлює їх підпорядкованість один одному.

Принцип наступності означає, що нормативно-правові акти не можуть створюватись на пустому місці, їхньому прийняттю повинно передувати ретельне виявлення та аналіз того позитивного, що притаманне законодавству, з метою використання цього досвіду при прийнятті нового акта прямого народовладдя.

Принцип професіоналізму. Останнім часом стає більш зрозумілим, що недостатнє врахування цієї потреби в правотворчому процесі має негативні наслідки, позначається на якості підготовлених і прийнятих нормативно-правових актів. У першу чергу це стосується вищих державних органів, зокрема депутатів Верховної Ради. Враховуючи, що вони працюють на професійній основі, важливо навчити їх усім тонкощам законодавчого процесу. Велика роль науки в реалізації цього принципу, оскільки саме вона допомагає знайти найбільш допустимі правові форми, представляє альтернативні проекти нормативних актів, які враховують різні інтереси в суспільстві, дає можливість провести науковий експеримент.

Принцип чіткої диференціації правотворчих повноважень. Реалізація цього принципу має велике значення в умовах державноорганізованого суспільства на ідеях розподілу влад. Будь-яке "перетягання ковдри" загрожує нестабільністю, зростанням правового нігілізму в суспільстві, можливими соціальними і економічними стресами.

Принцип планування. В сучасних умовах побудови правової держави України для досягнення визначеної мети планування правотворчого процесу має важливе значення в силу необхідності концентрації зусиль на пріоритетних законодавчих роботах. Планування допомагає уникнути непродуманого правотворення, ліквідувати дублювання і зосередити свої зусилля на створення умов для підготовки документів високої якості, провести підготовчі заходи, що містять консультування з провідними вченими і науковими закладами, врахувати їх плани науково-дослідницької роботи та ін.

Своєчасність правотворчості – це, як відомо, одна з необхідних умов забезпечення високої якості правових актів. У юридичній регламентації діяльності правотворчих суб'єктів поняття своєчасності означає необхідність оперативно приймати відповідні акти, аби вони відповідали обставинам, у яких будуть реалізовуватись, перетворюватись у практику.

Принцип використання правового досвіду передбачає, що всі щойно розроблені акти повинні спиратися на уже відомий позитивний правовий досвід держав і цивілізації в цілому.

Останнім часом широко використовується світовий правотворчий досвід, все найкраще з накопиченого і досягнутого світовою юридичною думкою й юридичною практикою.

Зв'язок із практикою як принцип правотворчості виражає завдання постійно відстежувати суспільні процеси, орієнтуватися на практику застосування вже чинних правових актів, вчасно усувати існуючі прогалини, залучати все краще, що пропонується правозастосовними органами.

Принцип гуманізму, тобто формування нормативно-правових актів на основі загальнолюдських цінностей, природних прав людини, створення умов і механізмів їх втілення у життя.

Технічна досконалість правових актів передбачає широке використання вироблених юридичною наукою й апробованих правотворчою практикою способів та прийомів підготовки й оформлення нормативних текстів, правил законодавчої техніки, що мають бути обов'язковими для суб'єктів безпосередньої демократії. Велика увага має приділятися формі викладення акта, розміщенню його структурних частин, стилю та мові. Необхідно прагнути до того, щоб акти були прості й зрозумілі, логічні й виразні та зберігали б при цьому всю глибину нормативних приписів.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, правотворчість повинна будуватися на раціональних, прагматичних, позбавлених будь-якої ідеології ефективних принципах. Питання щодо принципів не несе абстрактно-теоретичного характеру, його розробка в теорії права позитивним чином впливає на практику створення юридичних нормативних документів. Додержання принципів правотворчості допомагає уникати помилок, знижує вірогідність створення неефективних правових норм, сприяє підвищенню правової культури населення і юридичних осіб. Отже, принципи правотворчості – це керівні, основоположні ідеї, що обумовлюють єдність та загальну спрямованість правотворчої діяльності.

ІІІ. МЕТОДИ ТА СТАДІЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Правові норми створюються кількома шляхами із застосуванням різних прийомів встановлення, оновлення та скасування раніше прийнятих норм.

Отже, методи правотворчості й розрізняються насамперед залежно від того, як створюються правові норми: безпосереднім виданням загального правила або іншим шляхом – із застосуванням проміжних ланок між вираженням волі суб'єкта правотворчості й встановленням норми права. За цим критерієм і розрізняються *основні методи правотворчості,* що відомі історії як

нормотворчістьта санкціонування звичаю. До першого належить встановлення правових норм шляхом *прийняття нормативного акта.* До другого слід віднести *санкціонування суб'єктами правотворчості інших соціальних норм* (зокрема звичаю). У такому випадку вказані суб'єкти не виробляють змісту правових норм, а, умовно кажучи, погоджуються з іншими соціальними нормами, що утворилися і мають місце в суспільстві.

У процесі підготовки та прийняття актів правотворчості розрізняють окремі засоби встановлення, зміни та скасування правових норм – правотворчі прийоми. Ці засоби склалися в результаті розвитку самого права як цілісної системи норм, коли нові положення змінюють застарілі, зачіпають сумісні сфери регулювання, потребуючи їх зміни та ін.

Тут ми не торкаємося лише законодавчо-технічних прийомів зміни редакції правових актів, визнання актів такими, що втратили силу, їх поширення, оскільки різні технічні засоби можуть застосовуватися для досягнення однакових правових результатів. Мова ведеться насамперед про теоретичне розуміння основних прийомів, якими можна створювати норми, тобто вносити різні зміни до змісту чинного права.

На наш погляд, усі зміни змісту правового регулювання можуть бути зведені до таких трьох основних видів:

1.Встановлення нових правових норм із питань, що ще не вирішені ще в законодавстві.

2.Скасування правових норм, що припиняють правове регулювання.

3.Заміна раніше прийнятих норм новими, що вводять нове регулювання замість старого. Сюди належить найбільша кількість правових актів: починаючи від прийняття нових конституцій та кодексів і закінчуючи заміною окремих норм кодексів та актів поточного законодавства новими нормами.

Саме тому в юридичній літературі побутує думка щодо трьох «функцій» правотворчості:

а) функція оновлення нормативного матеріалу, під якою маються на увазі нормативні приписи поточної правотворчості;

б) функція усунення прогалин, яка здійснюється у зв'язку з допущеними помилками, неповнотою регулювання та ін.;

в) функція упорядкування правового матеріалу.

Будь-який вид організаційної діяльності відбувається в певних процесуальних рамках, має свою особливу процедуру, розпадається на певні етапи. Чим більше розроблена і досконала така процедура, тим ефективніше можна впливати на розвиток суспільних відносин.

Є своя особлива процедура і у сфері правотворчості. Без встановлення певного порядку правотворчості і чіткого втілення його у життя неможливо своєчасно, з наукових позицій впливати на законодавство, підвищувати його ефективність, здійснювати засади законності у правотворчій діяльності.

Отже, звернемося до правотворчого процесу – *юридично встановленої процедури діяльності суб'єктів правотворчості, порядку формування і закріплення їх волі у загальнообов'язкових юридичних приписах, упорядкованої системи стадій діяльності зі встановлення, зміни чи скасування правових норм.*

Становлення правової системи відбувається не одночасно, а шляхом створення окремих нормативних актів. І цілком справедлива думка, що нормативний акт – це завершальна ланка і безпосередній юридичний результат правотворчості. Тому правотворчий процес зовні виступає у вигляді послідовних стадій підготовки, обговорення, прийняття та оприлюднення окремих нормативних актів. Кожний новий акт є самостійним елементом правової системи.

Правотворчий процес – це певний офіційний порядок здійснення юридично значущих дій. І він починається лише з того моменту, коли справа створення нормативного акта стає на правову основу, коли виникають правовідносини з приводу його підготовки та прийняття. Це обов'язок (можливість) підготувати, обговорити та погодити проект, внести його на розгляд правотворчого суб'єкта і його право розглянути проект та винести щодо нього відповідне рішення та обов'язок оприлюднити (опублікувати) прийнятий акт та ін. Правовідносини, що виникають при цьому носять як державно-

правовий, так і адміністративно-правовий характер (наприклад, доручення підлеглому органу підготувати проект).

Із вищевикладеного випливає, що пропозиції (зауваження) окремих громадян щодо вдосконалення правової основи державного і громадського життя, різні думки, міркування, що висловлюються громадськістю у засобах масової інформації та інше, ще не свідчать про початок правотворчого процесу, оскільки на їх підставі не виникають процесуальні правові відносини з підготовки відповідного проекту. Подібні пропозиції, документи і матеріали складають соціально-політичні передумови та підстави для початку правотворчої діяльності.

Не можна вважати початком правотворчого процесу і виконання офіційного доручення вивчення питання про необхідність прийнятні нових правових норм у певній сфері суспільних відносин або про зміну чинних, якщо воно обмежується підготовкою не проекту, а доповідної записки, довідки чи іншого документа про необхідність прийняття відповідного акта. Такі дії не носять правотворчого характеру і не вважаються етапом створення проекту. В процесі їх здійснення виробляються лише матеріали, на підставі яких потім приймається рішення про початок роботи над ним.

Правотворчий процес розпочинається з прийняттям офіційного рішення про підготовку проекту нормативного акта. В якій би формі таке рішення не було б виражене, воно є певним юридично значимим актом, що утворює права та обов'язки. Саме цей акт владно встановлює конкретний юридичний стан, визначає межу між порушенням питання про підготовку проекту і початком його створення. Із прийняттям рішення про підготовку проекту (юридичний факт) виникає деяке правовідношення з приводу його розробки, і з цього моменту всі дії щодо створення нормативного акта якісно відрізняються від попередніх дій, що становили не процес правотворчості, а умови та підстави, які передували йому.

Однак вищезазначене зовсім не означає, що кожна конкретна дія після прийняття рішення про підготовку проекту нормативного акта процесуально

визначена. Адже усі дії, які прямо не спираються на правову норму, а лише вважають за свою основу досвід, традиції, мають юридичне значення в тому розумінні, що вони здійснюються у межах правовідносин із підготовки та офіційного прийняття нормативного акта, що вся сукупність таких дій та їх кінцевий результат – це виконання юридичного обов'язку підготувати проект.

Правотворча діяльність кожного з суб'єктів правотворчості має свої особливості. Проте це не виключає можливості теоретично виділити загальні для всіх суб'єктів стадії правотворчого процесу.

Під стадією правотворчого процесу *слід розуміти самостійний етап процедур, організаційно відокремлений комплекс тісно пов'язаних між собою дій, які спрямовані на створення певного нормативного акта.* Завершення відповідної стадії правотворчого процесу свідчить про те, що робота над створенням нормативного акта переходить на новий самостійний етап. На кожній новій стадії виникає нова якість майбутнього акта. Стадія правотворчого процесу завжди виступає етапом діяльності з підготовки і надання офіційного значення нормативному акта. У правотворчому процесі, як уявляється, можна виділити *дві основні стадії.*

1.*Попереднє формування проекту нормативного акта.* Тут розробляється своєрідна його модель, формулюються пропозиції щодо того, як її доцільно побудувати. Ця стадія складається з дій, які безпосередньо не породжують правових норм. Вони утворюють основу для наступних стадій, що мають вирішальне правотворче значення, виступають підготовчими передумовами для прийняття акта.

2.*Офіційне надання юридичної сили правовим нормам.* На цій стадії проект нормативного акта перетворюється у правовий акт, що має загальнообов'язковий характер. Таку якість йому може надати тільки діяльність суб'єкта, уповноваженого на створення правових норм. До вказаної стадії входить і доведення прийнятого нормативного акта до відома виконавців, офіційне його оприлюднення (опублікування). Ця діяльність також є стадією, необхідною для створення нормативного акта, і має офіційне значення для встановлення

правових норм. Офіційне оприлюднення (опублікування) забезпечує презумпцію знання юридичної норми, уведення прийнятого правового акта до загальної системи правового регулювання, реальне його здійснення. Нормативний акт не може по-справжньому діяти, якщо немає офіційних дублікаті в, ідентичних оригіналу. Офіційне опублікування, у процесі якого створюються такі дублікати, формально засвідчує, що цей акт прийнятий і діє. За допомогою опублікування розповсюджується офіційний текст такого акта.

Кожна з основних стадій поділяється на ряд самостійних етапів. Стадія створення проекту нормативного акта полягає у прийнятті рішення про розробку проекту та підготовку його тексту. Стадія офіційного надання йому юридичної сили, у свою чергу, складається з двох окремих етапів: офіційного схвалення проекту й прийняття нормативного акта та офіційного оприлюднення (опублікування) прийнятого акта.

До етапу офіційного схвалення проекту акта, на нашу думку, входить: а) передача проекту на розгляд суб'єкта правотворчості, розгляд проекту; б) обговорення ним проекту; в) прийняття офіційного рішення щодо проекту нормативного акта.

Треба зазначити, що наведені стадії найбільш чітко і повно проявляються у правотворчій діяльності державних органів. Адже демократична природа правової держави вимагає, щоб у діяльності її органів при підготовці та виданні будь-якого нормативного акта обов'язково були присутні у певній формі усі вищезгадані та деякі інші стадії. Це виступає надійною гарантією прийняття належної якості нормативних актів, ретельності відпрацювання їх юридичної форми.

Прийняття рішення про підготовку акта – це початок правотворчого процесу, його перша самостійна стадія, що може здійснюватися у різних формах.

По-перше, таке рішення може бути дорученням вищестоящого органу нижчестоящому розробити проект конкретного акта. В цьому випадку підготовка проекту стає обов'язком відповідного органу.

По-друге, рішення про підготовку проекту може прийняти за власною ініціативою орган, на який покладений загальний юридичний обов'язок підготовки проектів нормативних актів.

По-третє, правотворчий орган може прийняти рішення доручити підготовку проекту спеціально створеній ним комісії або робочій групі.

По-четверте, обов'язок підготовки проектів нормативних актів може заздалегідь передбачатися планом підготовки проектів.

Після прийняття рішення про розробку нормативного акта розпочинається нова самостійна стадія правотворчого процесу – підготовка проекту. Важливість цієї стадії зрозуміла: від того, наскільки добре буде організована робота щодо створення проекту нормативного акта, багато в чому залежатиме якість цього акта, оптимальність та своєчасність його приписів, повнота регулювання, точність та ясність формулювань.

Виходячи з теорії та практики правотворчості, уявляється можливим визначити певні вимоги до створення проектів нормативних актів.

1. Проект має відповідати потребам розвитку суспільства. Додержання цього правила, здається, настільки важливим, що воно мусить бути юридично закріплене, аби не допускати появи непотрібних актів. Необхідна ретельна перевірка та обґрунтування наявності реальних можливостей, матеріальних, трудових та інших ресурсів для здійснення заходів, передбачених у проекті.

2. Пропонований проект повинен мати оптимальні нормативні рішення, які б впливали на суспільні відносини найбільш ефективним методом при найменших негативних побічних результатах. У проекті має бути запропонована зовнішня форма нормативного акта.

3. Проектом має бути враховане місце майбутнього акта в єдиній правовій системі, його роль як нового компонента загального регулювання суспільних відносин.

Підготовку проекту нормативно-правового акта, як окрему стадію прямого правотворчого процесу, в свою чергу можна поділити на три самостійні етапи.

Перший – попередні роботи, що передують складанню тексту проекту. Мається на увазі підбір матеріалів, необхідних для розробки проекту (статистичні дані, результати соціологічних та інших досліджень, досвід законодавства інших країн, аналіз діючого законодавства і практики його застосування та ін.), та ознайомлення з ним.

Другий – розробка тексту первісного варіанта (або кількох альтернативних варіантів) проекту.

Третій – обговорення, доопрацювання та погодження проекту (прикінцева стадія підготовки проекту). Проект остаточно відпрацьовується й оформляється для внесення на розгляд суб'єкта правотворчості.

Вказані стадії не завжди чітко розрізняються, особливо при роботі над проектами невеликих нормативних актів, що вносять часткові зміни й доповнення до чинного законодавства. Проте в принципі відповідні дії мають місце при роботі над будь-яким проектом нормативного акта. Тому важливим є їх послідовне здійснення, чим досягається висока якість прийнятих нормативно-правових актів, підвищується юридична культура правотворчості.

Обговорення та затвердження проекту нормативного акта є головною стадією прямого правотворчого процесу, оскільки саме на цій стадії відповідні положення у проекті набувають юридичної сили.

Особливості положення того чи іншого суб'єкта правотворчості визначають специфіку здійснення ним правотворчих повноважень. Разом із тим варто виділити загальні для всіх суб'єктів самостійні *стадії офіційного проходження правового акта.*

Перша – внесення проекту до порядку денного для розгляду. Право затвердження порядку денного належить самому суб'єкту правотворчості, який сам вирішує: які питання і в якій послідовності мають бути розглянуті.

Друга – обговорення проекту. Обговорення проекту дає змогу:

а) дати загальну оцінку проекту – його необхідність, своєчасність, характеристику завдань, що стоять перед майбутнім актом, соціально-економічні умови, що визначають його прийняття;

б) оцінити правильність та необхідність окремих положень проекту;

в) вдосконалити проект – усунути все непотрібне, невдале, погано підготовлене, внести зміни та покращати текст, ліквідувати прогалини та упущення.

Третя – прийняття офіційного рішення щодо проекту акта. Це вирішальна стадія, в результаті здійснення якої проект перетворюється на нормативний акт. Попередні стадії офіційного розгляду проекту створюють умови для цієї, основної стадії. Саме з прийняттям рішення акт стає обов'язковим для виконання.

Процес створення правового акта, як правило, завершується його опублікуванням (оприлюдненням) – офіційно встановленим способом доведення до загального відома прийнятого нормативного акта, який полягає у вміщенні повного та точного його тексту в загальнодоступному офіційному друкованому органі. Аби стати загальнообов'язковими, правові норми мають об'єктивізуватися у загальнодоступних друкованих виданнях. Опублікування вказаних актів – головна передумова набрання чинності та юридична підстава презумпції їх знання. Не можна припустити, що громадяни повністю можуть знати всі положення неопублікованого акта та накладати на них стягнення за порушення невідомих їм правил.

В окремих випадках оприлюднення може здійснюватися іншими шляхами (передача по радіо, розклеювання текстів), але таке має бути обумовлене у цьому нормативному акті. Опублікування, якщо інше спеціально не встановлене, служить передумовою набрання чинності нормативно-правового акта.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, під стадією правотворчого процесу слід розуміти самостійний етап процедур, організаційно відокремлений комплекс тісно пов'язаних між собою дій, які спрямовані на створення певного нормативного акта. Завершення відповідної стадії правотворчого процесу свідчить про те, що робота над створенням нормативного акта переходить на новий самостійний етап. На кожній новій стадії виникає нова якість майбутнього акта. Стадія правотворчого процесу завжди виступає етапом діяльності з підготовки і надання офіційного значення

нормативному акта. У правотворчому процесі, як уявляється, можна виділити дві основні стадії. 1)Попереднє формування проекту нормативного акта. 2)Офіційне надання юридичної сили правовим нормам.

IV. ВИДИ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Правотворчість поділяється на види за суб'єктами і засобами формування норм права.

За суб'єктами правотворчість диференціюється на безпосередню (пряму) правотворчість (наприклад, референдум), правотворчість державних органів, правотворчість громадських об'єднань та правотворчість трудових колективів.

За засобами формування норм права правотворчість поділяється на утворення правових норм і санкціонування – надання юридичних властивостей вже існуючим соціальним нормам.

За *юридичною силою актів:* законодавча діяльність; діяльність щодо створення підзаконних актів.

Особливий вид правотворчості, який входить до підзаконної правотворчості – правотворчість органів місцевого самоврядування і недержавних юридичних осіб.

Доречно тут буде розглянути особливості юридичної природи окремих видів правотворчості.

Безпосередня (пряма) правотворчість. У суспільній практиці нашого співжиття все помітніше місце посідають інститути прямого народовладдя – референдуми, збори громадян за місцем проживання, збори трудових колективів та ін. За їх допомогою громадяни безпосередньо беруть участь в управлінні справами суспільства та держави, самі приймають юридично значимі рішення. Для прийняття колективних рішень застосовується єдино демократичний засіб – голосування, яке дає змогу реально визначити волю кожного. Отже, ми маємо справу з феноменом, якому, на наш погляд, притаманні такі основні ознаки:

- свідома діяльність громадян;
- ця діяльність здійснюється безпосередньо;

- здійснюється від імені певного колективного суб'єкта прямого народовладдя;
- вона спрямована на вираження власної волі;
- висловлена воля стає юридично значущим актом, який входить до загальної системи правових актів (якщо вона була безпосередньо спрямована на створення певних правових норм).

Таким чином, виходячи з вищезазначених ознак, зробимо висновок, то цей феномен – *пряма правотворчість,* тобто *особлива форма або вид діяльності суб'єктів безпосереднього народовладдя, що полягає у встановленні, а також зміні або скасуванні правових норм.* Разом із тим, пряма правотворчість знаходить своє вираження у певних організаційних формах, що дають змогу чіткіше встановити, які саме суб'єкти безпосередньої демократії і в якому порядку створюють правові норми в суспільстві. Оскільки право – офіційна форма регулювання відносин, організаційне оформлення прямої правотворчості, як уявляється, є її неодмінною ознакою.

Розуміння прямої правотворчості як організаційно-правової форми діяльності колективних суб'єктів безпосереднього народовладдя важливе для визначення місця, яке вона посідає у процесі створення права. Якщо пряма правотворчість полягає в особливих організаційних формах діяльності, то звідси випливає: інші види діяльності, що перебувають за межами офіційно встановлених форм, як би тісно вони не були пов'язані, не можуть вважатися складовою частиною чи елементом прямої правотворчості.

У демократичному суспільстві формування і реалізація волі населення у правових актах, що створюються в результаті прямого правотворчого процесу, повинні мати справді демократичну основу, що забезпечується безпосередньою участю громадян у розробці та прийнятті актів. Кожний громадянин, висловлюючи свою волю, має право брати участь у цьому процесі у складі певного колективу як:

- громадянин (виборець) при проведенні всеукраїнського або місцевого референдуму;

- член територіальної громади;
- член об'єднання громадян, трудового колективу;
- учасник зборів (за місцем роботи, проживання);
- член спеціально утворюваних для розробки актів комісій;
- спеціаліст, учений, консультант із тих чи інших правових питань та ін. Участь громадян у прямому правотворчому процесі може знаходити свій прояв на всіх його стадіях: виявленні ініціативи прийняття правових актів, обговоренні та узгодженні проектів, прийнятті актів.

При характеристиці прямої правотворчості слід звернути увагу на ту роль, яку відіграють у цьому процесі стійкі правила (норми) та принципи поведінки, що склалися в суспільстві и передаються людьми від покоління до покоління, додержуються в силу звички та на підставі внутрішнього переконання охороняються громадською думкою (звичаї). Адже в сучасних умовах майже у кожної групи населення є свої звичаї, що відповідають його моралі та звичкам. Крім того, свої національні звичаї мають різні нації й народності, хоча вони можуть проживати разом і в межах однієї відокремленої території.

Питання про значення звичаїв та традицій для прямої правотворчості можна розглядати в кількох аспектах, враховуючи різноманітність її інститутів, норм і конкретних форм їх застосування.

По-перше, суб'єкти прямого народовладдя враховують звичаї (насамперед, місцеві), що відіграють позитивну роль на сучасному етапі розвитку суспільства і надають їм правового, загальнообов'язкового значення. При цьому вони зберігають якість традиційних настановлень і стають правовими, або, інакше кажучи, звичаєвим правом.

По-друге, формально сконструйовані норми та інститути можуть набувати в суспільному житті конкретних, різних за формою способів реалізації, які також можуть стати звичаєм, традицією.

По-третє, суб'єкти безпосередньої демократії будують свою роботу відповідно до нормативних актів, що регулюють процедуру прямої

правотворчості і які, у свою чергу, створені з урахуванням історичних традицій та звичаїв.

Найбільш рельєфно їх можна простежити на прикладі таких інститутів прямого народовладдя, як загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві референдуми та ін. Як відомо, вони існували ще у VI ст. нашої ери. Звичай спільно вирішувати проблеми свого життя, не доручаючи цю справу єдиновладним правителям, був не пережитком давнини, а оплотом життя слов'ян. Право безпосереднього прийняття рішень при здійсненні місцевого самоврядування територіальними громадами (жителями села чи добровільно об'єднаних у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста) як традиція збереглося і дотепер. Воно закріплене уст. 140 Конституції України.

Простежимо вплив традицій і звичаїв на безпосередню правотворчість та визначимо функції, що здійснюються ними у цьому зв'язку. До них варто віднести:

1. Функцію формування нових інститутів прямої правотворчості, а також форм і методів їх функціонування. Виникнення нових демократичних інститутів спочатку у вигляді традицій, що відіграє роль своєрідного суспільного експерименту, дає можливість перевірити її дієвість.

2. Функцію доповнення офіційно закріпленої системи інститутів, норм і принципів прямої правотворчості, в результаті чого вона більш повно розкривається у повсякденному житті суспільства через фактично визнані ціннісні реалії, що перевірені правотворчим досвідом населення.

3. Функцію мотивації. Принципи, норми та інститути, а також форми і методи їх застосування, що сформувалися та установилися як звичаї і традиції, а з часом набули правової форми, більш повно додержуються й використовуються в силу їх фактичного визнання населенням.

4. Культурну функцію. Визнання громадянами цінності демократичних ідей, норм, інститутів сприяє підвищенню правової культури суспільства, без якої неможливий розвиток і вдосконалення прямої правотворчості.

Правотворчість вищих представницьких органів. Головним і найбільш розповсюдженим видом правотворчості є створення законів парламентом. Ст. 75 Конституції України визначає, що Верховна Рада України (парламент) є єдиним органом законодавчої влади в Україні, тобто лише парламент України має повноваження приймати закони, які є актами вищої юридичної сили і яким повинні відповідати нормативно-правові акти всіх інших державних органів, що є підзаконними.

Механізм законопроектної роботи парламентів відрізняється такими особливостями:

- обмеження кола суб'єктів законодавчої ініціативи;
- сувора процедура проходження проекту в парламенті;
- послідовна зміна етапів правотворчості;
- велика кількість засобів юридичного реагування, що знаходяться у підпорядкуванні законодавця;
- обумовленість юридичного змісту правотворчого акта, колом відносин, що регулюються.

Підзаконна правотворчість. Акти підзаконної правотворчості необхідні для забезпечення застосування закону.

До суб'єктів підзаконної правотворчості належать: президент, уряд, міністерства, комітети, відомства, державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, суб'єкти безпосередньої демократії місцевого рівня та ін.., які згідно із законом мають право на створення юридичних норм і нормативних актів. Основна причина існування такого виду правотворчості полягає у складності питань, які повинні вирішуватись. Парламент не завжди достатньо компетентний, щоб приймати на свій розсуд складне технічне питання, що вимагає зусиль спеціалістів, а окрім цього, не всі складні питання сучасного суспільства повинні розглядатися парламентом. Правда, є ситуації, коли рішення доцільно передати на нижчий рівень, як цього вимагають норми, що регулюють компетенцію й прерогативи правотворчих органів.

Інша причина наявності підзаконної правотворчості полягає в тому, що парламенту постійно бракує часу, а це не дозволяє йому прийняти правове рішення. Як наслідок цього, правотворчі повноваження передаються іншим суб'єктам нормотворчості. Тенденція щодо збільшення підзаконної нормотворчості спостерігається у всіх країнах. За підрахунками багатьох дослідників на 10 законів, які прийняті парламентом, приходиться від 100 до 140 нормативних актів уряду.

Зрозуміло, що підзаконна правотворчість має як позитивні, так і негативні сторони.

До позитивних відносять: оперативність, гнучкість і меншу формальність; компетентність відповідних органів, їх знання місцевих та інших умов, які збільшують ефективність прийнятого юридичного рішення.

До негативних можна віднести закритість процесу прийняття правового рішення, складність огляду і застосування норм через велику кількість нормативних актів, відсутність контролю суспільства за правотворчою роботою бюрократії тощо.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, правотворчість поділяється на види за суб'єктами і засобами формування норм права. За суб'єктами правотворчість диференціюється на безпосередню (пряму) правотворчість (наприклад, референдум), правотворчість державних органів, правотворчість громадських об'єднань та правотворчість трудових колективів. За засобами формування норм права правотворчість поділяється на утворення правових норм і санкціонування – надання юридичних властивостей вже існуючим соціальним нормам.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Правотворчість – форма владної діяльності уповноважених суб 'єктів (перш за все держави), спрямованої на утворення нормативно-правових актів, за

допомогою яких у чинну юридичну систему запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми.

2. Правотворчість характеризується такими *ознаками:* є, переважно, діяльністю держави; має організаційну спрямованість; відображається в утворенні нормативно-правових актів, що містять норми права чи скасовують, змінюють їх; суворо регламентується правовими нормами.

3. Правотворчість повинна будуватися на раціональних, прагматичних, позбавлених будь-якої ідеології ефективних принципах. Питання щодо принципів не несе абстрактно-теоретичного характеру, його розробка в теорії права позитивним чином впливає на практику створення юридичних нормативних документів. Додержання принципів правотворчості допомагає уникати помилок, знижує вірогідність створення неефективних правових норм, сприяє підвищенню правової культури населення і юридичних осіб. Отже, принципи правотворчості – це керівні, основоположні ідеї, що обумовлюють єдність та загальну спрямованість правотворчої діяльності.

4. Під стадією правотворчого процесу слід розуміти самостійний етап процедур, організаційно відокремлений комплекс тісно пов'язаних між собою дій, які спрямовані на створення певного нормативного акта. Завершення відповідної стадії правотворчого процесу свідчить про те, що робота над створенням нормативного акта переходить на новий самостійний етап. На кожній новій стадії виникає нова якість майбутнього акта. Стадія правотворчого процесу завжди виступає етапом діяльності з підготовки і надання офіційного значення нормативному акта. У правотворчому процесі, як уявляється, можна виділити дві основні стадії. 1)Попереднє формування проекту нормативного акта. 2)Офіційне надання юридичної сили правовим нормам.

5. Правотворчість поділяється на види за суб'єктами і засобами формування норм права. За суб'єктами правотворчість диференціюється на безпосередню (пряму) правотворчість (наприклад, референдум), правотворчість державних органів, правотворчість громадських об'єднань та правотворчість трудових колективів. За засобами формування норм права правотворчість

поділяється на утворення правових норм і санкціонування – надання юридичних властивостей вже існуючим соціальним нормам.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються основоположні питання нормотворчої техніки.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: особливості нормотворчої техніки, специфіку юридичної термінології, казуїстичне та абстрактне формулювання правових норм, ознаки і види систематизації нормативних актів.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України

ТЕМА № 15. ПРАВОВІДНОСИНИ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та риси правових відносин
2. Види правових відносин
3. Суб'єкти правових відносин, їх види. Правосуб'єктність
4. Поняття і види об'єктів правових відносин
5. Юридичні факти

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бугаєць О. Є. Вихідні засади аналізу категорії «правовідносини» / О. Є. Бугаєць // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2000. — № 1. — С. 47-65.

2. Бугаєць О. Є. Правовідносини як елемент механізму правового регулювання / О. Є. Бугаєць // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2000. — № 4. — С. 77-89.

3. Головченко В. Теоретико-прикладні аспекти правоздатності та суб’єктивних прав особи / В. Головченко, О. Головченко // Право України. — 2009. — № 5. — С. 82-87.

4. Гудима Д. Деякі новели в інтерпретації поняття «суб’єкт права»: абсурдні чи перспективні? / Д. Гудима // Право України. — 2009. — № 2. — С. 82-87.

5. Данилюк Ю. Поняття та особливості юридичних фактів у конституційному праві України / Ю. Данилюк // Право України. — 2008. — № 2. — С. 13-16.

6. Єрмоленко В. Щодо відмінностей між об’єктом правовідносин і об’єктом права / В. Єрмоленко // Право України. — 2004. — № 1. — С. 17-20.

7. Кикоть Г. Проблема класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права / Г. Кикоть // Право України. — 2003. — № 7. — С. 29-34.

8. Кравчук В. Визначення сфери застосування інституту юридичної особи / В. Кравчук // Право України. — 1998. — № 4. — С. 23-26.

9. Маріссон В. Правова конфліктологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах / В. Маріссон // Право України. — 2003. — № 9. — С. 39-44.

10. Миронова Г. Діалектична єдність природи моральних і правових відносин / Г. Миронова // Юридична Україна. — 2004. — № 1. — С 19-22.

11. Погорілко В. Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, ознаки, види / В. Погорілко, В. Федоренко // Право України. — 2002. — № 10. — С. 3-11.

12. Солодовник Л. Юридичні факти – підстави виникнення трудових правовідносин / Л. Солодовник // Право України. — 2000. — № 1. — С. 59-64.

13. Сташков Б. Зміст соціально забезпечувальних правовідносин / Б. Сташков // Право України. — 2003. — № 6. — С. 66-71.

14. Фединяк Г. Межі здійснення правосуб'єктності юридичними особами України за кордоном (приватно-правовий аспект) / Г. Фединяк // Право України. — 2003. — № 12. — С. 31-36.

15. Харитонова О. Поняття і ознаки публічних правовідносин / О. Харитонова // Вісник АПрН України. — 2002. — № 1. — С 54-57.

16. Шевчук С. Правовідносини особи з державою: концепція «Незалежної правової процедури» / С. Шевчук // Закон і бізнес. — 1999. — № 16. — С. 34-35.

17. Шмелев Г. Юридический механизм обеспечения прав человека (общетеоретическая характеристика) / Г. Шмелев // Право Украины. — 1994. — № 10. — С. 126-129.

18. Юриста О. Види правоохоронних відносин / О. Юриста // Право України. — 1997. — № 12. — С. 78-81.

19. Юриста О. Поняття та основні ознаки правоохоронного відношення / О. Юриста // Право України. — 1997. — № 10. — С. 45-47.

20. Якушев І. Правосуб’єктність в теорії трудового права України / І. Якушев // Право України. — 2008. — № 3. — С. 36-40.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття та риси правових відносин, види правових відносин, суб'єкти правових відносин, їх види, правосуб'єктність, поняття і види об'єктів правових відносин, юридичні факти.

ВСТУП

Відносини, в яких учасники суспільних відносин виступають носіями прав і обов'язків відповідно до норм права, становлять одну з найважливіших сфер суспільного життя. Правовідносини виникають, змінюються або припиняються скрізь, де діє право. Вони супроводжують людину протягом усього її життя. Правовідносини є юридичним виразом різноманітних суспільних відносин, вони виникають на основі економічних, політичних, моральних, духовних, майнових, культурних та інших відносин за допомогою врегульовання їх правом. Так, фактичні сімейні відносини в результаті їх правового урегулювання набули виразу шлюбно-сімейних правовідносин, економічні – господарських, політичні – відносин з управління державними справами.

Правова регламентація відбувається щодо найбільш важливих відносин, які мають істотне значення для суспільства і держави (це відносини з реалізації владних повноважень органами держави, з приводу реалізації та захисту прав і свобод громадян, трудові, майнові шлюбно-сімейні відносини тощо). Проте воля держави не може принципово змінювати основоположний характер суспільних відносин за допомогою правових засобів, а тим більше утворювати нові суспільні відносини. Коли б це було можливим, суспільство без зайвих зусиль за допомогою процесу нормотворчості позбулося б багатьох своїх проблем і вирішило всі свої невідкладні питання.

І. ПОНЯТТЯ ТА РИСИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Роль права обмежується регулюванням та стабілізацією суспільних відносин. Держава за допомогою законів може або прискорювати динаміку окремих суспільних відносин, розкриваючи простір для розвитку прогресивних суспільних тенденцій, або, навпаки, стримувати, обмежувати негативні зв'язки і процеси. Наприклад, джерелом ринкових відносин в Україні є не закони, які сприяють підприємницькій діяльності, а реальні життєві процеси, що визрівають в суспільному житті.

Правовідносини – *це суспільні відносини, які є юридичним ви-пазом фактичних суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою*.

Найхарактернішими ознаками правовідносин як особливого виду суспільних відносин є те, що:

1)*це суспільні відносини*, які виникають тільки між людьми та їх об'єднаннями і безпосередньо пов'язані з їх діяльністю та поведінкою. Власник майна може реалізувати свою правомочність тільки у відносинах з іншими людьми. Він може продати, подарувати, віддати майно у володіння іншої особи, а також вимагати додержання свого права власності від людей і організацій;

2)*це ідеологічні відносини*, оскільки до свого виникнення вони проходять крізь свідомість людей, в якій складається модель майбутніх стосунків з огляду на існуючі загальнолюдські цінності і суспільні пріоритети. Сучасне українське право виражає загальнолюдські принципи, захист яких є ідеологією нашої держави і суспільства. Перехід до ринкових відносин та вільної підприємницької діяльності, соціальна спрямованість державної політики щодо найуразливіших прошарків суспільства, відродження духовності і національної культури – все це ідеологія українського суспільства і держави, яка втілена в правових нормах і правовідносинах;

3)*вони виступають юридичним виразом економічних, політичних,сімейних та інших відносин*, впливають на суспільні відносини, що

склалися на їх ґрунті. Так, існують економічні відносини і правовідносини, що склалися у зв'язку з правовим регулюванням господарської діяльності суб'єктів права, які неминуче впливають на економічні відносини;

4)*вони виникають, припиняються або змінюються на основі правових норм*, які впливають на поведінку людей і через неї реалізуються. Наявність правовідносин демонструє реальну силу права і його життєву спроможність та ефективність. В той же час дія принципу «Дозволено все, що не заборонено законом» зменшує жорстку залежать правовідносин від правових приписів. У господарських відноси-нерідко виникають ситуації, що прямо не врегульовані нормативам актами, коли діють інститути аналогії права і аналогії закону. А за умов неможливості застосування аналогії права та закону суб'єкти правовідносин керуються загально правовими принципами справедливості, доброчесності, розумності тощо;

5)*суб'єкти правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами і юридичними обов'язками*. Сторони в правовідносинах виступають як уповноважені і зобов'язані особи, де права та інтереси одних осіб можуть бути реалізовані через виконання обов'язків іншими. Носій суб'єктивного права – особа уповноважена, а носій юридичного обов'язку – зобов'язана. Наприклад, кредитор є уповноваженою особою, а боржник – зобов'язаною;

6)*взаємна поведінка учасників правовідносин індивідуалізована і чітко визначена*. Суб'єкти правовідносин (державні органи, фізичні або юридичні особи), як правило, відомі заздалегідь, їх дії скоординовані ще до початку цих відносин, чого немає в інших суспільних відносинах. Індивідуалізація при цьому відбувається подвійно: а) поіменно, коли суб'єкти права названі своїм повним ім'ям (для фізичних осіб) і повними реквізитами (для юридичних осіб). Наприклад, в шлюбно-сімейних відносинах особи, які беруть шлюб, попередньо визначені у заяві про реєстрацію шлюбу; в правовідносинах з перевезення вантажів попередньо визначені замовник і транспортна організація – перевізник; б) за визначенням ролей – у даному разі поіменне (реквізитне) визначення суб'єктів не має значення, вказуються тільки їхні ролі: продавець –

покупець, пасажир – перевізник, замовник – виконавець;

7)*вольовий характер* правовідносин обумовлений тим, що вони виникають і реалізуються на основі волевиявлення хоча б одного з їх учасників, обов'язково проходячи крізь їх свідомість і виражаючи їх волю. Для виникнення окремих правовідносин необхідне волевиявлення всіх учасників (наприклад, укладання шлюбу, оренда майна, субпідрядні роботи), існують також правовідносини, для виникнення яких достатньо волевиявлення однієї особи (наприклад, порушення кримінальної справи уповноваженою особою). Вольовий характер правовідносин проявляється і в тому, що вони відображають зміст правового припису, реалізацію якого вони забезпечують;

8)*охороняються державою*, як і право в цілому, інші суспільні відносини такого забезпечення не мають. Гарантування умов законності і правопорядку означає, що держава охороняє усі правовідносини, які є в суспільстві.

До складу правовідносин включають суб'єктів і об'єкти правовідносин та їх юридичний зміст (сукупність прав і обов'язків сторін).

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, правовідносини – це суспільні відносини, які є юридичним випадом фактичних суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою.

ІІ. ВИДИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Правовідносини є досить багатоманітними і можуть бути класифіковані за різними критеріями на окремі види.

Правовідносини, в яких реалізація суб'єктивних прав однієї особи можлива лише через виконання обов'язків іншою особою, в юридичній літературі називаються відносними. В таких правовідносинах поведінка суб'єктів права залежить від волі обох сторін і впорядковується відповідно до вимог правової норми, наприклад, поведінка покупця і продавця при купівлі-продажі товарів. Відносини, засновані на можливості безпосереднього

використання суб'єктом своїх суб'єктивних прав без втручання інших суб'єктів у сферу його діяльності, називаються абсолютними. Наприклад, відносини, побудовані на можливості власника розпоряджатися своїм майном, або загальна вимога додержуватися заборон (не вбивати, не грабувати та ін.) повністю залежать від самої особи.

Правові відносини можна класифікувати за предметом правового регулювання на *конституційні, цивільні, адміністративні, трудові, фінансові* та ін. Наприклад, відносини, пов'язані з прийомом на роботу, звільненням з роботи працівника власником або уповноваженим ним органом, – це трудові правовідносини; відносини, пов'язані з укладенням угоди про надання банком кредиту фермеру – це цивільні правовідносини; відносини з виконання Державного бюджету організаціями та установами – це фінансові правовідносини тощо.

За функціональним призначенням виокремлюють дві великі групи правовідносин: *регулятивні та охоронні*.

Регулятивні правовідносини виникають на основі юридичних дозволів і втілюються в правомірних діях суб'єктів, регулюючи відповідні суспільні відносини (наприклад, на основі відносин, пов'язаних з користуванням комунальними послугами, виникають правовідносини з своєчасної сплати за них).

Охоронні правовідносини виникають на основі юридичних заборон і є результатом вчинення суб'єктами правопорушень (наприклад, накладання штрафу у зв'язку з перевищення водієм автотранспорту встановленої швидкості).

Слід також розрізняти *матеріально-правові та процесуально-правові правовідносини*. Матеріально-правові правовідносини виникають на основі норм матеріального права, їх змістом є права і обов'язки сторін. Наприклад, матеріальні правовідносини виникають з приводу права на освіту, на охорону здоров'я, на особисту безпеку. Процесуально-правові правовідносини реалізують норми процесуального права і виникають на основі організаційних

відносин. Вони є похідними, вторинними від норм матеріального права і встановлюють процедуру реалізації прав і обов'язків суб'єктів права, порядок вирішення юридичних справ. До них належать цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні, господарсько-процесуальні та інші процесуальні відносини, наприклад, процедура проходження зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО).

За часом дії розрізняють *довгострокові та короткострокові правовідносини*. Довгострокові правовідносини тривають певний час (визначений або невизначений), наприклад, відносини, що виникли з договору про виконання підрядних робіт капітального будівництва або договору про перевезення вантажу на значну відстань. Короткострокові правовідносини тривають протягом незначного часового відрізка і припиняються одразу після виконання учасниками своїх прав і обов'язків (наприклад, при укладенні договору залізничного перевезення).

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, правовідносини, в яких реалізація суб'єктивних прав однієї особи можлива лише через виконання обов'язків іншою особою, в юридичній літературі називаються відносними. В таких правовідносинах поведінка суб'єктів права залежить від волі обох сторін і впорядковується відповідно до вимог правової норми, наприклад, поведінка покупця і продавця при купівлі-продажі товарів. Відносини, засновані на можливості безпосереднього використання суб'єктом своїх суб'єктивних прав без втручання інших суб'єктів у сферу його діяльності, називаються абсолютними. Наприклад, відносини, побудовані на можливості власника розпоряджатися своїм майном, або загальна вимога додержуватися заборон (не вбивати, не грабувати та ін.) повністю залежать від самої особи.

ІІІ. СУ'ЄКТИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН, ЇХ ВИДИ. ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ

Суб'єкт правовідносин – *це такий учасник суспільних відносин, який виступає як носій юридичних прав і обов'язків.*

Поняття суб'єктів правовідносин і суб'єктів права не завжди збігаються. Правовідносини – не єдина форма реалізації норм права. Малолітні діти, душевнохворі люди, які є суб'єктами права, не можуть бути суб'єктами правовідносин. Конкретний громадянин завжди є суб'єктом права, але не завжди є учасником правовідносин.

У правовідносинах беруть участь не менше двох сторін, хоча учасниками правовідносин може бути необмежене коло осіб. Слід зазначити, що суб'єктами правовідносин можуть бути тільки люди або об'єднання людей.

Суб'єкти правовідносин поділяються на індивідуальні (фізичні особи) і колективні (об'єднання осіб).

Індивідуальними суб'єктами правовідносин є: громадяни, іноземні громадяни; особи без громадянства (апатриди); особи з подвійним громадянством (біпатриди). Індивідуальні суб'єкти правовідносин діють в усіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, ідеологічній та ін. На території України найбільше коло прав і обов'язків належить її громадянам, права інших осіб обмежені встановленими для них законами, зокрема, вони не можуть проходити службу в лавах Збройних Сил України, обіймати окремі посади в органах державної влади тощо.

Фізична особа набуває прав і обов'язків та здійснює їх під своїм ім'ям, яке складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не визначене законом або звичаєм національної меншини, до якої вона належить. У деяких випадках фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені.

Спеціальним індивідуальним суб'єктом є посадова особа (Президент, суддя, інспектор ДАІ та ін.). Певні особливості правового статусу притаманні також особам з подвійним громадянством, які є одночасно і громадянами, і іноземцями.

Об'єднуючись, індивідуальні суб'єкти створюють *колективних суб'єктів правовідносин,* до яких можна віднести державні органи, партії, спортивні організації, колективи підприємств, організації, котрі можуть бути як недержавними, так і державними.

Спектр *недержавних організацій* досить значний і різноманітний. Це приватні підприємства і господарські товариства, національні та іноземні фірми і компанії, комерційні банки і підприємницькі асоціації, приватні культурні, освітянські та медичні установи, громадські об'єднання тощо. Діяльність *державних органів* пов'язана з реалізацією завдань і функцій держави. До них належать державні органи, посадові особи, державні організації, державні установи, державні підприємства.

Державні і недержавні організації реалізують свої повноваження шляхом видання нормативних та індивідуальних актів, а також через їх виконання і додержання завдяки матеріальним, організаційним та примусовим заходам. Наприклад, місцеві органи влади та органи самоврядування організують і забезпечують роботу житлово-комунальних, транспортних, лікувальних структур; органи внутрішніх справ забезпечують охорону правопорядку; суд постановляє вироки і рішення; ректор вищого навчального закладу відраховує студента за академічну заборгованість. Саме таким чином суб'єкти правовідносин беруть Участь у соціально-політичному житті суспільства та держави.

Деякі з перелічених колективних суб'єктів правовідносин, діяльність яких так чи інакше пов'язана з необхідністю брати участь у господарській діяльності, здатні набувати статусу юридичної особи.

Юридичною особою визнається організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку і характеризується такими ознаками, як організаційна єдність, відокремлене майно, можливість від свого імені набувати права та виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у загальному чи господарському суді.

Суб'єктом правовідносин є також держава, яка може вступати в різні правовідносини, зокрема: а) міжнародно-правові – відносини з іноземними державами; б) державно-правові – відносини щодо прийому в громадянство, нагородження державними відзнаками та нагородами тощо; в) цивільно-правові – відносини з приводу державної власності з іншими суб'єктами права; г) процесуально-правові – відносини при постановленні судових рішень і вироків від імені України тощо. Держава може виступати позивачем або відповідачем у суді, хоча і не є юридичною особою.

Суб'єкти права реалізують свої права і обов'язки завдяки наявності у них **правосуб'єктності**, *яка є можливістю і здатністю особи бути суб'єктом правовідносин з усіма правовими наслідками*. Правосуб'єктність разом із нормою права та юридичним фактом є передумовою виникнення правовідносин.

Правосуб'єктність складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності разом узятих. Ця категорія має об'єднуючий характер і відображає ситуації, коли правоздатність і дієздатність є невід'ємними одна від одної за часом. У колективних суб'єктів права правоздатність і дієздатність збігаються за часом виникнення і дії.

Правосуб'єктність визначає становище людини в суспільстві, є умовою і гарантією стабільності її правового статуту. Згідно з ст. 22 Конституції України права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Правосуб'єктність фізичних та юридичних осіб визначається в їх правовому статусі, а правовий статус державних органів і організацій – в їх компетенції.

Правоздатність – це абстрактна здатність суб'єкта права мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Кожна фізична особа є правоздатною від народження і до смерті. Правоздатність притаманна усім учасникам правовідносин, хоча вони не повинні обов'язково реалізовувати усі надані їм

права. Правоздатність – це не просто сума будь-яких прав, не кількісне їх відображення, а необхідний і постійно діючий стан особистості, елемент її правового статусу, передумова її правоволодіння. Вона має загальний і універсальний характер, хоча окремо взята особа не може бути одночасно носієм усіх прав і обов'язків. Отже, правоздатність – це категорія, однакова для усіх її учасників, хоча кількість прав і обов'язків в окремих суб'єктів може бути різною.

Правоздатність поділяється на загальну і спеціальну. *Загальна правоздатність* – це здатність володіти будь-якими з передбачених чинним законодавством прав і обов'язків. *Спеціальна правоздатність* – це здатність, пов'язана з певними особливостями суб'єкта, або така, що потребує спеціальних знань (наприклад, правоздатність лікаря, міліціонера, інваліда, дитини тощо).

Головним змістом правоздатності фізичних осіб є не реальні права учасників правовідносин, а принципова можливість їх мати. Правоздатність людини невід'ємна від особистості, її неможливо відібрати, скасувати або скоротити, вона не залежить від професії, статі, віку, національності, майнового стану та інших життєвих обставин; вона не може нікому передаватися. Юридична особа здатна мати такі права і обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині.

Правоздатність юридичних осіб є завжди спеціальною. Вона виникає з моменту їх державної реєстрації, а в окремих випадках згідно з чинним законодавством про підприємницьку діяльність – із моменту одержання ними ліцензій на спеціально визначені види діяльності (наприклад, ліцензії на право займатися медичною або юридичною практикою). Правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду. Вона виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України запису про її припинення. Правоздатність юридичних осіб припиняється разом з їх ліквідацією і обмежена тими завданнями та правомочностями, які зафіксовані в статутах і положеннях Цих юридичних осіб.

Дієздатність – це здатність суб'єкта правовідносин своїми діями приймати на себе обов'язки і використовувати свої права. Іншими словами, це можливість реалізовувати правоздатність. Дієздатність особи поширюється на всі сфери правового регулювання суспільних відносин, п обсяг залежить від віку та психічного стану особи. Щодо дієздатності юридичної особи, то остання набуває прав і обов'язків та здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Зокрема, цивільна дієздатність – це здатність фізичних осіб своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. З огляду на це, в ЦК України визначено такі її рівні: *часткова, неповна, повна, обмежена*.

Часткова дієздатність встановлюється для малолітніх осіб (що і не досягай 14 років,). Неповна дієздатність встановлюється для фізичних осіб віком від 14 до 18 років (неповнолітніх осіб). Повну дієздатність має фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття). Набуття повної дієздатності можливе і в таких випадках: у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття; фізичною особою, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором; неповнолітньою особою, яка записана матір'ю або батьком дитини; фізичною особою, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування).

Обмежена дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо особа страждає на психічний розлад, що істотно позначається на її здатності усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Фізична особа може бути визнана *недієздатною* тільки судом, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу нездатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє опікун. Він же несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

Деліктоздатність – це здатність суб'єкта права нести відповідальність за свої протиправні вчинки. Загальна юридична відповідальність громадян настає з 16 років, а кримінальна відповідальність, за умов вчинення особливо тяжких злочинів, – з 14 років.

Правовий статус суб'єктів права – це сукупність усіх праві обов'язків і законних інтересів суб'єктів права. Правовий статус кожної особи є індивідуальним (наприклад, чоловік не може мати відпустки за пологами, а кожна людина має право на власне ім'я). Крім того, слід розрізняти конституційний і спеціальний статуси громадян. Конституційний статус у всіх громадян є однаковим: основні права і свободи однаковою мірою належать усім громадянам. А спеціальний статус суб'єктів пов'язаний з різними природними і правовими чинниками, які зумовлюють їх певні особливості. Так, спеціальний статус мають особи, які обіймають певну посаду або займаються певним видом діяльності, наприклад, статус державного службовця, статус студента, статус особи, яка постраждала внаслідок аварії на Чорнобильський АЕС та ін. Відмінність у правовому статусі осіб полягає у: 1) розбіжностях, пов'язаних з природними чинниками (статус дитини, статус пенсіонера, статус жінки); 2) розбіжностях, пов'язаних із юридичними чинниками (статус депутата, статус в'язня, статус посадової особи).

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, суб'єкт правовідносин – це такий учасник суспільних відносин, який виступає як носій юридичних прав і обов'язків.

Суб'єкти права реалізують свої права і обов'язки завдяки наявності у них правосуб'єктності, яка є можливістю і здатністю особи бути суб'єктом

правовідносин з усіма правовими наслідками. Правосуб'єктність разом із нормою права та юридичним фактом є передумовою виникнення правовідносин.

Правосуб'єктність складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності разом узятих. Ця категорія має об'єднуючий характер і відображає ситуації, коли правоздатність і дієздатність є невід'ємними одна від одної за часом. У колективних суб'єктів права правоздатність і дієздатність збігаються за часом виникнення і дії.

IV. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ОБ'ЄКТІВ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

З позицій філософії під об'єктом розуміють те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності. Об'єкт права – це суспільні відносини, які можуть бути предметом правового регулювання і потребують його.

Об'єктом правовідносин *є матеріальні або нематеріальні блага, задля одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин*.

Об'єкти правовідносин конкретні й індивідуалізовані, вони пов'язані з правами і обов'язками суб'єктів правовідносин, можливістю користуватися і розпоряджатися будь-чим і дають змогу претендувати на певні за характером дії інших осіб. Залежно від характеру 1 видів правовідносин їх об'єктами є:

1)предмети матеріального світу: частини матеріальної природи,природні ресурси, земля, надра, ліс тощо;

2)речі і цінності: засоби виробництва і споживання, будівлі, цінні папери, гроші та ін. Вони є об'єктами майнових правовідносин, таких як купівля-продаж, дарування, застава, обмін, зберігання, спадкоємство тощо;

3) особисті немайнові блага: життя, безпека, честь, гідність, відпо-н°к, освіта, здоров'я, свобода, право на ім'я, недоторканність житла та ін. Вони є об'єктами правовідносин різних галузей права і врегульовані нормами

кримінального, адміністративного, цивільного, конституційного, сімейного права тощо;

4) послуги як результат певної поведінки, внаслідок якої виникають права і обов'язки суб'єктів правовідносин, мають місце у сферах управління, побутового обслуговування, господарській, культурній, освітянській та інших сферах діяльності людини (наприклад, правовідносини, які виникають з приводу перевезення вантажу). Уповноважену особу в цих випадках цікавить не дія, як іноді тлумачиться в літературі, а результат дій зобов'язаної особи – доставлення перевізником вантажу в пункт призначення у визначений строк;

5) продукти духовної творчості – це результати інтелектуальної діяльності: твори мистецтва, музики, літератури, «ноу-хау», комп'ютерні програми та ін. З приводу таких об'єктів виникають правовідносини духовного характеру (наприклад, відвідування картинної галереї, театральної вистави, опери, балету тощо).

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, об'єктом правовідносин є матеріальні або нематеріальні блага, задля одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин.

Об'єкти правовідносин конкретні й індивідуалізовані, вони пов'язані з правами і обов'язками суб'єктів правовідносин, можливістю користуватися і розпоряджатися будь-чим і дають змогу претендувати на певні за характером дії інших осіб.

V. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ

Під **юридичними фактами** *розуміють конкретні життєві обставини (дії та події), з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин.*

Юридичні факти – це життєві обставини, які:

1)полягають у наявності або відсутності певних явищ матеріального світу;

2)мають конкретний зміст, існують у певному місці і часі;

3)несуть інформацію про стан суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання;

4)мають зовнішній вираз: абстрактні поняття, думки, духовне життя людини не можуть бути юридичними фактами;

5)прямо або опосередковано передбачені нормами права;

6)зафіксовані у встановленій законодавством процесуальній формі;

7) викликають юридичні наслідки, передбачені нормами права. При встановленні юридичного факту важливо враховувати механізм його встановлення, фіксації та посвідчення. Якщо такого механізму немає, то соціальна обставина ніким не фіксується і навряд чи може бути використана як юридичний факт. Наприклад, відсутність реєстрації дисциплінарних проступків робить неможливим використання х фактичних обставин як юридичних фактів.

Юридичні факти, що закріплюються в нормах законодавства, повинні одержувати адекватний понятійний вираз і чітке термінологічне позначення. Невірне визначення кола юридично значущих обставин, їх неточне відображення засобами юридичної мови робить межі забороненого і дозволеного нечіткими, що зменшує цінність права, створює передумови для різних зловживань. Отже, чітке визначення юридичних фактів підвищує ефективність правового регулювання, позитивно впливає на економічне, соціальне та культурне життя суспільства.

За вольовою ознакою юридичні факти поділяються на дії та події. *Юридичні дії* – це вчинки людини, акти державних органів, пов'язані з волевиявленням суб'єктів правовідносин. *Юридичні події* – це явища природи, виникнення і розвиток яких не залежать від волі і свідомості людини.

Юридичні дії за ставленням до права поділяються на правомірні та протиправні. *Правомірні дії* відповідають приписам юридичних норм, у них виражається правомірна (відповідно до законодавства) поведінка. *Протиправні дії* – суперечать правовим приписам, завдають шкоди інтересам суспільства і держави.

У свою чергу правомірні дії відповідно спрямованості волі суб'єкта на правові наслідки поділяються на юридичні вчинки та юридичні акти. *Юридичні вчинки* викликають правові наслідки незалежно від того, усвідомлював чи не усвідомлював суб'єкт їх правове значення, бажав чи не бажав їх настання. Значна частина правомірних вчинків породжується діяльністю людей (виробництвом і споживанням матеріальних благ, створенням творів літератури і мистецтва, винаходами тощо). *Юридичні акти* – це дії, спрямовані на досягнення правового результату. Громадяни, державні органи та інші суб'єкти, що вчиняють юридичні акти, цілеспрямовано створюють, змінюють чи припиняють правові відносини для себе або інших суб'єктів.

У процесі правового регулювання юридичні дії як основний вид юридичних фактів виступають у різних якостях. Дії є підставами виникнення, зміни, припинення правовідносин, настання різних правових наслідків. З іншого боку, дії відіграють роль матеріального об'єкта, на який впливають правові відносини і заради яких здійснюється правове регулювання.

Юридичні події – це життєві обставини, настання яких не залежить від волі і свідомості людини. В той же час, по-перше, багато подій лише на початку можуть залежати від волі людини (народження людини смерть, пожежа тощо). По-друге, розвиток науки і техніки збільшує можливості людини впливати на природні явища і процеси. Явища, що не залежать від волі і свідомості людини, не залишаються незмінними, відповідно скорочується або збільшується й галузь юридичних подій в класичному визначенні.

Діяльність людини і суспільства відбувається в просторі і часі. Часова тривалість – найважливіша характеристика соціальних явищ і процесів. З цієї причини *строк* – досить поширена категорія серед юридичних фактів. Функції строків у правовому регулюванні надзвичайно різноманітні. В юридичній літературі виділяється попереджувальна функція строків, крім цього, строки виконують стимулюючу функцію, виступають юридичною гарантією захисту прав і виконання «обов'язків, стабілізують правове регулювання суспільних відносин. Універсальними масштабами часу є рік, квартал, місяць, декада,

тиждень, день, година. Зокрема, у ст. 251 ЦК України визначено, що строком є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Строк та термін можуть бути визначені актами цивільного законодавства, правочином або рішенням суду.

В основі поділу на *позитивні і негативні юридичні факти* покладено спосіб зв'язку з явищем дійсності. Правові наслідки можуть бути пов'язані як з існуванням певного явища, так і з його відсутністю. Наприклад, наявність громадянства буде позитивним юридичним фактом, а відсутність захворювання, що перешкоджає проходженню служби, – негативним.

Факти і склади можуть встановлювати, змінювати чи припиняти правовідносини залежно від правових наслідків, які вони породжують як єдине ціле. За функціональним призначенням юридичні факти поділяються на правовстановлюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі. *Правовстановлюючі факти* – це обставини, необхідні для настання правових наслідків. *Правоприпиняючі факти* – це обставини, які стримують або припиняють розвиток фактичного складу, перешкоджають настанню правових наслідків. *Правозмінюючі факти* спрямовані на зміну правовідносин.

Розмежування юридичних фактів на основні і додаткові зумовлено практичним значенням. Основний юридичний факт найбільш повно відображає сутність життєвої ситуації, що потребує правового регулювання. Всі інші факти мають уточнююче значення, конкретизують та деталізують юридично значущі обставини. Наприклад, основними фактами для призначення пенсії за віком є вік і стаж роботи. Всі інші фактичні обставини мають додатковий характер. За наявністю основного факту законодавство допускає в окремих випадках дострокове настання правових наслідків.

З погляду на зв'язок з відповідними правовими відносинами юридичні факти поділяються на матеріальні і процесуальні. До *матеріальних фактів* належать фактичні обставини, що є підставами настання матеріальних правовідносин. *Процесуальні факти* пов'язані з порядком їх реалізації, його розвитком і динамікою.

За ознакою їх документального закріплення юридичні факти можуть поділятися на *оформлені і неоформлені*. Більшість юридичних фактів існує в оформленому, зафіксованому вигляді, разом з тим деякі юридичні факти можуть існувати в неоформленому вигляді. Це, наприклад, усна угода між громадянами або відмова від реалізації суб'єктивного права. Подібні юридичні факти можна назвати латентними (прихованими). У латентному вигляді існує певна частина фактів-правопорушень.

Конкретна життєва ситуація є переплетінням елементів об'єктивного і суб'єктивного, закономірного і випадкового характеру. Тому юридичними фактами є не тільки окремі фрагменти соціальної дійсності, а й їх сукупності. Тому в правовому регулюванні з'являються складні юридичні факти, що містять декілька юридично значущих ознак. Наприклад, факт дієздатності громадянина містить у собі як *суб'єктивний елемент* – здатність своїми діями здобувати і реалізовувати права і виконувати обов'язки, так і *об'єктивний елемент* – вік. Типовим прикладом складних юридичних фактів є правопорушення, що складається з декількох елементів суб'єктивного і об'єктивного характеру.

Складні юридичні факти не слід ототожнювати з фактичними складами.

Фактичний склад є сукупністю юридичних фактів, необхідних виникнення, зміни або припинення правовідношення. Наприклад, для призову громадянина на дійсну військову службу необхідні наявність українського громадянства, досягнення встановленого законом віку, необхідний стан здоров'я, відсутність установленого законом права на відстрочку. Сукупність зазначених фактичних обставин, на основі яких відбувається акт призову, породжує для громадянина комплекс прав і обов'язків, пов'язаних із проходженням строкової військової служби.

Фактичний склад відрізняється від складного юридичного факту тим, що він складається з різних за змістом юридичних фактів. Для юридичної повноцінності фактичного складу необхідні не тільки наявність усіх елементів юридичного факту, а й додержання певного порядку їх систематизації у

фактичному складі. Наприклад, для визнання підприємця банкрутом необхідно, аби нездатність задовольнити законні вимоги кредиторів настала до того, як ці вимоги будуть заявлені в суді. В противному разі визнання підприємця банкрутом неможливо.

ВИСНОВКИ ДО П’ЯТОГО ПИТАННЯ

Під юридичними фактами розуміють конкретні життєві обставини (дії та події), з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Правовідносини – це суспільні відносини, які є юридичним ви-пазом фактичних суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою.

2. Правовідносини, в яких реалізація суб'єктивних прав однієї особи можлива лише через виконання обов'язків іншою особою, в юридичній літературі називаються відносними. В таких правовідносинах поведінка суб'єктів права залежить від волі обох сторін і впорядковується відповідно до вимог правової норми, наприклад, поведінка покупця і продавця при купівлі-продажі товарів. Відносини, засновані на можливості безпосереднього використання суб'єктом своїх суб'єктивних прав без втручання інших суб'єктів у сферу його діяльності, називаються абсолютними. Наприклад, відносини, побудовані на можливості власника розпоряджатися своїм майном, або загальна вимога додержуватися заборон (не вбивати, не грабувати та ін.) повністю залежать від самої особи.

3. Суб'єкт правовідносин – це такий учасник суспільних відносин, який виступає як носій юридичних прав і обов'язків.

4. Суб'єкти права реалізують свої права і обов'язки завдяки наявності у них правосуб'єктності, яка є можливістю і здатністю особи бути суб'єктом

правовідносин з усіма правовими наслідками. Правосуб'єктність разом із нормою права та юридичним фактом є передумовою виникнення правовідносин.

5. Правосуб'єктність складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності разом узятих. Ця категорія має об'єднуючий характер і відображає ситуації, коли правоздатність і дієздатність є невід'ємними одна від одної за часом. У колективних суб'єктів права правоздатність і дієздатність збігаються за часом виникнення і дії.

6. Об'єктом правовідносин є матеріальні або нематеріальні блага, задля одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин.

7. Об'єкти правовідносин конкретні й індивідуалізовані, вони пов'язані з правами і обов'язками суб'єктів правовідносин, можливістю користуватися і розпоряджатися будь-чим і дають змогу претендувати на певні за характером дії інших осіб.

8. Під юридичними фактами розуміють конкретні життєві обставини (дії та події), з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються основоположні питання визначення та характеристики правових відносин, їх структури, видів, особливостей.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: види правових відносин, структура (склад) правових відносин та характеристика її елементів.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у

книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 16. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та ознаки застосування норм права
2. Стадії застосування норм права
3. Правозастосовчий акт: поняття та ознаки
4. Вимоги до правильного застосування норм права

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильєв А. С. Теорія права і держави : підручник / А. С. Васильєв, І. В. Борщевський, В. В. Іванов, І. С. Канзафарова, Р. С. Притченко, В. І. Труба — Х. : Одіссей, 2007. — 447 с.

2. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник для юридических вузов. 3-е изд. / А. Б. Венгеров. — М. : Юриспруденция, 2000. — 528 с.

3. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко, І. В. Бенедик, І. О. Биля-Сабадаш ; Ред. : М. В Цвік ; О. В Петришин. — Х. : Право, 2010. — 583 с.

4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Харків : Право, 2002. — 432 с.

5. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.

6. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. — К. : Кондор, 2006. — 477 с.

7. Кириченко В. М. Теорія держави і права : модульний курс / В. М. Кириченко, О. М. Куракін. — К. : ЦУЛ, 2010. — 264 с.

8. Комаров С. А. Общая теория государства и права : учебник. 7-е изд. / С. А. Комаров. — СПб. : Питер, 2008.— 512 с.

9. Копєйчиков В. В. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / В. В. Копєйчиков, А. М. Колодій, С. Л. Лисенков та інші. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 320 с.

10. Лившиц Р. З. Теория права : учебник / Лившиц Р. З. — 2-е изд. — М. : Издательство БЕК, 2001. — 224 с.

11. Марченко М. Н. Теория государства и права : учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. / М. Н. Марченко. — М. : Проспект, 2009. — 637 с.

12. Новик М. К. Теорія держави і права : практикум / М. К. Новик, В. А. Новик. — Житомир : Полісся, 2004. — 213 с.

13. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах / Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. — Т.1. — М. : Изд-во «Зерцало», 2002. — 528 с.

14. Пихтін М. П. Теорія держави і права : термінол. слов. / М. П. Пихтін, В. В. Галунько, М. М. Новіков, М. М. Новікова та ін. — Херсон : Харк. нац. ун-т внутр. справ, Херсон. юрид. ін-т, 2011. — 262 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

З’ясувати поняття та ознаки застосування норм права, розглянути стадії застосування норм права, дати правовий аналіз правозастосовчому акту, дослідити вимоги до правильного застосування норм права.

ВСТУП

Застосування норм права є особливою формою реалізації норм права. Загалом в юридичній науці виділяють три основні форми реалізації права, а також одну особливу, якою і є застосування права. Передусім слід розкрити суть реалізації норм права, під якою розуміють процес перетворення положень норми права у конкретні права і обов'язки суб'єктів у межах відповідних правовідносин. Реалізація норм права є останньою та найголовнішою частиною правового регулювання.

Реалізація норм права пов'язана з правомірною поведінкою. У правомірних діях суб'єктів право реалізується, а у неправомірних - порушується.

Отже, реалізація норм права пов'язана з індивідуалізацією абстрактних приписів норми права стосовно поведінки конкретних суб'єктів у конкретних життєвих обставинах.

І. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА

Реалізація норм права залежно від особливостей самих норм може вимагати різних типів правомірної поведінки. Так, уповноважуючі норми права (тобто ті, які надають суб'єкту можливість вчиняти певним чином) можуть бути реалізовані, як правило, за допомогою активної поведінки суб'єкта, до якої, однак, його ніхто не може примусити. Реалізація уповноважуючих норм називається *використання норм права.* Прикладом уповноважуючих норм є ст. 152 Господарського кодексу України, в якій встановлені права суб'єктів господарювання щодо використання природних ресурсів.Забороняючі норми права реалізуються, як правило, за допомогою пасивної поведінки, оскільки вони встановлюють заборону на вчинення певних дій. Статтею 125 Кримінального кодексу України заборонено завдавати умисних легких тілесних ушкоджень. Щоправда, іноді вчинення пасивних дій нормою якраз забороняються, тому у таких випадках ці норми реалізуються за допомогою активної поведінки. Так, ст. 136 Кримінального кодексу України «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані» встановлює заборону на пасивну поведінку. На відміну від уповноважуючих норм, при реалізації забороняючих норм суб'єкт не вправі обирати варіант поведінки, оскільки право прямо вказує на необхідність вчинення ним певних діянь.

Реалізація забороняючих норм називається *дотримання норм права.* Зобов'язуючі норми права реалізуються за допомогою активних дій, оскільки на суб'єкта покладається виконання певних обов'язків. Наприклад, у ст. 91

Земельного кодексу України встановлені обов'язки власників земельних ділянок.

Реалізація таких норм права має назву *виконання норм права.* Розглянуті вище три форми реалізації норм права на практиці тісно пов'язані між собою в межах одних і тих же правовідносин. Динамічність людських взаємин та їх складність часто обумовлює своєрідне переплітання всіх трьох форм між собою. Наприклад, при придбанні нерухомого майна особа-покупець:

1) у формі використання норм права реалізує своє право на укладення договору купівлі-продажу;

2) у формі дотримання норм права враховує встановлені законодавством відповідні обмеження і заборони (наприклад, до відповідної державної реєстрації договору особа-покупець не буде вважатися його власником);

3) у формі виконання норм права здійснює дії, що випливають з її обов'язків (сплатити визначену грошову суму у певному порядку; прийняти майно тощо).Зважаючи на це, з точки зору практики є надуманими і за великим рахунком безплідними поширені у радянській юридичній літературі дискусії щодо визначення основної (головної) форми реалізації (наприклад, С. Алексєєв в якості основної форми виділяв виконання, А. Осіпов – дотримання, інші вчені – виконання).

Разом з тим потрібно мати на увазі, що у багатьох випадках дотримання, виконання, використання мають самостійний характер і є корисними для обґрунтування правової позиції з певної справи або просто для правового аналізу конкретної ситуації. В той же час **застосування норм права** – це управлінська діяльність органів державної влади, їх посадових осіб, а також уповноважених державою суб'єктів з винесення індивідуально-конкретних приписів, якими одним учасникам правовідносин надаються права, а на інших – покладаються обов'язки. Д. Бочаров у своїй дисертаційній роботі здійснив спробу розмежувати поняття «правозастосування», «застосування норм (норми) права» та «правозастосовча діяльність». Термін «правозастосування»

ним пропонується вживати для позначення специфічної форми правореалізації, пов'язаної з реалізацією владної компетенції; «застосування норм (норми) права» – для позначення випадків повної реалізації норми в акті застосування; а випадки, які потребують послідовного здійснення численних актів застосування норм права, та поетапно вчинювані в межах акту застосування правової норми дії – позначати терміном «правозастосовча діяльність». Вважаємо, що ця пропозиція недостатньо обґрунтована, адже автором уводиться декілька нових термінів, які по суті відображають різні аспекти одного явища. До числа структурних елементів правозастосування належать: суб'єкт правозастосування; об'єкт правозастосування; правозастосувальна процедура; підстава правозастосування; результат правозастосування. Однією із важливих рис застосування норм права є його державно-владний індивідуальний (казуальний) вплив на поведінку людей, який проявляється у тому, що одним суб'єктам надаються певні права, а на інших суб'єктів покладаються певні обов'язки. Застосування норм права необхідне, коли для забезпечення реалізації суб'єктами правовідносин прав та виконання обов'язків необхідне безпосереднє втручання держави. У цьому плані слід підтримати В. Лазарева, який вказує, що найбільш важливою ознакою застосування права є її мета, яка полягає у наданні спеціальної допомоги суб'єктам права у вигляді спеціального втручання у процес реалізації права з тим, щоб він розпочався, а також для контролю, заохочення його учасників, покладання на них обов'язків.

Підставами застосування норм права виступають такі випадки:

1. Коли суб'єктивні права і обов'язки, в силу їхньої підвищеної соціальної значущості, у конкретних осіб не можуть виникнути без державно-владної діяльності відповідних органів (наприклад: призначення пенсії, видача ліцензій на певні види господарської діяльності, призов на військову службу тощо);

2. Коли вимагається офіційне визнання певних юридичних фактів (наприклад, реєстрація актів громадянського стану), офіційна реєстрація

певних дій людей, найбільш важливих з точки зору суспільного інтересу (наприклад, реєстрація права власності на нерухоме майно);

3. Коли між суб'єктами правовідносин виникає спір, і у зв'язку з цим необхідно захистити порушені права або законні інтереси;

4. Коли скоєне правопорушення і необхідно визначити для правопорушника вид та міру юридичної відповідальності (наприклад, накласти штраф за адміністративний проступок, визначити міру кримінального покарання за нанесення легких тілесних ушкоджень).

Застосування норм права відрізняється від інших форм реалізації норм права передусім своїм суб'єктом: застосовувати норми права уповноважені органи державної влади та уповноважені ними суб'єкти (наприклад, органи місцевого самоврядування, третейські суди, комісії з розгляду трудових спорів, державні і приватні нотаріуси тощо), на відміну від інших форм реалізації норм права, яку можуть здійснювати всі суб'єкти права. Проте найбільш рельєфно процес застосування права розкривається у діяльності судових органів. Слід зазначити, що застосування норм права не є, власне кажучи, різновидом реалізації норм права.

Отже, характерними ознаками застосування норм права є:

1. Спеціальний суб'єкт (орган державної влади або уповноважений державою суб'єкт);

2. Державно-владний характер діяльності з застосування норм права. Тобто застосування норм права розпочинається за рішенням відповідного суб'єкта, який виступає від імені держави, за необхідності його рішення забезпечуються примусовою силою держави. Кожний суб'єкт правозастосування діє на підставі та у порядку, передбаченому законодавством. Застосовувати норми права уповноважений суб'єкт може лише щодо чітко визначених суб'єктів та кола відносин, які закріплені у законодавстві, і разом називаються «компетенцією»;

3. Здійснюється на основі норм права;

4. Результатом застосування норм права є винесення суб'єктом застосування індивідуально-правових приписів, які закріплюються у формі правозастосовчого акта. Правозастосовчі акти адресуються конкретним суб'єктам і встановлюють для них права і обов'язки стосовно конкретної ситуації, певних правовідносин;

5. Здійснюється у законодавчо встановлених формах і процедурах.

У найбільш важливих випадках процедура застосування норм права, а також процедура винесення правозастосовчих актів чітко регламентована (наприклад, розгляд судом цивільних справ регламентується Цивільним процесуальним кодексом України, кримінальних – Кримінально-процесуальним кодексом України тощо). Відповідно до юридичних функцій права, виділяють застосування регулятивних норм та застосування охоронних норм. Регулятивна правозастосовча діяльність – це діяльність з встановлення конкретних прав і обов'язків у зв'язку з правомірною поведінкою. Правоохоронна правозастосовча діяльність пов'язана з протиправною поведінкою, вона спрямована на встановлення видута міри юридичною відповідальності щодо правопорушника.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, **застосування норм права** – це управлінська діяльність органів державної влади, їх посадових осіб, а також уповноважених державою суб'єктів з винесення індивідуально-конкретних приписів, якими одним учасникам правовідносин надаються права, а на інших – покладаються обов'язки.

Характерними ознаками застосування норм права є:

1. Спеціальний суб'єкт (орган державної влади або уповноважений державою суб'єкт);
2. Державно-владний характер діяльності з застосування норм права.

Тобто застосування норм права розпочинається за рішенням відповідного суб'єкта, який виступає від імені держави, за необхідності його рішення забезпечуються примусовою силою держави. Кожний суб'єкт

правозастосування діє на підставі та у порядку, передбаченому законодавством. Застосовувати норми права уповноважений суб'єкт може лише щодо чітко визначених суб'єктів та кола відносин, які закріплені у законодавстві, і разом називаються «компетенцією»;

3. Здійснюється на основі норм права;

4. Результатом застосування норм права є винесення суб'єктом застосування індивідуально-правових приписів, які закріплюються у формі правозастосовчого акта. Правозастосовчі акти адресуються конкретним суб'єктам і встановлюють для них права і обов'язки стосовно конкретної ситуації, певних правовідносин;

5. Здійснюється у законодавчо встановлених формах і процедурах.

ІІ. СТАДІЇ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА

Застосування права є складним процесом, який являє собою низку послідовних взаємопов'язаних дій, що називаються стадіями.

Першою стадією застосування норм права є встановлення фактичної основи для вирішення справи. На цій стадії, яка ще називається «фактичною кваліфікацією справи», ретельно вивчаються конкретні обставини справи, що мають юридичне значення. Для застосування норм права важливими є лише істотні обставини справи, тобто ті, за якими законодавство у конкретному випадку закріплює статус юридичних фактів, або ті, наявність чи відсутність яких впливає на дію юридичних фактів. Залежно від різних комбінацій фактів справи однакові обставини можуть розглядатися як істотні або як неістотні. Наприклад, для розмежування складів злочинів крадіжка (ст. 185 Кримінального кодексу України) та грабіж (ст. 186 Кримінального кодексу України) істотним є спосіб викрадення чужого майна.

Таким чином, юридична сторона фактів завжди встановлюється на основі критеріїв та вимог правової норми. Без правової норми не можна розпізнати – чи має даний життєвий випадок юридичне значення чи не має.Фактичні обставин справи встановлюються за допомогою доказів. Суб'єкт правозастосування оцінює докази, встановлює їхню достовірність, визначає

їхню допустимість та належність до предмету справи, а також значимість для висновків по справі.

Другою стадією застосування норм права є встановлення юридичної основи для вирішення справи. На даній стадії, яка ще називається «юридична кваліфікація справи», суб'єкт правозастосування знаходить норму права, яка підлягає застосуванню; перевіряє цю норму на предмет її чинності, а також визначає ту редакцію норми, яка діяла на момент існування істотних обставин справи, встановлює її дію у часі, просторі та за колом осіб, а після цього здійснює її тлумачення, тобто з'ясування її змісту стосовно обставин справи.

Третя стадія застосування норм права передбачає винесення індивідуально-правового припису у формі правозастосовчого акту і доведення його до відома зацікавлених сторін. Ця стадія є найважливішою частиною правозастосовчого процесу. Правозастосовчий акт уособлює в собі не лише завершення застосування норм права, а й є власне юридичним оформленням результату цього процесу. Саме по змісту правозастосовчого акта можна оцінювати законність і обґрунтованість всього правозастосування у конкретному випадку. Втім, основним є те, що правозастосовчий акт виступає юридичним фактом, що породжує (змінює, припиняє) певні правовідносини. Крім того, правозастосовчий акт є результатом вольової, інтелектуальної та деякою мірою творчої діяльності. З іншого боку, він виступає у ролі певного логічного висновку з аналізу фактів та юридичних підстав. Зупинимося детальніше на питанні логічної структури правозастосовчого акта, оскільки воно одночасно характеризує весь процес правозастосування з логічної точки зору. За основу візьмемо висновки, зроблені Г. Шершеневичем при детальному розгляді цього питання. Логічна побудова правозастосовчого акту являє собою силогізм, в якому роль великої посилки відіграє норма права, а малої посилки – конкретна життєва ситуація.

Встановлення великої посилки складається з двох елементів:

1) знаходження відповідної норми права;

2) встановлення змісту норми права шляхом її тлумачення.

Особливість умовиводу, який міститься у правозастосовчому акті, полягає у тому, що велика посилка, встановлена текстуально і змістовно, не підлягає логічному доведенню. У правозастосовчому силогізмі встановлюється буквальний зміст норми, а також правило поведінки, яке вона містить, проте її істинність є такою, що не може бути доведена. У встановленні великої посилки суб'єкт правозастосування абсолютно самостійний. Він керується своїми знаннями норм права, сам відшукує норму, що підлягає застосуванню, розкриває її зміст, і робить це незалежно від волі сторін справи.Встановлення малої посилки відбувається за зовсім іншими правилами. У реальному житті майже ніколи не зустрічаються випадки, які у готовому вигляді можуть виступати в якості малої посилки.

Відтак суб'єкт правозастосування повинен здійснити подвійну дію:

1) відокремити факти, що складають у сукупності випадок, який є предметом розгляду, від фактів, що відбувалися у межах того ж часу і простору;

2) відокремити у сукупності факти, що складають випадок, який є предметом розгляду, від фактів, що мають істотне юридичне значення. Остання дія у великій мірі залежить від таланту та навичок суб'єкта правозастосування. Тут виявляється здатність юриста охопити всю суму наданих фактів, відкинути все юридично неістотне, знайти таким чином у зменшеному фактичному складі малу посилку. Саме тут юрист-практик виявляється набагато вищим за особу, яка не має юридичної освіти та юридичного досвіду, і навіть може виявитися сильнішим за юриста-теоретика, що має значні знання, але не має навичок.Якщо говорити про застосування норм права судом, то перша судова інстанція стикається з справою у «сирому вигляді», який все більше «очищується» від всього неістотного у міру проходження справи у вищі судові інстанції.У протилежність великій посилці, яка вважається істинною для суду, мала посилка повинна бути доведена в усьому своєму фактичному складі.

Норма права вважається відомою суду ще до відкриття провадження у справі. Фактичний склад вважається невідомим суб'єкту правозастосування до того моменту, коли він приступить до безпосереднього розгляду справи. У встановленні малої посилки суб'єкт правозастосування вже не має повної самостійності і перебуває у залежності від волі сторін справи. Мала посилка не є такою, як вважає цей суб'єкт правозастосування, а є такою, як вона представлена йому сторонами справи. Фактичний склад певного випадку у дійсності може істотно відрізнятися від того, яким суб'єкт правозастосування буде зобов'язаний його визнати. Логічна побудова акту правозастосування прямує від великої посилки, через малу посилку, до висновку.

На відміну від цього психологічний (або фактичний – як більш вдало називає його П. Недбайло) процес при правозастосуванні починається з малої посилки і прямує через велику посилку, до висновку. Суб'єкт правозастосування в першу чергу має справу з фактами випадку, який є у нього на розгляді. Виконавши завдання відокремлення фактів і проаналізувавши істотні факти з юридичної точки зору, він відшукує ту ж саму комбінацію обставин, які поєднані у певній чинній нормі права.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, застосування права є складним процесом, який являє собою низку послідовних взаємопов'язаних дій, що називаються стадіями. *Першою стадією* застосування норм права є встановлення фактичної основи для вирішення справи. На цій стадії, яка ще називається «фактичною кваліфікацією справи», ретельно вивчаються конкретні обставини справи, що мають юридичне значення. *Другою стадією* застосування норм права є встановлення юридичної основи для вирішення справи. На даній стадії, яка ще називається «юридична кваліфікація справи», суб'єкт правозастосування знаходить норму права, яка підлягає застосуванню; перевіряє цю норму на предмет її чинності, а також визначає ту редакцію норми, яка діяла на момент існування істотних обставин справи, встановлює її дію у часі, просторі та за колом осіб, а після цього здійснює її тлумачення, тобто з'ясування її змісту

стосовно обставин справи. *Третя стадія* застосування норм права передбачає винесення індивідуально-правового припису у формі правозастосовчого акту і доведення його до відома зацікавлених сторін. Ця стадія є найважливішою частиною правозастосовчого процесу.

ІІІ. ПРАВОЗАСТОСОВЧИЙ АКТ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Правозастосовчий акт – це зовнішнє закріплення індивідуально-правового державно-владного припису, винесеного уповноваженим органом в результаті вирішення юридичної справи. Правозастосовчі акти здебільшого мають письмову форму, хоча існують випадки виразу їх в усній формі (усна вказівка суб'єкта владних повноважень) або навіть у безсловесній формі (конклюдентні дії суб'єкта владних повноважень: наприклад, сигнали регулювальника на автомобільній дорозі). На підставі цього відрізняють правозастосовчі акти – документи та правозастосовчі акти-дії. Правозастосовчі акти-документи мають чітко визначену структуру. Так, як правило, вони складаються з трьох взаємопов'язаних частин: вступна, мотивувальна, резолютивна. У вступній частині вказуються: назва акту (рішення, постанова, наказ тощо), суб'єкт його видання, місце, номер і дата його видання; коротка вказівка на предмет акту (наприклад, вказівка на суб'єкта, стосовно прав і обов'язків видано акт). Мотивувальна частина є найбільшою за обсягом. У ній викладається загальна характеристика відносин, стосовно яких видається акт; фактична та юридична кваліфікація ситуації, яка розглядається; юридичні норми, що застосовуються; результати тлумачення вказаних норм стосовно правовідносин. Саме в цій частині суб'єктом правозастосування викладається юридична оцінка життєвої ситуації і сформульована ним правова позиція. Складній та надзвичайно актуальній проблематиці правової позиції правозастосовчого акту присвятив увагу Д. Бочаров, який дійшов, зокрема, висновку, що правова позиція становить собою зумовлене правовими уявленнями, інтересом, функціональною роллю тощо специфічне бачення проблемної ситуації, виражене в забезпеченому доказами та/або аргументами

суб'єктивному висновку або системі висновків щодо наявності чи то відсутності належних підстав для ухвалення певного правозастосовчого рішення та/або дійсного змісту правових норм, що підлягають застосуванню чи потребують роз'яснення. Резолютивна частина є найважливішою, оскільки вона власне і містить індивідуально-правовий припис, сформульований в однозначній і лаконічній манері. Зміст припису може полягати у встановленні певних прав і обов'язків сторін справи, встановленні правового статусу певного майна, мірі та виду юридичної відповідальності тощо. В цій частині також вказується на можливість і порядок оскарження правозастосовчого акту, порядок набуття ним чинності, а також підпис особи, яка винесла право-застосовчий акт, та у разі необхідності – відтиск печатки. Залежно від значення у процесі вирішення юридичної справи розрізняють основні та допоміжні правозастосовчі акти. До перших належать документи, що містять завершальне вирішення справи. У другому випадку йдеться про підготовчі акти, що передують винесенню основного.

Окремої уваги заслуговує питання розмежування правозастосовчого акту та акту правотворчості (тобто форми, джерела права). Правозастосовчий акт містить у собі індивідуально-правовий припис, який є обов'язковим лише стосовно конкретно вказаних осіб і який розрахований на одноразове використання. Натомість акт правотворчості містить в собі норму права, тобто правило поведінки загальнообов'язкового характеру, розраховане на неодноразове використання необмеженим колом суб'єктів. Іншими словами, правозастосовчий акт призначений для індивідуального правового регулювання, а акт правотворчості – для нормативного (загального) правового регулювання.

Однак за певних обставин правозастосовчі за своєю природою акти можуть набувати статусу акта правотворчості. Мова йде про судові прецеденти, які широко поширені передусім у правових системах англо-американської правової сім'ї. Судовий прецедент, з одного боку, є рішенням по справі, обов'язковим лише для сторін спору (тобто є класичним

правозастосовчим актом), але, з другого боку – головний принцип вирішення справи (який називається ratio decidendi), що міститься у мотивувальній частині рішення, набуває обов'язкового значення (тобто статусу норми права) для інших судів при вирішенні схожих спорів. Далеко не всі судові рішення можуть набувати статусу судового прецеденту.

Судове рішення може стати судовим прецедентом лише за умови, якщо воно є рішенням одного з вищих судів, а також за умови, що його мотивувальна частина додає новий елемент до правового регулювання, тобто містить або нову норму права (усуває прогалину у правовому регулюванні), або уточнює вже існуючу (деталізує, уточнює вже чинні норми права). На сьогодні в Україні судовий прецедент відсутній. Разом з тим у вітчизняній правовій системі є таке явище, як квазіпрецедент, що має статус джерела (форми) права України. Квазіпрецедент – це акт судової правотворчості у вигляді судового рішення, єдиною метою якого є скасування нормативно-правового акта (його частини) або надання йому офіційного тлумачення.

Квазіпрецеденти уповноважені приймати:

1) Конституційний Суд України (визнання неконституційними тих чи інших законів, їх положень; надання офіційного тлумачення Конституції та законам);

2) суди адміністративної юрисдикції при скасуванні незаконних і нормативно-правових актів.

Квазіпрецедентна норма (на відміну від прецедентної норми права) міститься не в мотивувальній, а в резулятивній частині судового рішення.

Нормативний рівень правового регулювання забезпечується органами, що уповноважені займатися правотворчістю, тобто приймати, змінювати або скасовувати норми права, в яких встановлюються певні загальні моделі поведінки для типових ситуацій з метою досягнення того чи іншого якісного стану певних суспільних відносин. Індивідуальний рівень правового регулювання характеризується забезпеченням точної та обов'язкової дії норм права у відношенні до конкретних суб'єктів та фактів життя у процесі

правозастосування. Нормативне і індивідуальне правове регулювання мають між собою нерозривний зв'язок, співвідносяться як можливість та дійсність. Адже норми нормативно-правового акту (або іншої форми права) як результат правотворчості отримують своє реальне «життя» за допомогою індивідуального правового акту, що виступає результатом правозастосування.З цього приводу образно виразився М. Гредескул, який виокремив три основних моменти у житті права. Першим є момент народження або формулювання норми права, а останнім – момент її здійснення. У проміжку між ними, в якості не менш важливого моменту знаходиться розпізнання права, тобто з'ясування відповідності праву дій суб'єктів у конкретних обставинах.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, правозастосовчий акт – це зовнішнє закріплення індивідуально-правового державно-владного припису, винесеного уповноваженим органом в результаті вирішення юридичної справи. Відрізняють правозастосовчі акти – документи та правозастосовчі акти-дії. Правозастосовчі акти-документи мають чітко визначену структуру. Так, як правило, вони складаються з трьох взаємопов'язаних частин: вступна, мотивувальна, резолютивна. У вступній частині вказуються: назва акту (рішення, постанова, наказ тощо), суб'єкт його видання, місце, номер і дата його видання; коротка вказівка на предмет акту (наприклад, вказівка на суб'єкта, стосовно прав і обов'язків видано акт). Мотивувальна частина є найбільшою за обсягом. У ній викладається загальна характеристика відносин, стосовно яких видається акт; фактична та юридична кваліфікація ситуації, яка розглядається; юридичні норми, що застосовуються; результати тлумачення вказаних норм стосовно правовідносин. Саме в цій частині суб'єктом правозастосування викладається юридична оцінка життєвої ситуації і сформульована ним правова позиція.

IV. ВИМОГИ ДО ПРАВИЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ

Правозастосування можна вважати правильним, якщо воно відповідає певним критеріям. Ці критерії називаються вимогами щодо процесу та результату правозастосування. Основними вимогами, яким має відповідати правозастосування, є:

1) обґрунтованість;

2) законність;

3) доцільність.

Вказаним трьом вимогам повинні відповідати всі стадії правозастосування.

Обґрунтованість

Вимога обґрунтованості відноситься передусім до першої стадії правозастосування, під час якої з'ясовується фактичний бік справи. Отже, першою вимогою є об'єктивне і всебічне з'ясування істотних обставин справи. У радянські часи до суб'єкта правозастосування висувалася вимога встановити об'єктивну істину у процесі з'ясування обставин справи. Ця позиція продовжує відстоюватися і в деяких сучасних працях. З точки зору філософії об'єктивна істина – це те, що існує в дійсності, повністю відображає дійсність. З точки зору правозастосування істина – це повна і точна відповідність знання суб'єкта правозастосування тим фактам реальної дійсності і правовідносинам, що мають значення для вирішення справи, тобто правильне знання про дійсність, що мала місце в минулому[3]. Об'єктивна істина може бути лише одна. Не буває декілька варіантів об'єктивної істини, оскільки існує лише одна реальна дійсність. Проте є очевидним, що вимога встановлення об'єктивної істини має здебільшого декларативний характер.

На сьогодні у жодному законодавчому акті, який регулює процес правозастосування, не міститься обов'язку суб'єкта правозастосування встановити об'єктивну істину. Більше того, законодавством визначено низку ситуацій, при розв'язанні яких суб'єкт правозастосування уповноважений виносити рішення без з'ясування певних важливих обставин справи. Скажімо, згідно з ст. ст. 109, 112 Сімейного кодексу України, суд при розгляді справи

про розірвання шлюбу з'ясовує фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя, лише у випадку надходження заяви від одного з подружжя. У випадку ж надходження до суду спільної заяви подружжя про розірвання шлюбу, вказані обставини судом не з'ясовуються.

Якщо розглядати ідеальну ситуацію, то об'єктивна істина з великою вірогідністю може бути встановлена лише у справі, де вся доказова база складається з наданих суб'єкту правозастосування речових доказів, які повністю підтверджують всі факти і обставини справи, а самі спірні відносини однаково інтерпретуються усіма сторонами справи. Проте і у цьому разі істина не буде об'єктивною, оскільки вона встановлюється окремим суб'єктом з урахуванням його світосприйняття, а також його особистісних, психічних та інтелектуальних характеристик, тобто така істина все одно буде мати суб'єктивний характер. Нереальність встановлення у кожній справі об'єктивної істини обумовлено комплексом факторів: по-перше, зв'язаністю суб'єкта правозастосування встановленими законодавством чіткими (і, як правило, досить обмеженими) строками правозастосовчого провадження; по-друге, залежністю процесу пізнання обставин справи від дій і мотивів сторін справи, свідків, експертів, які і надають суб'єкту правозастосування значну частину доказів; по-третє, складністю та багатоаспектністю самих суспільних відносин, щодо яких має бути встановлена об'єктивна істину, в той час як вони вже не існують у реальності, а відносяться до минулого; по-четверте, існуванням низки важливих положень законодавства, спрямованих на гарантування прав людини у процесі правозастосування: право на відмову у надання свідчень стосовно себе та близьких родичів; презумпція невинуватості; інші випадки законної відмови надавати докази та свідчення суб'єкту правозастосування; покладання обов'язку доведення тих чи інших обставин справи на одну із сторін.

Таким чином, слід підтримати позицію, згідно з якою у процесі правозастосування повинна бути встановлена формальна істина, тобто істина, яка базується на доказах наданих сторонами справи, та доказах, отриманих самим суб'єктом правозастосування у порядку, передбаченому законодавством. Відмінність формальної істини від об'єктивної полягає у тому, що вона базується на обмеженому колі доказів, які були неупереджено зібрані і детально досліджені суб'єктом правозастосування, і тому можуть лише умовно претендувати на те, щоб повністю відображати дійсність. Формальна істина вважається встановленою у тому випадку, якщо встановлено відповідність певного висновку суб'єкта правозастосування не об'єктивній дійсності, а заздалегідь визначеним умовам, правилам.

Втім, все вищевикладене жодним чином не означає звільнення суб'єкта правозастосування від обов'язку дослідити всі обставини справи максимально об'єктивно і неупереджено за допомогою всіх наданих сторонами доказів, а також доказів, які витребовуються на вимогу суб'єкта застосування.

Не менш важливою вимога обґрунтованості є і для другої стадії правозастосування. Тлумачення норм права, яке є головною складовою цієї стадії, повинно базуватися на застосуванні визнаних наукою і практикою способів тлумачення норм права.

Нарешті, сам правозастосовчий акт також має бути обґрунтованим посиланнями як на встановлені під час процесу правозастосування істотні обставини справи, так і на витлумачені норми права, що регулюють зазначені обставини. Обґрунтованість правозастосовчого акту полягає, зокрема і у послідовності та логічності викладення тексту акту, його внутрішній несуперечливості, адекватності зроблених висновків фактичній та юридичній стороні справи. Таким чином обґрунтованість у правозастосуванні означає урахування та надання оцінки всім обставинам, що мають значення для прийняття правозастосовчого рішення.

Законність

Вимога законності полягає у тому, що процес правозастосування має відбуватися у відповідності до законодавчо встановленої процедури та у межах, установлених законом. Ця вимога вказує на неприпустимість зловживання суб'єктом правозастосування своїми повноваженнями, а також виходу за межі своєї компетенції. В самому загальному вигляді вимога законності закріплена у ч. 2 ст. 19 Конституції України, де встановлено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Одним з основних проявів законності є однакове застосування норм права щодо схожих ситуацій. Вимога законності стосується як процедури правозастосовчого провадження (строки, порядок, повноваження суб'єкта правозастосування тощо), так і відповідності закону самого результату правозастосування (зміст і форма правозастосовчого акту). Як зазначає П. Недбайло, законність та обґрунтованість – це по суті одна вимога. Наприклад, законний вирок – це і обґрунтований вирок. Однак вирок або інший акт може бути законним з формальної сторони, але необґрунтованим по суті. Ця думка П. Недбайла видається нам досить показовою у тому сенсі, що законність як така не може бути основною вимогою до акту правозастосування.

Незважаючи на всю свою важливість, вимога законності є недостатньою, адже вона не розкриває ціннісних засад правозастосовчої діяльності, вказуючи лише на обов'язок суб'єкта правозастосування дотримуватися приписів законодавства, яке в свою чергу може бути застарілим, непрогресивним, антигуманним, нечітким, колізійним тощо. Правозастосовча діяльність має не лише багатовимірний інтелектуальний, а й однозначно творчий характер, адже суб'єкт правозастосування у своїй діяльності здійснює пізнання оточуючої дійсності, індивідуалізує абстрактні норми права стосовно конкретних обставин та осіб, зважує та оцінює докази, інтерпретує правові позиції сторін тощо. Тобто правозастосування є надзвичайно складною діяльністю, в якій

немає місця шаблонам, стандартним підходам та заздалегідь вирішених ситуацій. Зважаючи на це, особливого значення набуває ціннісна орієнтація суб'єкта правозастосування, тобто змістовні характеристики основних параметрів (засад) діяльності, в рамках яких суб'єкт правозастосування має знаходитися за будь-яких умов, незалежно від змісту норм законодавства. Саме такі параметри і містяться у вимозі доцільності правозастосовчої діяльності, до розгляду якої ми і переходимо.

Доцільність

У радянській літературі вимогу доцільності, як правило, розглядали у досить вузькому ракурсі. Так, П. Недбайло суть доцільності бачив у такому: «Доцільність у застосуванні та виконанні правових норм є така їх реалізація, за якої не просто досягається мета закону, що полягає у певних матеріальних або соціально-культурних результатах, але найбільш повно досягається ця мета у конкретних, історично визначених умовах місця та часу». Така позиція є безумовно правильною, як і теза про те, що цілі правових норм конкретизують цілі реалізації права.Таким чином вимогу доцільності у літературі здебільшого розглядають у контексті вимоги законності, внаслідок цього доцільність фактично стає простою конкретизацією вимоги законності: найбільш адекватно застосувати норму закону стосовно конкретних обставин справи.

Не слід заперечувати позитивні моменти, що випливають з наведеної позиції, які полягають у безсумнівно вірному твердженні про те, що суб'єкт правозастосування повинен намагатися своєю діяльністю реалізувати мету норми права, яку він застосовує, стосовно конкретних відносин та суб'єктів. Адже ефективність всього права вимірюється якраз відповідністю реальних результатів дії певної норми права тим цілям, які в неї закладалися суб'єктом правотворчості при її виданні.

Таким чином, неврахування суб'єктом правозастосування цілей норм права, які він застосовує, істотно знижує регулятивний потенціал права, підриває довіру до права в очах широких верств населення, а також може бути

причиною деструктивних або регресивних явищ у тій чи іншій сфері суспільного життя. Разом з тим такий підхід не повною мірою розкриває суть доцільності як вимоги до застосування норм права. Доцільність в самому широкому смислі висуває вимоги до загальної спрямованості правозастосування. Оскільки цілями можуть виступати лише певні цінності, то вимога доцільності також встановлює систему цінностей, яким повинна відповідати правозастосовча діяльність.

Правозастосування як процес переслідує певну мету, яка в свою чергу є чітко визначеною цінністю. Такою цінністю є права і свободи людини і громадянина. Наприклад, у ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України зазначено, що завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень. Стаття 1 Закону України «Про міліцію» встановлює, що міліція в Україні – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. Вказані положення законодавства лише ілюструють загальний принцип, закріплений у ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Цей конституційний принцип-мета визначає загальну ціннісну спрямованість правозастосовчого процесу. Він одночасно кореспондується і з основоположними принципами права: справедливістю, рівністю, свободою, гуманізмом. Зазначені принципи становлять основу права, є його ідейним

наповненням, а також головними цінностями – цілями. Таким чином, основну змістовну наповненість вимоги доцільності правозастосування потрібно звести до дотримання суб'єктом правозастосування принципів права. Основоположні принципи права є досить багатоаспектним явищем, дослідженню яких в останні роки присвячено значну кількість наукових робіт теоретико-правового спрямування. Детальний огляд змісту основоположних принципів права запропоновано у праці С. Погребняка, базуючись на якій коротко окреслимо зміст основних згаданих принципів. Основною ідеєю права є *справедливість.* Зважаючи на всеохоплюючий зміст цього принципу, він розкривається не лише на рівні доктрини, а й у низці законодавчих актів, що конкретизують його рівні прояви. Наприклад, у ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України вказується, що завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

У правозастосуванні вимога справедливості передусім розкривається у категоріях, які характеризують діяльність суб'єкта правозастосування: неупередженість, об'єктивність, всебічність, надання рівних можливостей сторонам-учасникам процесу правозастосування, розсудливість, своєчасність, добросовісність (сумлінність та чесність при здійсненні прав і виконанні обов'язків, неприпустимість зловживання правом, заборона обходу закону), пропорційність (розмірність, адекватність, яка полягає у розумному співвідношенні між цілями державного впливу і засобами їх досягнення; заборона державним органам покладати на громадян обов'язки, які перевищують установлені межі необхідності, що випливають з публічного інтересу; закон, яким запроваджуються певні обмеження, повинен давати змогу визначити мету їх встановлення; розумний баланс приватних і публічних інтересів).

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Правозастосування можна вважати правильним, якщо воно відповідає певним критеріям. Ці критерії називаються вимогами щодо процесу та результату правозастосування. Основними вимогами, яким має відповідати правозастосування, є:

1) обґрунтованість;

2) законність;

3) доцільність.

Вказаним трьом вимогам повинні відповідати всі стадії правозастосування.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Застосування норм права – це управлінська діяльність органів державної влади, їх посадових осіб, а також уповноважених державою суб'єктів з винесення індивідуально-конкретних приписів, якими одним учасникам правовідносин надаються права, а на інших – покладаються обов'язки.

Характерними ознаками застосування норм права є:

1. Спеціальний суб'єкт (орган державної влади або уповноважений державою суб'єкт);
2. Державно-владний характер діяльності з застосування норм права;
3. Здійснюється на основі норм права;
4. Результатом застосування норм права є винесення суб'єктом застосування індивідуально-правових приписів, які закріплюються у формі правозастосовчого акта;
5. Здійснюється у законодавчо встановлених формах і процедурах.

2. Застосування права є складним процесом, який являє собою низку послідовних взаємопов'язаних дій, що називаються стадіями. *Першою стадією* застосування норм права є встановлення фактичної основи для вирішення справи. На цій стадії, яка ще називається «фактичною кваліфікацією справи», ретельно вивчаються конкретні обставини справи, що

мають юридичне значення. *Другою стадією* застосування норм права є встановлення юридичної основи для вирішення справи. На даній стадії, яка ще називається «юридична кваліфікація справи», суб'єкт правозастосування знаходить норму права, яка підлягає застосуванню; перевіряє цю норму на предмет її чинності, а також визначає ту редакцію норми, яка діяла на момент існування істотних обставин справи, встановлює її дію у часі, просторі та за колом осіб, а після цього здійснює її тлумачення, тобто з'ясування її змісту стосовно обставин справи. *Третя стадія* застосування норм права передбачає винесення індивідуально-правового припису у формі правозастосовчого акту і доведення його до відома зацікавлених сторін. Ця стадія є найважливішою частиною правозастосовчого процесу.

3. Правозастосовчий акт – це зовнішнє закріплення індивідуально-правового державно-владного припису, винесеного уповноваженим органом в результаті вирішення юридичної справи. Правозастосовчі акти здебільшого мають письмову форму, хоча існують випадки виразу їх в усній формі (усна вказівка суб'єкта владних повноважень) або навіть у безсловесній формі (конклюдентні дії суб'єкта владних повноважень: наприклад, сигнали регулювальника на автомобільній дорозі). На підставі цього відрізняють правозастосовчі акти – документи та правозастосовчі акти-дії. Правозастосовчі акти-документи мають чітко визначену структуру. Так, як правило, вони складаються з трьох взаємопов'язаних частин: вступна, мотивувальна, резолютивна. У вступній частині вказуються: назва акту (рішення, постанова, наказ тощо), суб'єкт його видання, місце, номер і дата його видання; коротка вказівка на предмет акту (наприклад, вказівка на суб'єкта, стосовно прав і обов'язків видано акт). Мотивувальна частина є найбільшою за обсягом. У ній викладається загальна характеристика відносин, стосовно яких видається акт; фактична та юридична кваліфікація ситуації, яка розглядається; юридичні норми, що застосовуються; результати тлумачення вказаних норм стосовно правовідносин. Саме в цій частині суб'єктом правозастосування викладається юридична оцінка життєвої ситуації і сформульована ним правова позиція.

4. Правозастосування можна вважати правильним, якщо воно відповідає певним критеріям. Ці критерії називаються вимогами щодо процесу та результату правозастосування. Основними вимогами, яким має відповідати правозастосування, є:

1) обґрунтованість;

2) законність;

3) доцільність.

Вказаним трьом вимогам повинні відповідати всі стадії правозастосування.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються основоположні питання реалізації норм права та її форм - виконання юридичного обов'язку, використання суб'єктивних прав та додержання юридичних заборон.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: характеристику правозастосовчої діяльності державних органів, поняття, риси та значення застосування норм права основними суб'єктами правозастосовчої діяльності, стадії правозастосування, специфічні ознаки актів застосування норм права та їх відмінність від інших юридичних актів.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 17. ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

5. Поняття тлумачення норм права……..8
6. Види тлумачення норм права……15
7. Способи тлумачення норм права……....24

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильєв А. С. Теорія права і держави : підручник / А. С. Васильєв, І. В. Борщевський, В. В. Іванов, І. С. Канзафарова, Р. С. Притченко, В. І. Труба — Х. : Одіссей, 2007. — 447 с.
2. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник для юридических вузов. 3-е изд. / А. Б. Венгеров. — М. : Юриспруденция, 2000. — 528 с.
3. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко, І. В. Бенедик, І. О. Биля-Сабадаш ; Ред. : М. В Цвік ; О. В Петришин. — Х. : Право, 2010. — 583 с.
4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Харків : Право, 2002. — 432 с.
5. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
6. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. — К. : Кондор, 2006. — 477 с.
7. Кириченко В. М. Теорія держави і права : модульний курс / В. М. Кириченко, О. М. Куракін. — К. : ЦУЛ, 2010. — 264 с.
8. Комаров С. А. Общая теория государства и права : учебник. 7-е изд. / С. А. Комаров. — СПб. : Питер, 2008.— 512 с.

9. Копєйчиков В. В. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / В. В. Копєйчиков, А. М. Колодій, С. Л. Лисенков та інші. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 320 с.
10. Лившиц Р. З. Теория права : учебник / Лившиц Р. З. — 2-е изд. — М. : Издательство БЕК, 2001. — 224 с.
11. Марченко М. Н. Теория государства и права : учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. / М. Н. Марченко. — М. : Проспект, 2009. — 637 с.
12. Новик М. К. Теорія держави і права : практикум / М. К. Новик, В. А. Новик. — Житомир : Полісся, 2004. — 213 с.
13. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах / Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. — Т.1. — М. : Изд-во «Зерцало», 2002. — 528 с.
14. Пихтін М. П. Теорія держави і права : термінол. слов. / М. П. Пихтін, В. В. Галунько, М. М. Новіков, М. М. Новікова та ін. — Херсон : Харк. нац. ун-т внутр. справ, Херсон. юрид. ін-т, 2011. — 262 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

З’ясувати поняття тлумачення норм права, розглянути види тлумачення норм права та способи тлумачення норм права.

ВСТУП

Без перебільшення можна сказати, що тлумачення норм права є найважливішим елементом як застосування права, так і реалізації права взагалі, адже результатом тлумачення є, по-перше, з'ясування змісту правила поведінки, що міститься у нормі права, а, по-друге, індивідуалізація цього правила поведінки стосовно конкретних осіб та обставин справи. Тобто тлумачення норм права виступає своєрідною інтелектуальною рушійною силою всього процесу правового регулювання. Зважаючи на це, наявність в юриста глибоких знань про правила і прийоми тлумачення, а також навичок і досвіду їх практичного використання, автоматично означає його високу

кваліфікацію. Саме під час тлумачення норм права проявляється професійний рівень юриста.

Разом з тим потрібно чітко усвідомлювати, що тлумачення не є суто юридичним явищем. Так, на тлумачення норм права справляє вплив не лише підготовка юриста, його праворозуміння, стиль юридичного мислення, традиції юридичної практики, а й також пануючі у суспільстві моральні і світоглядні стандарти, психологічні характеристики суб'єкта тлумачення, ідеологія і правова політика держави, а також правлячих еліт.

І. ПОНЯТТЯ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Стосовно багатьох важливих питань, пов'язаних з тематикою тлумачення норм права, у вітчизняній юридичній літературі ще з кінця XIX ст. висловлюються різні, під час протилежні, думки. Разом з тим потрібно відмітити і позитивну тенденцію щодо уніфікації термінології та категоріального апарату теорії тлумачення норм права, яка намітилася після виходу роботи П. Недбайла «Применение советских правовых норм» (1960 р.). У сучасний період подібну роль відіграла праця О. Черданцева «Толкование права и договора» (2003 р.), автор якої розпочав досліджувати тлумачення норм права дещо пізніше, ніж П. Недбайло. Почнемо зі з'ясування самого терміна «тлумачення норм права». Передусім потрібно відмітити, що тлумачаться саме норми права, а не право в цілому чи конкретний нормативно-правовий акт або інше джерело (форма) права. Відомо, що норма права може не збігатися з складовими частинами нормативно-правового акта (статтею, частиною статті), крім того, вона не завжди знаходить повне відображення у тексті відповідного джерела (форми) права.

Тлумачення норм права поділяється на два відносно самостійних процеси: з'ясування та роз'яснення. До змісту понять з'ясування і роз'яснення норм права входить не лише процес, а й результат цього процесу. У розрізі взаємовідношення вказаних процесів, потрібно зазначити, що з'ясування норм права завжди передує їх роз'ясненню. При цьому з'ясування є обов'язковим етапом тлумачення, а роз'яснення – додатковим. Під з'ясуванням норм права

розуміють виявлення їх змісту (смислу). Під роз'ясненням норм права розуміють передачу інформації про зміст (смисл) норми третім особам.

Виходячи зі свого лексичного значення, слова «зміст» і «смисл» є синонімами. Так, зміст – це те, про що йдеться, розповідається; сутність, внутрішня особливість чого-небудь; розумна основа, мета, призначення чого-небудь. Смисл – це внутрішній зміст, сутність, суть чого-небудь, значення або мета, завдання, призначення чого-небудь. Відповідно, з'ясування і роз'яснення норм права розрізняються за своїм цільовим призначенням: суб'єктом тлумачення норма права з'ясовується для себе, а роз'яснюється – для інших. Причому з'ясування норм права є притаманним усім випадкам тлумачення, а роз'яснення – лише деяким. Як пише Ю. Власов, роз'яснення здійснюється тільки у тих випадках, коли в результаті з'ясування норми права та отриманні його результату суб'єкт тлумачення вважає за потрібне (або зобов'язаний згідно законодавства) дати детальніше розгорнуте пояснення змісту цієї норми для правильного й однакового розуміння її іншими особами. Крім того, з'ясування – це індивідуальний процес, а роз'яснення вимагає наявності щонайменше двох суб'єктів, один з яких певним чином передає іншому інформацію про зміст тих чи інших норм права. Результат роз'яснення може бути зафіксований у письмовій формі. У деяких випадках таке закріплення є обов'язковим (у мотивувальній частині правозастосовчого акту; у резолютивній частині рішення Конституційного Суду України з надання офіційного тлумачення тощо).

При розкритті феномену тлумачення норм права часто використовується термін «інтерпретація». Більшість вчених справедливо розглядає вказані два терміни в якості синонімів. Законодавство України застосовує термін «тлумачення норм права». На наш погляд, незважаючи на те, що термін «тлумачення» більше пов'язаний зі словами «смисл», «ясний», «зрозумілий», тоді як «інтерпретація» – зі словами «пояснення», «оцінка» або «посередництво», це не дає підстави для розгляду цих двох термінів в якості таких, що позначають різні правові явища. Ті відмінності між інтерпретацією

та тлумаченням норм права, на які вказують деякі автори, є занадто незначними та умовними для того, щоб вводити у категоріальний апарат юридичної науки додатковий термін «інтерпретація норм права».

Таким чином, у найбільш широкому розумінні тлумачення норм права полягає в з'ясуванні і (за необхідності) роз'ясненні їх змісту (смислу). Тлумаченню підлягають всі норми права. Іншими словами, не існує норми права, зміст якої був би абсолютно ясним і однозначним щодо певної комбінації фактів. Необхідність здійснення тлумачення всіх норм права обумовлюється властивостями самого права як соціального регулятора. Назвемо основні з таких властивостей:

Мовно-текстуальний вираз норм права передбачає те, що вони підлягають тлумаченню, як і будь-який інший текст;

Абстрактний характер текстуального закріплення норми права призводить до того, що у процесі реалізації стосовно конкретних відносин її зміст підлягає перетворенню у більш конкретизовані висловлювання;

Мовний вираз норми права не збігається зі змістом правила поведінки, яке вона містить, що обумовлено обмеженими можливостями мовних засобів і складністю суспільних відносин;

На практиці реалізується не ізольований юридичний припис, а ціла група пов'язаних та взаємодіючих між собою норм права, оскільки право є системним явищем;

Норми права при передачі інформації щодо змісту правила поведінки, яке в них міститься, використовують спеціальні юридичні терміни (позовна давність, добросовісний набувач, правопорушення тощо), оціночні поняття та специфічні прийоми формулювання речень, що ускладнює їх розуміння для осіб без спеціальної підготовки.

Призначенням тлумачення норм права є встановлення дійсного змісту (смислу) правила поведінки, яке в ній міститься. Виходячи з викладеного, **тлумачення норм права** – це процес і результат діяльності з з'ясування та у разі необхідності – з роз'яснення змісту (смислу) правила поведінки, яке

міститься у нормі права, що досягається за допомогою різноманітних інтелектуальних операцій. Зміст (смисл) норми права має однозначно виражений вольовий характер. Тобто норма права є владним велінням, що переслідує мету встановити певний обов'язковий варіант поведінки суб'єктів стосовно тих чи інших обставин. Найбільш складним питанням є суть вольового характеру норми права. Іншими словами, що є головним для тлумачення: воля (намір, мета) суб'єкта правотворчості чи воля (намір, мета) самої норми? Така постановка питання має і суто практичний вимір: якщо головним є воля суб'єкта правотворчості, то це означає незмінність змісту норми права протягом усього її існування; якщо головним є воля самої норми, то значить її зміст може змінюватися залежно від різноманітних факторів (зміна пов'язаних з нею норм; зміна суспільних відносин, які нею регулюються тощо).

Точку зору, за якою смислом норми права є воля законодавця, називають суб'єктивною теорією, а точку зору, за якою смислом норми є воля самого закону – об'єктивною теорією. Обговорення вказаного питання має довгу історію. Особливо гострої форми воно набуло наприкінці XIX – на початку XX ст., коли тогочасні російські та німецькі вчені, обстоюючи різні погляди, вступили у цікаву дискусію.У дорадянській юридичній літературі домінувала суб'єктивна теорія. Її підтримували такі впливові вчені, як: Є. Васьковський, М. Коркунов, Г. Шершеневич. Скажімо, Є. Васьковський писав, що норма сама по собі не має ані волі, ані смислу: вона є певною сукупністю слів, тобто умовних знаків, за допомогою яких її творець повідомляє громадянам те, що він думає та бажає. Разом з тим низка тогочасних німецьких вчених (К. Біндінг, І. Колєр та ін.) дотримувалися протилежної думки, зазначаючи, що закон після його опублікування «відривається» від законодавця, і, завдяки системному зв'язку між його нормами та діючим правом, набуває такої самостійності, що воля і думка авторів закону перестає мати значення. Вчені зазначали, що воля законодавця є індивідуальною, в той же час воля опублікованого закону є об'єктивною силою, яка є вищою будь-якої

індивідуальної волі, в тому числі волі законодавця. Тлумачити закон – означає відшукувати і розкривати не ту волю, яка була джерелом слова, а ту, яка складає його зміст. Вирішальне значення має не те, що бажає укладач закону, а те, що бажає закон. Звичайно, закон не має волі у психологічному смислі, але він має її у телеологічному смислі, в якості органічного намагання досягти мети. Показовим є те, що римські юристи також оперували поняттям «воля закону», яке розуміли практично синонімічно з метою закону.

У переважній більшості сучасних вітчизняних наукових джерел зазначається, що об'єктом тлумачення є воля (намір) суб'єкта правотворчості, яка матеріалізована у тексті норми права. Така позиція була притаманна і радянським науковим працям з тією лише відмінністю, що в якості первинної часто вказувалася навіть не воля законодавця, а воля пануючого класу, яка відображена у волі законодавця і втілена у тексті норми. Якщо буквально слідувати цій точці зору, то виходить, що з'ясування змісту норми права стає практично нездоланним завданням навіть для висококласного юриста, адже для з'ясування змісту певної норми права він повинен дослідити три різних явища (волю пануючого класу або народу, волю законодавця, текст норми) і на підставі цього сформулювати зміст правила поведінки. На жаль, деякі сучасні вчені продовжують підтримувати таку надзвичайно складну «тричленну» структуру об'єкта тлумачення, яка може існувати лише як суто теоретична конструкція. Разом з тим на практиці головним (і у переважній більшості єдиним) об'єктом тлумачення є текст норми права та виражене в ній правило поведінки. Отже, є очевидним, що суб'єктивна теорія має декларативний характер. Якщо підтримку радянськими дослідниками суб'єктивної теорії тлумачення можна пояснити неможливістю виходу ними за ідеологічні рамки, що були встановлені, зокрема, вченням В. Леніна («Закон – це вираз державної волі пануючого класу»), то автоматичне відтворення положень цієї теорії сучасними науковцями можна пояснити їхнім небажанням здійснити критичний аналіз конструкції «воля законодавця».Тим часом поняття «воля

законодавця» не є монолітним утворенням, оскільки воно з однаковим успіхом може бути ототожнене з намірами декількох різних суб'єктів:

1) з волею кожного з авторів законопроекту;

2) з волею кожного з ініціаторів розгляду законопроекту;

3) з волею конституційної більшості депутатів, що проголосувала за законопроект;

4) з волею кожного окремого депутата, що голосував за законопроект.

Є очевидним, що всі чотири аспекти розуміння «волі законодавця» не складають єдиного цілого, крім того – в переважній більшості випадків суперечать одне одному. Наприклад, воля авторів законопроекту може входити у пряме протиріччя з волею окремих депутатів, що голосували за законопроект. Більше того, воля одного автора законопроекту може у деяких аспектах не збігатися з волею іншого автора. Звідси виникає два питання: воля якого з вказаних суб'єктів є «волею законодавця» і яким чином її ідентифікувати? Зрозуміло, що на ці питання немає і не може бути однозначної відповіді. Є досить показовим, що прихильники конструкції «волі законодавця» визнають, що вона дає широкий простір для «приписування» законодавцю намірів, яких він ніколи не мав. Для мінімізації таких наслідків ними пропонується в якості завдання тлумачення розглядати «з'ясування смислу того, що законодавець сформулював, а не те, що законодавець думав при виданні нормативного акта». Але ж тим самим вони автоматично стають на бік об'єктивної теорії, оскільки у зазначеному аспекті йдеться вже не про волю законодавця, а суто про текст закону і виражений у ньому намір, який лише опосередковано пов'язаний з наміром суб'єкта правотворчості.

Схоластично-ідеологічний характер суб'єктивної теорії тлумачення був очевидний навіть для деяких впливових радянських вчених. Так, М. Шаргородський вказував, що «закон тлумачиться і повинен тлумачитися у відповідності з волею законодавця часу застосування закону». Оскільки «волі законодавця на час застосування закону» не може бути в принципі, то виходить, що вчений фактично підтримував об'єктивну теорію тлумачення. На

переваги об'єктивної теорії тлумачення в одній із своїх ранніх праць вказував і С. Братусь. Іноді тогочасні дослідники висловлювалися проти суб'єктивної теорії ще більш чітко: «Мета законодавця, коли вона об'єктивується у тій чи іншій нормі, набуває ніби незалежне від нього існування, перетворюючись на мету в нормі права». Деякі вже сучасні вчені пропонують розрізняти об'єкт тлумачення (під яким мають на увазі закони та підзаконні акти) та предмет тлумачення (під яким мають на увазі історичну волю законодавця, яка виражена в законі). Вважаємо, що така подвійність «об'єкт-предмет» тлумачення не тільки не дає відповіді на поставлене питання, а лише його ускладнює. Адже ніхто не сперечається з тим, що матеріальним об'єктом тлумачення є текстуальний вираз норми.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, об'єктом (предметом) тлумачення виступає воля (намір, мета) самої норми права. При цьому воля (намір, мета) норми права проявляється у двох вимірах: статичному та динамічному. Статичний вимір – це буквальний вираз волі (наміру, мети) норми права в її тексті; динамічний – це вираз волі (наміру, мети) норми права, що випливає з співвідношення її тексту з принципами права, основними цінностями права, системою цілей відповідного інституту права, галузі права, мети права в цілому. Статичний аспект забезпечує стабільність та передбачуваність права; динамічний – адаптацію права до змін суспільних відносин, мінімізацію невідповідності між правом та реаліями життя.

ІІ. ВИДИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

1) За обсягом тлумачення норм права є буквальним, обмежувальним та розширювальним. Йдеться про співвідношення між мовним виразом норми права і результатом її тлумачення. Для наочності проілюструємо всі зазначені види співвідношення рішеннями Конституційного Суду України.

Буквальним тлумаченням називають випадки, коли внаслідок тлумачення зміст правила поведінки, що міститься у нормі права, є таким, що повністю або у значній мірі відповідає текстуальному виразу норми.

Так, Рішенням Конституційного Суду України № 1-рп/2010 від 12.01.2010 р. було встановлено, що положення ч. 3 ст. 99 Цивільного кодексу України «члени виконавчого органу можуть бути у будь-який час усунені від виконання своїх обов'язків» слід розуміти як право компетентного (уповноваженого) органу товариства у будь-який час і з будь-яких підстав усунути особу (осіб) від виконання обов'язків члена (членів) виконавчого органу за умови, якщо в установчих документах товариства не визначено таких підстав. Усунення члена виконавчого органу товариства від виконання своїх обов'язків, яке передбачене ч. 3 ст. 99 Цивільного кодексу України, не є відстороненням працівника від роботи в розумінні ст. 46 Кодексу законів про працю України.Як бачимо, Конституційний Суд України при тлумаченні ст. 99 Цивільного кодексу України не вийшов за межі її текстуального виразу.

Обмежувальним тлумаченням називають випадки, коли внаслідок тлумачення зміст правила поведінки, що міститься у нормі права, виявляється вужчим, ніж текстуальний вираз норми.У Рішенні Конституційного Суду України № 12-рп/98 від 09.07.1998 р. (справа про тлумачення терміну «законодавство») обмежувально був витлумачений термін «законодавство», що містився на той час у ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України. У згаданій статті Кодексу йшлося про те, що сфера застосування контракту визначається законодавством України. Конституційний Суд з метою захисту прав працівника обмежив коло суб'єктів, актами яких могла встановлюватися сфера застосування контракту. У резолютивній частині Рішення було встановлено: «Термін «законодавство», що вживається у частині третій статті 21 Кодексу законів про працю України щодо визначення сфери застосування контракту як особливої форми трудового договору, треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України».

Таким чином Суд, погодившись у п. 3 мотивувальної частини Рішення з тим, що загалом у Кодексі термін «законодавство» вживається для позначення всіх джерел (форм) права України, тим не менш відносно ч. 3 ст. 21 Кодексу звузив значення цього терміна, вилучивши з його змісту нормативно-правові акти центральних та місцевих органів виконавчої влади, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування, а також колективні договори (угоди) та інші локальні нормативно-правові акти.

Розширювальним тлумаченням називають випадки, коли внаслідок тлумачення зміст правила поведінки, що міститься у нормі права, виявляється ширшим, ніж текстуальний вираз норми. Конституційний Суд України у Рішенні № 12-рп/2010 від 28.04.2010 р. (справа про забезпечення апеляційного оскарження ухвал суду) продемонстрував розширювальне тлумачення п. 2 ч. 1 ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України стосовно можливості апеляційного оскарження ухвал суду щодо забезпечення позову, а також ухвал щодо скасування забезпечення позову у взаємозв'язку з положеннями п. п. 2, 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України. Зазначений пункт ст. 293 Кодексу суд витлумачив як такий, що передбачає право оскаржувати окремо від рішення суду в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції як про забезпечення позову і щодо скасування забезпечення позову, так і ухвали про відмову в забезпеченні позову і скасуванні забезпечення позову. В той же час буквальний зміст п. 2 ч. 1 ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України в редакції на момент його тлумачення передбачав можливість оскарження лише ухвал щодо забезпечення позову, а також щодо скасування забезпечення позову. На практиці можна досить часто спостерігати розширювальне і обмежувальне тлумачення норм права.

Наприклад, розширювальному тлумаченню підлягає п. 11 ст. 32 Кримінально-процесуального кодексу України, який надає визначення терміна «близькі родичі» - батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки. В даному випадку є очевидним, що вказаний перелік є неповним, адже нарівні з дружиною до близьких родичів відноситься також і чоловік. Такий варіант

розуміння цієї норми підтримав і Верховний Суд України у п. б Постанови Пленуму Верховного Суду України № 13 від 2.07.2004 р., де зазначено, що у вказаному контексті слово «дружина» слід тлумачити як «один з подружжя».

Прикладом обмежувального тлумачення є розуміння ч. 1 ст. 1 Сімейного кодексу України: «Подружжя, яке не має дітей, має право подати до державного органу реєстрації актів цивільного стану заяву про розірвання шлюбу». Оскільки, згідно зі ст. 6 Кодексу, правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, частина 1 статті, що коментується, власне, закріплює право на розірвання шлюбу між подружжям, які не мають саме неповнолітніх дітей.

Наприкінці розгляду цієї класифікації тлумачення норм права, зазначимо, що розширювальне або обмежувальне тлумачення повинне здійснюватися з урахуванням трьох правил.

По-перше, обмежувальне і розширювальне тлумачення можливе лише у випадках, коли буквальне значення норми права є або абсурдним (суперечить здоровому глузду), або явно не відповідає, вступає у протиріччя з іншими нормами, принципами права, метою нормативно-правового акту, інституту права, галузі права.

По-друге, обмежувальному тлумаченню не підлягають такі види норм права:

1) норми права, які закріплюють права і свободи людини;

2) норми права, які скасовують або пом'якшують юридичну відповідальність.

По-третє, розширювальному тлумаченню не підлягають такі види норм права:

1) норми права, які встановлюють юридичну відповідальність;

2) виключні переліки, які містяться у нормі права;

3) винятки, які містяться у нормі права.

Перелічені правила є загальновизнаними ще з часів римського права, їх дотримання унеможливлює зловживання як розширювальним, так і

обмежувальним тлумаченням, запобігає порушенню прав і свобод суб'єктів права і невиправданому звуженню або розширенню змісту правила поведінки відносно його текстуального закріплення.

Прихильники суб'єктивної теорії тлумачення класифікацію тлумачення норм права за їх обсягом пояснюють за допомогою наміру законодавця. Наприклад, Є. Трубецькой пише: «Може трапитися так, що законодавець сказав більше або менше того, що хотів сказати. У першому випадку, коли законодавець висловився занадто загально, слід застосовувати обмежувальне тлумачення (interpretatio restrictiva); у другому випадку, коли законодавець висловився занадто стисло, повинно мати місце розширювальне тлумачення (interpretatio extensive)». Однак як ми вказали вище, чітко встановити, що саме хотів «сказати законодавець» є практично неможливим, тому при тлумаченні слід аналізувати лише те, що він фактично «сказав», тобто досліджувати текст норми, її зміст, намір, а також враховувати її зв'язки з іншими нормами права, принципами права. Крім того, часто на вибір того чи іншого шляху тлумачення норми права за обсягом істотним чином впливають фактичні обставини справи, які підлягають врегулюванню нормою права, яка тлумачиться.

2) Залежно від суб'єкта, тлумачення норм права поділяється на *офіційне* (тобто те, яке надається суб'єктом владних повноважень) та *неофіційне* (тобто те, яке надається суб'єктом, що не має владних повноважень).**Офіційне тлумачення норм права** – це процес і результат інтелектуально-вольової діяльності суб'єктів владних повноважень (органів державної влади, органів місцевого самоврядування), яка спрямована на з'ясування і надання письмового рекомендаційного або індивідуально-обов'язкового роз'яснення змісту (смислу) правила поведінки, яке міститься у нормі права.Залежно від відношення суб'єкта офіційного тлумачення до прийняття норми, яка тлумачиться, офіційне тлумачення поділяється на:

1) *аутентичне* (норму права тлумачить суб'єкт владних повноважень, який її встановлював);

2) *делеговане* (норму права тлумачить суб'єкт владних повноважень, який її не встановлював).

Залежно від суб'єктів, на яких поширюється офіційне тлумачення, воно поділяється на два види:

1) казуальне (від латинського «casus» - випадок);

2) нормативне.

Казуальним офіційним тлумаченням є письмове роз'яснення суб'єктом владних повноважень змісту норми права для конкретно визначеного суб'єкта, яке є рекомендаційним або обов'язковим для нього. Обов'язковим казуальним тлумаченням, є, наприклад, рішення суду, постанова слідчого тощо. Казуальним обов'язковим тлумаченням також є висновки Конституційного Суду України щодо додержання процедури і розгляду справи щодо імпічменту президенту України, відповідність міжнародно-правового договору Конституції України тощо. Рекомендаційним казуальним тлумаченням є, наприклад, письмова відповідь органу державної влади на запит суб'єкта стосовно роз'яснення його прав і обов'язків.

При розкритті істотних ознак *нормативного офіційного тлумачення* вітчизняні вчені як правило поділяють позицію, що склалася в юридичній літературі ще радянського періоду: нормативним офіційним тлумаченням є роз'яснення правової норми компетентним органом, обов'язкове для всіх осіб та органів, які прямо підпадають під юрисдикцію органу, що здійснює тлумачення, і поширюється на все коло випадків, що передбачені нормою, яка тлумачиться, при цьому акти нормативного офіційного тлумачення розраховані на неодноразове використання.

Прихильники такого розуміння нормативного офіційного тлумачення зазначають, що, незважаючи на свій обов'язковий характер, такі акти не є правотворчими, оскільки в них роз'яснюються вже існуючі норми права, а не створюються нові. Втім, такий критерій відмежування правозастосування (тлумачення) від правотворчості є досить умовним. Наприклад, положення резолютивних частин рішень Конституційного Суду України, які ми навели

вище в якості прикладів обмежувального та розширювального тлумачення, можуть бути інтерпретовані і в якості приписів, що роз'яснюють зміст існуючої норми права і не привносять до її змісту нічого принципово нового, і в якості приписів, що мають всі ознаки повноцінної конкретизуючої норми права. При цьому аргументація як прихильників гіравотворчих елементів у рішеннях Конституційного Суду України, так і їх опонентів, у більшості випадків буде однаково переконливою. Тому ми вважаємо, що в даному випадку слід обрати середній варіант. Почати слід з того, що ст. 150 Конституції України закріплює за рішеннями Конституційного Суду України з офіційного тлумачення загальнообов'язкову юридичну силу, вже один цей фактор дає всі підстави для віднесення таких рішень до джерел (форм) права України. Рішення містять норми права у своїй резолютивній частині. В силу цього, як ми вказували у підрозділі 1.1. цього посібника, їх пропонується називати квазіпрецедентами.

Проте норма права, яка міститься у рішенні Конституційного Суду України з офіційного тлумачення, зважаючи на особливий шлях виникнення (в результаті процесу тлумачення іншої норми права), має свою специфіку: по суті вона є правилом розуміння іншої норми права. По причині своєї загальнообов'язковості, результат офіційного тлумачення Конституційного Суду України не може бути віднесений до тлумачення; по причині свого виникнення в результаті з'ясування змісту інших норм права, результат офіційного тлумачення Конституційного Суду України не може вважатися класичною правотворчістю. Отже, офіційне тлумачення норм права Конституційним Судом України – це встановлення загальнообов'язкових правил розуміння норм Конституції та законів України.

Тому тлумачення, здійснюване Конституційним Судом України, не може бути віднесене до нормативного офіційного тлумачення з причини своєї загальнообов'язковості (що робить його близьким за своєї сутністю до правотворчості).

Виходячи з викладеного, **нормативне офіційне тлумачення** – це письмове роз'яснення суб'єктом владних повноважень змісту норми права для невизначеного кола суб'єктів, яке має рекомендаційний характер.

Прикладом офіційного нормативного тлумачення є роз'яснення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку, що надаються нею згідно з п. 23 ст. 7 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», і які мають рекомендаційний характер і поширюються на невизначене коло осіб.

Неофіційне тлумачення норм права – це процес і результат інтелектуально-вольової діяльності суб'єктів, які не мають владних повноважень, що спрямована на з'ясування і надання письмового або усного рекомендаційного роз'яснення змісту (смислу) правила поведінки, яке міститься у нормі права. Суб'єкти неофіційного тлумачення поділяються на: індивідуальних (адвокати, юрисконсульти, вчені-юристи, громадяни); колективних (адвокатські об'єднання, юридичні фірми, навчальні і наукові юридичні заклади, громадські об'єднання, підприємства та установи різних форм власності).

Залежно від рівня та особливостей фахової підготовки суб'єкта, неофіційне тлумачення поділяється на: побутове, компетентне, професійне, доктринальне.

Побутове неофіційне тлумачення норм права надається суб'єктами, що не мають юридичної освіти, і воно не входить до їхнього професійного обов'язку. Таке тлумачення здійснюється суб'єктом для себе і своїх близьких, знайомих. При з'ясуванні змісту норми права такий суб'єкт значною мірою керується не раціональним підходом, а почуттями, емоціями, моральними поглядами, життєвим досвідом тощо.

Компетентне неофіційне тлумачення норм права надається суб'єктами, що не мають юридичної освіти, але характеризуються достатньо високим рівнем обізнаності у певній сфері людського життя, користуються заслуженим суспільним визнанням. Отже, суб'єктом компетентного

тлумачення може бути відомий і авторитетний філолог, політолог, історик, економіст, філософ, журналіст, письменник тощо.

Професійне неофіційне тлумачення норм права здійснюють суб'єкти, які мають юридичну освіту.

Доктринальне неофіційне тлумачення норм права здійснюють суб'єкти у процесі наукової діяльності у сфері права.

Отже, неофіційне тлумачення відрізняється від офіційного такими ознаками:

Неофіційне тлумачення надається суб'єктами, які не мають владних повноважень (в той час як офіційне тлумачення надається лише суб'єктами владних повноважень, які діють від імені держави або територіальної громади);

Офіційне тлумачення завжди здійснюється на професійній основі, а неофіційне тлумачення може здійснюватися особами, які не мають юридичної освіти;

Необов'язкове значення результату неофіційного тлумачення (в той час як результати офіційного тлумачення можуть бути як рекомендаційні, так і індивідуально-обов'язкові).

Результат неофіційного тлумачення може оформлюватися як в усному, так і в письмовому вигляді (в той час як результат офіційного тлумачення завжди існує у письмовому вигляді);

До письмової форми результатів неофіційного тлумачення не пред'являються спеціальні вимоги щодо їх реквізитів (у той час як форма актів офіційного тлумачення має відповідати низці вимог).

Так, неофіційне тлумачення може відбуватися шляхом надання консультацій та довідок (усних або письмових), наукових коментарів, статей, монографій, навчальних видань, лекцій та інших публічних виступів, відповідей на питання в рамках теле- та радіо програм тощо.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, за обсягом тлумачення норм права є буквальним, обмежувальним та розширювальним. Йдеться про співвідношення між мовним виразом норми права і результатом її тлумачення. Для наочності проілюструємо всі зазначені види співвідношення рішеннями Конституційного Суду України.

Залежно від суб'єкта, тлумачення норм права поділяється на *офіційне* (тобто те, яке надається суб'єктом владних повноважень) та *неофіційне* (тобто те, яке надається суб'єктом, що не має владних повноважень).

Офіційне тлумачення норм права – це процес і результат інтелектуально-вольової діяльності суб'єктів владних повноважень (органів державної влади, органів місцевого самоврядування), яка спрямована на з'ясування і надання письмового рекомендаційного або індивідуально-обов'язкового роз'яснення змісту (смислу) правила поведінки, яке міститься у нормі права.

Неофіційне тлумачення норм права – це процес і результат інтелектуально-вольової діяльності суб'єктів, які не мають владних повноважень, що спрямована на з'ясування і надання письмового або усного рекомендаційного роз'яснення змісту (смислу) правила поведінки, яке міститься у нормі права.

ІІІ. СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Тлумачення норм права можуть здійснювати всі суб'єкти реалізації права, включаючи тих, що не мають юридичної освіти. Але це не означає, що тлумачення норм права не підкорене виробленим юридичною наукою і практикою правилам. Для тлумачення наявність системи чітких правил, прийомів є такою самою необхідною умовою як і для будь-якого іншого складного виду людської діяльності розумового характеру. Зважаючи на це, з самого початку існування права юристи намагалися створити певну сукупність правил, які б уніфікували досвід тлумачення норм права і полегшили цей процес. Перші відомі результати такої уніфікації демонструють нам римські юристи. їх внесок до теорії тлумачення норм права є настільки визначним, що більшість з сформульованих ними позицій залишаються актуальними і сьогодні.

Завдяки зусиллям глосаторів, які коментували текст Кодексу Юстиніана, а згодом і завдяки узагальненню досвіду застосування феодальних законів тогочасними вченими і практиками, станом на XVII ст. у Західній Європі починає формуватися такий напрямок знань, як юридична герменевтика, предметом якої було:

1) «критика норм права» (на мові дорадянських юристів цей термін означав: перевірку справжності норми права, тобто її чинності, відповідності її текстуального виразу; визначення її дії у просторі, часі та за колом осіб);

2) тлумачення норм права, тобто з'ясування їх змісту.

Однак у другій половині XIX ст. юридична герменевтика швидко втрачає авторитет, внаслідок того, що вона не запропонувала власної цілісної системи правил тлумачення, а перебувала під абсолютним впливом праць римських юристів, пропонуючи схематичні і шаблонні шляхи до з'ясування змісту норм права.

На даний момент в Україні визнається і широко використовується низка способів тлумачення. В деяких правових системах перелік та характеристики цих способів у тій чи іншій мірі закріплено у спеціальних законах. Утім, у будь-якому разі основний зміст та особливості застосування способів тлумачення об'єктивно знаходиться поза сферою законодавчого регулювання, набуваючи свого повного відображення лише в узагальненнях судової практики вищими судовими інстанціями, у наукових роботах та створених на їх основі підручниках і науково-практичних коментарях до законодавчих актів.З'ясування змісту норм права відбувається за допомогою застосування інтерпретатором різноманітних розумових операцій, які називають способами тлумачення. Кожен спосіб тлумачення є сукупністю певних прийомів, правил, об'єднаних однією основою.

Питання класифікації способів тлумачення та віднесення того чи іншого правила тлумачення до змісту певного способу тлумачення є предметом численних дискусій, що тривають у науці вже протягом декількох століть.

Залишаючи поза увагою аналіз вказаних дискусій, у цьому посібнику ми візьмемо за основу нижчевикладену класифікацію.

Залежно від основного інструменту пізнання змісту норм права всі способи тлумачення можна поділити на такі види:Спосіб тлумачення, який для з'ясування змісту норми права аналізує мовні засоби, якими виражена норма. Цей спосіб тлумачення називають мовним (граматичним).

Спосіб тлумачення, який для з'ясування змісту норми права використовує логічні засоби. Цей спосіб тлумачення називають логічним.

Спосіб тлумачення, який для з'ясування змісту норми права аналізує системні зв'язки між нормами. Цей спосіб тлумачення називають системним.

Спосіб тлумачення, який для з'ясування змісту норми права аналізує конкретно-історичні умови прийняття норми права. Цей спосіб тлумачення називають історичним або історико-політичним.

Спосіб тлумачення, який для з'ясування змісту норми права аналізує мету (призначення) цієї норми. Цей спосіб тлумачення називають телеологічним (цільовим).

Різноманітність способів тлумачення Н. Оніщенко пояснює тим, що при тлумаченні норм права інтерпретатор діє у трьох напрямках:

1) досліджує норму права;

2) досліджує її правові зв'язки – взаємовідносини з іншими юридичними приписами і правовими приписами;

3) досліджує її позаправові зв'язки з іншими суспільними явищами.

Слід вказати, що всі способи тлумачення можна поділити на дві групи: основні та додаткові. Основними є способи тлумачення, які у тій чи іншій мірі використовуються практично в кожному випадку тлумачення норм права. В свою чергу додатковими є ті способи, що використовуються в тих випадках, коли потенціал основних способів тлумачення є недостатнім. До основних способів тлумачення відносяться: мовний, логічний, системний. До додаткових способів тлумачення належать: телеологічний, історичний.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, тлумачення норм права можуть здійснювати всі суб'єкти реалізації права, включаючи тих, що не мають юридичної освіти. Але це не означає, що тлумачення норм права не підкорене виробленим юридичною наукою і практикою правилам. Для тлумачення наявність системи чітких правил, прийомів є такою самою необхідною умовою як і для будь-якого іншого складного виду людської діяльності розумового характеру. Зважаючи на це, з самого початку існування права юристи намагалися створити певну сукупність правил, які б уніфікували досвід тлумачення норм права і полегшили цей процес. Перші відомі результати такої уніфікації демонструють нам римські юристи. їх внесок до теорії тлумачення норм права є настільки визначним, що більшість з сформульованих ними позицій залишаються актуальними і сьогодні.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Об'єктом (предметом) тлумачення виступає воля (намір, мета) самої норми права. При цьому воля (намір, мета) норми права проявляється у двох вимірах: статичному та динамічному. Статичний вимір – це буквальний вираз волі (наміру, мети) норми права в її тексті; динамічний – це вираз волі (наміру, мети) норми права, що випливає з співвідношення її тексту з принципами права, основними цінностями права, системою цілей відповідного інституту права, галузі права, мети права в цілому. Статичний аспект забезпечує стабільність та передбачуваність права; динамічний – адаптацію права до змін суспільних відносин, мінімізацію невідповідності між правом та реаліями життя.

2. За обсягом тлумачення норм права є буквальним, обмежувальним та розширювальним. Йдеться про співвідношення між мовним виразом норми права і результатом її тлумачення. Для наочності проілюструємо всі зазначені види співвідношення рішеннями Конституційного Суду України.

2. Залежно від суб'єкта, тлумачення норм права поділяється на *офіційне* (тобто те, яке надається суб'єктом владних повноважень) та *неофіційне* (тобто те, яке надається суб'єктом, що не має владних повноважень). Офіційне тлумачення норм права – це процес і результат інтелектуально-вольової діяльності суб'єктів владних повноважень (органів державної влади, органів місцевого самоврядування), яка спрямована на з'ясування і надання письмового рекомендаційного або індивідуально-обов'язкового роз'яснення змісту (смислу) правила поведінки, яке міститься у нормі права.

3. Неофіційне тлумачення норм права – це процес і результат інтелектуально-вольової діяльності суб'єктів, які не мають владних повноважень, що спрямована на з'ясування і надання письмового або усного рекомендаційного роз'яснення змісту (смислу) правила поведінки, яке міститься у нормі права. Суб'єкти неофіційного тлумачення поділяються на: індивідуальних (адвокати, юрисконсульти, вчені-юристи, громадяни); колективних (адвокатські об'єднання, юридичні фірми, навчальні і наукові юридичні заклади, громадські об'єднання, підприємства та установи різних форм власності).

4. Тлумачення норм права можуть здійснювати всі суб'єкти реалізації права, включаючи тих, що не мають юридичної освіти. Але це не означає, що тлумачення норм права не підкорене виробленим юридичною наукою і практикою правилам. Для тлумачення наявність системи чітких правил, прийомів є такою самою необхідною умовою як і для будь-якого іншого складного виду людської діяльності розумового характеру. Зважаючи на це, з самого початку існування права юристи намагалися створити певну сукупність правил, які б уніфікували досвід тлумачення норм права і полегшили цей процес. Перші відомі результати такої уніфікації демонструють нам римські юристи. їх внесок до теорії тлумачення норм права є настільки визначним, що більшість з сформульованих ними позицій залишаються актуальними і сьогодні.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються базові питання тлумачення права, видів та способів з’ясування сутності та змісту норми права.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: характеристика суб’єктів тлумачення норм права, офіційне і неофіційне, доктринальне, професійне та буденне тлумачення норм права, загальна характеристика буквального (адекватного), поширювального й обмежувального тлумачення, нормативне і казуальне тлумачення.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 19. ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА, ПРАВОПОРУШЕННЯ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття і види правової поведінки
2. Правомірна поведінка
3. Поняття правопорушення, його ознаки
4. Юридичний склад правопорушення

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Крисюк Ю. Соціальний та правовий порядок і стабільність суспільства: взаємозв'язки і взаємообумовленість / Ю. Крисюк // Право України. — 2007. — № 7. — С. 30-33.
2. Крищенко Л. Інституціоналізація конституційно-правової відповідальності – необхідна складова розширення та оновлення судової системи України / Л. Крищенко // Право України. — 2003. — № 1. — С. 20-25.
3. Куракін О. М. Дисциплінарна відповідальність в органах МВС / О. М. Куракін // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2001. — № 3. — С. 13-18.
4. Мельниченко В. Політична відповідальність у державному управлінні / В. Мельниченко // Віче. — 2003. — № 1. — С. 19-24.
5. Нижник Н. Відповідальність – інструмент управління / Н. Нижник, Н. Плахотнюк // Віче. — 2001. — № 5. — С. 64-76.
6. Нікітін А. Вплив аномії на нормативну поведінку суспільства / А. Нікітін // Право України. — 2003. — № 9. — С. 44-48.
7. Радченко П. Конституційно-правова відповідальність органів місцевого самоврядування / П. Радченко // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2001. — № 2. — С. 21-25.

8. Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність» / І. А. Сердюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2011. — № 1. — С. 30-35.
9. Сушинський О. Інститут відповідальності у здійснення контрольної влади / О. Сушинський // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2002. — № 3. — С. 39-48.
10. Тернавська В. Політико-правові засади відповідальності уряду в Україні / В. Тернавська // Право України. — 2010. — № 7. — С. 88-93.
11. Фелик В. Правове бачення громадського порядку і громадської безпеки, що обумовлює зміни в системі адміністративних служб органів внутрішніх справ / В. Фелик // Право України. — 2008. — № 2. — С. 22-27.
12. Шпур Г. В. Соціальна обумовленість кримінально-правової відповідальності / Г. В. Шпур // Вісник Луганської академії внутрішніх справ. — 2002. — Спеціальний випуск. — Частина 1. — С. 17-21.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття і види правової поведінки, правомірної поведінки, поняття правопорушення, його ознаки, юридичний склад правопорушення.

ВСТУП

Будь-яке суспільство має можливість існувати і зберігати життєдіяльність лише за умов його сталого розвитку, нормального функціонування. Для цього потрібні впорядковані, узгоджені вчинки людей, їх об'єднань, державних органів у всіх сферах життя, що перетворює їх на *соціально значущу* поведінку. Тому інтереси суспільства та мета зберігання і розвитку всіх його життєво необхідних складових завжди спрямовували суспільну волю на те, аби врегулювати значущу для нього поведінку стабілізуючими правилами, соціальними нормами: традиціями, звичаями, угодами, регламентами, правилами змагань, канонічними правилами та ін. Таким шляхом суспільство за

допомогою нормування поведінки успадковує позитивний концентрований досвід впорядкування життя і забезпечує власний стабільний розвиток. Вчинки, що не мають визначального впливу на розвиток суспільства (не гальмують і не прискорюють його, не збагачують і не шкодять йому) не породжують і відповідних соціальних норм.

І. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДЕНКИ

Категорію поведінки слід розуміти як систему певних взаємопов'язаних вчинків людей та інших суб'єктів, що спрямовані на задоволення певних потреб та інтересів особи, суспільства, держави. Вони мають *соціальній характер* (тобто залучаються до загальної системи – суспільного середовища, вступаючи у взаємодію з ним та впливаючи на нього); *контролюються волею та свідомістю людини*, яка вчиняє певні дії; *сприймаються та оцінюються* оточуючими з урахуванням соціальної значущості їх наслідків (корисності чи шкідливості).

Вважається обґрунтованим називати *нормативною поведінкою* вчинки людей, що виникають під впливом різних видів соціальних норм – від звичаїв до норм права. Поведінка суб'єктів може бути врегульованою юридичними нормами або знаходитися поза межами їх дії (відносини на побутовому рівні, індивідуальні звички). Так, відповідно до різних видів соціальних норм нормативна поведінка може бути звичаєвою, моральною, корпоративною, релігійною та ін.

Різновидом нормативної поведінки є *правова поведінка*, особливості змісту якої передбачено нормами права, що є критерієм оцінки вчинків людей як таких, що відповідають чи не відповідають його приписам. Отже, *будь-яка юридично значуща поведінка суб'єктів права (індивідуальних чи колективних) є* **правовою.** Вона передбачена нормами права, , оцінюється суспільством з урахуванням його вимог і тягне за собою юридичні наслідки (позитивні або негативні) для суб'єктів права. До цього слід додати, що юридично значущою є

тільки поведінка *свідомо-вольова*, тобто така, що усвідомлюється та контролюється волею особи.

Правова поведінка (правомірна чи протиправна) характеризується такими основними рисами та ознаками:

а) *соціальною значущістю* (з погляду інтересів суспільства, особи,держави поведінка може оцінюватися як соціально корисна, індиферентна чи соціально шкідлива). Соціально корисний характер правової поведінки проявляється насамперед у правовій активності суб'єктів,здатності підтримувати конструктивні відносини в усіх сферах життя суспільства шляхом укладання договорів, електоральної участі громадян у виборах до представницьких органів влади та ін. Соціально шкідлива поведінка, навпаки, гальмує розвиток їх позитивного потенціалу, викликає негативні економічні, соціально-політичні,морально-психологічні та інші наслідки (адміністративні проступки,злочини, невиконання цивільно-правових зобов'язань тощо);

б) *психологічною характеристикою*, яка полягає в тому, що правова поведінка перебуває під контролем свідомості і волі особи (ця ознака зумовлена самою природою права: поведінка піддається регулюванню правовими засобами). Закон може стимулювати корисні для суспільства і особи вчинки або перешкоджати скоєнню суспільно шкідливих вчинків тільки в тому разі, коли вчинки контролюються волею і свідомістю (наприклад, досягнення цілей кримінальних покарань можливе тільки за умов їх застосування до винних осудних осіб, тобто таких, що усвідомлювали сенс власних вчинків та були здатні керувати ними під час вчинення злочину);

в) *юридичною визначеністю (регламентованістю),* сутність якої полягає в наявності певних юридичних засобів регламентації правової поведінки, її зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних)властивостей, передбачених нормами права. Межі поведінки, зазначені в нормах, вказують на діапазон можливостей та чітко визначені випадки впливу на поведінку юридичними засобами;

г) здатністю викликати *юридичні наслідки*. Будь-яка правова поведінка, виконуючи роль юридичного факту в механізмі правового регулювання, впливає на виникнення, зміну або припинення правовідносин, в яких здійснюються права і обов'язки, реалізуються заходи відповідальності;

ґ) динамічною ознакою, яка полягає в тому, що тільки конкретний свідомо вольовий *вчинок (дія або бездіяльність)* суб'єкта права у сфері правового регулювання будь-яких відносин може оцінюватися з погляду права як правомірний чи неправомірний і викликати юридичні наслідки на підставі правових норм. Наявність тільки наміру, бажання вчинити юридичне діяння, не підкріплене конкретним юридично значущим вчинком, вираженим у певній зовнішній формі, самі по собі наслідків не викликають: вони залишаються поза межами правового впливу юридичними засобами;

д) *підконтрольністю* правової поведінки з боку держави, її *гарантованістю* державою. Ця ознака полягає в тому, що саме держава виступає гарантом правомірної поведінки і суб'єктом, здатним від імені суспільства привести в дію апарат примусу для притягнення до відповідальності за протиправну поведінку. Правомірна поведінка забезпечена гарантіями інституційними (державний апарат) і юридичними.

Правові вчинки, що становлять правову поведінку, мають юридично визначений *склад,* до якого входять суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона. У складі правовідносин правові вчинки відіграють роль *юридичних фактів*: правомірна поведінка може призводити до виникнення правовідносин, в яких суб'єкти здійснюють суб’єктивні права і обов'язки на підставі регулятивних норм. Правопорушення ж є юридичним фактом, який тягне за собою виникнення охоронних правовідносин і застосування заходів юридичної відповідальності та державного примусу на основі охоронних норм. Логіка механізму правового регулювання не є завершеною без включення до його складу правової поведінки.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, норма права, з одного боку, закріплює у своїй гіпотезі юридичну модель поведінки – як правомірної, так і протиправної, і, відтак, виступає універсальним критерієм юридичної кваліфікації поведінки суб'єкта; з другого боку, сама юридично значуща поведінка виступає в механізмі правового регулювання як юридичний факт, фактична підстава для виникнення, зміни чи припинення правовідносин, а отже, суб'єктивних прав, обов'язків чи відповідальності різних суб'єктів права, або відповідних актів застосування правових норм – правонаділяючих та правоохоронних, залежно від норми, на реалізацію якої ці акти спрямовані. Правова поведінка є головною спонукальною обставиною, що впливає на побудову і функціонування механізму правового регулювання, всіх його правових заходів, починаючи з офіційного оформлення ознак цієї поведінки і закінчуючи правовою оцінкою та реалізацією її юридичних наслідків.

Сама правова сфера життя суспільства робить вчинки різних суб'єктів правовими і, отже, такими, що мають низку загальних рис, ознак, які дозволяють відмежовувати правові вчинки від не правових. За цими ознаками і проводиться відмінність між правомірною і протиправною поведінкою.

ІІ. ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА

Правомірна поведінка – *це вольова поведінка суб'єкта права (діяльність чи бездіяльність), яка відповідає приписам правових норм, не суперечить основним принципам права і гарантується державою*.

Такий вид поведінки виступає як вчинки, що зв'язують правову норму та той соціальний ефект, на досягнення якого вона була розрахована. Правомірна поведінка – результат здійснення вимог принципу законності а сукупність всіх правомірних вчинків у суспільстві – це, по суті, втілення в ньому правопорядку. Така поведінка визначається специфікою прояву: 1) основних ознак правової поведінки, 2) її складу та 3) її видів.

По-перше, така поведінка формально *відповідає правовим вимогам*. Будь-який суб'єкт права чинить правомірно, якщо він будує власну поведінку в

точній відповідності правовим приписам, тобто це поведінка, що не порушує вимог правових норм.

По-друге, будь-яка правомірна поведінка завжди є *корисною для суспільства*: саме така поведінка є свідченням та втіленням впорядкування суспільних відносин, яке є необхідним для сталого розвитку суспільства в умовах стійкого правопорядку, що забезпечує й систему умов для гарантування і захисту прав, свобод і законних інтересів громадян. Отже, корисність правомірної поведінки полягає в її цінності як складової частини такої *цивілізованої поведінки*, яка закріплює на рівні соціальних відносин авторитетність і пріоритет правової держави і громадянського суспільства.

По-третє, правомірна поведінка характеризується наявністю всіх необхідних частин її *складу*.

Правомірна поведінка, як і будь-яка поведінка людини, являє собою єдність необхідних елементів її складу – *зовнішньої* (об'єктивної) сторони вчинку особи – суб'єкта права та його *внутрішньої* (суб'єктивної) сторони.

Об'єктивна сторона як зовнішній прояв правомірної поведінки виступає у вигляді соціально корисного чи необхідного діяння, що відповідає правовим приписам, або бездіяльності особи.

Суб'єктивна сторона правомірної поведінки характеризує внутрішній, психічний (духовний) стан особи, його ставлення до норм права і власного вчинку, його правову оцінку. Правомірність поведінки різних суб'єктів права виступає як їх очікувана суспільством позитивна реакція на зміст правових приписів, вимог закону та свідомого позитивного ставлення до них.

Соціальна значущість різних видів правомірної поведінки є неоднаковою і юридичне закріплення їх різне. Правомірна поведінка з погляду *соціальної значущості* передусім характеризується її *корисністю*, вона дістає позитивну оцінку з боку особи, суспільства та Держави і відповідає їх інтересам.

Залежно від ступеня суспільної значущості правомірна поведінка класифікується на *необхідну, бажану та соціально допустиму.* Ці види поведінки забезпечуються відповідним «інструментарієм», юридичними

засобами: *необхідна* – імперативними зобов'язальними і забороннми правовими нормами, які вимагають безумовного здійснення таких приписів у формах виконання обов'язків і додержання юридичних заборон; *бажана* – головним чином уповноважуючими нормами, однак вона може стимулюватися і за допомогою рекомендаційних і заохочувальних норм, які б впливали на формування правових мотивів і цілей свідомо вольової поведінки суб'єктів, що викликають їх прагнення максимально використовувати правові засоби для досягнення поставлених цілей. До правомірної поведінки належить і *соціально допустима*. Вона не торкається суттєвих інтересів суспільства і держави і не може бути охарактеризована як соціально корисна чи соціально шкідлива. Головна її ознака полягає в тому, що як форма здійснення приватних інтересів вона не суперечить інтересам інших суб'єктів. Держава не може ні забороняти таку поведінку, ні зобов'язувати до неї, ні заохочувати (наприклад, діяльність численних громадських організацій «за інтересами», відправлення релігійних культів та ін.). Однак така поведінка має правову природу, формується відповідно до динаміки розвитку громадянського суспільства і спирається на державні гарантії її здійснення, як і будь-яка інша правомірна поведінка.

За своїми психологічними ознаками правомірна поведінка – це така поведінка, що контролюється свідомістю і волею особи і відповідає на запитання: чому суб'єкт чинить саме правомірно? З цієї позиції правомірна поведінка може бути добровільною і вимушеною. *Добровільна правомірна поведінка* спирається на ціннісні і прагматичні мотиви у відповідності з правами та законними інтересами суб'єктів. Залежно від психологічного ставлення суб'єкта до своїх вчинків та їх наслідків вона може бути принциповою (в її основі лежить внутрішнє переконання людини в необхідності і цінності правомірної поведінки для особи, суспільства і держави) і звичайною (зумовлена повсякденною звичкою особи, її орієнтацією на необхідність завжди, в будь-якій ситуації діяти правомірно, не вдаючись до глибокого аналізу цінності і корисності такої поведінки). *Вимушена правомірна поведінка* визначається змістом її мотивів, суб'єктивною стороною вчинку. На

відміну від добровільної вона характеризується як вибір варіанту поведінки, що формально відповідає приписам правових норм, але може розходитися з внутрішнім переконанням, звичками самої особи. Лише зовнішні обставини, оточення, а не особисті переконання змушують суб'єкта діяти правомірно (виконувати обов'язки, додержуватися заборон).

За особливостями ставлення суб'єкта до своєї поведінки (мотивацією) та чинниками, що вплинули на правомірну поведінку, вона може бути:

а) *пристосовницькою, конформістською* (від лат. conformis – подібний), по суті – *пасивною*, коли суб'єкт вчиняє зовнішньо правомірні дії, орієнтуючись не стільки на норму права, скільки на поведінку людей, які його оточують (у колективі, побуті). Конформізм полягає в низькому ступені соціальної активності особи і являє собою пасивне прийняття особою існуючого порядку, пануючих уявлень, відсутність *власної думки, свідомої позиції*, безумовне підкорення психологічному впливу під час додержання особою вимог правових норм, пристосування, підкорення своїх вчинків думці та діям оточуючих. І все ж таки конформістська поведінка є корисною, оскільки особа, котра чинить«як інші», підкоряючись думці позитивно налаштованих і свідомих людей, додержується вимог права;

б) *маргінальною* (від лат. marginalis – той, хто знаходиться на межі, порубіжний, граничний), що відображає стан особи, яка знаходиться на межі антисоціального прояву, правопорушення, але не чинить його саме тому, що суб'єктом керує страх перед юридичною відповідальністю і він усвідомлює загрозу реального застосування санкції правової норми, неприємних юридичних та моральних наслідків (засудження з боку оточуючих), що можуть настати за вчинене правопорушення. Крім того, маргінал, на відміну від конформіста, має особисту думку щодо власної поведінки як невигідної, «некорисної» для себе, керуючись при цьому особистим розрахунком, що остаточно зупиняє, утримує його від вчинення правопорушення;

в) *звичайною*, тобто такою, яка виникає в результаті багаторазового повторення дій, що здійснюються за звичайних, вже тривалий час відомих

обставин. Звичка звільняє особу від постійного звернення до власної свідомості, необхідності кожного разу будувати нову модель поведінки. Звичка переростає в реальний акт поведінки, а це, в свою чергу. Породжує внутрішню потребу особи поводитися відповідним чином в аналогічних життєвих ситуаціях у майбутньому. В той же час неприпустимо зводити звичайну поведінку до спрощеного «стереотипу поведінки» як взагалі несвідомого ставлення особи до власного вчинку;

г) *соціально активною*, яка являє собою найбільш бажаний рівень правомірності, законослухняності і поваги до права в правовій державі і проявляється в суспільно корисній, схвалюваній суспільством і державою діяльності людини в правовій сфері. Соціально-правова активність визначається високим рівнем правової культури, глибокою правовою переконаністю, здатністю особи до самостійного творчого вибору правових засобів для здійснення позитивних вчинків і готовністю відповідати за їх результати, тобто максимально використовувати існуючий правовий «інструментарій» для реалізації інтересів та захисту прав і свобод як в приватній, так і в публічній сфері життя.

За своїми формально-юридичними ознаками правомірна поведінка характеризується з погляду засобів правової регламентації. З позицій юридичних моделей її можна розглядати в таких аспектах:

а) *як форма реалізації права* вона класифікується з точки зору її відповідності основним способам впливу права на суспільні відносини і поділяється на активні форми реалізації правомірної поведінки – *виконання* юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав та *застосування* норм права уповноваженими суб'єктами або її пасивну форму – *додержання* заборон, що містять забороняючі приписи норм права;

б) як характеристика юридичного змісту правовідносин така поведінка може бути виражена у вигляді *здійснення повноважень* посадовими особами, державними органами і т. д.;

в) як відповідна правовим приписам вона може *бути зафіксованою і незафіксованою* у нормативно-правовому акті. Раніше вважалося, що суспільно корисна поведінка не може бути правовою, якщо вона непередбачена нормами законодавства, що прямо приписують певну модель поведінки. Теорією і практикою визнано, що вона можлива забудь-яких вчинків, якщо вони не суперечать правовим принципам,приписам правових норм, конкретним заборонам, тобто є правомірними. Таким чином, законодавець у правових приписах по-різному може використовувати прийоми, що дозволяють в юридично визначеній формі закріпити допустимі межі поведінки – як прямо (однозначно)сформульовану, зафіксовану в тексті припису, так і передбачену правом опосередковано;

г) як фактичну підставу динаміки правовідносин (тобто як юридичні факти), що передбачена в гіпотезах регулятивних правових нормі викликає позитивні юридичні наслідки (суб'єктивні права і юридичні обов'язки), правомірну поведінку поділяють на *правовстановлюючу, правозмінюючу та правоприпиняючу*. Однак визначати її тільки через юридичні наслідки було б неточно, як, очевидно, неправильно вважати,що будь-яка правова поведінка обов'язково викликає виникнення конкретних правовідносин. Наприклад, додержання юридичних заборон – безпосередня форма реалізації правових приписів, яка не вимагає: якихось конкретних активних дій: саме утримання від забороненого вчинку реалізованою правомірністю. Юридичні наслідки можуть виникати і з іншого роду юридичних фактів – *подій* (народження дитини, досягнення визначеного законом віку людини, наприклад, її повноліття), в яких воля і свідомість конкретної особи не мають значення;

ґ) за ставленням до *юридичних наслідків,* на які розраховує особа (бажає чи не бажає їх досягти, має чи не має такої мети взагалі) правомірна поведінка поділяється на юридичні вчинки (суб'єкт має намір на реалізацію будь-якого суб'єктивного права) та індивідуальні юридичні акти, коли воля суб'єкта не спрямована на настання позитивних юридичних наслідків для нього. Тобто, це фактичне фізичне діяння (індивідуальний акт), здійснений без якоїсь

конкретної правової мети, коли ці наслідки все ж для нього настають (наприклад, авторський твір породжує його авторські права, набути яких він не намагався, але держава гарантує визнання і захист цих прав);

д) за своїм *зовнішнім виразом (формою*) правова поведінка може мати вигляд лише об'єктивованого, ззовні конкретного *діяння (дії) чи бездіяльності*, що відповідають приписам правових норм. Специфіка зовнішнього прояву будь-якого правомірного вчинку може бути різною відповідно до вимог правомірності, які ставляться до того чи іншого виду юридично значущої поведінки: вона може бути документально оформленою, тобто *письмовою* (наприклад, нотаріально засвідчені угоди), або *усною*, тобто без будь-якого письмового оформлення;

є) залежно від особливостей суб'єктів права розрізняють також правомірну поведінку (дію чи бездіяльність) *індивідуальних* суб'єктів та поведінку *колективів*, визначених законодавством як суб'єктів права (наприклад, юридичних осіб, наприклад).

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, правомірна поведінка – це вольова поведінка суб'єкта права (діяльність чи бездіяльність), яка відповідає приписам правових норм, не суперечить основним принципам права і гарантується державою.

Такий вид поведінки виступає як вчинки, що зв'язують правову норму та той соціальний ефект, на досягнення якого вона була розрахована. Правомірна поведінка – результат здійснення вимог принципу законності а сукупність всіх правомірних вчинків у суспільстві – це, по суті, втілення в ньому правопорядку. Така поведінка визначається специфікою прояву: 1) основних ознак правової поведінки, 2) її складу та 3) її видів.

ІІІ. ПОНЯТТЯ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЙОГО ОЗНАКИ

Правопорушення – *це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки*.

Властивості і ознаки правопорушень характеризуються такими загальними рисами і ознаками правової поведінки.

За своєю соціальною значущістю ця поведінка *є соціально шкідливою (або соціально небезпечною*), тобто спричиняє чи може спричинити шкоду нормальним суспільним відносинам, що розвиваються у правовій формі, – правам, свободам, законним інтересам суб'єктів. Ця шкода може бути різною, залежно від наслідків протиправного діяння, його соціальної оцінки (матеріальною і моральною, значною і незначною). Критеріями визначення ступеня суспільної шкоди (небезпеки) від вчиненого правопорушення можуть бути:

- значущість для суспільства таких відносин, що регулюються правом і стали об'єктом протиправного посягання з боку правопорушника (наприклад, громадський порядок, конституційний лад);

- розмір завданої шкоди (якщо він є значущим, то діяння визнається законодавством, як правило, кримінальним злочином, якщо незначущим, – то цивільно-правовим проступком, адміністративним правопорушенням);

- спосіб, час і місце вчинення протиправного діяння: протиправний вчинок може бути за способом тайним чи відкритим (наприклад, крадіжка або розбій);

- безпечним для оточуючих чи вчиненим загально небезпечним способом (наприклад, замах на життя людини з використанням вибухівки в місцях скопичення людей під час мітингування);

- особа правопорушника (проступки, на відміну від злочинів, як правило, не свідчать про суспільну небезпечність особи та її стійке,відверто негативне ставлення до закону, громадського та правового порядку).

За психологічними ознаками правопорушення як вчинок має *свідомо вольовий характер*, тобто завжди здійснюється під контролем волі і свідомості суб'єкта. Правопорушенням є лише діяння, вчинене як результат прояву усвідомленої волі особи і з її *вини*. І, навпаки, дія, що завдає шкоди

охоронюваним законом інтересам, є об'єктивно протиправною, але правопорушенням її назвати не можна при відсутності вини.

Отже, *протиправна поведінка* – це завжди винна поведінка деліктоздатної фізичної чи юридичної особи – суб'єкта права, за якої він у тій чи іншій формі бажає або свідомо припускає настання шкідливих (небезпечних) наслідків від вчиненого ним діяння.

Лише ті протиправні вчинки вважаються правопорушеннями, ознакою яких є наявність вини – внутрішнього негативного ставлення суб'єкта до охоронюваних державою інтересів людей, суспільства. Вина виокремлює правопорушення від тих видів протиправної поведінки, що є суспільно шкідливими, свідомо вольовими, порушують норми права, але не відобажають негативного ставлення суб'єкта до вимог правових приписів (наприклад, заподіяння шкоди внаслідок необхідної оборони, яка взагалі є законодавчо визначеним найважливішим правом людини).

Юридична ознака правопорушення полягає в *його протиправності* тобто, це саме протиправний акт поведінки (дії чи бездіяльності, зі всіма її ознаками), що порушує вимоги правової норми. Порушення інших видів соціальних норм не можна за формально-юридичними ознаками вважати правопорушенням, доки вони не будуть втіленими в нормативних приписах охоронюючих правових норм.

Законотворчі органи держави постійно, протягом тривалого часу фіксують у законах, інших нормативно-правових актах ознаки різних видів правопорушень. Це вказує на певну закономірність у динаміці, інтенсивності поширення шкідливих (небезпечних) для суспільства вчинків, що негативно позначаються на його розвиткові. Тому законодавець має своєчасно реагувати на це, змінювати «межу», яка відділяє за формальними ознаками правомірну і протиправну поведінку, керуючись інтересами і правами суспільства та людини. Критерієм правомірності діянь має бути право як втілення гуманізму, формальної рівності і справедливості в суспільстві, тому саме з позиції гарантованих конституцією прав і свобод людини – смислоутворюючої

підстави законодавства – мають розцінюватися державою і фіксуватися нею законодавчим шляхом ознаки протиправності діянь. Інакше в умовах недемократичного режиму чи будь-якої кризи політичної влади демократичної держави її органи можуть свавільно, самостійно і за своїми уподобаннями, ігноруючи правовий критерій, визначати такі формально-юридичні критерії протиправності і міру відповідальності за правопорушення, які за юридичним змістом не відповідають ні принципу верховенства права, ні правам людини і громадянина, заради гарантування яких демократична держава взагалі існує.

З погляду юридичних наслідків правопорушення є *юридичним фактом* і як таке породжує охоронні правовідносини, в межах яких реалізуються заходи відповідальності за вчинене правопорушення. Отже, правопорушення завжди передбачає можливість настання негативних юридичних наслідків, які виражаються у гарантованих державою втратах правопорушником благ матеріального, особистого та організаційного характеру.

Водночас правопорушення може розцінюватися як юридичний факт на основі якого:

- виникають процесуальні правовідносини у зв'язку з притягненням суб'єкта до відповідальності і відповідно для обвинуваченого суб'єкта виникають нові процесуальні права і обов'язки;

- змінюються або припиняються ті матеріальні правовідносини, учасником яких був суб'єкт (наприклад, звільнення працівника у зв'язку з вчиненням ним крадіжки майна власника підприємства, розірвання цивільного договору в разі позадоговірної зміни умов договору однією стороною, невиконання чи неналежного виконання зобов'язань будь-якою стороною договору та ін.).

Зовнішня характеристика правопорушення полягає в тому, що воно об'єктивно завжди виступає як *діяння* суб'єкта (дія чи бездіяльність), яке з юридичного погляду виражене:

- у *невиконанні суб'єктом своїх обов'язків*, що випливають з договору чи закону;

- у *недодержанні заборон*, що прямо встановлені правовими нормами;

- у *зловживанні суб'єктом* своїми правами, створенні будь-яких *перепон* у використанні суб'єктивних прав іншими особами (наприклад, правомочностей власника стосовно володіння, користування, розпорядження своїм майном) і т. д.

Різноманітні наміри, думки з приводу вчинення правопорушень самі по собі не є правопорушеннями і вважаються юридично нейтральними доти, доки вони не проявилися як конкретні протиправні вчинки (*діяння*) суб'єктів.

Контролюючі можливості держави полягають у тому, що вона може «запустити» державний механізм притягнення до *юридичної відповідальності* за правопорушення з метою поновлення порушених прав суб'єктів з наступним покаранням правопорушника. Тому правопорушення завжди є караним діянням, тобто таким, за вчинення якого передбачаються певні вид і міра юридичної відповідальності у вигляді втрат особистого, організаційного чи матеріального характеру.

Слід ураховувати, що правопорушення можливе лише тоді, коли воно вчинене деліктоздатним суб'єктом. Наприклад, фізична особа має бути: *осудною* – здатною усвідомлювати характер і значення свого діяння та керувати ним; *дієздатною* – здатною відповідно до закону самостійно нести юридичну *відповідальність* за власні винні протиправні діяння, наприклад, відповідати згідно із цивільно-правовим законодавством за порушення умов цивільно-правового правочину чи спричинення позадоговірної майнової шкоди власникові майна.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, правопорушення – це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки.

IV. ЮРИДИЧНИЙ СКЛАД ПРАВОПОРУШЕННЯ

Ознаки, що лягли в основу поняття правопорушення, конкретизуються в категорії складу правопорушення – такої його моделі, яку закріплено законодавчо стосовно кожного виду правопорушень.

Склад правопорушення – *це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак протиправного соціально шкідливого діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність*.

Склад правопорушення містить чотири необхідні елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта і суб'єктивну сторону правопорушення.

1. *Об'єкт правопорушення* – це ті суспільні відносини та цінності (певні блага), що охороняються правом, на які спрямовано посягання суб'єктів правопорушення (наприклад, власність, духовні цінності, громадський порядок, здоров'я людини та ін). Не існує правопорушень, в яких був би відсутній об'єкт. Однак сам об'єкт може розглядатися з різних позицій: як загальний, родовий та безпосередній.

Під *загальним об'єктом* правопорушення розуміють систему суспільних відносин, які функціонують, розвиваються та відновлюються на ґрунті загальновизнаних у суспільстві цінностей, що закріплені в позитивному праві, ним регулюються та охороняються (суспільна безпека, політичний лад і под.).

Родовий об'єкт – це певне коло однорідних відносин, яким вчинками осіб завдано шкоду. Залежно від того, нормами якої галузі чи інституту права ці об'єкти охороняються, об'єкт визнається *родовим чи видовим*. Наприклад, правопорушення, спрямовані проти права власності в кримінальному, цивільному, трудовому і адміністративному праві тощо зумовлять різну родовидову характеристику об'єктів правопорушень і відповідну юридичну кваліфікацію діянь правопорушників.

Безпосередніми об'єктами є суспільні відносини з приводу конкретних матеріальних (майно, цінні папери та ін.) і нематеріальних (життя, здоров'я, честь, гідність) благ у різних сферах життя суспільства і відповідні їм права та законні інтереси суб'єктів права: майнові, трудові, політичні та ін.

2 *Об'єктивна сторона правопорушення* – це зовнішній прояв самого протиправного вчинку. До обов'язкових елементів об'єктивної сторони належать: діяння (дія чи бездіяльність суб'єкта); його шкідливі наслідки (їх настання або загроза настання); необхідний причинно-наслідковий зв'язок між діянням і наслідками, які настали. Цей зв'язок повинен бути не випадковим, а саме необхідним, тобто його вивчення і аналіз мають переконати і довести, що конкретні шкідливі наслідки настали на підставі і в результаті саме цього діяння конкретної особи а не будь-якого іншого, випадкового чинника. Наприклад, конкретні дії з вини працівника, умисно спрямовані на заподіяння майнової шкоди власникові підприємства, слід розглядати як безпосередню причину шкідливих наслідків його вчинку.

Крім обов'язкових, будь-яке правопорушення має факультативні елементи: *спосіб, місце, оточення, обставини та час вчинення правопорушення.* Кожен з них додатково характеризує суб'єкта правопорушення, ступінь суспільної шкоди від його посягання, роль кожного правопорушника в разі співучасті, обставини, що обтяжують або пом'якшують вину суб'єкта.

3. *Суб'єкт правопорушення* – це фізична чи юридична особа, яка вчинила правопорушення. Необхідна ознака суб'єкта правопорушення – його деліктоздатність, тобто визнана законом спроможність особи персонально відповідати за свої протиправні діяння. Нею може бути як фізична, так і юридична особа.

Фізичні особи (індивідуальний суб'єкт) визнаються суб'єктами правопорушень, якщо вони під час вчинення правопорушення були осудні (здатні контролювати свою поведінку волею і свідомістю) та досягли визначеного законом віку деліктоздатності (наприклад, досягай загального віку відповідальності згідно з КК України, який визначає суб'єктом злочину фізичну осудну особу, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до кримінального законодавства може наставати кримінальна відповідальність).

Фізичних осіб за політико-правовою належністю поділяють на громадян, осіб без громадянства (апатридів), іноземних громадян і біпатридів (осіб з

подвійним громадянством). Для багатьох правопорушень цей статус особи не має значення (наприклад, для визнання особи винною у вчиненні злочину, адміністративного проступку, цивільного правопорушення тощо). Особливий правовий статус мають такі індивідуальні суб'єкти, як державні службовці, посадові особи, депутати різного рівня представництва, що відображено в їх правовому статусі, в тому числі в підставах юридичної відповідальності за вчинене ними правопорушення.

Колективні суб'єкти правопорушення – це *юридичні* особи, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян (партії чи громадські організації), інші громадські об'єднання [наприклад, релігійні). Слід відзначити, що вони не є простою сукупністю фізичних осіб, а такою, що мають документально юридично оформлену *організаційну єдність* (наприклад, у вигляді статуту організації), приймають юридично значущі рішення, виконують юридичні обов'язки, користуються повноваженнями і відповідають за правопорушення особисто як *єдиний суб'єкт*, спроможний визначати, формулювати, виражати ззовні і захищати волю власної організації. Деліктоздатність юридичних осіб (на відміну від фізичних) виникає не з моменту досягнення певного віку і психічного стану, а з моменту їх створення (наприклад, офіційної реєстрації підприємства).

4. *Суб'єктивна сторона правопорушення (вина)* – це сукупність таких ознак, які відображають психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння та його шкідливих наслідків. Правопорушенням визнається лише діяння особи, яка здатна усвідомлювати значення свого вчинку і керувати ним, тому відсутність такої властивості робить її неделіктоздатною. Здатність особи усвідомлювати значення свого вчинку (інтелектуальний аспект) і керувати ним (вольовий аспект) – необхідна умова оцінки вини, яка залежно від конкретного поєднання цих характеристик і може виступати у двох основних формах: *наміру (умислу) і необережності*.

При *прямому умислі* особа усвідомлює протиправний характер свого вчинку, передбачає ті конкретні шкідливі (небезпечні) наслідки, які можуть чи

повинні настати, і бажає їх настання (наприклад, крадіжка майна, що є власністю іншої особи). При непрямому умислі особа в такій само ситуації свідомо допускає можливість настання шкідливих (злочинних) наслідків свого діяння: не бажає їх настання конкретно, не ставлячи їх за мету, однак і не виключаючи можливої перспективи настання таких наслідків, байдуже ставлячись до такої можливості, наприклад, заподіяння шкоди здоров'ю власника цього майна під час протиправного заволодіння ним: шкода здоров'ю не була метою злочинця, але він свідомо припускав таку можливість.

Необережна форма вини має свою специфіку інтелектуального і вольового аспектів психічного ставлення особи до свого діяння.

При *самовпевненості* особа не має наміру настання шкідливих наслідків, але при цьому: усвідомлює протиправність свого діяння; передбачає можливість настання шкідливих наслідків, однак легковажно розраховує на їх запобігання (оскільки переоцінює свої здібності, досвід або ж недооцінює складність, усі обставини та небезпечність конкретної ситуації). При *недбальстві* особа не усвідомлює шкідливості свого вчинку і не передбачає можливості настання протиправного результату, але повинна (тобто це передбачалося, наприклад, її посадовою інструкцією) і могла (тобто була спроможна в конкретній ситуації і за конкретних обставин) їх передбачити. Наприклад, недбальство має місце тоді, коли особа за нормативами повинна була виконувати свої посадові обов'язки ретельно, і при цьому не випробувала на себе будь-якого психічного чи фізичного впливу, будь-якого примушення чинити протиправно, не перебувала у безпорадному стані та інших обставинах, які б заважали їй діяти правомірно.

Необхідною складовою суб'єктивної сторони правопорушення є пов'язані між собою, але не тотожні *мотив* (усвідомлена особою спонукальна обставина, перелік чинників, які так вплинули на свідомість особи, що сформували бажання вчинити правопорушення) і *мета* (уявлення цього суб'єкта про бажаний майбутній шкідливий результат і конкретна спрямованість на його досягнення).

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, ознаки, що лягли в основу поняття правопорушення, конкретизуються в категорії складу правопорушення – такої його моделі, яку закріплено законодавчо стосовно кожного виду правопорушень.

Склад правопорушення – це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак протиправного соціально шкідливого діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність. Склад правопорушення містить чотири необхідні елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта і суб'єктивну сторону правопорушення.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Норма права, з одного боку, закріплює у своїй гіпотезі юридичну модель поведінки – як правомірної, так і протиправної, і, відтак, виступає універсальним критерієм юридичної кваліфікації поведінки суб'єкта; з другого боку, сама юридично значуща поведінка виступає в механізмі правового регулювання як юридичний факт, фактична підстава для виникнення, зміни чи припинення правовідносин, а отже, суб'єктивних прав, обов'язків чи відповідальності різних суб'єктів права, або відповідних актів застосування правових норм – правонаділяючих та правоохоронних, залежно від норми, на реалізацію якої ці акти спрямовані. Правова поведінка є головною спонукальною обставиною, що впливає на побудову і функціонування механізму правового регулювання, всіх його правових заходів, починаючи з офіційного оформлення ознак цієї поведінки і закінчуючи правовою оцінкою та реалізацією її юридичних наслідків.

2. Сама правова сфера життя суспільства робить вчинки різних суб'єктів правовими і, отже, такими, що мають низку загальних рис, ознак, які дозволяють відмежовувати правові вчинки від не правових. За цими ознаками і проводиться відмінність між правомірною і протиправною поведінкою.

3. Правомірна поведінка – це вольова поведінка суб'єкта права (діяльність чи бездіяльність), яка відповідає приписам правових норм, не суперечить основним принципам права і гарантується державою.

4. Такий вид поведінки виступає як вчинки, що зв'язують правову норму та той соціальний ефект, на досягнення якого вона була розрахована. Правомірна поведінка – результат здійснення вимог принципу законності а сукупність всіх правомірних вчинків у суспільстві – це, по суті, втілення в ньому правопорядку. Така поведінка визначається специфікою прояву: 1) основних ознак правової поведінки, 2) її складу та 3) її видів.

5. Правопорушення – це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки.

6. Ознаки, що лягли в основу поняття правопорушення, конкретизуються в категорії складу правопорушення – такої його моделі, яку закріплено законодавчо стосовно кожного виду правопорушень.

7. Склад правопорушення – це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак протиправного соціально шкідливого діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність. Склад правопорушення містить чотири необхідні елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта і суб'єктивну сторону правопорушення.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються основоположні теоретичні аспекти визначення правомірної поведінки та її відмінності від правопорушення.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: види правомірної поведінки, види правопорушень, їх склад та особливості.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до

інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 20. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття юридичної відповідальності
2. Підстави юридичної відповідальності
3. Види юридичної відповідальності
4. Цілі і функції юридичної відповідальності

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції / І. Б. Аземша // Часопис Київського університету права. — 2010. — № 2. — С. 54-57.

2. Білозьоров Є. Юридична відповідальність як передумова правомірної поведінки особи: теоретичні аспекти / Є. Білозьоров // Право України. — 2006. — № 1. — С. 50-54.

3. Делія Ю. Юридична відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування / Ю. Делія // Право України. — 2003. — № 10. — С. 29-33.

4. Духно Н.А. Понятие и виды юридической ответственности / Н. А. Духно, В. И. Ивахин // Государство и право. — 2000. — № 6. — С. 12-18.

5. Зелена О. Визначення підстав юридичної відповідальності: актуальні питання / О. Зелена // Право України. — 2003. — № 4. — С. 21-26.

6. Зелена О. Поняття юридичної відповідальності: окремі проблеми / О. Зелена // Право України. — 2002. — № 11. — С. 109-112.

7. Зелінський П. Ф. Про кримінальну відповідальність рецидивістів / П. Ф. Зелінський // Право України. — 1996. — № 5. — С. 46-49.

8. Коліушко І. Поняття адміністративної відповідальності та адміністративного правопорушення в сучасному українському праві / І. Коліушко, О. Банчук // Право України. — 2008. — № 4. — С. 32-36.

9. Крищенко Л. Інституціоналізація конституційно-правової відповідальності – необхідна складова розширення та оновлення судової системи України / Л. Крищенко // Право України. — 2003. — № 1. — С. 20-25.

10. Куракін О. М. Дисциплінарна відповідальність в органах МВС / О. М. Куракін // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2001. — № 3. — С. 13-18.

11. Мельниченко В. Політична відповідальність у державному управлінні / В. Мельниченко // Віче. — 2003. — № 1. — С. 19-24.

12. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Наливайко Лариса Романівна. — К., 2000. — 180 с.

13. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність в Україні: критерії класифікації та види / Л. Р. Наливайко // Віче. — 1999. — № 10. — С. 25-32.

14. Нижник Н. Відповідальність – інструмент управління / Н. Нижник, Н. Плахотнюк // Віче. — 2001. — № 5. — С. 64-76.

15. Радченко П. Конституційно-правова відповідальність органів місцевого самоврядування / П. Радченко // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2001. — № 2. — С. 21-25.

16. Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність» / І. А. Сердюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2011. — № 1. — С. 30-35.

17. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности / М. С. Строгович // Советское государство и право. — 1979. — № 5. — С. 72-78.

18. Сушинський О. Інститут відповідальності у здійснення контрольної влади / О. Сушинський // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2002. — № 3. — С. 39-48.

19. Тернавська В. Політико;правові засади відповідальності уряду в Україні / В. Тернавська // Право України. — 2010. — № 7. — С. 88-93.

20. Ярмиш О. Н. Конституційно-правова відповідальність в системі юридичної відповідальності / О. Н. Ярмиш, А. О. Пащенко // Наше право. — 2003. — № 2. — С. 5-11.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття юридичної відповідальності, підстави юридичної відповідальності, види юридичної відповідальності, цілі і функції юридичної відповідальності.

ВСТУП

Юридична відповідальність є особливим різновидом соціальної, тобто соціальна відповідальність є родовим поняттям (загальне) відносно усіх її різновидів (особливе). Особливості соціальної відповідальності та її різновидів досліджують у філософії, соціології, етиці, політології, релігії тощо, розуміючи, що будь-яка відповідальність – це завжди певний обов'язок особи здійснити власний вибір поведінки відповідно до тих норм, що існують у будь-якій сфері суспільства і відображають його інтереси, і сприйняти при цьому необхідний обов'язок звітувати перед суспільством за свій вибір і зазнати покарання у разі недодержання вимог соціальної норми.

Специфіка юридичної відповідальності полягає в тому, що вона перш за все завжди оцінює минуле, тобто це відповідальність за дію, яка вже була вчинена. Тим самим юридична відповідальність може відрізнятися від організаційної, політичної, моральної та інших видів відповідальності, які спрямовані у майбутнє (наприклад, член політичної партії «відповідає» за проведення певного запланованого заходу, мітингу). Вона встановлюється за *порушення* юридичних вимог, а не за їх виконання (тому в законах мають фіксуватися, наприклад, міри відповідальності за невиконання договірних обов'язків, а не за їх виконання). Така відповідальність може встановлюватися і здійснюватися за відповідними юридичними (публічними) процедурами лише

державою з притаманною їй можливістю використовувати заходи державно-владного примусу (на відміну від інших видів соціальної відповідальності).

І. ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Юридична відповідальність – *це передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм*.

Відмінності, якими відрізняється юридична відповідальність (ретроспективна), можна додати до переліку її *головних обов'язкових ознак*.

1. Вона полягає в офіційній *негативній оцінці* (засудженні) з боку суспільства і держави поведінки правопорушника. Це засудження має вираз офіційного правозастосовного акта, виданого від імені держави її уповноваженим органом.

2.Обов'язкова наявність визначених законом *фактичних підстав*, застосування тільки за реально *вчинене* правопорушення (юридичний факт), що містіть у собі всі ознаки складу певного виду правопорушення.

3.Наявність *юридичних підстав*, тобто юридичної основи – закріплених законодавчо правових норм.

4.Пов'язана з *державним примусом* у формах каральних і правовідновлюючих заходів, які також відображені в правозастосовному акті. Тобто, відповідальність тягне за собою застосування до правопорушника з боку держави певних негативних для нього санкцій, обмежень майнового, особистого чи організаційного характеру з метою охорони правопорядку, що здійснюється шляхом *примусового поновлення* порушених прав та покарання правопорушника.

5.Застосовується лише до *суб'єктів* (фізичних та юридичних осіб), винних у вчиненні конкретного *правопорушення власними діями*.

6.Здійснюється виключно уповноваженими державою компетентними органами відповідно до приписів матеріальних і процесуальних правових норм.

7.Здійснюється такими органами в рамках правозастосовної діяльності з додержанням процесуальних форм – особливого процесуального порядку, встановленого процесуальним законом (наприклад, кримінально-процесуальним, цивільним процесуальним). Саме в рамках процесуальних відносин здійснюються всі заходи юридичної відповідальності.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, юридична відповідальність – це передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм.

ІІ. ПІДСТАВИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Рішення про притягнення до юридичної відповідальності завжди є важливою подією, яка здатна вплинути на юридичний, морально-психологічний, соціальний стан особи. Воно зачіпає права і свободи людини, їх недоторканність і захищеність від посягань, честь та гідність особи, її віру в справедливість і гуманність закону, професійність державних органів, що вживають всіх заходів щодо юридичної відповідальності, її обґрунтованості в кожному випадку притягнення.

В правовій теорії і правозастосовній практиці добре відомі положення, згідно з якими юридична відповідальність можлива тільки тоді, якщо існують підстави для її виникнення і якщо при цьому відсутні підстави, що її виключають.

Під **підставами юридичної відповідальності** *розуміється певна сукупність обставин, за наявністю яких вона є можливою і належною.* Якщо

такі підстави відсутні, відповідальність виключається. В науковій думці і законодавстві такі підстави поділяють переважно на фактичні та юридичні.

Отже, для юридичної відповідальності є необхідним таке.

1. Наявність визначених законом *фактичних підстав*. Це означає, що застосування заходів відповідальності можливе лише за наявності факту реально вчиненого правопорушення. Фактичною підставою юридичної відповідальності є наявність складу реально вчиненого правопорушення, щодо якого вся необхідна сукупність передбачених законом елементів є доведеною і за вчинення якого в законі передбачено конкретні санкції (засоби державного примусу).

Фактичною підставою юридичної відповідальності не можуть бути такі форми втілення людської свідомості, як наміри, переконання, думки, вподобання, схильності, які самі по собі, без їх зовнішнього прояву в конкретних вчинках (діях чи бездіяльності) не можуть контролюватися державою, а відтак, знаходитися під регулюючим впливом закону взагалі, якими б негативними вони не були. Реальні (фактично вчинені) чинки, передбачені не правовими, а іншими соціальними нормами оральними, релігійними, корпоративними, нормами спортивних змагань тощо), можуть бути певною мірою соціально шкідливими, але, за умов їх неврегульованості юридичним законом виступають ззовні як форми виразу іншої, а не правової поведінки. Тому таки вчинки не визнаються юридичними фактами для настання відносин юридичної відповідальності, тобто не можуть бути її фактичною підставою.

2. Якщо підґрунтям будь-якої соціальної відповідальності можуть бути порушення абияких норм, що регулюють людські стосунки, то підставою правової відповідальності є наявність *юридичних підстав* тобто порушення правових норм. Правові приписи містять у собі необхідні об'єктивні та суб'єктивні показники ознак поведінки, яку вони дозволяють кваліфікувати як протиправну, неправомірну. Заходи державного примусу (санкції), що можуть

застосовуватися до порушників правових норм, містяться в санкціях правових приписів у вигляді вичерпного переліку примусових засобів (покарань).

Правові приписи вміщують указівку на категорії суб'єктів, котрі відповідають ознакам деліктоздатності, щодо яких передбачені відповідними приписами заходи можуть бути застосовані. Юридична відповідальність пов'язана з використанням офіційної юридичної процедури обвинувачення у вчиненні правопорушення. У зв'язку з цим доцільно розрізняти:

а) юридичні підстави притягнення до відповідальності особи, яка вчинила правопорушення. Наявність протиправного вчинку як юридичного факту, правової норми та інших обставин, що становлять підставу для юридичної відповідальності;

б) підстави настання юридичної відповідальності для правопорушника, вина якого доведена доказами і знайшла офіційне втілення у вигляді процесуального документа – правозастосовного акта, виданого компетентним державним органом з додержанням усіх вимог до такої процедури (наприклад, вироку суду).

Цей правовий акт містить дані про конкретні заходи державного впливу (покарання) з обов'язковим посиланням на нормативно-правові приписи, що вміщують в їх текстах вичерпний перелік санкцій за вчинення відповідного правопорушення. Такі правозастосовні акти можна назвати *процесуальною підставою*. Вона є необхідною для настання відносин, в яких суб'єкт правопорушення реально починає зазнавати вплив певного виду та міри юридичної відповідальності, передбачених санкцією норми. Правопорушник починає виконувати такий новий юридичний обов'язок, юридичних підстав для виникнення якого до вчинення правопорушення не існувало (сплачувати штраф, перебувати в місцях позбавлення волі, компенсувати витрати на лікування потерпілого від злочину і под.).

Вирішуючи питання про юридичну відповідальність, слід також перевірити наявність чи відсутність підстав, що її виключають, звільняють від неї.

Підстави, що виключають юридичну відповідальність, – це спеціально визначені законом винятки з правил, згідно з якими діяння, що зберігає ззовні вигляд правопорушення, за певних обставин таким не вважається, а особа не підлягає юридичній відповідальності. В таких випадках відсутній будь-який елемент складу правопорушення, що унеможливлює юридичну відповідальність за об'єктивно існуючий, реальний вчинок. До таких підстав належать:

а) *неосудність* – обумовлена хворобливим станом психіки особи її нездатність усвідомлювати свої вчинки або керувати ними під час скоєння суспільно шкідливого (небезпечного) вчинку. Законом визначено критерії неосудності: медичний (біологічний) – психічний розлад, хвороба та юридичний – нездатність усвідомлювати власні дії або керувати ними. Для визнання наявним юридичного критерію неосудності достатньо однієї з двох ознак неосудності;

б) *необхідна оборона*. Кожна людина згідно з міжнародними стандартами в галузі прав людини має право на необхідну оборону. Остання має місце при захисті особи та її прав чи прав інших осіб, що охороняються законом, а також охоронюваних законом інтересів суспільства від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння шкоди особі, що вчинила замах, незалежно від того, чи мала ця особа можливість звернутися до правоохоронних органів;

в) *крайня необхідність* – вид протиправної поведінки, який є припустимим у випадках усунення небезпеки, що загрожує інтересам держави, суспільства, особи або правам громадян, якщо таку небезпеку неможливо було усунути іншими засобами, а заподіяна шкода є меншою на відміну від тієї, що була відвернута, наприклад, коли умисно руйнується, знищується електроприлад задля того, аби врятувати людину, яка опинилася в небезпечному стані, під електричним струмом. Заподіяна шкода – знищено майно, але таке знищення було необхідним саме для того, або відвернути шкоду більш значущому благу – життю людини. Отже, в цьому випадку

існують підстави, що виключають юридичну(наприклад, кримінальну) відповідальність за знищення майна. Трудовим законодавством передбачено обставини, які виключають матеріальну відповідальність працівника, якщо шкода була завдана роботодавцю діями працівника, які підпадають під ознаки трудового правопорушення, однак були вчинені в результаті нормального виробничо-господарського зику, крайньої необхідності чи необхідної оборони;

г) *малозначущість* правопорушення, яке не становить великої суспільної небезпечності – обставина, яка встановлюється за фактом: ураховуються характер вчинку, умови його скоєння, відсутність як самих значних шкідливих наслідків, так і наміру їх спричинити;

ґ) *казус (випадок)* – об'єктивно шкідливе і протиправне діяння, яке порушує права інших суб'єктів і за яке законотворець своєчасно не передбачив юридичну відповідальність (тобто мала місце прогалина в законі), тому відсутні власне юридичні підстави притягнення особи до такої відповідальності;

д) *фізичний або психічний примус* – виключає відповідальність у випадках, коли особа завдає шкоди правам інших осіб унаслідок примусу, тиску з боку. Отже, в такому разі відсутньою є суб'єктивна сторона (вина) особи.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, під підставами юридичної відповідальності розуміється певна сукупність обставин, за наявністю яких вона є можливою і належною. Якщо такі підстави відсутні, відповідальність виключається. В науковій думці і законодавстві такі підстави поділяють переважно на фактичні та юридичні.

ІІІ. ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Юридичну відповідальність класифікують (тобто поділяють на певні види) з оглядом на різні характеристики і аспекти правопорушення як підстави такої відповідальності. Головними критеріями її поділу на види є галузева належність норми, за порушення якої особа може відповідати; суб'єкти, які в певній спосіб її здійснюють.

Залежно від галузевої належності норми розрізняють такі види відповідальності.

1. *Конституційну відповідальність* – її особливість полягає в тому, що вона має політико-правовий характер і настає за конституційний делікт, об'єктивна сторона якого має специфічний зміст – невиконання приписів Конституції, як політико-правового акта, інших конституційних актів держави, і спрямована на захист конституції шляхом застосування конституційних санкцій. її суб'єктами є коло органів держави, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування, громадяни України та їх об'єднання.

Прикладами конституційної відповідальності можуть бути: відправлення у відставку президента в порядку імпічменту; вираження парламентом недовіри уряду в формі резолюції, в результаті чого уряд іде у відставку; розпуск політичної партії чи громадської організації; визнання неконституційними приписів нормативно-правових актів з боку Конституційного Суду України; дострокове припинення повноважень державних органів (наприклад, парламенту), посадових осі , суддів (наприклад, за порушення присяги).

2. *Кримінальну відповідальність* – її особливість полягає в застосуванні до винної у вчиненні злочину фізичної особи певного виду і міри кримінального покарання, передбаченого кримінальним законом.

Особливості кримінальної відповідальності:

- встановлюється тільки законом (згідно з вимогами ст. 92 Конституції України) – передбачається КК України, який закріплює вичерпний перелік діянь, що визнаються злочинами;
- її юридичною підставою є тільки злочини, система яких побудована в кримінальному праві відповідно до поділу цієї галузі на відносно самостійні інститути у вигляді розділів і глав кодексу (злочини проти особистості, власності, держави та ін.);
- застосовується тільки в судовому порядку (повноваженнями притягнення до кримінальної відповідальності і покарання наділені лише суди загальної юрисдикції);

- тягне за собою застосування до винної особи санкцій, перелік яких також обмежено законом – від основних та додаткових покарань(штраф, позбавлення військового, спеціального звання і под.) і дострокового чи довічного позбавлення волі);

- призначається судом на підставі матеріального (КК) та процесуального (КПК) закону, де кримінально-процесуальний закон регламентує порядок (процедуру) притягнення до кримінальної відповідальності, всі обов'язкові стадії кримінального розслідування з гарантуванням особі принципу презумпції невинуватості;

- тягне за законом стан судимості засудженого після відбуття ним покарання;

- законом визначено чіткі процесуальні строки, в межах яких притягнення до кримінальної відповідальності зберігається.

3. *Адміністративну відповідальність*, що накладається за адміністративні правопорушення. Особливості такого виду відповідальності полягають у тому, що:

- її підставою є проступки, які порушують правила, котрі діють у сфері державного управління та інших сферах (торгівля, митниця, пожежний, санітарний нагляд та ін.), урегульованих адміністративною та іншими галузями законодавства (господарського, трудового, фінансового та ін.). Отже, правила сформульовані в різних галузях законодавства, а їх порушення тягне за собою відповідальність, передбачену в окремому інституті галузі адміністративного права;

- суб'єктами, уповноваженими накладати адміністративні стягнення, є органи державного управління (виконавчої влади), їх посадові особи (органи адміністративної юрисдикції), а також суди;

- суб'єктами адміністративних правопорушень є винні фізичні особи (з 16-річного віку), які не підпорядковані по службі органам державного управління, а в окремих випадках — юридичні особи. Можливим є притягнення посадових осіб за невиконання чи неналежне виконання покладених обов'язків;

- за вчинення адміністративного правопорушення уповноваженими органами накладаються стягнення, перелік яких закріплено в законодавстві (штраф, оплатне вилучення чи конфіскація предметів,тимчасове позбавлення спеціального права, виправні роботи, адміністративний арешт);

- застосовані за адміністративні порушення санкції не тягнуть за собою *судимості*;

4. *Цивільно-правову відповідальність*, яка настає за вчинення цивільно-правового делікту і полягає в накладенні цивільно-правових стягнень на дієздатну фізичну чи юридичну особу з метою:

- відшкодування збитків, неустойки, штрафу, пені – за *майнову шкоду*, завдану як у межах укладеного договору (невиконання або неналежне виконання зобов'язань), так і поза ним;

- поновлення порушеного правового становища особи (наприклад,коли негаторний позов власника майна до суду був задовільнений, внаслідок чого особа чи організація, яка створила перешкоди в праві користування майном власнику, повинна за судовим рішенням у примусовому порядку відновити його права шляхом усунення перешкод);

- примусового виконання правового обов'язку.

Цивільно-правові стягнення накладаються і за порушення особистих *немайнових прав*, які полягають у приниженні честі, гідності, ділової репутації особи.

Особливості такої відповідальності полягають також в тому, що:

- вона настає за спричинення шкоди будь-якій особі (фізичній,юридичній, або державі) і будь-якою особою, визнаною цивільним законом суб'єктом цивільних правовідносин;

- питання притягнення до цивільної відповідальності та рішення за ними покладені на суди (загальні, арбітражні, господарські, третейські) чи *адміністративні* державні органи;

- обов'язок доводити відсутність вини (тобто самої підстави відповідальності) покладено законом на *правопорушника* (на відміну від

кримінального судочинства, де гарантується принцип презумпції невинуватості особи, яку обвинувачують у вчиненні злочину);

- на відміну від інших видів відповідальності цивільна відповідальність іноді можлива і *за відсутністю вини*, наприклад, за спричинення незалежно від вини органом державної влади, фізичною чи юридичною особою збитків та моральної шкоди джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1167 ЦК України).

5.*Дисциплінарну відповідальність* як достатньо ємке поняття, котрим охоплюються випадки порушення правил дисципліни-трудової,службової, військової, навчальної. Така відповідальність може застосовуватися: а) згідно з нормами *трудового* законодавства (відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку підприємств, установ та в порядку підлеглості); б) згідно з нормами інших галузей законодавства (адміністративного та ін.), які враховують особливості правового статусу окремих груп працівників (суддів, державних посадовців,прокурорів) і визначаються спеціальними законами, статутами та положеннями про дисципліну. В деяких сферах (обороні, органах внутрішніх справ, на залізничному чи повітряному транспорті) заходи і підстави дисциплінарної відповідальності передбачено *дисциплінарними статутами і положеннями*.

6.*Матеріальну відповідальність* як обов'язок кожної із сторін трудових правовідносин (працівника і власника) відшкодувати *майнову шкоду*, завдану іншій стороні внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі та порядку. Міра матеріальної відповідальності – грошове стягнення. Отже, матеріальна відповідальність, як і дисциплінарна, передбачається трудовим законодавством, яке містить вичерпний перелік *підстав* матеріальної відповідальності.

За змістом санкції норми, що застосовуються за вчинене правопорушення (тобто за напрямком її впливу на винну особу та характером негативних для ний наслідків), відповідальність поділяють на *правопоновлюючу та штрафну.*

Правопоновлююча відповідальність полягає у державно-примусовому або добровільному відшкодуванні заподіяних збитків з правопорушника на користь

особи, права якої порушено. Вона настає згідно нормами цивільного, трудового права і правопорушник може особисто у будь-який час реалізувати її, не чекаючи рішення офіційного органу про визнання і примусове виконання заходів відповідальності, то правопорушник має право зробити це добровільно.

Штрафна відповідальність передбачається нормами кримінального, адміністративного, трудового права і настає відповідно за вчинення: злочинів, адміністративних та дисциплінарних проступків. Оскільки така відповідальність передбачає як наслідок комплекс більш суворих правових обмежень для правопорушника за винне діяння,вона завжди призначається з урахуванням усіх обставин вчинення правопорушення, мотивів та засобів його вчинення, особи правопорушника та шкідливих (небезпечних) наслідків правопорушення і має каральний характер, тому її називають ще й *карательною*. Її особливість полягає у тому, що каральні засоби можуть призначатися виключно уповноваженими органами держави чи посадовими особами.

Такі заходи примусу (впливу) закріплені виключно в законі і свідчать про важливість для суспільства і держави контролювати подібні вчинки публічно, примусово і в рамках офіційної процедури. Отже,штрафна відповідальність є неможливою, на відміну від правопоновлюючої відповідальності, на будь-якій стадії застосування до правопорушника охоронної норми. Для її виникнення на підставі усіх доказів необхідними є усі обов'язкові стадії притягнення до юридичної відповідальності.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, юридичну відповідальність класифікують (тобто поділяють на певні види) з оглядом на різні характеристики і аспекти правопорушення як підстави такої відповідальності. Головними критеріями її поділу на види є галузева належність норми, за порушення якої особа може відповідати; суб'єкти, які в певній спосіб її здійснюють. Залежно від галузевої належності норми розрізняють за видами юридичної відповідальності.

IV. ЦІЛІ І ФУНКЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Особа в громадянському суспільстві завжди зацікавлена в гарантуванні державою непорушності її прав і свобод, гарантіях законності і захисті правопорядку, відновленні порушених прав, запобіганні правопорушенням шляхом реалізації регулятивної, охоронної та виховної функцій права. Це поряд з прагненням суспільства до справедливої оцінки правових вчинків осіб з боку суспільства і держави визначає соціальну цінність і зміст юридичної відповідальності, які відображено в її цілях та функціях.

Якщо право має своєю метою створити узгоджену систему правопорядку, а правопорушення завжди його руйнують, то мета юридичної відповідальності за їх вчинення має бути одним з проявів загальних цілей і принципів права, втілених в його функціях – регулюванні та охороні суспільних відносин. Тому цілі **юридичної відповідальності** *можна розглядати як визначення, формулювання того соціального ефекту, результатів, до яких прагне суспільство і юридично визначає від його імені держава (законодавчо і шляхом правозастосовної, правоохоронної діяльності) у випадках вчинення винною особою правопорушення*.

Цілі юридичної відповідальності можна поділяти на такі, що мають *загальносоціальне та індивідуальне (для конкретного правопорушника) значення.*

Юридична відповідальність якраз і забезпечує реалізацію насамперед охоронної функції права. *Загальносоціальна* мета юридичної відповідальності полягає в охороні існуючого ладу та суспільного порядку (забезпеченні порушеного публічного інтересу). *Конкретна* (щодо правопорушника) мета юридичної відповідальності – державне примушування особи поводитись у будь-яких правових ситуаціях відповідно до встановленого законом правового порядку шляхом покарання винного, визначення правових наслідків для нього.

До загальносоціальних належать цілі, що відображають ставлення суспільства в цілому до правопорушень та певні його очікування. До таких цілей можна віднести:

а) *захист* правопорядку – спрямована на підтримування суспільства як цілісного організму в стійкому стані, в якому його розвиток,динаміка спрямовані відповідно до його головних правових вимог;

б) *гарантування* (забезпечення) принципу непорушності праві свобод людини і громадянина;

в) *запобігання* правопорушуваності (злочинності) як аномальному явищу, її профілактика на загальносоціальному рівні (шляхом правового виховання та правової пропаганди, просвітницької діяльності). Отже, виховання є і метою, і засобом досягнення загальної мети юридичної відповідальності як справедливого і очікуваного суспільством реагування з боку держави на правопорушення.

До індивідуальних (для конкретного правопорушника) цілей можна віднести такі, які трансформують загальні цілі відповідальності до Рівня конкретної особи правопорушника:

а) *відновлення* порушених суб'єктивних прав і свобод суб'єктів права – фізичних і юридичних осіб. Інакше кажучи, мета відповідальності на рівні конкретного охоронного правовідношення не може бути звужена тільки до відплати правопорушнику за скоєне ним. Головним для особи, чиї права і інтереси, нормальні суспільні зв'язки порушено, полягає в їх поновленні, створенні впевненості людини в тому, що держава, притягуючи до відповідальності правопорушника, гарантує охорону, захист і поновлення порушеного протиправною поведінкою стану особи;

б) *компенсація* особі завданої їй правопорушенням матеріальної і моральної шкоди;

в) *покарання* правопорушника. Це завжди державно-примусове законне обмеження прав винної особи, яке виражається в позбавленні її певних

цінностей (особистих, духовних, матеріальних), що їй належали. Проте покарання правопорушника не може бути самоціллю суспільства і держави;

г) *превенція* (попередження) вчинення нових правопорушень конкретною винною особою (приватна превенція). Превентивне значення має якраз покарання, спрямоване на запобігання новому правопорушенню винною особою в майбутньому. Воно також сприяє вихованню даного правопорушника і усвідомленню ним принципу невідворотності юридичної відповідальності.

Мета юридичної відповідальності виявляється на рівні конкретних галузей права, що містять у собі певні правові можливості реагування на правопорушення.

Наприклад, метою покарання за кримінальним правом є не тільки кара (тобто застосування комплексу обмежень прав та свобод засудженого, які забезпечать його виправлення), а й виправлення, тобто такі істотні зміни особи злочинця, що засвідчать про позбавлення негативних настанов і зумовлюють готовність жити, не порушуючи закон.

Метою матеріальної відповідальності є відшкодування (компенсація) шкоди, завданої винними діями працівника власнику майна (роботодавцю). Заходи матеріальної відповідальності є правовідновлюючими, тому їх неможливо замінити якимись іншими заходами, а особа, яка завдала шкоди, зобов'язана її відшкодувати.

Мета дисциплінарної відповідальності-забезпечення трудової дисципліни, а доцільність її застосування визначається самим роботодавцем (тобто він за законом має право за наявністю підстав накладати дисциплінарні стягнення, керуючись власним розсудом і законом, ураховуючи всю попередню працю робітника і доцільність застосування заходу). Заходи дисциплінарної відповідальності є насамперед каральними (наприклад, об'явлення догани працівнику чи звільнення з роботи).

Цілі юридичної відповідальності будь-якого рівня конкретизуються в її **функціях**, *які відображають основні напрямки її впливу на суспільство і особу, характеризують її сутність та призначення в суспільстві*. Ці функції пов'язані

з цілями відповідальності, зумовлені ними і містять засоби їх реалізації. До головних функцій юридичної відповідальності належать такі.

1. *Штрафна* (каральна) – відображає напрямок покарання винної особи, який свідчить про негативну оцінку вчинку правопорушника державою та намір держави запобігти вчиненню нових порушень. Вона здійснюється уповноваженим суб'єктом, з одного боку, шляхом обмеження прав і свобод правопорушника (наприклад, судове обмеження права винної особи на заняття певними видами діяльності), а з другого – покладення на нього такі нові юридичні обов'язки та обтяження, яких до вчинення правопорушення він не мав (наприклад, перебувати за вироком суду в місцях позбавлення волі, на виправних роботах).

2. *Правовідновлююча* – спрямована на відновлення незаконно порушених прав. Частіше за все така функція «працює» у випадках притягнення до майнової (матеріальної, цивільно-правової) відповідальності. Особливістю правопоновлюючої відповідальності є також те,що вона полягає в примусовому виконанні обов'язків, які мала виконати винна особа, але не виконала їх протиправно. Примусове стягнення збитків з правопорушника поновлює права потерпілої сторони шляхом компенсування її втрат винною особою. Саме тому таку функцію ще називають *компенсаційною*.

3. *Виховна* – спрямована на сприйняття усіма громадянами цінності права, виховання поважливого ставлення до нього з боку суспільства, зростання правової активності з метою запобігання право-порушуваності (загальна превенція), а також на виховну корекцію заходами юридичної відповідальності поведінки особи, що вже вчинила правопорушення, з метою запобігання вчиненню нею нових протиправних діянь (приватна превенція).

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, цілі юридичної відповідальності можна розглядати як визначення, формулювання того соціального ефекту, результатів, до яких прагне суспільство і юридично визначає від його імені держава (законодавчо і шляхом правозастосовної, правоохоронної діяльності) у випадках вчинення винною

особою правопорушення. Цілі юридичної відповідальності можна поділяти на такі, що мають загальносоціальне та індивідуальне (для конкретного правопорушника) значення.

Цілі юридичної відповідальності будь-якого рівня конкретизуються в її функціях, які відображають основні напрямки її впливу на суспільство і особу, характеризують її сутність та призначення в суспільстві.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Юридична відповідальність – це передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм.

2. Під підставами юридичної відповідальності розуміється певна сукупність обставин, за наявністю яких вона є можливою і належною. Якщо такі підстави відсутні, відповідальність виключається. В науковій думці і законодавстві такі підстави поділяють переважно на фактичні та юридичні.

3. Юридичну відповідальність класифікують (тобто поділяють на певні види) з оглядом на різні характеристики і аспекти правопорушення як підстави такої відповідальності. Головними критеріями її поділу на види є галузева належність норми, за порушення якої особа може відповідати; суб'єкти, які в певній спосіб її здійснюють. Залежно від галузевої належності норми розрізняють за видами юридичної відповідальності.

4. Цілі юридичної відповідальності можна розглядати як визначення, формулювання того соціального ефекту, результатів, до яких прагне суспільство і юридично визначає від його імені держава (законодавчо і шляхом правозастосовної, правоохоронної діяльності) у випадках вчинення винною особою правопорушення. Цілі юридичної відповідальності можна поділяти на

такі, що мають загальносоціальне та індивідуальне (для конкретного правопорушника) значення.

5. Цілі юридичної відповідальності будь-якого рівня конкретизуються в її функціях, які відображають основні напрямки її впливу на суспільство і особу, характеризують її сутність та призначення в суспільстві.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються основоположні теоретичні питання визначення юридичної відповідальності та її видів.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: види юридичної відповідальності, суб'єкти юридичної відповідальності, її види та особливості.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 22. ПРАВОСВІДОМІСТЬ ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Правосвідомість: поняття і роль у суспільному житті
2. Структура правосвідомості
3. Види равосвідомості
4. Поняття і загальна характеристика правової культури
5. Правове виховання: поняття, форми, методи

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Байниязов Р. С. Правосознание и психологические аспекты / Р. С. Байниязов // Правоведение. — 1998. — № 3. — С. 16-22.

2. Батанов А. Місцеве самоврядування як елемент національної культури: історія і сучасність / А. Батанов // Право та культура: теорія і практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 15-16 травня. — К., 1997. — 214 с.

3. Білий П. Правова держава і правова культура: взаємозв’язок та результативність / П. Білий // Право України. — 1997. — № 12. — С. 57-61.

4. Білий П. Про правову культуру працівників органів внутрішніх справ / П. Білий // Право України. — 1997. — № 10. — С. 34-38.

5. Ганзенко О. О. Динаміка правової культури особи в умовах становлення ринкових відносин в Україні / О. О. Ганзенко // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2001. — № 2. — С. 88-93.

6. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура / Н. Л. Гранат // Юрист. — 1998. — № 11-12. — С. 23-24.

7. Григорчук М. Демократія та політична культура / М. Григорчук // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2001. — № 2. — С. 224-229.

8. Калинина В. А. Особенности формирования правосознания в Украине / В. А. Калинина // Науковий вісник Юридичної академії МВС. — Дніпропетровськ : ЮА МВС України. — 2002. — Вип. 1 (7). — С. 37-41.

9. Карпунов В. М. До питання правової свідомості в Україні / В. М. Карпунов, В. Г. Вовк // Ідея правової держави: історія і сучасність. — Вісник ЛІВС МВС України. Спец. випуск. — 2001. — С. 133-136.

10. Карпунов В. М. Правова свідомість: деякі теоретичні та практичні аспекти дослідження / В. М. Карпунов // Вісник ЛІВС МВС України. — Спец. випуск. Ч. 1. — 1999. — С. 43-48.

11. Литвак О. Правовий заслін – політичному нігілізму / О. Литвак // Право України. — 2002. — № 9. — С. 27-29.

12. Мальцев Д. О. Правове виховання як невід'ємна складова правової соціалізації особистості / Д. О. Мальцев, В. Ю. Швачка // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2011. — № 7. — С. 12-19.

13. Мартинюк Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства / Т. Мартинюк // Право України. — 2007. — № 2. — С. 26-30.

14. Марченко Л. Правова культура має виховуватися змалечку / Л. Марченко // Право України. — 2004. — № 2. — С. 156-157.

15. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. Менюк // Право України. — 2001. — № 4. — С. 34-38.

16. Нікітін А. Вплив аномії на нормативну поведінку суспільства / А. Нікітін // Право України. — 2003. — № 9. — С. 56-61.

17. Сидоренко С. А. Роль правової освіти у попереджені та профілактиці правопорушень / С. А. Сидоренко // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України. — 2000. — Спеціальний випуск. — С. 145-148.

18. Скуратівський А. Ідеї права та правової культури в Українській суспільно-політичній думці: витоки та еволюція / А. Скуратівський // Вісник

Української Академії державного управління при Президентові України. — 2001. — № 2. — С. 226-233.

19. Скуратівський А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2002. — № 1. — С. 255-261.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття і роль у суспільному житті правосвідомості, структуру правосвідомості, види равосвідомості, поняття і загальну характеристику правової культури, правове виховання: поняття, форми, методи.

ВСТУП

Право як соціальне явище викликає те чи інше ставлення до нього людей, яке може бути позитивним (людина розуміє необхідність права) або негативним (людина вважає право непотрібним і безкорисним). Люди втій чи іншій формі висловлюють своє ставлення до всього, що охоплюється правовим регулюванням, що пов'язано з уявленнями про право (до законів та інших нормативно-правових актів, до діяльності суду й інших правозастосовних органів, до поведінки членів суспільства у сфері дії права). Людина ставиться певним чином і до права, яке існувало в минулому, і до права, яке вона хотіла б бачити в майбутньому. Це ставлення може бути раціональним, розумним і емоційним, на рівні почуттів, настрою. Те чи інше ставлення до права і правових явищ у суспільстві може бути в однієї людини і у групи людей, людської спільності.

Якщо визнати право об'єктивною реальністю, то слід визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, що іменується правосвідомістю. Правосвідомість – неминучий супутник права. Це зумовлено тим, що право – регулятор відносин між людьми, які наділені волею і свідомістю. Очевидним є те,

що процес створення права (правотворчість) пов'язаний із свідомою діяльністю людей, що право є продуктом цієї діяльності. Ясно і те, що процес втілення права в життя є, як правило, усвідомлена, вольова діяльність людей.

І. ПРАВОСВІДОМІСТЬ: ПОНЯТТЯ І РОЛЬ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ

Ілюстрацією дії свідомості як на раціональному, так і на емпіричному рівні, може служити правотворча діяльність парламенту Української держави. Прикладом роботи свідомості в процесі реалізації права є життя кожного з нас, коли ми при здійсненні юридично значимих діянь керуємося не текстом нормативних актів, а тими уявленнями про них, які склались у нашій свідомості.

Правосвідомість – *вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'лзаної з ним.*

Правосвідомість звичайно не існує в «чистому» вигляді, вона взаємопов'язана з іншими видами і формами усвідомлення реальності й дійсності. Так, досить часто правосвідомість переплітається з моральними переконаннями. Люди оцінюють право і правові явища з точки зору моральних категорій добра і зла, справедливого і несправедливого, совісті, честі та ін. Ставлення до права часто визначається політичними поглядами. Однобічний політичний підхід до права (який був наприклад, характерний для марксистсько-леиінського ставлення до права) не дає можливості повністю зрозуміти його сутність і роль в житті суспільства. В нашій юридичній науці й юридичній освіті необхідно прагнути до деполітизації права і правосвідомості.

Правосвідомість тісно пов'язана з філософськими теоріями, ідеологічними переконаннями, релігійними доктринами. Деякі мислителі визнавали, що норми права, їх обов'язковість і примусовість живуть лише у свідомості людей, тому право – явище психологічне (Л. Петражицький). Інші підкреслювали зовнішню примусовість права як зовнішнього засобу регулювання свободи людини

(Г. Гегель). Треті визнавали право класовим регулятором суспільних відносин (К. Маркс, В. Ленін). Четверті визнавали за правом роль гаранта природних прав людини (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо).

Вплив правосвідомості на організацію суспільного життя доволі значний. Цим пояснюється внесення його в механізм правового регулювання як одного із засобів впливу на суспільні відносини. Специфічна риса правосвідомості як складової частини механізму правового регулювання полягає втому, що його роль не обмежена будь-якою однією стадією правового впливу. В тій чи іншій мірі вона присутня на всіх етапах механізму правового регулювання права.

Найбільш відчутну роль правосвідомість відіграє на стадії реалізації права, у процесі втілення в життя юридичних прав і обов'язків. Життя людини яскраво демонструє, що свідомість, думка, образ, вольове зусилля дійсно управляють поведінкою людей, ініціюють і регулюють їх дії та вчинки у всіх сферах життєдіяльності, в тому числі правової.

Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості здебільшого залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві – правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою і небезпечною.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, правосвідомість – вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов’язаної з ним.

Правосвідомість звичайно не існує в «чистому» вигляді, вона взаємопов'язана з іншими видами і формами усвідомлення реальності й дійсності. Так, досить часто правосвідомість переплітається з моральними переконаннями.

ІІ. СТРУКТУРА ПРАВОСВІДОМОСТІ

Правосвідомість має складну змістовну морфологію. В науці вироблена структура правосвідомості. Вона складається з двох основних елементів:

- правової психології;

- правової ідеології.

Правова психологія відповідає емпіричному, буденному рівню суспільної свідомості, яка формується в результаті повсякденної людської практики як окремих людей, так і соціальних груп. *Змістом* правової психології виступають відчуття, емоції, переживання, настрій, звички, стереотипи, які виникають у людей у зв'язку з існуючими юридичними нормами і практикою їх реалізації. Правова психологія – свого роду стихійний, «несистематизований» шар правової свідомості, який виражений в окремих психологічних реакціях кожної людини тієї чи іншої соціальної групи на державу, право, законодавство, інші юридичні феномени.

Радість чи смуток із приводу прийняття нового або скасування старого закону, відчуття задоволення чи незадоволення практикою застосування юридичних норм, дій правоохоронних органів, нетерпиме чи байдуже ставлення до порушень юридичних заборон – все це правові почуття (емоції), і в сукупності вони утворюють у суспільній правосвідомості сферу правової психології.

Не слід думати, що правова психологія як відбиття буденного рівня життя відіграє другорядну роль у структурі правосвідомості. Ні в якому разі. Правова психологія – найбільш «розповсюджена» форма усвідомлення права, притаманна переважно усім суспільним відносинам.

В оточенні психологічних реакцій право здійснює провідні призначення своєї соціальної сутності – гуманізм, справедливість, формальна рівність суб'єктів та ін. Ці характеристики права виражають людські відчуття й оцінки: від їх адекватності законодавству, психологічному настрою людей багато в чому залежить ефективність чинних актів, всієї правореалізаційної практики.

Більше того, правова психологія – найбільш глибинна, «прихована» від безпосереднього сприйняття і розуміння сфера правового відображення, що часом дає такі індивідуальні й масові реакції на право, законодавство, котрі спроможні кардинально визначити успіх чи невдачу тих чи інших законодавчих програм. Неприйняття в психології населення тих чи інших заборон як реально закріплених, а дозволів – як соціально виправданих, веде, як правило, до

серйозних проблем в реалізації нового законодавства, породжує численні труднощі в діяльності правоохоронних органів. Ігнорування юридичної психології населення в правовій політиці держави не раз поверталось провалом тих чи інших державних заходів з точки зору соціальних цілей, часто суспільно корисних (кампанія по боротьбі з пияцтвом і алкоголізмом, з окремими традиціями і обрядами та ін.).

Крім цього, юридична психологія, будучи сама по собі складнозмістовним, об'єктивно-регулятивним явищем, вміщує значну ділянку безсвідомого – цілий світ психічних явищ і процесів, що обумовлені фактами дійсності, на вплив яких суб'єкт не звертає уваги. Сфера безсвідомого, активно втягнута в генезис правових уявлень, бере участь у формуванні як правомірної (стереотипи, звички, автоматизми та ін.), так і протиправної поведінки.

Безсвідоме, як явище правової технології, знаходить своє вираження в таких формах пізнання дійсності, як інтуїція, психологічний афект (при скоєнні тих чи інших протиправних проступків), звичні дії, соціальне збудження, а також у прагненнях, діях і установках, причини яких не усвідомлюються людиною.

Таким чином, **правова психологія** – *сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, елементів настрою, що домінують у суспільстві, виявляються у суспільній думці.*

Крім правової психології, у структуру правосвідомості додається правова ідеологія, яка, на відміну від психологічного сприйняття оточуючого світу, відповідає рівню науково-теоретичного відображення і засвоєння дійсності.

Правова ідеологія – *це сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність.*

У порівнянні з правовою психологією, первинною «субстанцією» якої виступають психічні переживання людей, ідеологія характеризується цілеспрямованим, як правило, науковим або філософським осмисленням права як цілісного соціального інституту не в окремих його проявах (наприклад, у

вигляді тих чи інших норм, судових рішеньта ін.), а як самостійний елемент суспільства (культури, цивілізації).

У сфері ідеології і через ідеологію знаходять відображення потреби й інтереси перш за все соціальних груп, народів, держав, світового співтовариства в цілому. Звичайно, елемент індивідуального, особистісного присутній в ідеологічному відображенні правової дійсності: та чи інша ідеологічна доктрина створюється і формується, як правило, окремими людьми – вченими, філософами, політичними діячами, а далі стає надбанням багатьох конкретних людей, які досягають у своїй свідомості системного цілісного відображення держави і права.

Проте правова ідеологія значно перевершує правову психологію за ступенем і характером пізнання права. Якщо правова психологія фіксує в більшості зовнішній, часто поверхнево-чуттєвий аспект, зріз правових явищ, які сповна вміщуються в повсякденний життєвий досвід, то правова ідеологія прагне до виявлення сутності, соціального розуміння, природи права, робить спробу, як правило, уявити його у вигляді закінченої культурно-історичної філософії й догми.

Прикладом правової ідеології як засобу правового усвідомлення дійсності може служити гегелівська філософія права, природно-правова, позитивістська, марксистська доктрини держави і права, багато сучасних концепцій праворозуміння. Крім цього, сфера найбільшого «застосування» правової ідеології – не індивідуальні та стихійно-масові відносини людей, що характерно для правової психології, а націлювання на вираження інтересів, потреб достатньо оформлених, інституціоналізованих соціальних товариств: політичних партій, громадських рухів, держави, міждержавних об'єднань.

Так, ті чи інші політичні організації, що беруть участь у сучасних владних відносинах, створюються, як відомо, на основі певної політико-правової ідеології – ліберальної, консервативної, християнської, марксистської та ін. В цьому випадку правова ідеологія виконує своє основне призначення: вона служить своєрідним соціальним орієнтиром – програмою діяльності організованих у партії

рухів, у цілому політичної системи суспільства, дозволяє людям поступати усвідомлено і доцільно для досягнення відповідних соціальних і правових ідеалів.

Прикладом конкретної, надто складної, суперечливої діяльності всієї спільноти людей може служити поступовий процес формування в Україні правової держави, яка повинна відповідати як загальнолюдським, так і національним уявленням про демократію, забезпечення прав людини, гуманному і справедливому правопорядку. В цьому випадку доктрина правової держави служить ідеологічною основою для розвитку української державності.

Наявність демократичної і соціально, культурно, історично обгрунтованої державно-правової ідеології є життєво важливою умовою діяльності будь-якого суспільства. Так, одним із фундаментальних висновків реформ в Україні є те, що країна не може жити без ясної та усвідомленої національної державно-правової ідеології. Понад сімдесят років диктату однієї – комуністичної – ідеології породили нігілізм стосовно ідеології взагалі, створили ілюзію, що деідеологізація є корисною для суспільства, політики, права.

Внаслідок механічної деідеологізації виникло небезпечне, навіть у порівнянні з наслідками економічної кризи, відчуття духовної порожнечі, безперспективності, безглуздості, тимчасовості всього, що робилося. Все це охоплювало нові й нові верстви населення. В нашій «деідеологізованій» свідомості посилювалась тенденція до соціального примітивізму, втрати і без того слабких імунітетів від харазматичного, національного популізму.

На такому хибкому духовному грунті було неможливо будувати правову державу і міцний правопорядок. Тому зрозуміла суспільна потреба в науково обгрунтованій, стабільній, демократичній державно-правовій ідеології для України, яка згуртує народ у боротьбі за свою гідність, за історичне місце в світовому співтоваристві.

Однією з особливостей ідеологічної ситуації в Україні є те, що після порушення монополії впливу більшовицької ідеології на суспільну свідомість дуже активно розгорнувся процес створення політичних партій і формування

їхніх ідеологій. При цьому переважна кількість політичних партій мислили (і мислять) у першу чергу про своє власне, а не державне становлення, про свою власну, а не державну ідеологію. Це явище нормальне і закономірне з точки зору становлення плюралістичної політичної системи. Але міжпартійні чвари та ідеологічна невизначеність держави можуть поглибити кризу свідомості суспільства, котра негативно впливає на всі інші сфери суспільного життя.

Звертаючись до досвіду сучасних розвинутих країн світу у сфері формування державних ідеологічних систем, можна виділити декілька принципово важливих умов, завдяки реалізації яких ідеологія виступала і виступає засобом консолідації народу на шляху до вирішення економічних і політичних проблем.

По-перше, життєздатною і плідною державною ідеологією може бути лише та, яка формується на основі реального життя відповідного суспільства, традицій і менталітету його народу, а не ідеологічних міфів, запозичених у інших народів.

По-друге, державна ідеологія повинна віддзеркалювати тільки загальносуспільні, а не соціально-групові інтереси.

По-третє, державна ідеологія не повинна намагатися давати відповіді на всі проблеми суспільного життя, а лише на ті, котрі мають загальносуспільне значення.

По-четверте, державна ідеологія відкрита для критики з боку різних політичних партій, суспільних рухів і громадських формувань, а також окремих громадян.

По-п'яте, державна ідеологія повинна мати відповідну державну організаційну структуру і матеріальну базу, бо вона тільки тоді може бути життєздатною і плідною, коли про неї буде піклуватися сама держава.

Виходячи з сучасного стану суспільної свідомості народу України, можна виділити такі напрями роботи держави в ідеологічній сфері.

1. Визначення і реалізація системи організаційних та ідеологічних заходів щодо формування правової свідомості громадян.

2. Чітке визначення позиції держави стосовно загальнолюдських

цінностей і прав людини в контексті сучасного стану України і світової цивілізації.

3. Ідейно-теоретичне дослідження й обґрунтування принципів і механізмів взаємодії громадського і національного, етнічного і соціального в сучасному державному будівництві.

4. Розвиток і утвердження у свідомості людей моральних цінностей і моральних оцінок їхньої діяльності, повернення до духовних скарбниць людства як глибинних джерел сили народної.

5. Формування міжнародного іміджу України.

6. Ідеологія повинна спиратися на принципи зміцнення і захисту Української держави, яка повинна бути демократичною, силовою і не стояти над суспільством.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, правова психологія і правова ідеологія – це структурні компоненти правової свідомості суспільства. Кожна своїми засобами служить здійсненню функцій правосвідомості в правовому регулюванні й в цілому правової культури суспільства.

ІІІ. ВИДИ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Для розуміння того, що таке правосвідомість, доцільно буде розглянути її різновиди. Підставою поділу правосвідомості на види можна взяти рівень усвідомлення необхідності права, глибину проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві, що дозволять дати його, так би мовити, якісну характеристику. За цими критеріями правосвідомість поділяється натри рівні.

Перший рівень – *буденна правосвідомість.* Цей рівень притаманний основній масі членів суспільства і формується на базі повсякденного життя громадян у сфері правового регулювання. Люди так чи інакше стикаються з правовими приписами: деяку інформацію отримують із засобів масової інформації; спостерігають юридичну діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб та ін. Для людей із цим рівнем

правосвідомості характерні знання загальних принципів права, тут правові погляди тісно переплітаються з моральними уявленнями.

Другий рівень – *професійна правосвідомість,* яка складається в ході спеціальної підготовки (наприклад, під час навчання в юридичному закладі), в процесі здійснення юридичної діяльності. Суб'єкти цього рівня володіють спеціалізованими, деталізованими знаннями чинного законодавства, вмінням і навичками його застосування. Формуванню професійної правосвідомості в сучасних умовах повинна бути приділена особлива увага.

Третій рівень – *наукова, теоретична правосвідомість.* Вона характерна для наукових працівників, які займаються питаннями правового регулювання суспільних відносин.

За суб'єктами (носіями) правосвідомість можна поділити на *індивідуальну та колективну.*

Одним із видів колективної правосвідомісті є *групова правосвідомість,* тобто правові уявлення і відчуття тих чи інших соціальних груп, прошарків, професійних товариств. У ряді випадків правосвідомість однієї соціальної групи може суттєво відрізнятися від правосвідомості іншої. Наприклад, можна побачити різницю в правосвідомості вікових верств населення в суспільстві, в професійній свідомості юристів різної спеціалізації – працівників суду, прокуратури, адвокатури, осіб, які працюють у системі МВС.

Групову правосвідомість необхідно відрізняти від *масової,* яка характерна для нестабільних (нестійких), тимчасових об'єднань людей (демонстрації, страйки, бунтівний натовп).

Для характеристики макроколективів (населення країни, континенту, історичної епохи) використовується поняття *«суспільна правосвідомість».* Надзвичайно важливою формою відображення правових явищ є система права, законодавства і підзаконних нормативних актів. Дуже мало спеціалістів відносять цю систему до структурної частини суспільної правосвідомості. Разом із тим система права і законодавства є результатом функціонування суспільної правосвідомості, її суб'єктів: Верховної Ради України, Президента, Кабінету

Міністрів, юридичної науки і народу в цілому, особливо під час референдумів і загальнонародних обговорень проектів законів. Між суспільною правосвідомістю, системою права і законодавства існує тісний взаємозв'язок, оскільки суб'єкти суспільної правосвідомості повинні знати і поважати чинну систему права і законодавства.

Суть суспільної правосвідомості зводиться до правового пізнання і відображення політичних, економічних і соціальних закономірностей розвитку громадянського суспільства і держави, оформлення їх у системі чинного права і законодавства.

Суть суспільної правосвідомості виявляється в її функціях:

- пізнання;
- відображення правових явищ;
- регулюючій;
- охоронній;
- прогнозуючій;
- конструктивній;
- комунікативній;
- правового мислення;
- емоційній;
- мотиваційній;
- оціночній.

Ці функції тісно пов'язані із функціями юридичної науки права, держави й інших суб'єктів суспільних відносин. Важливу роль суспільна правосвідомість відіграє і в правотворчому процесі, реалізації й застосуванні правових норм.

Таким чином, *суспільна правосвідомість – система певних поглядів, переконань у суспільстві з приводу існуючих і бажаних правових явищ.*

На жаль, на сьогодні українській суспільній правосвідомості в певній мірі залишається притаманний правовий нігілізм, неповага до права і закону.

В цій ситуації питання розуміння ролі правосвідомості, шляхи її формування і розвитку набувають особливого значення. Для українського суспільства актуальним завданням, на наш погляд, є розробка такої правової ідеї, яка б відповідала його історичним традиціям, духовності його народу, забезпечувала б становлення правової держави і правового громадського правопорядку.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, для розуміння того, що таке правосвідомість, доцільно буде розглянути її різновиди. Підставою поділу правосвідомості на види можна взяти рівень усвідомлення необхідності права, глибину проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві, що дозволять дати його, так би мовити, якісну характеристику. За цими критеріями правосвідомість поділяється натри рівні. Перший рівень – *буденна правосвідомість.* Другий рівень – *професійна правосвідомість*. Третій рівень – *наукова, теоретична правосвідомість.* Вона характерна для наукових працівників, які займаються питаннями правового регулювання суспільних відносин.

IV. ПОНЯТТЯ І ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Для розкриття сутності зазначеної проблеми необхідно розглянути вихідні передумови і принципи формування теорії правової культури, проаналізувати останню як об'єкт вивчення, визначити типи знань про цей об'єкт, коло досліджених питань правових культурологічних знань, зупинитися на існуючих концепціях і підходах.

Мова піде не стільки про конкретні явища правової культури, скільки про узагальнену характеристику процесу формування знань щодо правових культурних цінностей, аналіз тієї системи засобів, завдяки якій реалізуються цінності в умовах становлення громадянського суспільства і правової держави.

Звернувшись до огляду сучасної культури, можна відразу зауважити, що сьогодні, напевно, важко знайти інше явище, яке б породилотаку кількість суперечливих тлумачень й інтерпретацій, як культура.

В той же час соціологічні і філософські дослідження, які мають відношення до питання, що розглядається, дозволяють визначити головні напрями правової культорології, зосередити увагу на динаміці всього соціального організму правової культури.

Наукові погляди на культуру дають можливість звести її до трьох груп:

- антропологічної;
- соціологічної;
- філософської.

При антропологічному аналізі культура розуміється як сукупність усіх благ, що створені людиною, на відміну від природних. *Соціологічний підхід* трактує її у вигляді суми духовних цінностей: тут культура виступає як компонент суспільного життя. І, нарешті, при *філософському погляді* культура розглядається серед явищ, які виділяються чисто аналітично, не пов'язано з суспільним розвитком.

Позитивні якості антропологічного підходу полягають у широті аналізу, оскільки культура розглядається як прояв найрізноманітніших сфер суспільного життя. Наприклад, при порівнянні з доволі розповсюдженою і сьогодні практикою вузького і в більшості випадків ситуаційного вживання понять «культура» і «правова культура».

Проте при такому підході зустрічаємося з серйозними недоліками. Зокрема, він орієнтований лише на сумарну, механічну фіксацію, об'єктивовану у відповідних продуктах результатів людської діяльності. Окрім того, характеризуючи ці результати як цінності, пропонований погляд не дозволяє сформулювати чіткі критерії для визначення того, що слід вважати цінностями. Обмежуючись цією точкою зору, неможливо виділити правові цінності, без яких неможливо зрозуміти правову культуру.

Відіграючи позитивну роль у процесі розвитку ціннісних уявлень про культуру, зазначений підхід повинен бути доповнений двома іншими способами аналізу цього явища. Один із них реалізується в усвідомленні культури як процесу творчої діяльності, інший – як специфічного способу людської праці. В першому

випадку культура аналізується через процеси духовного виробництва, функціонування і удосконалення людини.

Прихильники другої концепції пропонують загальну модель культури як універсального явища суспільного життя.

Різні цілі, досягнути яких прагнули представники кожної з цих позицій, обумовили як особливості наукових пошуків, так і своєрідність практичної орієнтації. Особистісний план аналізу культури закономірно визначив тяжіння до аксіологічного підходу – першочергова увага у сфері ідеології, людяності.

Особистісний план розгляду культури, на наш погляд, закономірно обумовив основні напрями української культурології, стимулював дослідження проблеми правової культури особи[1].

Прихильники третьої концепції культури як універсального суспільного життя зосередили свою увагу на аналізі функціонування і розвитку всього соціального організму. Цей підхід дозволяє глибше усвідомити суть культурологічного феномену в творчій діяльності людини.

Розгляд культури через призму творчої діяльності характерний для авторів, які спеціально займаються проблемами особи.

Зроблений висновок, на нашу думку, має методологічне значення для розуміння правової культури особи. Він орієнтований на виділення двох параметрів правової культури – творчого й особистісного, завдяки яким встановлюються критерії вичленуВання правової культури з-поміж усього комплексу соціального життя. Такий підхід дає можливість охарактеризувати правову культуру через міру гуманізації людини і суспільства, і відповідно, виділити правову культуру особи і правову кул ьтуру сус п і л ьства.

Правова культура – *система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.*

Правову культуру можна визначити і як *вираження державно-правового досвіду конкретних соціальних спільностей та індивідів у матеріальних та*

духовних продуктах життєдіяльності, у навичках та цінностях, що впливають на їх юридично значущу поведінку.

Правова культура немислима без людини та її діяльності, без прогресивноїспрямованості цієї діяльності. Вона виступає як соціальне явище, яке має чітко окреслену мету, що охоплює сукупність компонентів правової реальності в її фактичному функціонуванні й розвитку.

При цьому важливо зробити акцент на призначення юридичних засобів – прогресивний розвиток особи і суспільства. Правова культура в повній мірі може бути зрозуміла лише в загальному контексті соціального прогресу. Справжня правова культура не є життєздатною без успадкованого всього кращого з минулої історії. Згадаймо хоча б такий документ, як перше писане право нашої держави – «Руська Правда».

Поняття «правова культура суспільства» характеризує більше всього ціннісний зріз правової реальності, рівень її поступового розвитку, охоплюючи досягнення цивілізації. Правова культура суспільства є умовою забезпечення свободи і безпеки особи, прав людини, гарантом її правової захищеності й громадянської активності, зобов'язує владу надати правовому статусу громадян юридичної значимості – рівності перед законом і судом (у Конституції України (ст. 24) зазначено: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом»).

Правова культура особи, будучи компонентом правової культури суспільства і залежною від неї величиною, відображає ступінь і характер її розвитку, так чи інакше забезпечуючи соціалізацію особи і правомірну діяльність індивіда. Правова культура – це свого роду багатство, виражене у досягнутому рівні регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, юридичної техніки, тобто усього того, то стосується правового прогресу. Показником правового прогресу є високий рівень правової культури, що передбачає:

- правові знання;
- добровільність виконання вимог правових норм;

- престиж, авторитет юридичної науки;
- участь громадян в управлінні державою;
- реальність прав і свобод громадян;
- якість роботи правоохоронних органів;
- ефективність правового регулювання;
- належне правове виховання;
- належний рівень розвитку всієї системи юридичних актів;
- стан законності в суспільстві, тобто якою мірою суб'єкти правовідносин дотримуються юридичних норм, шо діють у суспільстві.

Таким чином, правова культура особи – необхідна передумова і творче начало правового стану суспільства, його мета і складова частина. Разом із тим це ступінь і характер правового розвитку самої особи, які знаходять своє вираження у рівні її правомірної діяльності. Будучи обумовленою до певної міри правовим станом суспільства, вона лежить у його основі, створюючи цілісне ядро.

Правова культура особи передбачає її позитивну правову свідомість у дії. Це творча діяльність, яка відповідає прогресивним досягненням суспільства в правовій сфері, завдяки якій відбувається постійне правове збагачення індивіда.

Правову культуру особи і суспільства можна розглядати як одну з категорій загальнолюдських цінностей, як найважливіший результат загальногуманних завоювань, вона стає невід'ємним компонентом цивілізованого громадянського суспільства.

Прийняття в Україні Конституції, створення відповідно до неї правовихзаконів є суттєвим фактором подальшого піднесення української культури. Вона формує громадянську, політичну і правову свідомість особистості, сприяє розвиткові загальної культури нації в демократичному і гуманістичному напрямах, утвердженню в свідомості людей поваги щодо соціальної справедливості.

Конституцію України можна розглядати як юридичну форму засад культури українського суспільства, його окремих прошарків та громадян.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, правова культура – система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.

Правову культуру можна визначити і як вираження державно-правового досвіду конкретних соціальних спільностей та індивідів у матеріальних та духовних продуктах життєдіяльності, у навичках та цінностях, що впливають на їх юридично значущу поведінку.

V. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ: ПОНЯТТЯ, ФОРМИ, МЕТОДИ

Побудова демократичної, правової держави, проголошеної Конституцією України, обумовлює суттєве підвищення правосвідомості громадян, їх правової культури, неухильне дотримання ними вимог законодавства, послідовну реалізацію основних прав і свобод людини й громадянина. Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох факторів і здебільшого від рівня організації правової освіти і виховання населення країни.

Правове виховання – *це цілеспрямована діяльність держави, громадських організацій, окремих громадян щодо передачі юридичного досвіду; систематичний вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, установок, що забезпечують додержання, виконання і використання юридичних норм.*

Змістом правового виховання є залучення людей до знань про державу і право, законність, права і свободи особи, вироблення у громадян стійкої орієнтації щодо законослухняної поведінки.

Правове виховання – складна і багатоаспектна система діяльності. Зрозуміло, що багато правових цінностей, маючи основу і походження в моральних нормах, засвоюються особою в процесі різноманітної соціальної практики, через інші, неправові форми і канали формування суспільної

свідомості. Проте правове виховання передбачає утворення спеціального інструментарію, перетворення його в особисті переконання і внутрішній орієнтир поведінки.

Таким чином, форми, засоби і методи правового виховання виступають організаційним і методологічним механізмом, за допомогою якого суб'єкти правового виховання впливають на суспільну й індивідуальну свідомість, допомагаючи останньому сприйняти правові принципи і норми.

Які ж основні елементи механізму правового виховання? Перш за все це форми, тобто конкретні способи організації виховного процесу.

В сучасних умовах використовуються найрізноманітніші форми правової роботи з населенням:

- правовий всеобуч;
- правова пропаганда права засобами масової інформації;
- правова агітація;
- правовиховна робота у зв'язку з тими чи іншими конституційними заходами (референдум, вибори);
- самовиховання.

Система заходів правового всеобучу містить у собі роботу спеціальних правових семінарів, шкіл, курсів, що організуються державними і громадськими органами як на комерційній, так і на бюджетній основі. До форм правовиховної роботи через засоби масової інформації належать бесіди на правову тематику: «круглі столи» спеціалістів права, дискусії з актуальних питань політико-правових відносин, тематичні передачі «Людина і закон», коментарі нового законодавства спеціалістами та ін.

На сьогоднішній день вироблені й успішно використовуються такі форми масової правової роботи, як лекційна пропаганда, найрізноманітніші лекторії з юридичної тематики, декади, місячники правових знань, науково-практичні конференції, збори та ін.

Новий етап розвитку вітчизняної державності, зміна форм власності і методів економічного регулювання диктує необхідність переоцінки і багатьох

традиційних форм правового виховання. Проте важливо зберегти досвід, який виправдав себе в цій сфері, стимулювати його розвиток на новому економічному і політично-правовому фундаменті.

Іншим важливим елементом механізму правового виховання виступають різні методи правової роботи – способи роз'яснення політико-правових ідей і принципів із метою впливу на свідомість і поведінку особи в інтересах правопорядку. До методів правового виховання належать конкретні і надто різноманітні прийоми педагогічного, емоційного, логіко-психологічного впливу на тих, кого виховують.

Важливим методом правового виховання є правова освіта. Цей процес поширення правових знань сприяє зростанню загальної юридичної культури та освіченості населення.

Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р., № 366 була затверджена Програма правової освіти населення, в якій визначені основні напрями цієї роботи та форми її реалізації. Програма багато в чому врахувала досвід правової роботи минулих років. Разом із тим Програма не вирішує всі питання. Має певні прогалини і підготовлена Центральною виборчою комісією Концепція підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні, схвалена Указом Президента України від 8 грудня 2000 р.

Для здійснення правової освіти необхідно широко використовувати засоби масової інформації, утворити мережу спеціалізованих клубів і бібліотек.

Державним закладам культури, які зобов'язані здійснювати цілеспрямовану правову освітньо-виховну діяльність за участю правоохоронних та інших державних органів та організацій на громадських або госпрозрахункових засадах, доцільно створювати університети знань, лекторії, кінолекторії, проводити виставки юридичної літератури, читацькі конференції, тематичні вечори та інші заходи.

В організації освіти населення важлива роль належить навчальним закладам України: середнім, професійно-технічним, вищим, а також закладам

післядипломної освіти, враховуючи те, що правознавство у відповідному обсязі належить до обов'язкових дисциплін. З огляду на це програми навчальних закладів усіх рівнів необхідно скорегувати залежно від спеціалізації закладу. За участю позашкільних закладів освіти потрібно здійснювати позакласну і позааудиторну виховну роботу з підвищення правової культури, до якої слід залучати фахівців.

У цьому контексті позитивним є факт створення у 1997 р. Української асоціації юридичних вузів, одним із напрямів діяльності якої є розробка програм, узагальнення і поширення сучасного українського і зарубіжного досвіду правничої освіти.

Чільне місце у системі правової освіти має зайняти і самоосвіта з питань держави і права.

ВИСНОВКИ ДО П’ЯТОГО ПИТАННЯ

Отже, можливості для поліпшення правового виховання і правової освіти в Україні є; визначені й шляхи вдосконалення цієї роботи. Головне зараз – рішуче і цілеспрямовано активізувати цю діяльність. Тільки за цих умов буде досягнуто бажаних результатів і виконано намічені державою програми.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Правосвідомість – вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов’лзаної з ним.

2. Правосвідомість звичайно не існує в «чистому» вигляді, вона взаємопов'язана з іншими видами і формами усвідомлення реальності й дійсності. Так, досить часто правосвідомість переплітається з моральними переконаннями.

3. Правова психологія і правова ідеологія – це структурні компоненти правової свідомості суспільства. Кожна своїми засобами служить здійсненню

функцій правосвідомості в правовому регулюванні й в цілому правової культури суспільства.

4. Для розуміння того, що таке правосвідомість, доцільно буде розглянути її різновиди. Підставою поділу правосвідомості на види можна взяти рівень усвідомлення необхідності права, глибину проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві, що дозволять дати його, так би мовити, якісну характеристику. За цими критеріями правосвідомість поділяється натри рівні. Перший рівень – *буденна правосвідомість.* Другий рівень – *професійна правосвідомість*. Третій рівень – *наукова, теоретична правосвідомість.* Вона характерна для наукових працівників, які займаються питаннями правового регулювання суспільних відносин.

5. Правова культура – система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.

6. Правову культуру можна визначити і як вираження державно-правового досвіду конкретних соціальних спільностей та індивідів у матеріальних та духовних продуктах життєдіяльності, у навичках та цінностях, що впливають на їх юридично значущу поведінку.

7. Можливості для поліпшення правового виховання і правової освіти в Україні є; визначені й шляхи вдосконалення цієї роботи. Головне зараз – рішуче і цілеспрямовано активізувати цю діяльність. Тільки за цих умов буде досягнуто бажаних результатів і виконано намічені державою програми.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні риси та загальна структура правової свідомості та правової культури.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: поняття та структура правосвідомості, поняття та елементи правової культури, особливості правового виховання.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.

ТЕМА № 23. ОСНОВНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття, структура та функції правової системи
2. Класифікація правових систем
3. Романо-германська правова сім'я, її особливості
4. Англосаксонська правова сім'я
5. Сім'я релігійного і традиційного права

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акуленко В. Монографічне дослідження правових систем сучасності / В. Акуленко // Право України. — 2003. — № 10. — С. 166-167.

2. Зайчук О. Правові системи сучасності та тенденції їх розвитку / О. зайчук, Н. Оніщенко // Право України. — 2002. — № 11. — С. 23-27.

3. Зайчук О. Середовище права та формування правових систем сучасності / О. Зайчук, Н. Оніщенко // Право України. — 2003. — № 12. — С. 37-40.

4. Кагадій М. Поняття та елементи правової системи / М. Кагадій // Право України. — 2004. — № 12. — С. 32-37.

5. Мірошниченко М. Ідентичність – легітимність – правопорядок: до проблеми реформування правової системи України / М. Мірошниченко // Право України. — 2003. — № 5. — С. 31-36.

6. Оніщенко Н. Механізм розвитку національних правових систем як сукупність зовнішньоінтеграційних та внутрішньонаціональних складових / Н. Оніщенко // Право України. — 2009. — № 10. — С. 83-88.

7. Сліпець В. М. Сутність Європейського права як правової системи / В. М. Сліпець // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2002. — № 2. — С. 28-31.

8. Шевчук О. М. До питання про поняття правової системи / О. М. Шевчук // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2001. — № 3. — С. 165-171.

9. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, С. Л. Лисенков, В. П. Пастухов, О. Д. Тихомиров ; Ред. : В. В. Копєйчиков. — Вид. стереотип. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 317 с.

10. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. В. Лемак. — Ужгород : ПП Медіум, 2003. — 251 с.

11. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / Р. А. Калюжний, С. М. Тимченко, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. — К. : Вид. Паливода А. В., 2007. — 296 с.

12. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко, І. В. Бенедик, І. О. Биля-Сабадаш ; Ред. : М. В Цвік ; О. В Петришин. — Х. : Право, 2010. — 583 с.

13. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Харків : Право, 2002. — 432 с.

14. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.

15. Законність: теоретико-правові проблеми дослідження та впровадження : монографія / Ред. : О. В. Зайчук ; С. В. Бобровник. — К. : ЮСТІНІАН, 2004. — 211 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити поняття, структуру та функції правової системи, класифікацію правових систем, охарактеризувати романо-германську правову сім'ю, англосаксонську правова сім'ю, сім'ї релігійного і традиційного права.

ВСТУП

Термін «правова система» відображає конкретно історичний, реально існуючий комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів і явищ держави. В цьому терміну закріплюється узагальнена теоретична модель (конструкція) правового змісту, яка функціонує легітимно.

Правова система – система, яка постійно розвивається, тобто не є сталою. Вона безперервно вдосконалюється та змінюється в ході історичного процесу.

Правову систему слід відрізняти від поняття «система права». Система права на відміну від правової системи відображає не всю сукупність правових явищ, а лише внутрішню будову права як сукупність правових норм. Правова система – це більш широке поняття, яке охоплює не лише право, як нормативну систему, його джерела, а й праворозуміння, правоутворення, правозастосування, юридичну науку, юридичну практику тощо. Поняття правової системи дає змогу охопити всі правові явища в їх сукупності, взаємозв'язку та взаємодії. Аналіз лише одних норм не дає повної характеристики права. Важливим є і те, як воно формується, систематизується, реалізується та ідеологічно обґрунтовується.

І. ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

В теорії правової системи існують різні підходи до її поняття та структури. Так, американський дослідник Л.Фрідмен у книзі «Вступ у американське право» розглядаючи правову систему відносить до її складу наступні структурні елементи: 1) державні органи; 2) норми права, зразки поведінки, конкретні рішення і дії; 3) правову культуру.

С. Б. Кобринська визначає правову систему як цілісне багаторівневе утворення, яке відображає сукупність взаємопов'язаних юридичних засобів (явищ), і по-друге, в якості елементів включає такі правові явища, які забезпечують єдність соціальних і правових якостей[4].

Професор О. Ф. Скакун під правовою системою розуміє комплекс взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, що призначені др регулювання суспільних відносин, а також юридичних явиш, виникаючих

внаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та його деформація, правопорядок тощо). Іншими словами, це обумовлена об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісна система юридичних явищ, що постійно діють внаслідок відтворення і використання людьми та організаціями (перш за все державою) для досягнення своїх цілей[1].

Професор П. М. Рабінович, розмежовуючи правову систему і систему права, зазначає, що правова (юридична) система – це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або у групі однотипних держав, до складу якої входять:

1) різноманітні правові акти і діяльність відповідних суб'єктів по створенню таких актів;

2) різноманітні види і прояви правосвідомості;

3) стан законності та його деформації[2].

Правова система – *це цілісний комплекс правових явищ, який зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомленій! та постійно відтворюваний людьми та їх організаціями (державою) і який використовується ними для досягнення своїх цілей.*

У правовій системі злилися природні потреби людей із їх думками, волею та почуттями, з правовими традиціями та арсеналом техніко-юридичних засобів, з вчинками, діяльністю їх об'єднань.

При вивченні цієї теми доцільно використовувати системний підхід, який дозволяє виділити *5 рівнів правової системи:*

- *суб'єктивно-сутнісний* – цей рівень потрібен для того, щоб підкреслити значення суб'єктів права в якості системовиникаючих матеріальних факторів правової системи. Саме людина (громадянин, іноземець, особа без громадянства) та її об'єднання (суспільні організації, акціонерні товариства, інші комерційні та некомерційні організації та держава в цілому), які мають права та несуть юридичні обов'язки і виступають реальними елементами правової системи;

- *інтелектуально-психологічний* – на цьому рівні формується праворозуміння конкретної людини та правосвідомість (індивідуальна та суспільна). Сукупність таких явищ, як знання, емоції, почуття, ідеологічні та релігійні погляди і догми, моральні постулати дозволяють людині сприймати, оцінювати правову реальність, виробляти ставлення до неї та мотиви правової поведінки;
- *нормативно-регулятивний* – певним системовиникаючим фактором є і норми права. Вони об'єктивують ідеальні уявлення людей про справедливість та несправедливість, про важливість стимулювання розвитку тих чи інших суспільних відносин. Правові норми – це той елемент, із яким пов'язані всі інші компоненти. Правові норми примушують працювати всі компоненти правової системи;
- *організаційно-діяльністний* – охоплює всі юридично оформлені зв'язки та відношення, форми реалізації права, різноманітні види правової поведінки людей, правотворчу та правозастосовчу діяльність держави та суспільства;
- *соціально-результативний* – з одного боку відображає, наскільки людина як суб'єкт права освоїла правову дійсність, як вона «живе» в ній, а з іншого – як сформувались і наскільки ідентичні інтересам індивіда та суспільства різного роду режими та стани, що дозволяють уявити собі певні результати діяльності юридичних норм (правова культура, законність, правопорядок).

Отже, правова система – сукупність взаємозв'язаних, узгоджених і взаємодіючих юридичних засобів, за допомогою яких відбувається регулювання суспільних відносин. Вона:

- базується на праві;
- формується у зв'язку з правом;
- має вторинний характер по відношенню до базисних відношень;
- існує у вигляді складного комплексного утворення;

- складається із ряду елементів.

До елементів правової системи відносяться наступні *статичні елементи:*

- система права;
- система законодавства;
- правові принципи;
- правова культура;
- юридичні установи;
- юридична техніка;
- юридичні терміни;
- правова політика.

Система права – об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, яка полягає в єдності й погодженості всіх юридичних норм та їх розподілі по галузях, підгалузях та інститутах права.

Система законодавства – цілісна сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, що являє собою зовнішній вираження системи права. Структура системи законодавства — це її будова, яка зумовлена правом, інтересами держави та потребами практики правового регулювання.

Принципи права – основоположні ідеї, керівні засади, що виражають сутність права та виходять із генеральних ідей справедливості та свободи. (Розрізняють галузеві, міжгалузеві та принципи інститутів права).

Правова культура – це глибоке знання і розуміння права, високосвідоме виконання його вимог як усвідомленої необхідності і внутрішньої переконаності.

Юридичні установи – це такі органи, організації, установи, посадові особи державного та недержавного походження, які займаються правотворчою, правозастосовчою або правоохоронною діяльністю.

Юридична (законодавча, нормотворча) техніка – сукупність правил та прийомів підготовки, формування та опублікування нормативних правових актів.

Юридичні терміни – це слова або словосполучення, які достатньо чітко позначають визначені правові поняття.

1. *Терміни загального вживання:*
   - житлове приміщення;
   - майно;
   - честь, гідність.
2. *Спеціальні юридичні терміни:*
   - правовідносини;
   - юридична особа;
   - правова поведінка.

3. *Спеціальні неюридичні терміни:* —трансляція;
   - епідемія, епізоотія, карантин;
   - військовозобов'язаний;
   - вибухові речовини.

Правова політика – це засади, принципи, напрямки та завдання правового регулювання суспільних відносин, а також стратегія і тактика його здійснення.

До *динамічних елементів* правової системи можна віднести наступні.

Правотворчість – діяльність компетентних державних органів, їх посадових осіб або всього народу по встановленню, зміні чи скасуванню юридичних норм.

Правореалізація – здійснення встановлених правових норм у діяльності суб'єктів права в результаті дотримання заборон, виконання юридичних зобов'язань, використання суб'єктивних прав.

Юридична практика – це діяльність та накопичений у результаті цього досвід компетентних органів, посадових осіб та громадян по виданню та реалізації юридичних норм.

Правові відносини – специфічні суспільні відносини, учасники яких виступають як носії прав і обов'язків, встановлених нормами права.

Правова система виконує певні функції. Зокрема, інтегративну, регулятивну, комунікативну й охоронну.

Головною і визначальною є функція інтеграції суспільства, об'єднання різних верств населення для досягнення певного рівня життя, реалізації важливої ідеї. Наприклад, щодо України – це побудова громадянського суспільства, соціальної, правової демократичної держави.

Інтегративна функція забезпечує об'єднання всіх правових інститутів із правовою поведінкою і правовою діяльністю в єдине ціле, їх взаємодію з іншими соціальними інститутами, які й дають змогу забезпечити цілісність соціуму. Роль цієї функції має постійно зростати в умовах трансформації українського суспільства, створення консенсусних стосунків соціальних груп, поєднання розвитку демократії з відповідальністю, підвищення довіри населення до держави, підтримання суспільного спокою і соціального миру.

Регулятивна функція правової системи дістає вираження у формуванні нормативної основи, відповідних зразків діяльності, їх включення в масову і професійну правову свідомість і поведінку.

З функції регулювання випливають і інші функції правової системи: фіксація правової волі народу, моделювання суспільних відносин (правовідносин), офіційне визначення міри свободи суб'єктів права тощо.

Комунікативна функція правової системи забезпечує одержання учасниками правовідносин інформації про те, якою є позиція держави щодо необхідної, дозволеної чи забороненої поведінки. Соціальна життєдіяльність індивідуумів органічно пов'язана з одержанням, сприйняттям, засвоєнням і використанням такої інформації. Правова інформація є одним із різновидів соціальної інформації. За допомогою юридичних норм держава сповіщає учасників суспільних відносин про позиції держави щодо необхідної, дозволеної або забороненої поведінки.

Охоронна функція правової системи органічно пов'язана з попередніми, її соціальне призначення полягає в охороні загальнозначущих, соціально важливих політичних, економічних, культурних, етнонаціональних, особистих відносин та

відповідно витісненні явищ, що завдають шкоди розвитку цих відносин. Ця функція визначається шляхом правового впливу на поведінку людей, що здійснюється відповідно до волі й свідомості суб'єктів шляхом встановлення заборон і можливості практичної реалізації юридичної відповідальності. Цій меті підпорядковані такі правові засоби, як встановлення заборони надії, що порушують права громадян, громадських організацій, держави, визначення охоронних юридичних фактів (формулювання складів правопорушення, встановлення санкцій, широкі засоби профілактики правопорушень, у тому числі злочинності тощо).

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Правова система – це цілісний комплекс правових явищ, який зумовлений об’єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомленій! та постійно відтворюваний людьми та їх організаціями (державою) і який використовується ними для досягнення своїх цілей.

У правовій системі злилися природні потреби людей із їх думками, волею та почуттями, з правовими традиціями та арсеналом техніко-юридичних засобів, з вчинками, діяльністю їх об'єднань.

При вивченні цієї теми доцільно використовувати системний підхід, який дозволяє виділити 5 рівнів правової системи: суб'єктивно; інтелектуально-психологічний; нормативно-регулятивний; організаційно; соціально-результативний.

Отже, правова система – сукупність взаємозв'язаних, узгоджених і взаємодіючих юридичних засобів, за допомогою яких відбувається регулювання суспільних відносин. Вона: базується на праві; формується у зв'язку з правом; має вторинний характер по відношенню до базисних відношень; існує у вигляді складного комплексного утворення; складається із ряду елементів.

ІІ. КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Історично в кожній країні діють свої правові звичаї, традиції, законодавства; юрисдикційні органи, сформувались особливий правовий

менталітет, правова культура. Правова своєрідність країн дозволяє казати про їх самобутність, специфіку і про те, що кожна з них утворює свою правову систему – сукупність всіх правових явиш (норм, установ, відносин, правосвідомості), що існують у конкретній країні (правова система у вузькому розумінні). Втім, є підстави говорити і про об'єднання тих чи інших правових систем в одну правову сім'ю, оскільки в них існують загальні риси, елементи схожості (правові системи у широкому розумінні).

Правова сім'я – *широка сукупність національних правових систем у межах одного типу права, що об'єднані спільністю історичного формування, структури джерсі, провідних галузей та правових інститутів, юридичної культури та мислення, а також практикою правозастосування.* Групування величезної різноманітності правових систем у певні правові сім'ї створює зручності для наукового дослідження, порівняння і глибокого розуміння кожної з них.

Існує декілька критеріїв об'єднання, класифікації правових систем різних держав.

1. *Спільність генезису* (виникнення і подальшого розвитку). Інакше кажучи, системи зв'язані між собою історично, мають загальні державно-правові корені (засновані на одних і тих принципах, нормах).

2. *Спільність джерел, форм закріплення* і вираження норм права. Мова йде про зовнішні форми права, про те, де і як фіксуються його норми (в нормативних актах, договорах, судових рішеннях, звичаях), про їх роль, значення, співвідношення.

3. *Структурна єдність, схожість.* Правові системи країн, які входять в одну правову сім'ю, повинні володіти схожістю структурної побудови ^нормативно-правового матеріалу. Як правило, це знаходить своє вираження на рівні побудови норми права, її елементів, а також на рівні побудови великих блоків нормативного матеріалу (галузей, підгалузей).

4. *Спільність принципів регулювання суспільних відносин.* В одних країнах не ідеї свободи суб'єктів, їх формальної рівності, об'єктивності правосуддя тощо, в інших – теологічні, релігійні засади (наприклад, мусульманські країни), у третіх

– соціалістичні, націонал-соціалістичні ідеї та ін.

5. *Єдність правничої термінології, юридичних категорій і понять, а також техніки викладу і систематизації норм права.* Споріднені у правовому відношенні країни, як правило, використовують тотожні за своїм значенням терміни, що пояснюється єдністю їх виникнення. З цієї причини законодавці країн, які входять в одну правову сім'ю, при опрацюванні правових текстів застосовують однакові юридичні конструкції, засоби побудови нормативного матеріалу, його впорядкування, систематизації.

З урахуванням всіх обставин у науці виділяють наступні основні види правових сімей:

Романо-германську, англосаксонську, соціалістичну, релігійні та сім'ї традиційного і звичаєвого права.

Існують й інші підстави для класифікації правових систем і відповідні ним групи правових систем:

трихотомічна – полягає втому, що три правові сім'ї (романо-германська, англосаксонська і соціалістична) протиставлені одна одній і є панівними, інші правові сім'ї (релігійні і традиційні) примикають до панівних. В основі трихотомічної класифікації лежать ідеологічний і техніко-юридичний критерії поділу;

стильова – враховує кілька правових явищ, що характеризують «стиль права». До таких правових явищ відносять: виникнення та еволюцію правової системи, природу джерел права, правові інститути, особливості правової думки, певні ідеологічні фактори. За такими критеріями виділяють романську, германську, скандинавську, англійську, американську, соціалістичну, ісламську, індуську та інші правові системи;

багатофакторна – побудована на основі трьох взаємопов'язаних критеріїв: історичний генезис правових систем, система історичного права, структура правової системи. На цій основі виділяють: романо-германську правову сім'ю; правову сім'ю загального англійського права; скандинавську правову сім'ю;

латиноамериканську, мусульманську, індуську, далекосхідну, правові сім'ї Африки й Мадагаскару та ін.

Вітчизняне правознавство традиційно використовує для групування правових сімей національно-історичні, техніко-юридичні та конкретно-географічні критерії класифікації.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, Правова сім'я – широка сукупність національних правових систем у межах одного типу права, що об’єднані спільністю історичного формування, структури джерсі, провідних галузей та правових інститутів, юридичної культури та мислення, а також практикою правозастосування. Групування величезної різноманітності правових систем у певні правові сім'ї створює зручності для наукового дослідження, порівняння і глибокого розуміння кожної з них.

У науці виділяють наступні основні види правових сімей: романо-германську, англосаксонську, соціалістичну, релігійні та сім’ї традиційного і звичаєвого права.

ІІІ. РОМАНО-ГЕРМАНСЬКА ПРАВОВА СІМ'Я, ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ

Романо-германську правову сім'ю утворюють правові системи країн, у яких право і все, що з ним пов'язане, склалося на основі римського права.

У рамках цієї правової сім'ї на першому плані – правові норми, котрі визнаються як норми поведінки, що відповідають вимогам моралі й справедливості. Визначити, якими повинні бути ці норми, – основне завдання законодавця й юриспруденції як науки.

Основна ланка (джерело) цієї правової сім'ї – нормативно-правовий акт та його норми.

Виникла і склалася романо-германська правова сім'я в континентальній Європі на основі теоретичних доктрин, розроблених у французьких і німецьких університетах у XII-XVII століттях. її основою було римське право (право стародавнього Риму), зокрема Юстиніана.

Внаслідок колонізації, а також засвоєння європейської культурної і науково-теоретичної спадщини, принципи романо-германської правової сім'ї набули поширення в багатьох країнах світу.

Структура романо-германської правової сім'ї. Вона вмішує два елементи: публічне право і приватне право.

Публічне право – сукупність правових норм (державних, адміністративних, кримінальних, процесуальних та ін.), які регулюють відносини у сфері загальнодержавного, сукупного (публічного) інтересу громадян держави.

Приватне право – сукупність правових норм, що регулюють відносини у сфері приватного інтересу (особистого життя), до яких належать майнові, шлюбносімейні, відносини з приводу власності тощо.

Первинною клітинкою права є правова норма. У всіх країнах, що їх відносять до романо-германської правової сім'ї, правову норму розуміють, оцінюють та аналізують однаково. її розуміють як правило поведінки загального характеру. Конкретні казуси використовують лише для роз'яснення правових норм. Завдання юристів полягає в тому, щоб з безмірної кількості казусів сформулювати норму, а вже потім – принцип і дати практикам загальну модель для прийняття рішення у конкретних справах.

Джерела романо-германської сім'ї права.

До них належать:

I. Закони:

1) конституційні й звичайні;

2) міжнародні договори;

3) кодекси;

4) регламенти і декрети;

5) адміністративні циркуляри.

II. Звичаї.

III. Судова й адміністративна практика.

IV. Доктрина.

V. Загальні принципи.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, романо-германську правову сім'ю утворюють правові системи країн, у яких право і все, що з ним пов'язане, склалося на основі римського права.

Структура романо-германської правової сім'ї. Вона вмішує два елементи: публічне право і приватне право. Публічне право – сукупність правових норм (державних, адміністративних, кримінальних, процесуальних та ін.), які регулюють відносини у сфері загальнодержавного, сукупного (публічного) інтересу громадян держави. Приватне право – сукупність правових норм, що регулюють відносини у сфері приватного інтересу (особистого життя), до яких належать майнові, шлюбносімейні, відносини з приводу власності тощо.

IV. АНГЛОСАКСОНСЬКА ПРАВОВА СІМ'Я

В основі цієї правової сім'ї лежить англійське право, яке практично застосовується тільки в Англії та Уельсі. Його не можна назвати ні правом Об'єднаною Королівства, ні правом Великої Британії, тому що ні Північна Ірландія, ні Шотландія, ні острови Ла-Манш і Мен не підкоряються англійському праву.

Історія англійського права охоплює чотири основні періоди:

а) період, що передував норманському завоюванню (1066 р.);

б) період до встановлення династії Тюдорів (1066-1485 рр.);

в) період розквіту загального права (1485-1832 рр.);

г) період поєднання загального права з розвитком законодавства (з 1832 р. і до наших часів).

Структура англійського права складалася протягом століть. У ньому не існує традиційного поділу на приватне і публічне, на імперативне і диспозитивне, на цивільне, адміністративне, торгове та ін. У той же час англійське право поділяють на загальне і право справедливості. Різниця між англійським і романським правом існує і на елементарному рівні правової норми. Норма англійського права більш конкретна, ніж норма романського права.

Загальне право – сукупність норм, що були створені системою королівських судів.

Право справедливості – система правових норм, що створені судами лорда-канцлера в процесі доповнення, а іноді й перегляду системи загального права. Лорд-канцлер, видаючи обов'язкові для виконання накази, діяв завжди стосовно конкретної особи. В результаті склалася певна система випадків, що утворили інститути, серед яких інститут довірчої власності та ін. Спочатку процедури судового процесу лорда-канцлера і загальних судів відрізнялися. Після судових реформ 1873-1875 рр. подвійність судової процедури було ліквідовано, норми права справедливості можна було застосовувати в загальних судах, що привело до злиття загального права і права справедливості. У той же час здійснені внаслідок реформи процеси раціоналізації англійського права не привели до відмови від існуючої структури права. Загальне право і право справедливості залишилися структурними елементами єдиного права.

Норма англійського права відрізняється від норми у романо-германській правовій сім'ї. Розуміння норми права французькими та англійськими юристами нетотожне. Англійські правові норми вироблені судами. Це положення, що беруться з основної частини рішень, винесених вищими судами Англії. Таким чином, норма права в Англії тісно пов'язана з обставинами конкретної справи і застосовується до вирішення справ, аналогічних тим, рішення з яких було вже прийнято раніше. Таку норму не можна зробити більш загальною й абстрактною, бо це перетворить прецедентне право на право доктринальне. Навіть норми права, що містяться у законах, англійські суди застосовують тільки після того, як вони розтлумачені судами.

Основним джерелом англійського права є судовий прецедент. Вивчення прецедентів слід починати з вивчення судової практики.

За традицією, закони в англійському праві відіграють другорядне значення. Вони вносять лише доповнення чи корективи в існуюче право, утворене Вестмінстерськими судами і канцлерським судом.

Серед інших джерел англійського права необхідно відмітити звичай, доктрину, розум, які теж відіграють другорядне значення щодо прецеденту і законів.

Судовий прецедент – *рішення вищих судових інстанцій Англії, яким надасться нормативного характеру при вирішенні аналогічних справ.* Розглядати прецедент неможливо без розгляду системи англійських судів.

В Англії існують рівні юрисдикції. Суди поділяються на:

а) високе правосуддя, що здійснюється вищими судами;

б) низьке правосуддя, що здійснюється низькими судами та квазі-юридичними органами.

До високих судів належали Вестмінстерські суди (суд королівської лави, суд загальних тяжб, суд казначейства, що застосовували норми загального права, та канцлерський суд, який діяв на основі права справедливості, суди адміралтейства, що розглядали справи у сфері морського права, суди у справах про розлучення, які діяли на основі канонічного права, суд у справах про спадщину). Актами про судоустрій 1873-1875 рр. було ліквідовано всі ці суди як самостійні й об'єднано в межах одного Верховного суду, над яким у виняткових випадках міг здійснювати контроль Апеляційний комітет палати лордів.

Верховний суд і судова система розвивалися. Були внесені відповідно зміни законами про суд 1971 р. і про Верховний суд 1981 р. Нинішня система Верховного суду містить у собі Високий суд, Суд корони і Апеляційний суд.

Високий суд складається з трьох відділень: королівської лани, канцлерського та у сімейних справах. У відділенні королівської лани діє Адміралтейський суд і Комерційний суд. У межах канцлерського відділення – Патентний суд.

Суд корони розглядає кримінальні справи.

Апеляційний суд – друга судова інстанція у межах Верховного суду. Рішення Апеляційного суду може бути оскаржено до Апеляційного комітету палати лордів. Судді палати лордів разом із суддями заморських територій утворюють Судовий комітет Таємної Ради. Він розглядає скарги на рішення

верховних судів британських заморських територій чи держав – членів Співдружності.

Крім високих судів, у Англії діють нижчестоящі суди графств. Незначні справи розглядають магістрати, на які покладено повноваження мирових суддів. В Англії існує широка система квазісудів (окремих органів – управлінь, комісій чи трибуналів), що розглядають адміністративні справи і без попереднього розгляду яких справи не приймає Верховний суд.

У США застосовується загальне право Англії з 1607 р., тобто з дати утворення першої колонії. На той час юристів у США не було, а вироблені прецеденти феодальним суспільством були далекі від умов життя в Америці. Це свідчить про те, шо Америка того часу загального права не знала.

Після здобуття США незалежності виникло питання про національне право. Після того, як було прийнято Декларацію про незалежність та Конституцію США постало питання про кодифікацію. Ряд штатів прийняли кримінальний, кримінально-процесуальний та цивільно-процесуальний кодекси.

Проте, незважаючи на це, всі штати, крім Луїзіани, залишилися у системі загального права. Загальне англійське право було незмінним тільки до проголошення незалежності. Після названої дати правові системи Англії і США розвивалися незалежно. Оригінальність права США можна пояснити такими рисами:

Англія – острів у Європі, США – континентальний масив;

Англія – країна традицій, американці не люблять стародавніх традицій;

Англія монархія, де правосуддя централізоване, США – республіка, в якій існує федеративний поділ і система судів;

американське право відрізняється від права англійського за структурою й змістом норм, понять та структурою права в цілому.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, структура англійського права складалася протягом століть. У ньому не існує традиційного поділу на приватне і публічне, на імперативне і диспозитивне, на цивільне, адміністративне, торгове та ін. У той же час

англійське право поділяють на загальне і право справедливості. Різниця між англійським і романським правом існує і на елементарному рівні правової норми. Норма англійського права більш конкретна, ніж норма романського права. Загальне право – сукупність норм, що були створені системою королівських судів. Право справедливості – система правових норм, що створені судами лорда-канцлера в процесі доповнення, а іноді й перегляду системи загального права.

V. СІМ'Я РЕЛІГІЙНОГО І ТРАДИЦІЙНОГО ПРАВА

Мусульманське право не є галуззю правової науки. Це лише одна із сторін релігії ісламу. Ця релігія встановлює догмати і закріплює:

а) у що мусульманин повинен вірити;

б) вказує, що мусульмани повинні робити і чого не робити.

Мусульманське право зафіксовано у шаріаті (шлях прямування). Він оснований на обов'язках, що покладаються на віруючу людину, а не на правах, які він може мати. Діє тільки стосовно мусульман. Якщо одна із сторін не мусульманин, шаріат не діє.

Структуру мусульманського права становлять два розділи: коріння і зміст.

Перший розділ пояснює, з яких джерел виникають правила поведінки, що складають шаріат (божий закон).

Другий розділ вивчає зміст, тобто рішення, що містять норми матеріального мусульманського права.

Джерела мусульманського права: а) Коран і сума; б) іджма; в) рити (мусульманські тлумачення).

Коран – збірник висловлювань Аллаха останньому з його пророків і посланців Магомету. Складається з сур (глав). У ньому містяться положення і норми мусульманського права стосовно шлюбно-сімейних взаємин, означені роль, обов'язки і права чоловіка та жінки в сім'ї, процедура оформлення майнової спадщини і прав власності (2, 4, 22, 24, 33, 61 та 65 сури), ставлення мусульман до язичників, іудеїв і християн (5, 8 та 22 сури) та інші[1]. Звичайно, Коран є першоджерелом, але його юридичної регламентації недостатньо, щоб регулювати усі відносини між мусульманами.

Суна (араб. – звичай, образ дій, поведінка) – друге за значенням джерело мусульманського права. Священний переказ ісламу, що викладений в оповіданнях (хадисах) про вчинки і висловлювання пророка Магомета, які мають бути взірцем поведінки для віруючих у повсякденному житті. Ці оповіді були зафіксовані не самим пророком, а його найближчими соратниками і послідовниками. Тому для встановлення дійсності наведених у сумі фактів і висловлювань ще в IX ст. найавторитетнішими докторами ісламу була здійснена велика дослідницька робота. За її результатами лише деякі акти залишилися сумнівними щодо їх істинної пов'язаності з Магометом. Переважна частина нормативних приписів, які містить у собі суна, має казуальне походження. Багато з них збігаються з відповідними нормами Корану, є й нові нормативні приписи. За рівнем визначеності норми суни поділяють на дві категорії. Перша – це однозначно визначені приписи, які навіть теоретично не допускають будь-якого іншого тлумачення. Цю категорію складають правила, що стосуються релігійного культу, та лише деякі з норм, що регулюють взаємовідносини між людьми. Норми цієї категорії виступають як однозначно зрозумілі правила поведінки, які повинні беззаперечно застосовуватися на практиці. Другу групу норм становлять абстрактні й не досить зрозумілі приписи. Вони тільки допускають різне тлумачення їхнього змісту, а не передбачають їх конкретизацію з метою регулювання поведінки людей у кожній конкретній ситуації. Абсолютна більшість норм суни вважаються такими, що мають божественне походження, а тому – непогрішимі, вічні. Суні в ісламі надане значення джерела, що пояснює Коран і служить другою (після Корану) основою мусульманського права.

Іджма – документ, складений за єдиною згодою докторів ісламу. Вона доповнює Коран і суну.

Рити – різні тлумачення мусульманського права.

До інших правових сімей релігійного спрямування відносять *іудаїзм, буддизм, індуське, індійське правота* ін.

Значне місце в системі правових сімей належить *традиційному праву.* Зацікавленість юристів історією і сучасністю правових систем Африки і

Мадагаскару пояснюється перш за все тим, що середина XX ст. була періодом руйнування там колоніальної системи. Африканці і мальгаші здобули бажану волю і почали розбудову власної державності й створення власних правових систем.

Населення Африки і Мадагаскару багато століть жило за нормами звичаєвого права. Люди добровільно виконували існуючі звичаї та додержувалися традицій своїх пращурів. Гарантом їх додержання, як правило, був не примус, а побоювання надприродних сил і богів. Для африканців звичай пов'язаний із міфічною побудовою світу. Додержання звичаїв означало повагу до пращурів, дух яких постійно спостерігає за життям на землі. Всяке порушення звичаїв може призвести до негативної реакції духів землі й накликати небезпеку на етнічну групу чи навіть окрему людину.

Сам *звичай* у народів Африки, Мадагаскару і Далекого Сходу базується на ідеї інтересу певної групи людей. Хоч індивід і має деяку вагу і визнається у межах групи, але у зовнішніх взаємозв'язках як єдиний суб'єкт виступає група (певна спільнота людей). Земля, за звичаєм, належить скоріше пращурам і майбутнім поколінням, ніж тим, хто нині на ній проживають. Шлюб вважається скоріше союзом між сім'ями, ніж об'єднанням двох людей різної статі. За такої постановки питання зовсім мало місця залишається суб'єктивному праву. Основу звичаєвого (традиційного) права становлять обов'язки, причому юридичні обов'язки нічим не відрізняються від моральних. Юристи Заходу робили спроби розрізнити правовий і моральний звичаї, але такі дії не були зрозумілі африканцям, бо у них не було ні науки про право, ні власних юристів.

Не було у цих народів того часу і структури права, його поділу на публічне і приватне, цивільне і кримінальне, загальне право і право справедливості та ін.

Отже, однією із соціальних моделей традиційного права є *правові системи Африки і Мадагаскару.*

Другою соціальною моделлю традиційного права можна вважати *правові системи Далекого Сходу.* Відмінністю, яка характеризує різноманіття цих моделей, є те, що країни Африки і Мадагаскару тривалий період перебували у

колоніальній залежності, а країни Далекого Сходу розливалися як вільні держави. На відміну від Заходу, народи цих країн не були схильні вірити у право як засіб забезпечення соціального порядку і справедливості. До суду вони звергалися лише тоді, коли були вичерпані всі інші способи розв'язання конфліктних ситуацій і встановлення порядку. Судове рішення, яке чітко окреслювало права та обов'язки, і пов'язаний із ним примус, не знаходили підтримки і схвалення серед населення. Людям більш до вподоби були методи переконання, техніка посередництва, самокритична оцінка протиправної поведінки, помірність і злагода при вирішенні конфліктів. Це загальний підхід, який характеризує загальні риси всіх країн Далекого Сходу. В той же час це зовсім не виключало того, що правові системи Китаю, Японії, Монголії, Кореї, держав Індокитаю відрізнялися одна від одної і вплив на них Заходу не призвів до зміни традиційних структур. Різні інститути та правові структури, що були запроваджені Заходом, залишилися лише фасадом, за яким фактично регламентація суспільних відносин здійснювалася за традиційними моделями.

Сім 'я традиційного права представлена країнами континенту, що тривалий час перебували на правах колоній і залежали від метрополій та, незважаючи на це, зберегли вірність традиціям і звичаям. Інша соціальна модель традиційного права характеризується країнами, що розвивалися як незалежні держави.

Сучасні правові системи країн Африки і Мадагаскару можуть сприйняти багато елементів, що характеризують традиції звичаєвого права. У той же час, сприймаючи такі елементи, необхідно відмовлятися від самої суті звичаєвого права, бо юридичне право відрізняється від звичаю тим, що встановлюється державою і забезпечується її примусом.

Якщо звичай забезпечує інтереси певної спільноти, що замикається сама в собі, то сучасне юридичне право створюється для суспільства і має на меті забезпечувати інтереси багатьох спільнот (громад), а тому не може бути правом тієї чи іншої спільноти.

Вирішення питання санкціонування звичаїв здійснювалося через трансформацію їх у кодекси. Після здобуття незалежності колишні французькі колонії прийняли понад сто кодексів (наприклад, Ефіопія).

Значна частина законів була прийнята і в країнах, які були колишніми колоніями Англії (Сенегал, Гана, Кенія, Нігерія та ін.).

Фактично все право, що було встановлено під час колоніального періоду, нові керівники незалежних країн Африки і Мадагаскару підтвердили. Ніхто не виступив із вимогою скасувати той чи інший закон. У той же час керівники незалежних країн більше уваги почали приділяти забезпеченню розвитку своїх країн, відродженню та зміцненню їх традицій. Почалося реформування як публічного, так і приватного права.

У сфері державного права і конституційного регулювання майже всі країни Африки і Мадагаскару відмовилися від парламентської форми правління, віддавши перевагу президентській, яка часто перероджувалася на диктатуру, виключаючи участь народу у здійсненні влади.

У сфері приватного права чітко виражена тенденція до відродження звичаєвого права. У той же час була загальна згода на відмову від ряду норм, які перешкоджали розвиткові країни, але такі дії часто були спрямовані на відхід від традиційного звичаєвого права.

Нове керівництво незалежних держав спиралося на моральні цінності традиційного права, прагнуло їх зберегти і утвердити. Було взято курс на збереження солідарності між членами соціальної групи з тим, щоб не впасти у крайність індивідуалізму.

Деколонізація супроводжувалася деклараціями, що підкреслювали значну користь звичаєвого права. Приймалися рішення про кодифікацію звичаїв чи їх санкціонування шляхом компіляцій (Мадагаскар, Танганьїка, Нігерія).

Велика робота із систематизації звичаєвого африканського права проводилася школою східних і африканських дослідників Лондонського університету. Вони опублікували низку томів, у яких описувалося звичаєве

право й право спадкування у Кенії, шлюбне, майнове, спадкове та зобов'язальне право в Малаві та шлюбно-сімейне право Ботсвани.

Значний вплив на традиційне право Африки і Мадагаскару мали іслам і християнство. У цьому регіоні християнство було запроваджено у IV ст. Тридцять відсотків населення цього регіону – християни. Ісламізація тут почалася в XI ст. Мусульман серед населення Африки тридцять п'ять відсотків.

Але ні християнство, ні іслам не здобули повної перемоги над традиційним правом, хоч мали на нього значний вплив. Вони позбавили звичаї їх надприродної сили і магічної основи, що відкрило шлях до їх занепаду.

Нове право у країнах Африки і Мадагаскару – це система норм і нормативно-правових актів, що регулювали цілий ряд кримінальних, адміністративних, торгових, морських, фінансових, поліцейських відносин, охорони здоров'я, освіти і публічних робіт. Саме у цих галузях традиційне право не мало ніякої бази. На місцевому рівні значна частина суспільних відносин, особливо тих, що були пов'язані з сім'ями, громадами, населенням селищ і сіл, регулювалися звичаями традиційного права.

Країни Далекого Сходу тривалий час використовували традиційне право. Народи цих країн, на відміну від народів Африки і Мадагаскару, не знали колонізації. В них існує право, але його роль у суспільстві незначна. Географія та історичний розвиток країн Далекого Сходу привели до того, що Китай, Японія, Монголія, Корея, держави Індокитаю значно відрізняються одне від одного, і вплив Заходу не привів до зміни їх традиційних структур.

Серед джерел права цих країн, де в основу було покладено романську систему права, був нормативно-правовий акт, судова (юридична) практика, доктрина, правовий звичай та ін. Значну частину законодавства було кодифіковано.

ВИСНОВКИ ДО П’ЯТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, мусульманське право не є галуззю правової науки. Це лише одна із сторін релігії ісламу. Ця релігія встановлює догмати і закріплює: у що

мусульманин повинен вірити; вказує, що мусульмани повинні робити і чого не робити.

Мусульманське право зафіксовано у шаріаті (шлях прямування). Він оснований на обов'язках, що покладаються на віруючу людину, а не на правах, які він може мати. Діє тільки стосовно мусульман. Якщо одна із сторін не мусульманин, шаріат не діє. Структуру мусульманського права становлять два розділи: коріння і зміст.

Перший розділ пояснює, з яких джерел виникають правила поведінки, що складають шаріат (божий закон). Другий розділ вивчає зміст, тобто рішення, що містять норми матеріального мусульманського права. Джерела мусульманського права: а) Коран і сума; б) іджма; в) рити (мусульманські тлумачення).

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Правова система – це цілісний комплекс правових явищ, який зумовлений об’єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомленій! та постійно відтворюваний людьми та їх організаціями (державою) і який використовується ними для досягнення своїх цілей.

2. У правовій системі злилися природні потреби людей із їх думками, волею та почуттями, з правовими традиціями та арсеналом техніко-юридичних засобів, з вчинками, діяльністю їх об'єднань.

3. При вивченні цієї теми доцільно використовувати системний підхід, який дозволяє виділити 5 рівнів правової системи: суб'єктивно; інтелектуально-психологічний; нормативно-регулятивний; організаційно; соціально-результативний.

4. Правова система – сукупність взаємозв'язаних, узгоджених і взаємодіючих юридичних засобів, за допомогою яких відбувається регулювання суспільних відносин. Вона: базується на праві; формується у зв'язку з правом; має вторинний характер по відношенню до базисних відношень; існує у вигляді складного комплексного утворення; складається із ряду елементів.

5. Правова сім'я – широка сукупність національних правових систем у межах одного типу права, що об’єднані спільністю історичного формування, структури джерсі, провідних галузей та правових інститутів, юридичної культури та мислення, а також практикою правозастосування. Групування величезної різноманітності правових систем у певні правові сім'ї створює зручності для наукового дослідження, порівняння і глибокого розуміння кожної з них.

6. У науці виділяють наступні основні види правових сімей: романо-германську, англосаксонську, соціалістичну, релігійні та сім’ї традиційного і звичаєвого права.

7. Романо-германську правову сім'ю утворюють правові системи країн, у яких право і все, що з ним пов'язане, склалося на основі римського права.

8. Структура романо-германської правової сім’ї. Вона вмішує два елементи: публічне право і приватне право. Публічне право – сукупність правових норм (державних, адміністративних, кримінальних, процесуальних та ін.), які регулюють відносини у сфері загальнодержавного, сукупного (публічного) інтересу громадян держави. Приватне право – сукупність правових норм, що регулюють відносини у сфері приватного інтересу (особистого життя), до яких належать майнові, шлюбно-сімейні, відносини з приводу власності тощо.

Структура англійського права складалася протягом століть. У ньому не існує традиційного поділу на приватне і публічне, на імперативне і диспозитивне, на цивільне, адміністративне, торгове та ін. У той же час англійське право поділяють на загальне і право справедливості. Різниця між англійським і романським правом існує і на елементарному рівні правової норми. Норма англійського права більш конкретна, ніж норма романського права. Загальне право – сукупність норм, що були створені системою королівських судів. Право справедливості – система правових норм, що створені судами лорда-канцлера в процесі доповнення, а іноді й перегляду системи загального права.

9. Мусульманське право не є галуззю правової науки. Це лише одна із сторін релігії ісламу. Ця релігія встановлює догмати і закріплює: у що мусульманин повинен вірити; вказує, що мусульмани повинні робити і чого не робити.

10. Мусульманське право зафіксовано у шаріаті (шлях прямування). Він оснований на обов'язках, що покладаються на віруючу людину, а не на правах, які він може мати. Діє тільки стосовно мусульман. Якщо одна із сторін не мусульманин, шаріат не діє. Структуру мусульманського права становлять два розділи: коріння і зміст.

11. Перший розділ пояснює, з яких джерел виникають правила поведінки, що складають шаріат (божий закон). Другий розділ вивчає зміст, тобто рішення, що містять норми матеріального мусульманського права. Джерела мусульманського права: а) Коран і сума; б) іджма; в) рити (мусульманські тлумачення).

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються базові правові системи сучасності, дається їх загальна характеристика та пропонується класифікація за загальновизнаними критеріями.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: поняття, структура і загальна характеристика правових сімей: романо-германської, англо-американської, релігійної (релігійно-традиційного характеру: мусульманська, індуська, канонічна, іудейська, традиційне право країн Азії, Африки, Далекого Сходу.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов’язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

Так, під час розгляду теми, слід, також, використовувати наукові праці як українських, так і зарубіжних вчених.

Однак, опрацьовувати додаткову літературу слід з урахуванням національної доктрини, особливостей правової системи України.